

УДК 373.167.1

ББК 67.0я72

И15

Муаллифлар:

А.С.Ибраева, Л.К. Еркинбаева, Л.Т. Назаркулова, Г.Т. Ишанова,
А.К. Бекишин, Д.А. Турсинкулова, С.Б. Гончаров,
А.Н. Баданова, А.А. Касимжанова

Таржимон Н. Анарметова

Шартлы белгилар:

— бұз қызық

— эсса сақтайтын

— назорат саволлари

— биргаликда мұхомама қиласыз

— вазиятлы вазифалар

— ўйлаб күринг

Хұқуқ аеселари. Үмумтағым мактабларининг табиий-математик йұна-
И15 лишдаги 11-сынфи учун дарслык /А. Ибраева, Л. Еркинбаева, Л. Назаркулова
ва б. – Алмати: Мектеп, 2020. – 304 б., расм.

ISBN 978-601-07-1552-3

И-4306020700-157
404(05)-20

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72

© Ибраева А.С., Еркинбаева Л.К.,
Назаркулова Л.Т., Ишанова Г.Т.,
Бекишин А.К., Турсинкулова Да.А.,
Гончаров С.Б., Баданова А.Н.,
Касимжанова А.А., 2020

© Таржимон Анарметова Н., 2020

© "Мектеп" нашриети, бадий безак
берган, 2020

Барча хұқуқтар қимояланған
Нашрға оид мүлкій хұқуқтар
"Мектеп" нашриётінде тегишли

ISBN 978-601-07-1552-3

ХУҚУК АСОСЛАРИ

11

Умумтаълим мактабларининг табиий-математик
йўналишдаги 11-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим ва фан
министрлиги тасдиқлаган*

Алмати "Мектеп" 2020

КИРИШ

Қадрли ўқыучилар!

Сиз “Хуқуқ асослари” фанини ўрганишнинг якунловчи босқичини бошлайпсиз.

9 ва 10 – синфларда сиз давлат ҳуқуқининг хусусиятларини ижтимоий ҳодиса сифатида ўргандингиз; давлат ва ҳуқуқнинг асосий вазифаси жамиятда тартиб ўрнатиш, Қозогистон Республикаси ҳудудида яшайтган одамларни бирлаштириш, инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш эканлигини билиб олдингиз.

11-синфда давлат ва ҳуқуқни амалий жиҳатдан ўрганишни давом эттирамиз. Ушбу дарсликнинг мақсади – давлат ва ҳуқуққа алоқадор назарий билимларни мустаҳкамлаш; ҳуқуқий меъёрларни қўллаш учун амалий кўникмаларни шакллантириш.

Дарслик қўйидаги вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган:

- ҳуқуқий тизим ва давлат тизими тўғрисида кучли ҳуқуқий билимларни шакллантириш;

- ўқувчиларнинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият даражасини ошириш;

- оммавий ва хусусий ҳуқуққа тегишли масалаларни очиб бериш;

- муайян ҳаётий вазиятларга асосланган ҳуқуқий меъёрларни қўллаш амалиётини баҳолаш;

- турли ҳаётий вазиятларда ҳуқуқий билимларни қўллаш кўникмаларини шакллантириш.

Дарслик икки қисмдан иборат. Биринчи қисмида ҳуқуқ ва давлатнинг умумий масалалари ёритилган. Қозогистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмига алоҳида эътибор қаратилган. Унда жамоат ҳуқуқининг энг муҳим масалалари кўриб чиқилади. Сиз фуқаролик тушунчалари, сайлов ҳуқуқи институтлари, маъмурий ва жиноий ҳуқуқбузарлик турлари, ер ҳуқуқининг асослари билан танишасиз.

Дарсликнинг иккинчи қисмида сиз хусусий ҳуқуқ асосларини ўрганасиз. Ушбу мавзуни ўрганиш натижасида сиз мамлакат қонунлари, процессуал ҳуқуқ, ер ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи каби ҳуқуқ соҳаларининг аҳамияти ва қонун устуворлигини шакллантириш назарияси ва амалиёти ҳақида кўп янги нарсаларни билиб оласиз.

Сиз ҳуқуқий меъёрлар қандай ишлашини, нима учун ҳуқуқни хусусий ва жамоат даражасига бўлиш кераклигини, ҳуқуқ ва давлат қандай вазифаларни бажаришини тушунтира оласиз.

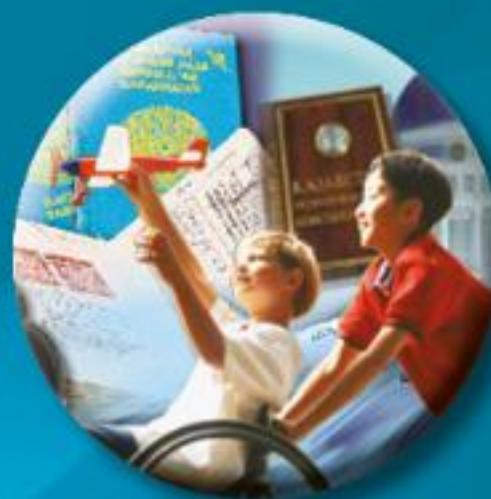
Сиз ушбу билимларни муайян ҳуқуқий вазиятларни ҳал қилиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича давлат органларининг ҳаракатларини баҳолаш учун қўллашингиз мумкин.

Ушбу мавзуни ўрганиш жараёнида сиз жамоада ишлашни ўрганасиз, қабул қилинган қарор учун жавобгарликни ўз зиммангизга оласиз ва шахсий ташабbusни намоён этасиз.

Ушбу дарслик 10-11-синфлар учун “Хуқуқ асослари” фани учун намунавий ўқув дастури асосида янгиланган мазмунда тайёрланган.

Ҳурмат билан дарслик муаллифлари

**I бўлим
ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ**

**II бўлим
ОММАВИЙ ҲУҚУҚ**

**III бўлим
ШАХСИЙ ҲУҚУҚ**

**IV бўлим
ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚ
АСОСЛАРИ**

**V бўлим
ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ**

Лугат

- Меъерий ҳуқуқий ҳужжатлар иерархияси** – күйи даражадаги актларни юқори босқычдаги актларга бўйсуниш тартиби
- Қонунчилик тизими** – бу давлатда амал қиласидиган қонунчилик тизимида Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами.
- Қонун** – бу юқори юридик кучга эга бўлган меъерий ҳуқуқий ҳужжат.

томонидан ўз ваколатлари доирасида қабул қилинади ва алоҳида белгиланган шахсларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини амалга оширади. Буларга қуйидагилар киради: меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларни расмий тушунириш актлари; якка тартибда қўлланадиган ҳуқуқий ҳужжатлари; давлат режалаштириш тизими соҳасидаги ҳуқуқий ҳужжатлар. Масалан, суд қарори, раҳбарларнинг буйруқлари, ижро ҳокимияти органларининг тушуниришлари, ҳокимларнинг қарорлари ва бошқалар.

Меъерий-ҳуқуқий ҳужжат – қонун устуворлигини белгилайдиган, қонунийликни ўзгартирадиган, тўлдирадиган, бекор қиласидиган ёки тўхтатиб турувчи расмий ҳужжатdir. Бундай ҳужжатларнинг ҳар хил турлари мавжуд (2-чизма).

2-чизма

Меъерий-ҳуқуқий ҳужжат турлари**Асосий (ҳужжатлар)**

- Конституция
- Кодекс
- Қонун
- Президент фармони
- Ҳукумат қарорлари ва бошқалар

Тартибга солинган

- Вазият
- Техник иш тартиби
- Қоидалар
- Йўриқномалар
- Давлат хизматлари стандартлари

Меъерий-ҳуқуқий ҳужжат ва номеъерий-ҳуқуқий ҳужжат ўртасидаги тафовутларга мурожаат қиласи. Шундай қилиб, меъерий бўлмаган ҳуқуқий ҳужжат алоҳида субъектга қаратилган ва фақат маълум бир иш учун амал қиласиди. Меъерий ҳуқуқий ҳужжат барча субъектларга қаратилган, у бир неча бор қўлланилади. Масалан, суд қарори ёки ҳукми фақат маълум бир иш учун қўлланилади ва кодекс ёки қонун эса кўп марта қўлланилади.

Кодекс алоҳида аҳамиятга эга. *Кодекс* яхлит, бирлаштирилган, қонуний ва мантиқий ягона, ички мувофиқлаштирилган қонундир. Ушбу қонун маълум ижтимоий муносабатлар гурухини тўлиқ, умумлаштирилган ва тизимли тартибга солишни таъминлайди.

Ҳозирги вақтда янги тушунча – консолидацияланган қонун қўлланилади. Бу қонунда назарда тутилган соҳаларда (доираларда) ҳусусиятига кўра мураккаб бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи жиддий бирлаштирилган қонун. Масалан, 2001 йил 16 июлдаги

I бўлим. ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ

1-боб. ҚОНУНЧИЛИК, ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИК, ҚОНУНЧИЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБ

1-§. Қонунчилик тизими. Ҳуқуқий актларнинг тузилиши

Бугунги дарсда:

қонунчилик тизимини кўриб чиқамиз; ҳуқуқий актлар тушунчасини аниқлаймиз; меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархияси тўғрисида билиб оламиз.

Қонунчилик тизими. Қозоғистон Республикасининг қонунчилиги – бу белгиланган тартибда қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг йиғиндиси. Қозоғистон Республикасида 2016 йил 6 апрелда қабул қилинган “Ҳуқуқий актлар тўғрисида” ги қонунга амал қилинади. Ушбу қонун ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш тартиби билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Таянч сўзлар:

- иерархия
- ҳуқуқий актлар
- меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар
- қонун
- кодекс
- қонунчилик тизими

Давлатимиз қонунчилиги тизими Қозоғистон Республикаси Конституцияси, тегишли қонун ҳужжатлари, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, шу жумладан Қозоғистон Республикаси Конституцияйи Кенгаши ва Қозоғистон Республикаси Олий судининг норматив қарорлари билан ташкил этилган.

Қонунчилик тизимида Қозоғистон Республикаси Конституцияси асосий роль ўйнайди. Конституция нормалари тўғридан-тўғри амалда қўлланилади.

Ҳуқуқий ҳужжатлар қўйидаги турларга бўлинади (1-чизма).

1-чизма

Ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари

Меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатлар (МХХ)

Барча субъектларга йўналтирилган

Меъёрий бўлмаган ҳуқуқий ҳужжатлар

Индивидуал субъектларга йўналтирилган

Меъёрий бўлмаган ҳуқуқий ҳужжат – ёзма расмий ҳужжат, қонун нормаларини ўз ичига олмайди. Ушбу ҳужжат ваколатли орган

ва қонун нормаларини үз ичига олган моддадир. Ҳажми бүйича мұхим ҳуқуқий ҳужжатларнинг бир-бiri билан чамбарчас боғлиқ моддалари (бандлари) бобларга бирлаштирилиши мумкин. Мазмунан үхашаш бир неча бобларни меъерий-ҳуқуқий ҳужжат қисмлары, қисмларини эса бўлимларга бирлаштириш мумкин. Катта боб ва бўлимларда параграфлар ва кичик бўлимларни мос равишда ажратиб кўрсатиш мумкин. Кодексларда ички тузилишнинг бошқа белгиларидан фойдаланишлари мумкин.

Марказий ижроия ва бошқа марказий давлат органларининг, уларнинг идораларининг, шунингдек, Маслихатлар, ҳокимиятлар ва ҳокимларнинг барча меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлари Қозоғистон Республикаси адлия органларида рўйхатдан ўtkазилиши шарт. Бундай рўйхатга олиш уларнинг кучга кириши учун зарур шартдир. Прокуратура органлари меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Қозоғистон Республикаси адлия органларида рўйхатдан ўtkазилиши учун умумий назоратни амалга оширадилар. Агар меъерий-ҳуқуқий ҳужжат адлия органларида рўйхатдан ўtkазилмаган бўлса, унда амалиётда қўлланилмаслиги керак.

Шундай қилиб, қонунчилик тизими меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўпламидир. Ушбу ҳаракатларнинг барчаси давлат томонидан таъминланади ва унинг ижроси барча субъектлар учун мажбурийдир.

1. Ҳуқуқий ҳужжатлар турларини санаб беринг. Меъерий-ҳуқуқий ҳужжат билан номеъерий ҳуқуқий ҳужжат ўртасидаги фарқни тушунтириңг. Ушбу актлар қайси субъектларга мўлжалланган?
2. Кодекслар ва бирлаштирилган актларнинг маъносини тушунтириңг. Сизга Қозоғистон Республикасининг қайси кодекслари таниш?
3. Меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини ўрганинг. Иерархиянинг мақсадини тушунтириңг. Икки эквивалент актлар бир-бирига зид бўлса, қайси актнинг бажарилишини тушунтириңг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Дарсда меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларни давлат рўйхатидан ўtkазиш нима учун зарурлигини мухокама қилинг. Ҳуқуқий актлар тўғрисидаги Қозоғистон Республикаси Қонунининг 44-моддасига мурожаат қилинг. Агар меъерий-ҳуқуқий ҳужжат рўйхатдан ўтмаган бўлса, у кучга кирадими? Қайси орган меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунийлигини назорат қиласи?

2-§. Қонун ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги босқичлари.

Ҳуқуқий техника ва унинг меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти

Бугунги дарсда:

Қонун ижодкорлиги ва қонун ижодкорлиги босқичлари тушунчаси, ҳуқуқий техниканинг меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти кўриб чиқилади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги босқичлари. Ҳуқуқ ижодкорлиги давлат фаолиятининг мұхим йўналиш-

“Қозоғистон Республикасида меъморчилик, шаҳарсозлик ва қурилиш фаолияти түғрисидаги Қонун, Қозоғистон Республикасининг 2007 йил 27 июлдаги “Таълим түғрисидаги” Қонуни.

Меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг иерархияси. Меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар иерархиясига алоҳида эътибор қаратиш лозим. *Иерархия* қуий бўғинларни энг юқори даражага бўйсуниш тартибини, шунингдек, актларни даражаларга: юқори ва қуий босқичларга бўлиш тартибини англатади. Барча меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар Қозоғистон Республикаси Конституциясига зид бўлмаслиги керак.

● Қўшимча маълумотлар

Меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг иерархияси қуидаги:

- 1) Қозоғистон Республикаси Конституцияси;
- 2) Конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритадиган қонунлар;
- 3) Қозоғистон Республикасининг конституциявий қонунлари;
- 4) Қозоғистон Республикаси кодекслари;
- 5) Бирлаширилган қонунлар, Қозоғистон Республикаси қонунлари;
- 6) Қозоғистон Республикаси Парламенти ва Палаталарининг меъёрий-хуқуқий ҳужжатлари;
- 7) Қозоғистон Республикаси Президентининг меъёрий-хуқуқий фармонлари;
- 8) Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг меъёрий-хуқуқий қарорлари;
- 9) Қозоғистон Республикаси министрлари ва бошқа давлат ҳокимиюти органлари раҳбарларининг меъёрий-хуқуқий буйруқлари, Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг меъёрий-хуқуқий қарорлари, Қозоғистон Республикаси республика бюджетининг ижросини назорат қилиш бўйича Ҳисоб қўмитаси, Қозоғистон Республикаси Миллий Банки ва бошқа марказий давлат органлари;
- 10) Марказий давлат органлари бўлимлари раҳбарларининг меъёрий-хуқуқий буйруқлари;
- 11) Маслихатларнинг меъёрий-хуқуқий қарорлари, ҳокимиятларнинг меъёрий-хуқуқий қарорлари, ҳокимликларнинг меъёрий-хуқуқий қарорлари ва тафтиш комиссияларининг меъёрий-хуқуқий қарорлари.

Қуий даражадаги меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг ҳар бири юқори даражадаги меъёрий-хуқуқий ҳужжатларга зид бўлмаслиги керак.

Хуқуқий амалиётда “Меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг тўғридан-тўғри жорий қилиниши” тушунчаси катта аҳамиятга эга. Агар меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг ўзларида ёки уларнинг кучга кириши тўғрисида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, барча меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар тўғридан-тўғри жорий қилинади. Жорий этилган меъёрий-хуқуқий ҳужжатларни қўллаш учун қўшимча кўрсатмалар талаб қилинмайди. Агар турли даражадаги меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар қоидаларида қарама-қаршиликлар мавжуд бўлса, юқори даражадаги акт нормалари қўлланилади. Агар бир хил даражадаги меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг қоидаларида қарама-қаршиликлар мавжуд бўлса, кейинчалик кучга кирган акт нормалари қўлланилади.

Меъёрий-хуқуқий ҳужжатнинг тузилиши. Меъёрий-хуқуқий ҳужжатнинг асосий таркибий элементлари абзац, қисм, кичик банд, банд

Масалан, 1991 йил 15 марта Қозоғистон ССР Президентининг “Миллий баҳор байрами түғрисида”ги қарори қабул қилинди. 2001 йилдан бошлаб қадимги Наврӯз байрамини нишонлаш одат тусига кирган.

● Құшимча маълумотлар

Қозоғистонда референдум икки марта үтказилди:

- 1) 1995 йил 29 апрелда Қозоғистон Республикаси Президентининг ваколати референдум йўли билан 2000 йилгача узайтирилди;
- 2) 1995 йил 30 августда референдум орқали Қозоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди.

Хуқуқ ижодкорлиги аҳамиятига қараб қуидагиларга бўлинади:

а) қонун ижодкорлиги – юқори юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар қабул қилинадиган парламентнинг хуқуқ ижодкорлиги. Бунда маҳсус иш тартиби қўлланилади;

б) ваколатли хуқуқ ижодкорлиги – ижро этувчи органларнинг, айниқса, ҳукуматнинг қонун ижодкорлиги фаолияти. Бу парламент кўрсатмасига биноан меъёрий-хуқуқий ҳужжатларнинг айrim муаммоларини тезкор ҳал этиш мақсадида қабул қилинади;

в) қонунга тегишли хуқуқ ижодкорлиги – ижро этувчи ҳокимият ва бошқарув органлари томонидан қонун нормалари қабул қилинади. Бу Президент, ҳукумат, вазирликлар, идоралар, давлат қўмиталари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва бошқаларнинг хуқуқ ижодкорлиги. Қонунга тегишли хуқуқ ижодкорлиги уни амалга оширувчи муайян субъектларнинг кўпроқ ваколатлари билан ажralиб туради.

Қонун ижодкорлиги хуқуқ ижодкорлигининг ажралмас қисми ҳисобланади. Қонун ижодкорлигининг моҳияти олий қонуний орган

1-расм. Қозоғистон Республикасининг Парламенти

ларидан бири ҳисобланади. Ҳуқуқ фанида ҳуқуқ ижодкорлиги икки жиҳатдан тушунилади. Тор маънода ҳуқуқ ижодкорлиги бевосита ваколатли органлар томонидан ҳуқуқий меъёrlарни яратиш жараёни сифатида тушунилади. Кенг маънода ҳуқуқ ижодкорлиги бу – қонун чиқариш фикри пайдо бўлгандан бошлаб ва ҳуқуқий нормага амал қилинишгача бўлган (тайёрлаш, қабул қилиш, эълон қилиш ва ҳ.к.) жараён. Ҳуқуқ ижодкорлигини тушунишда ёндашувлар турлича бўлишига қарамай, бу доимо ваколатли органларнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қайта ишлаш ва нашр этишдаги фаолияти ҳисобланади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги икки асосий қисмдан иборат: биринчиси – ҳуқуқ ижодкорлигининг ташкилий масалалари (меъёрий -ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш тўғрисида қарор, уни муҳокама қилиш ва бошқалар), иккинчиси – меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш.

Иккала қисм ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва умумий нуқтаи назардан ҳуқуқий ҳужжатни тайёрлаш, расмий муҳокама қилиш, қабул қилиш ва нашр этишнинг яхлит тартибини акс эттиради. Шунга кўра, қонун ижодкорлиги жараёнида иккита асосий босқичга ажратилади.

Биринчи босқич – норматив ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда давлат иродасини олдиндан шакллантиришни назарда тутади. Ушбу босқичдаги барча ҳаракатлар тайёргарлик характеристига эга ва ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди.

Иккинчи босқич – давлатнинг иродасини қонун нормаларида мустаҳкамлаш. Бу ерда норматив ҳужжат лойиҳаси қабул қилинади ва у ҳуқуқий актга айланади. Субъектларга боғлиқ ҳолда ҳуқуқ ижодкорлиги қуидаги турларга бўлинади:

- ҳалқнинг ҳуқуқ ижодкорлиги. Бу ерда қонунлар референдум йўли билан, яъни умумхалқ овози билан қабул қилинади;
- ваколатли давлат органларининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш бўйича фаолияти;
- давлат органларининг урф-одатларни ёки нодавлат ташкилотларининг нормаларни тасдиқлаши.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқ ижодкорлиги
- қонун ижодкорлиги
- ҳуқуқий техника

Лугат

- **Ҳуқуқ ижодкорлиги** – меъёрий-ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёни.
- **Ҳуқуқий техника** – ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш қоидалари, усуллари ва талаблари тўплами.
- **Кодекс** – йирик қонун бўлиб, унда ягона ва муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ меъёrlари бирлаштирилиб, тизимлаштирилади.
- **Конституциявий қонун** – Қозогистон Республикаси Конституциясида кўзда тутилган масалалар бўйича қабул қилинган қонун.

Замонавий ҳуқуқий амалиёт меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштиришнинг тўртта усулидан фойдаланади (4-чизма).

Ҳисобга олиш – тўплаш, сақлаш, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишчи ҳолатда сақлаш. Тизимлаштиришдаги бу турнинг асосий вазифаси – зарур ҳуқуқий маълумотни тезкорлик билан топиш имкониятидир.

4-чизма

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш усуллари

ҳисобга олиш

тўплаш

бирлаштириш

кодекс тузиш

Тўплаш – тизимлаштиришнинг ички шакли. Тўплаш натижасида субъектларнинг кенг доираси учун тўпламлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуалари нашр қилинади.

Бирлаштириш – кўплаб меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни битта яхлитлашган ҳужжатга бирлаштириш. Янги ҳужжат ўз ичига кирган бошқа ҳужжатларнинг ўрнини босади. Бирлаштиришда аввал қабул қилинган ҳужжатлар янгисида ўзгаришсиз ёки таҳлилий такомиллаштирилган, масалан, зиддиятлар, тақорлар, ўхшаш меъёрлар бартараф қилинган ҳолда бирлаштирилади. Бирлаштирилган ҳужжатлар ўз кучини йўқотади, унинг ўрнига эса янги ҳужжат қўлланилади. Масалан, бирлаштирилган қонун таълим ва фан, тураг жой масалалари, транспорт, меъморчилик ва бошқа соҳаларни тартибга солиш учун қабул қилинади.

Кодекс тузиш – меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимишинг асосий мазмуний шакли. Бунда бир нечта ҳужжатлар ягона кодекс ҳужжатига бирлаштирилади.

Ҳуқуқий техника ва унинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти. Ҳуқуқий техника – бу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда қўлланиладиган услублар, воситалар, усуллар. Қонунда жамоатчиликка тушунарсиз бўлган сўзлар ва атамалар ишлатилиши мумкин эмас. Қонуннинг ҳар бир сўзи жамият учун аҳамиятга эга, шунинг учун қонунни баён қилиш услуби жуда муҳим. Қонун матни тўлиқ ва аниқ, қисқа баёнда бўлиши керак. Қонун – бу давлат иродаси, қонунни давлат органи қабул қиласи. Қонун олдида барча баробар ва ҳар ким қонунни билиши, ҳурмат қилиши ва қонун талабларини бажариши керак.

Шундай қилиб, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳуқуқ ижодкорлиги дейилади. Ҳуқуқ ижодкорлиги билан ваколатли органлар шуғулланади. Қонунлар сифатли бўлиши учун ҳуқуқий техникадан фойдаланилади.

(Парламент) томонидан олий юридик кучга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишдир (1-расм). У тўртта асосий босқичдан иборат:

- 1) қонун лойиҳасини ёки қонунчилик ташаббусини киритиш;
- 2) қонун лойиҳасини киритиш ёки муҳокама қилиш;
- 3) қонунни қабул қилиш;
- 4) қонунни эълон қилиш.

Ушбу фикрларнинг барчаси Қозоғистон Республикаси Конституциясида ўз аксини топган.

Келинг, ҳар бир босқични қисқача кўриб чиқайлик.

Қонунчилик ташаббуси субъектларнинг Қозоғистон Республикаси Парламентига қонун қабул қилиш масаласини қўйиш ҳуқуқини англатади. Бундай ташаббусга Қозоғистон Республикаси Президенти, Қозоғистон Республикаси Парламенти депутатлари, Қозоғистон Республикаси ҳукумати эга. Қонунчилик ташаббуси фақат Олий Мажлисда амалга оширилади. *Қонун лойиҳаси муҳокамаси* Олий Мажлисда ўтказилади, сўнгра Сенат муҳокамасига юборилади.

Қонун Мажлис томонидан кўпчилик овоз билан, сўнгра Сенат томонидан қабул қилинади. Қонун қабул қилинганидан кейин у имзо қўйиш учун Қозоғистон Республикаси Президентига юборилади. Қонун ижодкорлигининг бутун жараёни Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 61 ва 62 моддасида акс этган.

Қонун Қозоғистон Республикаси Президенти томонидан имзолangan кундан бошлаб 7 кун ичida расмий манбаларда эълон қилинади. Қонунлар расмий эълон қилинган кундан 10 кун ўтгандан кейин кучга киради.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш. Ҳар бир давлат турли хил меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга эга. Бундай ҳаракатлар кетма-кетлигини бошқариш қийин бўлгани учун уларни тизимлаштириш зарур, яъни уларни ягона тизимга келтириб, тартибга солиш керак. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш қўйидаги натижаларга эришишга имкон беради (3-чизма).

3-чизма

Тизимлаштириш натижалари

Зарур ҳужжатни тезда топиш, унинг ўзгаришини, тўлдирилишини ёки бекор қилинишини кузатиб бориш

Меъёрий материалдаги камчиликларни, зиддиятларни, бошқа номувофиқликларни аниклаш

Амалдаги қонунчилик тизимини такомиллаштириш

давлат үзининг ҳуқуқий мағкурасини ишлаб чиқади. Таъкидлаш жоизки, сиёсий-ҳуқуқий мағкурасиз замонавий цивилизациялашган жамиятни тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай қилиб, ҳуқуқий мағкура – ҳуқуқий ғоялар, назариялар, қарашларнинг йиғиндишидир, улар концептуал, тизимли равишда ҳуқуқий воқеликни акс эттиради ва баҳолайди. Ҳуқуқий онг ҳуқуққа, қонунга ва ҳуқуқий муассасаларга бўлган ҳурмат туйғусига асосланган бўлиши керак.

Жамият ва давлат фуқароларнинг қонунга бўйсунадиган, яхши хулқли ва қонуний хатти-ҳаракатларга эга бўлишидан манфаатдор. Бу кучли қонун устуворлигининг, қонунчиликнинг барқарор тартибининг асосидир. Фуқароларда, шунингдек, бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш туйғуси шаклланган бўлиши керак. Ҳуқуқий онги ривожланган инсоннинг, айниқса унинг психологик муҳитида, ҳуқуқбузарлик учун айборлик ҳисси, айниқса, жиноят учун айборлигидан ташвишланиши характерлидир.

Ҳуқуқий психология ҳуқуқий ҳиссиёт, кечинмаларга асосланган амалий ҳуқуқий онгдир. Бу оддий ҳуқуқий фактлар, ҳодисаларни билиши, ҳуқуқий ҳиссиётни ифодалайдиган баҳолари ва ҳуқуқий кўникмалар, одатлари билан боғлиқ. Ҳуқуқий туйғулар, қонун, ҳуқуқ тўғрисидаги тасаввурлар, ҳуқуқий кўникмалар, одатлар ҳақида гапирганда, биз юридик психологияни назарда тутамиз. Ҳуқуқий мағкурадан фарқли ўлароқ, ҳуқуқий психология кўпроқ индивидуал, амалийдир.

Ҳуқуқий онгнинг вазифалари. Ҳуқуқий тартибга солиша ҳуқуқий онг турли вазифаларни бажаради (4-чизма):

4-чизма

Ҳуқуқий онгнинг вазифалари

билишга оид

баҳоловчи

тартибга солувчи

Ҳуқуқий онгнинг билишга оид вазифаси. Ҳуқуқий ҳодисаларни идрок этиш ва тушуниш орқали моҳиятига кўра ҳаёт тўғрисидаги ижтимоий ва табиий шаклланади. Бундай билишнинг вазифалари ҳуқуқий воқелик билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни, ҳаракатларни, шарт-шароитларни, белгиларни ва бошқаларни ўрнатишидир. Бу билишнинг субъекти ҳам қонун чиқарувчилар, ҳам фуқаролардир. Уларнинг ҳар бири ҳуқуқий тартибга солишдаги ўз вазифаларини бажаришда мавжуд ва тегишли ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларидан фойдаланадилар.

Ҳуқуқий онгни баҳолаш вазифаси. Ҳуқуқий онг ёрдамида қонуний аҳамиятга эга бўлган муайян ҳаётий шароитлар баҳоланади.

Ҳуқуқий онгни тартибга солиш вазифаси. Ҳуқуқий маълумотлар ҳуқуқ субъектларида туйғулар, ҳиссиётлар, ташвишлар каби психо-

- Хуқук ижодкорлиги жараёнини жамият учун аҳамияти нұқтаи назаридан бағоланг. Хуқук ижодкорлиги босқичларини тавсифланғ.
- Қонун ижодкорлигининг хусусиятлари ва босқичларини аниқланғ. Қонун ташаббусига қандай субъектлар эга?
- Меъёрий-хуқуқий ҳужожатларни тизимлаштиришнинг жамият ривожи учун аҳамиятини муҳокама қилинг.

3-§. Ҳуқуқий онг. Ҳуқуқий маданият. Қонуний хатти-харакатлар

Бугунги дарсда:

"хуқуқий онг" түшунчасини, хуқуқий онгнинг вазифалари ва турларини күриб чиқамиз; хуқуқий маданият түшунчасини күриб чиқамиз, қонуний хатти-харакатлар турларини аниқтаймиз.

Ҳуқуқий онгнинг тузилиши. Ҳар бир инсон үз онгига эга, яғни жамиятдаги үз үрни ни англаши, үз ҳаракатларининг оқибатларини бағолаши мумкин. Ҳуқуқий онг – бу ижтимоий онгнинг таркибий қисми, ҳуқук ҳақидаги билим, амалдаги ҳуқук ва фикрни бағолаш, ҳуқуқдаги исталған үзгартеришлар түрлесидеги ғоялардир.

Ҳуқуқий онгнинг тузилиши ҳуқуқий мафкура ва ҳуқуқий психологиядан иборат.

Ҳуқуқий мафкура – бу жамиятнинг, ижтимоий гурухнинг, давлатнинг ҳуқуқий қарашлари, талаблари, ғояларининг тизимли, илмий ифодаси. Ҳуқуқий мафкуруни ишлаб чиқиша ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқук муассасаларининг амалиётчи ходимлари иштирек этишади, яғни ҳуқуқий мафкура мутахassisлар томонидан ишлаб чиқылади ва ривожлантирилади.

Хозирги кунда Қазақстан Республикаси ҳуқуқий мафкурасининг асосини ҳуқуқий давлат ғояси ташкил этади. Асосий ғоялар Қазақстан Республикаси Конституциясининг 1 ва 2-моддаларыда белгилаб берилған. Шундай қилиб, Қазақстан Республикаси – президентлик бошқарувига эга бўлган ҳуқуқий, ижтимоий, демократик, унитар, дунёвий давлатdir. Ҳукуматнинг ягона манбаи халқdir. Ҳар бир

Таянч сұздар:

- ҳуқуқий онг
- ҳуқуқий мафкура
- ҳуқуқий психология
- ҳуқуқий маданият

Лугат

- **Мафкура** – ижтимий гурух, ижтимоий ҳамжамият ёки жамият манфаатларини ифода этадиган фикрлар, қарашлар, ғоялар тизими.
- **Ҳуқуқий мафкура** – ҳуқуқшунос олимлар томонидан ишлаб чиқылған ҳуқуққа оид илмий ғоялар, қарашлар.
- **Ҳуқуқий онг** – ҳуқуққа нисбатан қарашлар, ғоялар, туйғулар, кайфиятлар түплами.
- **Ҳуқуқий психология** – ҳуқуқий ҳиссиёт, кечинмаларга асосланған, амалий ҳуқуқий онгдир.

- "Жеті Жарғы" күйидаги асосий бўлимларни ўз ичига олади:
- ер тўғрисидаги қонун. Ерлардан фойдаланишни тартибга солиш ва яйловлар ҳамда суғориш жойлари бўйича низоларни ҳал қилиш;
 - оиласий никоҳ қонунчилиги. Никоҳ ва ажрашиш тартиби, эр-хотиннинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, оила аъзоларининг мулкий ҳуқуқлари;
 - ҳарбий қонунчилик. Ҳарбий хизматни ўташ тартиби тартибга солинади;
 - қонуннинг процессуал нормалари. Судда ишларни кўриб чиқиш тартибга солинган;
 - жиноий ҳуқуқ. Қотилликдан ташқари ҳар хил турдаги жиноятлар учун жазо тайинлаш тартибга солинган;
 - "құн" ҳақидаги ҳуқуқ меъёрлари – қотиллик ва оғир танжароҳати учун тўлов;
 - бева аёллар тўғрисидаги қонун – бу бева ва етимларнинг мулкий ва шахсий ҳуқуқларини, шунингдек, жамият ва мархумнинг қариндошлари олдидаги мажбуриятларини тартибга соловчи ижтимоий ҳимоя ҳуқуқининг бир тури.

Тарихдан

"Жеті Жарғы" да оқсоқолларни ҳурмат қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Отаоналарига жисмоний ёки маънавий зарап етказган болалар қаттиқ жазоланган. "Отаонаси ҳақида ёмон гап айтишга ёки калтаклашга журъат этган ўғил, қора сигирнинг дум томонига қаратиб ётқизилган, бўйнига эски намат боғлашган ва овул оралатиб олиб юришган, у кишини қамчи билан уришган, қизни эса боғлашган ва онасига ихтиёрига кўра жазо бериш учун топширишган" (Кляшторний С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Трехтысячилетная летопись. Алматы: Рауан, 1992).

Даштда бундай ҳуқуқбузарликлар камдан кам содир бўлганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу жазо турлари тарбиявий ва огоҳлантирувчи хусусиятга эга эди.

Шахснинг ҳуқуқий маданияти – бу кўрсатмаларни онгли равиша бажаришида намоён бўладиган қонунларни билиши, тушуниши ва ҳурмат қилишидир. Шахснинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий билим асосларини ўзлаштиришида, қонуни, ҳуқуқни ҳурмат қилишида, қонун меъёрларига риоя қилишида, ижтимоий ва ҳуқуқий жавобгарликни англашида, ҳуқуқбузарликларга муросасизлигида, уларга қарши курашишида намоён бўлади. Фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари, шунингдек, давлат ва жамият олдидаги мажбуриятлари тўғрисидаги билимлари ҳуқуқий маданиятнинг ажралмас қисмидир.

Эътибор беринг!

Шахснинг ҳуқуқий онги унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда давлат ва унинг органларидан ёрдам олишига ишонч ҳиссини ўз ичига олади. Бошқа томондан, шахснинг ҳуқуқий онгидаги давлат ундан ўз вазифаларини бажаришиниadolatli талаб қилиши, бошқа фуқаролар билан тенг ҳуқуқлилиги, қонун ва суд олдида ҳамма билан тенг эканлигига ишонч ҳисси шакланади.

Ҳуқуқий онг сингари ҳуқуқий маданият ҳам жамият, гуруҳ (жамоа) ва индивидуал (алоҳида бир шахс) ҳуқуқий маданиятига бўлинади. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг сиёсий, ахлоқий (этик), эстетик, диний ва бошқа соҳалари билан боғлиқ. Ҳуқуқий ва ахлоқий маданият элементларининг ўзаро таъсири, айниқса, муҳимдир.

логик реакциялар мажмуйини келтириб чиқаради. Бу ҳис-түйғулар ва рухий кечинмалар хатти-харакатлар учун маълум бир мотивациянинг пайдо бўлиши учун асосдир, яъни бу ерда юридик психология кўринишидаги ҳуқуқий онг муайян хатти-харакатларга туртки сифатида ҳаракат қиласи.

Ҳуқуқий онгнинг тартибга солиш вазифасини амалга оширишда қонуний асос алоҳида аҳамиятга эга. Бу субъектнинг қонуний ёки ноқонуний хатти-харакатларга тайёрлиги, мойиллиги. Ҳуқуқий муносабат қатор ижтимоий ва психофизиологик омиллар таъсирида юзага келади. Давлат ва жамият фуқароларда стандарт, илгари дуч келган вазиятларда барқарор ижобий ҳуқуқий муҳит шаклланишидан манфаатдор. Масалан, автомобиль рулидаги ҳар бир ҳайдовчи хавфсизлик камарини тақади ва йўловчи ҳам хавфсизлик камарини тақиши шарт. Пиёдалар светофорнинг яшил чироғида ёки қатъий белгиланган жойда йўлдан ўтиши керак. Ҳар бир фуқаро солик тўлаши керак. Ўқувчилар мактабга боришлиари ва мактаб талабларига риоя қилишлари шарт. Ушбу ҳаракатларнинг барчаси фуқаролар томонидан қонуний асосда амалга оширилади.

Ҳуқуқий маданият. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси, уни барпо этишнинг зарурий шарти умуман шахснинг, жамиятнинг, давлат органларининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятининг юқори даражасидир.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият ўзаро боғлиқ ҳодисалардир. Умуман олганда, бу ҳодисалар фикрлаш тарзини, хулқ-атвор нормалари ва меъёрларини акс эттиради. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқ соҳасида одамлар томонидан қадриятларни ўз ичига олади. Уузлуксизлик тамойили асосида ривожланади ва бойитилади. Замонавий ҳуқуқий маданиятнинг буюк қадриятлари қадимги Римда машҳур ҳуқуқшунослар томонидан яратилган. Ҳуқуқий қадриятлар қозоқ одатий ҳуқуқининг институтлари бўлиб, “Жеті Жарғы” – қонунлар тўпламида мустаҳкамланган. Бу ерда энг юқори қадриятлар сифатида яшаш ҳуқуқи, шахснинг дахлизилиги ва шахснинг қадр-қиммати тан олинган. Шуни таъкидлаш керакки, “Жеті Жарғы” меъёрлари қозоқ халқининг умумий урф-одатлари, анъаналари, дунёқарашлари ва эътиқодлари билан чамбарчас боғлиқ эди, шунинг учун кодексда мустаҳкамланган қадриятларни ҳимоя қилиш, одатда, ўзини миллат ва миллий яхлитлигининг ҳимояси билан боғлиқ эди. “Жеті Жарғы”нинг меъёрлари инсонпарварликка асосланган эди. Унда одамга заар етказишга қаратилган ва бошқа мамлакатларнинг жиноят қонунларида қабул қилинган шафқатсиз жазолар мавжуд эмас эди. Озодликдан маҳрум қилиш ҳам қўлланилмаган. Асосий жазо чоралари “құн” ва “айып” эди.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Ўқинг ва саволларга жавоб беринг. Қозоқ халқининг одатий қонунчилигида қандай жазолар қўлланилган? Нега озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилмаган эди? Қозоқ халқининг одатий ҳуқуқининг инсонпарварлигини қандай тушунасиз? Ҳозирги вақтда қозоқ одатий ҳуқуқининг қайси меъёрлари ёки ғояларини қўллаш мумкин? Бизнинг давримизда құн каби жазо турини қўллаш мумкинми?

Жазоларнинг асосий турлари – бу сургун, “айып”, “құн”, “дүре салу” ва “ўлим жазоси”. Иккинчи турдаги жазо камдан кам ишлатилган.

“Айып – бу қилинган жиноят учун жарима. Оғир жиноят содир этганлар “тўққиз” (корамол)” айып тўлаганлар. “Тўққизта қорамол түя билан” – бу 3 та түя, 3 та сигир, 3 та қўчкор. Ўғрилик билан қўлга тушганлар уч мартадан 9 бош қорамол тўлаганлар.

“Құн – одамни ўлдирғанлик ёки майиб қилғанлик учун тўлов. Эркак кишини ўлдирғанлик учун құннинг ҳажми 1000 кўй ёки 200 от ёки 50 та түя эди. Аёл кишини ўлдирғанлик учун құннинг ярми тўланиши керак эди. Номусга тегиш қотилликка тенглаштирилган эди.

Ножўя иш қилған кишига қамчи ёки дарра билан савалаш жазоси қўлланилган – “дүре салу”. Айбор қонунбузарлик даражасига қараб 25, 50, 100 марта савалашга ҳукм қилинган. Масалан, заарли ва ёлғон миш-мишларни тарқатган киши дарра уриш билан жазоланган.

4-§. Ҳуқуқбузарлик. Ҳуқуқий жавобгарлик

Бугунги дарсда:

ҳуқуқбузарлик тушунчаси ва турларини кўриб чиқамиз, ҳуқуқбузарликларнинг таркибини; ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси ва турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- ҳуқуқбузарлик
- жиноятлар
- айборлик
- ҳуқуқий жавобгарлик

Ҳуқуқбузарлик ва унинг белгилари. Ҳуқуқбузарлик – бу ҳуқуқий талабларни бузган ёки уларга риоя қилмайдиган шахснинг хатти-ҳаракати. Шахснинг ҳар бир хатти-ҳаракати унинг ижтимоий хавфлилигидан келиб чиқсан ҳолда жиноят сифатида баҳоланади. Агар бирор шахснинг ҳаракати (ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги) жамият учун хавф туғдирмаса, уни жиноятлар сафига қўшиб бўлмайди. Хатти-ҳаракатнинг ижтимоий хавфлилиги тушунчаси иккита жиҳатни ўз ичига олади: заарнинг мавжудлиги ва унинг ижтимоий баҳоси.

5-чизма

Ҳуқуқбузарликнинг белгилари

Жамият учун
хавфлилик,
зарар

Нокону-
нийлик

Айборлик

Ҳаракат ёки
ҳаракат-
сизлик

Жазолаш

Хуқуқий нигилизм. Хуқуқий маданиятнинг тескариси – *хуқуқий нигилизм*. Бу қонунни билмаслик, қонунни ҳурмат қилмаслик, хуқуқий меъёрларни бузишда ифодаланган салбий ҳолат.

Хуқуқий нигилизмнинг турли шакллари мавжуд:

- қонуннинг роли ва аҳамиятига бефарқлик, бефарқ муносабат;
- қонуннинг имкониятларига шубҳа билан қараш;
- қонунга тўлиқ ишонмаслик ва унга нисбатан салбий муносабат;
- қонун меъёрларини қасддан бузиш.

Афсуски, бугунги кунда ҳуқуқий нигилизмнинг ўсиши кузатилмоқда. Сабаблари турлича. Бу жамият ривожланшининг орқада қолган иқтисодий даражаси, қонунларнинг такомиллашмаганлиги ва номувофиқлиги, ҳуқуқбузарликлар ва айникса, коррупцион жиноятларнинг кўпайиши. Қайд этиш керакки, коррупция – бу мансабдор шахсларнинг ваколатини суистеъмол қилишидир. Коррупция тенглик ва ижтимоий адолат тамойилини бузади, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қиласди. Коррупция аҳоли орасида ҳокимият идораларига ишончсизликни келтириб чиқаради.

Хуқуқий нигилизмни бартараф этишнинг асосий усуллари фуқароларнинг умумий ва ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий ва ахлоқий онгини ошириш; қонунчиликни такомиллаштириш; ҳуқуқбузарликлар ва, энг аввало, жиноятларнинг олдини олиш; қонунийликни, давлат интизомини мустаҳкамлаш; шахс ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва ҳар томонлама ҳимоя қилиш; аҳолининг оммавий таълими ва ҳуқуқий маърифати; юқори малакали кадрлар – ҳуқуқшуносларни тайёрлаш.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият ривожланган ҳуқуқий онг, қонуний хатти-ҳаракатлар билан ифодаланган қадриятлар тўпламидир. Ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар ижобий ҳаракатларда ҳам – фаол ижро этишда, фойдаланишда ва уларга риоя қилишда, шунингдек, одам ноқонуний хатти-ҳаракатлардан бош тортганда ижобий ҳаракатсизликда ҳам намоён бўлади.

Лутғат

- **Ҳуқуқий маданият** – жамият ҳуқуқий ҳаётининг сифатли ҳолати.
- **Шахснинг ҳуқуқий маданияти** – қонунни билиш, тушуниш ва ҳурмат қилиш, шахс томонидан қонунлар талабларини онгли равишда бажариши билан намоён бўлади.
- **Ҳуқуқий нигилизм** – қонунни билмасликада намоён бўладиган салбий ҳодиса

- ?
1. Ҳуқуқий онг тушунчасини очиб беринг.
 2. "Ҳуқуқий маданият" атамасини қандай тушунасиз? Ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий давлат ўртасида қандай боғлиқлик бор?
 3. Ҳуқуқий нигилизм турларини кўрсатинг. Жамият ва давлат учун ҳуқуқий нигилизмнинг хавфи нимада? Ҳуқуқий нигилизм даражасини пасайтириш учун қандай чоралар кўриш керак? Ўз фикрингизни билдиринг.

- а) суиистеъмол қилиш обьекти бўлган жамоатчилик муносабатларининг аҳамияти;
- б) етказилган зарар миқдори;
- в) қонунбузарлик содир этиш усули, вақти ва жойи;
- г) ҳуқуқбузарниң шахси.

Қуйида ҳуқуқбузарликлар таснифи келтирилган:

1. *Маъмурий ҳуқуқбузарлик*. Улар қонунда белгиланган жамоат тартибига, давлат органларининг ижро ва маъмурий фаолияти соҳасидаги муносабатларга тажовуз қиладилар.
2. *Интизомий ҳуқуқбузарликлар*. Мехнат муносабатлари соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этиш ҳамда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларниң ички тартибларини бузадилар.
3. *Фуқаролик ҳуқуқбузарлиги*. Мулк ва айрим шахсий номулкий муносабатлар соҳасидаги ҳуқуқ меъёрларини бузиш.

Шахсни жавобгарликка тортиш учун жиноятнинг қуйидаги элементлари, бошқача айтганда, жиноят таркиби зарур.

Ҳуқуқбузарлик обьекти – бу қонун билан ҳимояланган жамоат муносабатларининг йиғиндиси, яъни ҳуқуқбузарлик ана шу нарсага тажовуз қилади. Умумий обьект қонун билан ҳимояланган бир хил ижтимоий муносабатларниң йиғиндисидир. Муайян обьект қонун билан ҳимояланган маълум бир ижтимоий муносабатлари (турмуш, ор-номус, соғлиқ).

- *Жиноятнинг субъекти* – маълум ёшга етган, айб иш, ноқонуний ҳаракат қилган, жиноятга қодир шахс. *Жиноятга қодирлик* – бу одамниң ноқонуний ҳаракати туфайли етказилган зарар учун мустақил равишда жавобгар бўлиш қобилияти.
- *Ҳуқуқбузарликнинг объектив томони* – бу ҳуқуқбузарликни тавсифловчи қонунга хилоф ҳаракатларниң ташқи кўриниши. Бу зарарли натижа олинган ҳаракатнинг ўзи, ҳаракат ва содир бўлган зарарли натижа ўртасидаги сабаб-оқибат алоқаси. Объектив томон, шунингдек, жиноят содир этилган жой ва вақтни ҳам ўз ичига олади.
- *Ноқонуний хатти-ҳаракатлар* – инсоннинг иродаси ва онгининг назорати остида бўлган ва ҳаракат ёки ҳаракатсизликда ифодаланган хатти-ҳаракатлар. Жисмоний мажбурлаш таъсири остида унинг иродасига қарши қилинган шахснинг қилмишлари жиноят саналмайди. Ташқи томондан пайдо бўлмаган фикрлар, эътиқодлар, ниятлар таъқиб обьекти деб тан олинмайди.
- *Жиноятнинг субъектив томони* – бу шахснинг ўзининг хатти-ҳаракатларига ва унинг оқибатларига субъектив муносабати. Бу ерда асосий белги айб, сабаб ва мақсаддир. *Айборлик* – инсон томонидан содир этилган ноқонуний хатти-ҳаракатга ва унинг оқибатларига бўлган руҳий муносабати. Айбнинг иккита шакли бор – қасдан ва эҳтиётсизлик.

Ижтимоий хавфлилил даражасига, заарли томонига күра ҳуқуқбузарликлар жиноий ҳуқуқбузарлик ва жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликларга, яъни ножўя хатти-харакатларга бўлинади (6-чизма).

6-чизма

Ҳуқуқбузарликтинг турлари

Жиноий ҳуқуқбузарликлар:
жиноятлар ва жиноий
хатти-харакатлар

Жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликлар,
ножўя ишлар: маъмурий, интизомий,
фуқаролик-ҳуқуқий

Жиноий ҳуқуқбузарликлар – юқори даражадаги ижтимоий хавфлилил (заарлилил) билан тавсифланади. Улар жамиятнинг тажовузкорликтан жиноят қонунчилиги билан ҳимоя қилинадиган энг аҳамиятли, муҳим манфаатларига тажовуз қиладилар. Конунда жиноий ҳуқуқбузарликлар учун нисбатан жиддий жазолар белгиланган (Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-моддаси).

Жиноий ҳуқуқбузарликлар ижтимоий хавфлилил ва жазоланиш даражасига қараб жиноятлар ва жиноий ҳуқуқбузарликларга бўлинади.

Жиноят – жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, жамоат хизматига жалб қилиш, озодликни чеклаш, қамоқ ёки ўлим жазоси билан жазоланадиган ижтимоий хавфли қилмиш. Жиноят содир этганликда айбланган шахс судланган деб эътироф этилади.

Масалан

Судланган шахс давлат хизматида ишлай олмайди. Агар судланган шахс тақроран жиноят содир этса, у ашаддий жиноятчи сифатида тан олиниши мумкин ва жазо янада оғирроқ бўлади. Шунингдек, судланганлик оила аъзоларига келгусида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида ишлашига тўсқинлик қиласи.

Судланганлик бир қатор салбий оқибатларга олиб келади. Бундай оқибатлар, шахс жазони ўтаганидан кейин ҳам сақланиб қолади.

Жиноий хатти-харакат – катта ижтимоий хавф туғдирмайдиган, озгина заар етказадиган айборлик харакати. Ҳуқуқбузарлик жаримага тортиш, ахлоқ тузатиш ишлари, жамоат хизматига жалб қилиш, ҳибсга олиш, чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсни Қозоғистон Республикасидан чиқариб юбориш билан жазоланади.

Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этиш судланган шахснинг судланганлигига олиб келмайди. Ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят таркибига кирмайди, гарчи унда расмий равишда жиноят қонунида назарда тутилган ҳаракатнинг алломатлари бўлса ҳам, лекин аҳамиятсизлиги туфайли жамоат учун хавф туғдирмайди. Жамоат учун хавфлилил даражасини аниқлаш учун қўйидаги мезонлар қўлланилади:

Олдини олиш чоралари (худудни тарк этишмаслик ҳақида тилхат, ҳибсга олиш ва ҳ.к.), шунингдек, бошқа процессуал чоралар. Улар жиноий, маъмурий ва фуқаролик ишлари бўйича (шахсан текшириш, экспертиза, мажбурий тинтуб ва ҳ.к.) нормал иш юритилишини тъминлашга қаратилган. Ушбу чоралар факат ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш учун қўлланилади.

Мажбурий профилактика чоралари – карантин ҳолатида ҳаракатланиш эркинлигини чеклаш ва бошқалар.

Тарбиявий мажбурлов чоралари – вояга етмаганларга (муомалага лаёқатсиз) ижтимоий хавфли қилмишларни содир этганлик учун қўлланилади.

Тиббий ҳарактердаги мажбурлов чоралари – ақлий заиф қоида бузувчиларга қўлланилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқбузарлик ҳолатида ҳуқуқий жавобгарлик давлат ва ҳуқуқбузар ўртасидаги алоҳида муносабатлар шаклида вужудга келади, бунинг натижасида ҳуқуқбузарга маълум мажбурловлар ёки чекловлар қўйилади.

- 1. Ҳуқуқбузарлик тушунчасини аниқланг ва унинг белгиларини таъкидланг.
- 2. Жиноят билан жиноий хатти-ҳаракат ўртасида қандай фарқ бор? Судланганлик қандай оқибатларга олиб келади?
- 3. Жиноят таркиби тушунчасини очиб беринг. Субъектив томоннинг маъносини аниқланг. Айборлик, ният, мақсад тушунчаларини қандай тушунасиз? Ният ва эҳтиётсизлик тушунчаларини таққосланг. 3. Жиноят таркиби тушунчасини очиб беринг. Субъектив томоннинг маъносини аниқланг. Айборлик, ният, мақсад тушунчаларини қандай тушунасиз? Қасдан ва эҳтиётсизлик тушунчаларини таққосланг.
- 4. Қайси ҳолатлар хатти-ҳаракатларнинг қонунга хилоф бўлишига халақит беради? Инсонпарварликни ҳуқуқий жавобгарлик тамойилили сифатида қандай тушунасиз? Оғир жинояти учун шахсга нисбатан қаттиқ жазо чораларини қўллаш мумкини?

5-§. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб

Бугунги дарсда:

қонунийлик ҳақида билиб оламиз, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб кафолатларини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар:

- қонунийлик
- ҳуқуқий тартиб
- ҳуқуқий кафолатлар

Қонунийлик ва унинг тамойиллари. Қонунийлик атамаси қонун атамасидан келиб чиқкан. Қонунийлик – бу уйғун бирлиқдаги тушунча, у ҳуқук ҳәётининг барча томонларини – қонун тузишдаги ролидан бошлаб унинг меъёрларини ҳуқуқий амалиётга татбик этишгача қамраб олади. Қонунийлик тамойил, усул, режим, жамоат муносабатларининг барча иштирокчилари томонидан қонун устувор-

Шундай қилиб, ҳуқуқбузарлик – бу айбли, ноқонуний хатти-харакат бўлиб, қонун билан жазоланади. Жамоат хавфлилиги, зарари ва жазоланиши даражасига қараб, жиноий ва жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликлар ажралиб турди.

Ҳуқуқий жавобгарлик ва унинг турлари. Жавобгарлик тушунчаси кўп маънолидир. Жавобгарлик сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқалар бўлиши мумкин. Ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий хусусияти қонунийликдир. Бу шуни англатадики, жавобгарлик фақат қонунбузарлиқда қўлланилади.

Жиноятнинг хусусиятига қараб интизомий, маъмурий, моддий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик ажралиб турди.

Интизомий жавобгарлик – интизомий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун ходимларга таъсир қилишнинг ҳуқуқий шакли. Маъмурарат ходимга меҳнат қоидаларини бузганлиги учун интизомий жазо чораларини кўради.

Маъмурий жавобгарлик – фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг маъмурий ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлиги. Бу ижро этувчи ҳокимият идоралари томонидан айборларга нисбатан маъмурий чоралар қўллашда ифодланади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтга қадар 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик – фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқлари бузилиши натижасида вужудга келади. Заарнинг қопланиши ва унинг натижаси фуқаролик-ҳуқуқий санкцияларида назарда тутилган шаклларда қопланиши ҳисобланади.

Жиноий жавобгарлик – жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун вужудга келади. Бу суд тартибида айборга юклатилади.

Ҳуқуқий жавобгарликнинг юзага келиш асоси ҳуқуқбузарлик содир этилишидир.

Ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий мақсади субъектларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, жамоат тартибини ҳимоя қилишдан иборат.

Давлат мажбуровининг бошқа турлари. Ҳуқуқий жавобгарлик билан бир қаторда, қонун асосида ва давлат доирасида амалга ошириладиган давлат мажбуровининг бошқа турлари қўлланилади. Булар ҳимоя чоралари, профилактика чоралари, мажбурий тарбиявий тадбирлар, мажбурий тиббий чоралардир.

Лутғат

- **Ҳуқуқбузарлик** – инсоннинг жамият, давлат ёки шахсга зарар етказадиган айбли, ноқонуний, жазоланадиган ҳаракати.
- **Жиноят** – ижтимоий хавфлилик (зааралик) нинг максимал дарajasи бўлган ҳуқуқбузарлик.
- **Ножӯя хатти-ҳаракат** – ижтимоий зарари ва ижтимоий хавфлилик даражаси паст бўлган характерли ҳуқуқбузарлик.
- **Ҳуқуқий жавобгарлик** – айборга нисбатан қўлланиладиган давлат таъсир чоралар.

Ички ишлар вазирилиги веб-сайтидаги жиной маълумотлар базасида телефонлар ва автомобилларни текшириш бўйича хизматлар мавжуд. Бу шуни англатадики, агар сиз эски телефонни сотиб олишни истасангиз, телефонингизнинг IMEA- кодини ушбу маълумотлар базасига киритишингиз ва у ўтиранганинги текширишингиз мумкин. Истемолчилар автоулов сотадиган дўконлардан сотиб олинмаган автомобиллар учун VIN- кодлари билан ҳам шундай қилишлари мумкин. Веб-сайтда сиз маҳаллий полиция бўлимининг манзили ва алоқаларини топишингиз мумкин.

5. Қонунчилик ва маданийлик ўртасидаги узвий боғлиқлик тамойили. Маданийликсиз қонунийлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас; жамият, фуқаролар, мансабдор шахсларнинг маданияти қанчалик юқори бўлса, қонунийлик даражаси шунча юқори бўлади.

Ҳуқуқий тартиб. Яна бир ҳуқуқий ҳодиса қонунийлик – ҳуқуқий тартиб билан боғлиқ.

Ҳуқуқий тартиб – бу ҳуқуқ ва қонунчиликка асосланган ижтимоий муносабатларнинг тартибга солинадиган ҳолатидир. Бу қонуний талабларни амалга оширишнинг якуний натижаси, риоя қилиш, ҳуқуқий нормаларнинг бажарилиши, яъни қонунийлик натижасидир.

Қонунчилик – бу мукаммаллик, ҳуқуқ тартиби – бу мавжуддир. Биринчиси – талаб, иккинчиси – бу талабларни бажариш амалиёти. Ҳуқуқни тартибга солишдан мақсад – ҳуқуқий тартиб, унга эришиш учун қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар чиқарилиб, қонунчилик такомиллаштирилиб, қонунийликни мустаҳкамлаш чоралари кўрилмоқда.

Ҳуқуқий тартиб жамоат тартибининг бир қисмидир, лекин у фактат ҳуқуқ меъёрларининг эмас, балки барча ижтимоий меъёрларни тартибга солувчи ҳаракати натижасида шаклланади. Шунинг учун ҳуқуқий тартиб – ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тизимишнинг бир қисмидир.

Ҳуқуқий тартиб ҳуқуқ меъёрларини риоя қилиш, ижро этиш, фойдаланиш ва қўллаш натижасида шаклланади. Унинг фаолиятида барча ижтимоий муносабатлар қонун билан тартибга солинади.

2-расм. Патруль хизматчилири

лигини қатъий, изчил бажариш ва уларга риоя қилиш талаби сифатида тушунилади.

Қонунийлик ҳақида гап кетгана, бу фаолиятнинг қонунга муовиғиғини анлатади. Қонунийликнинг моҳияти барча субъектлар томонидан ҳуқуқий нормаларнинг вижданан, масъулият билан бажарилиши, уларга риоя қилиниши, фойдаланиши ва қўлланишидир. Қонун устуворлиги, авваламбор, қонун асосида ва давлат доирасида давлат ва жамоат ишларини бошқаришда фаол иштирок этишни таъминлайди. Қонунийлик давлат билан чамбарчас боғлиқ. Бу шуни анлатадики, фуқаролар ҳам, давлат органлари ҳам қонун талабларига teng даражада риоя қилишлари керак.

Қонунийликнинг моҳиятини тушуниш учун сиз унинг асосий та-мойилларини билиб олишингиз керак. Буларга қўйидагилар киради:

1. *Умумийлик тамойили.* Қонун олдида ҳамма тенгdir ва ҳамма унга бўйсуниши керак, акс ҳолда жавобгарликнинг муқаррарлиги кўзда тутилади.

2. *Бирлик тамойили.* Қонун устуворлиги Қозоғистон Республикасининг бутун ҳудудига тааллуқлидир. Маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олиш, аммо фақат қонун доирасида ва унинг асосида иш кўриш керак.

3. *Қонун устуворлиги тамойили.* Қозоғистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясини анлатади. Охиргиси энг юқори юридик кучга эга, тўғридан-тўғри таъсир қиласи ва бутун Қозоғистонда қўлланилади. Давлатнинг фаолияти фақат қонунлар асосида, мансабдор шахслар томонидан ўз мажбуриятлари ва ижтимоий субъектларнинг ҳуқуқлари қатъий бажарилиши шарти билан амалга оширилиши керак. Ушбу мулк давлат фаолиятининг барча ҳуқуқий шаклларига: қонун ижодкорлиги, ижро этувчи-маъмурий ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳаларига тегишли. Бу мансабдор шахсларга бирон бир ёки бошқа сабабга кўра қонунга риоя қилиш ёки қилмаслик тўғрисида ўзбошимчалик билан қарор қилишига йўл қўймайди.

4. *Қонунчиликни амалга оширишининг муқаррарлиги тамойили.* Бу ҳар қандай қонун бузилишига ким томонидан келиб чиқсанлигидан қатъи назар чек қўйилишини, шунингдек, ҳар бир қонунбузарлик жазоланиши кераклигини анлатади.

Мисол

Ички ишлар вазирлиги “Ҳуқуқий тартиб” тезкор профилактика тадбирини ўтказди. Унда ички ишлар органларининг бўлинмалари ва хизматчи ходимлари иштирок этди. Жамоат жойлари ва кўчаларда жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича ишлар кучайтирилди, фуқароларнинг оммавий ташриф буюрадиган жойларида патруль хизмати ва кўп қаватли уйлар ҳовлисида ҳуқуқий тартиб таъминланди. Ички ишлар органлари турли вазифаларни бажарадилар. Уларнинг барча ҳаракатлари учун полиция хизмати вакиллари, хусусан, полициянинг участка инспекторлари аҳолига ҳисбот беришади. Ички ишлар вазирлигининг манбалари жуда катта маълумот оқимини тақдим этади.

нинг мавжудлиги, фикрлар, сўз эркинлиги ва ҳокимиятнинг бўлиниши билан намоён бўлади.

Мафкуравий кафолатлар – ҳуқуқий мафкуранинг мавжудлиги, унинг асосида жамиятнинг маънавий ҳаёти ривожланади (ҳуқуқий, ахлоқий тарбия, ижтимоий онгнинг барча шакллари, ижтимоий қадрият сифатида қонунга ҳурматнинг шаклланиши).

Ҳуқуқий кафолатлар қонунчиликни ва ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ҳуқуқбузарларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш фаолиятини кучайтиришнинг маҳсус воситалари тизими сифатида хизмат қилади.

Маҳсус ҳуқуқий воситалар, авваламбор, қонунчилик талаби акс эттириладиган барча қонун тартибларини ўз ичига олиши керак. Жамоатчилик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари аник ҳуқуқий асосга қўяди.

● Кўшимча маълумотлар

Қонунчиликнинг ҳуқуқий талаби қуйидагилардан иборат:

- 1) ҳуқуқ меъёрларини бузганлик учун адолатли жазо;
- 2) қонун устуворлигини қонуний (конституциявий) мустаҳкамлаш ва уни ҳимоя қилиш йўлларини белгилаш;
- 3) қонунчиликни ҳимоя қилиш, унинг бузилишини тўхтатиш, қонунларнинг ижроси устидан назорат қилиш ва уни амалга ошириш ва ҳуқуқий тартиботни ҳимоя қилиш вазифаларини амалга ошириш ваколатларини белгилаш бўйича муайян органларга мажбурият юклаш;
- 4) фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қобилиятини қонуний мустаҳкамлаш, улардан бошқаларнинг заарига фойдаланишни тақиқлаш, айбиззлик презумпцияси ғоясини конституциявий бирлаштириш.

Лутфат

- **Қонунийлик** – барча субъектларнинг қонулар талабларига риоя қилиши.
- **Ҳуқуқий тартиб** – қонулар талабларига риоя қилиш ҳолати.
- **Қонунчилик тамойиллари** – қонунчилик мазмунини ифода этиувчи асосий ғоялар.
- **Қонунчилик кафолатлари** – қонун талабларига риоя этишини таъминлайдиган объектив шартлар.

Ушбу усуллар Қозоғистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган. Саноат қонунчилигига ушбу усуллар кўрсатиб ўтилган. Фақатгина ушбу талаблар жамиятда рўёбга чиқарилгандан кейингина ҳақиқий қонунийлик режими амалга оширилади. Ушбу талаблар, биринчи навбатда, ҳокимият тузилмаларига, давлатга қаратилган, шунинг учун қонунийлик унинг фаолиятининг тамойили бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, қонунийлик барча субъектлар учун ҳуқуқ меъёрларини қатъий ва оғишмай бажариш ва уларга риоя қилиш талабидир. Ҳуқуқий тартиб – қонун устуворлигини амалга оширишнинг ижтимоий натижасидир. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари қонун

Хуқуқий тартиб ва қонунчилик үртасида түғридан-түғри боғлиқлик мавжуд: қонунчиликни кучайтириш натижасида ҳуқуқий тартиб кучаяди ва, аксинча, агар қонунчилик бузилса, ҳуқуқий тартиб ҳам бузилади. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолияти қонун билан пухта тартибга солинади.

Ҳуқуқий тартибни фақат ахлоқий меъёрларга мос келадиган ҳуқуқий воситалар ва усуллар билан ҳимоя қилишга йўл қўйилади.

Қонунчилик ва ҳуқуқий тартибнинг мавжудлиги учун кафолатлар тизими ва уларни таъминлаш шартлари зарур. *Кафолатлар* – бу ҳуқуқий меъёрларни тўсқинликсиз амалга ошириш, субъектив ҳуқуқлар ва ҳуқуқий мажбуриятлардан фойдаланишга имкон берадиган шартлар ва усулларнинг мажмуидир. Кафолатлар икки гуруҳга бўлиниши мумкин: ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган (7-чизма).

Лутғат

- **Ҳуқуқий жавобгарлиқ** – айбордога нисбатан қўлланиладиган давлат таъсир чоралиари.

7-чизма

Қонунчилик кафолатлари

Ҳуқуқий – ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уларни бартарф қилиш, уларга барҳам бериш ва шахснинг, субъектларнинг ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш ва таъминлашга қартилган қонун билан белгиланган усул ва воситалар мажмуи.

Ҳуқуқий бўлмаган – жамиятда объектив равища ривожланган қонунларни шакллантириш, яратиш ва амалга ошириш жараёнларига сезиларли таъсир кўрсатадиган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий шароитлар, муносабатлар ва омиллардан иборат.

Ҳуқуқий – ҳуқуқбузарликларнинг Ҳуқуқий бўлмаган – жамиятда объектив равища ривожланган қонунларни шакллантириш, яратиш ва амалга ошириш жараёнларига сезиларли таъсир кўрсатадиган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий шароитлар, муносабатлар ва омиллар.

Ҳуқуқий бўлмаган кафолатларга қуийидагилар киради:

Иқтисодий кафолатлар – жамиятнинг моддий шароитлари, яъни ижтимоий-иқтисодий тузилиши, мулкчилик шакллари – жисмоний ва юридик шахсларнинг давлат ва хусусий, иқтисодий мустақиллиги.

Ижтимоий кафолатлар – ҳуқуқбузарликларга қарши ҳаракат қилиш ва курашиш, қонунчилик ғоясидан четлашишга қарши жамоат тадбирлари мажмуи. Булар ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, жамоатчиликни назорат қилиш вазифаси ва жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш имкониятларидан фойдаланиш бўйича профилактик тадбирлар. Масалан, жиноятни очиш жараённида гувоҳлар институти.

Сиёсий кафолатлар – бу давлат ва ижтимоий тузумнинг демократизми. Бу бутун сиёсий тизимнинг фаолиятида, турли хил сиёсий партиялар-

Лугат

- **Хокимият** – одамлар ўртасидаги муносабаттар, бунинг натижасида баъзилар онг иродасига, бошқаларнинг ҳаракатларига таъсир қилиши мумкин.
- **Сиёсат** – бу ҳокимият соҳасидаги ташкilotлар ва шахсларнинг фаолияти.
- **Сиёсий тизим** – ўзаро таъсир кўрсатувчи нормалар, ғоялар ва уларга асосланган сиёсий институтлар, муассасалар ва ҳаракатлар, сиёсий ҳокимиятни, фуқаролар ва давлатнинг муносабатларини ташкил этувчи ўзаро ҳаракатлар мажмуи.

йўналтирадиган маънавиятнинг турли хил кўринишлари.

5. Сиёсий маданият – сиёсий жамият аъзолари томонидан қабул қилинган ва уларнинг фаолияти ва муносабатларини тартибга солишда фойдаланиладиган қадриятлар, сиёсий ғоялар, ақидалар, эътиқодлар тизими.

Жамият сиёсий тизимининг асосий субъектлари бу давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар ва тазийк (таъсир кўрсатувчи) групхлар ёки қизиқиши групхлари.

Давлат сиёсий тизимда ҳал қилувчи рол ўйнайди, чунки унинг ўзига хос хусусиятлари бор:

- биринчидан, бу уларнинг манфаатларининг курашлари натижасида келиб чиқадиган ижтимоий тафовутлар мавжуд бўлганда, жамиятни бирлаштириш қобилияти;
- иккинчидан, давлат ҳуқуқий тартибга солиш органи бўлиб, у томонидан ўрнатилган меъёрлар ва жамоат муносабатларини ташкил этиш қоидаларига риоя қилганлик ёки бузганлик учун рағбатлантириш ва жазолаш чораларини фаол қўллайди;

- учинчидан, давлатнинг жамиятдаги қонун ижодкорлиги вазифаси;
- тўртинчидан, давлат ҳокимиятининг ошкоралиги, умумий ишларни бошқаришни профессионаллаштириш, бошқариш учун ҳукуматга ва уларнинг ходимларига бошқа шахсларни ихтиёрий ёки мажбуран бериш;
- бешинчидан, сиёсий макон чегараларининг ўзига хослиги ва равшанлиги. Давлатнинг жуғрофий чегараларига эга: унинг ҳокимияти ва ҳуқуқий доираси ёйилган ҳудуд. Давлат солиқларни тўлаш билан қонуний тасдиқланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган фуқаролар
- давлат аъзоларини қамраб олади.

Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида роли қўйидагилар билан белгиланади:

- давлат орқали ушбу тизимнинг барча бошқа элементлари ҳокимиятга боғланган;
- давлат барча фуқароларни бирлаштирадиган ягона ташкilot сифатида ишлайди;
- давлат ҳалқ ҳокимиятига эга ва зарур вазиятларда мажбурлаш усулидан фойдаланиши мумкин;
- давлат қонунлар ва ўрнатилган тартиб қоидаларини нашр этишда монополия ҳуқуқига эга;
- давлат суверенитетга эга.

бузилишининг олдини олади, ҳуқуқларни тиклайди, ҳуқуқбузарликлар натижасида юзага келадиган салбий оқибатларни бартараф қиласи да қонунийликни таъминлайди.

1. Қонунийлик тушунчасини таърифланг ва унинг тамойилларини тавсифланг.
2. "Хуқуқий тартиб" юридик атамаси нимани англатади? Ҳуқуқий тартиб ва жамоат тартиби ўртасидаги муносабатларни очиб беринг.
3. Қонунчилик ҳуқуқий тартибнинг кафолатларини таъкидлаб, уларнинг мазмунини очиб беринг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гурӯҳда ишлаш

"Қонунчилик – мукаммал, ҳуқуқ тартиби – бу ҳақиқиидир. Биринчиси – бу талаб, иккинчиси – бу талабларни бажариш амалиёти" иборасини синфда муҳокама қилинг. Замонавий жамиятда қонунларсиз яшаш мумкин ёки мумкин эмаслиги түғрисида мунозара ўтказинг.

6-§. Сиёсий тизим тушунчаси

Бугунги дарсда:

сиёсий тизимни кўриб чиқамиз; сиёсий тизимнинг элементларини кўриб чиқамиз, давлатнинг сиёсий тизимдаги роли ва ўрнини аниқлаймиз.

Сиёсий тизим. Халқ ҳокимиятнинг ягона манбаидир. Сиёсатни тушуниш учун *аҳоли*, *халқ*, *жамият* каби тушунчаларни билиш керак. *Аҳоли* – маълум бир ҳудудда яшовчи одамлар тўплами.

Сиёсий тизим – бу ўзаро таъсир кўрсатувчи нормалар, ғоялар ва уларга асосланган сиёсий институтлар, муассасалар, сиёсий ҳокимиятни, фуқаролар ва давлатнинг муносабатларини ташкиллаштирувчи ҳаракатлар тўплами.

Таянч сўзлар:

- ҳокимият
- сиёсат
- иқтисод
- партия

Сиёсий тизимнинг элементлари. Сиёсий тизим қўйидаги асосий таркибий қисмларига бўлинади: сиёсий ва ҳуқуқий меъёрлар, сиёсий тузилмалар, сиёсий фаолият, сиёсий онг ва сиёсий маданият.

1. *Сиёсий ва ҳуқуқий меъёрлар* – белгиланган ёки ўрнатилган хулқатвор қоидалари, сиёсий муносабатларни тартибга солиш, конституциялар, кодекслар, қонунлар, уставлар, партиялар дастурлари, сиёсий анъана ва тартиблар шаклида мавжуд бўлади ва амалда бўлади.

2. *Сиёсий тузилма* – сиёсий, давлат ташкилотлари, институтлари, муассасалари ва улар ўртасидаги муносабатлар мажмуи.

3. *Сиёсий фаолият* – жамиятдаги сиёсий ҳокимият тизимининг ишлашини, ўзгаришини ва ҳимоясини таъминлашга қаратилган одамларнинг турли хил хатти-ҳаракатлари.

4. *Сиёсий онг* – сиёсий ҳокимият механизmlари фаолиятини акс эттирувчи ва сиёсий муносабатлар соҳасидаги одамларнинг хулқ-атворини

Лугат**• Жамиятнинг сиёсий**

тизими – муайян сиёсий вазифаларни бажарадиган давлат ва нодавлат ижтимоий институтлар түплами.

• Сиёсий партиялар –

муайян сиёсий ғояга асосланган одамлар бирлашмаси. Партиянинг асосий мақсади – давлат ҳокимияти учун кураш.

Партияning сиёсий тизимдаги роли унинг обрўси ва сайловчиларнинг ишончи билан белгиланади. Айнан шу партия ҳукмронлик қилганида давлат амалга оширадиган сиёсатни шу партияning ўзи белгилайди. Демократик тизимларда, одатда, партиялар ҳукмронлиги алмашади: бошқарувдан улар мухолифатга ва мухолифат – яна бошқарувга томон. Сиёсий тизимдаги партиялар миқдори бўйича қўйидагича таснифланади: бир партиявий – авторитар ёки тоталитар; икки партияли; кўп партияли (иккинчиси устунлик қиласи).

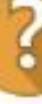
Ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар сиёсий тизимларда аҳамиятсиз ўрин эгаллайди. Мақсадларига кўра ҳаракатлари сиёсий партияларга ўхшаш, аммо уларнинг уставлари ва рўйхатдан ўтган аъзолари бўлмайди.

Ҳаракатда, одатда, қатъий марказлаштирилган ташкилот, қайд қилинган доимий аъзо бўлмайди, дастур ёки доктрина мақсад ёки сиёсий мақсадлар тизими билан алмаштирилади.

Бу ҳаракатнинг мақсадини қўллаб-қувватлайдиган ҳар қандай киши ҳаракат иштирокчиси бўлиши мумкин. Ҳаракатда шахсий иштирок этиш ёки унинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш шаклларини танлаш имконияти кенгроқ. Замонавий шароитда сиёсий фаолликни ривожлантиришда партиялардан кўра ҳаракатларни афзал кўришга мойиллик кузатилади, чунки партиялар танлов, мажбурият ва интизом тизимига эга. Кўплаб муҳим сиёсий муаммолар айнан ҳаракатларнинг фаол кучлари (экологик муаммолар, тинчлик учун кураш, жамиятни демократлаштириш) орқали ҳал қилинади.

Тазиик (таъсир кўрсатувчи) гурухлар ёки манфаат гурухлари – касаба уюшмалари, саноат ташкилотлари, диний ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари ва бошқа муассасалар – ҳокимиятга келишини мақсад қилмаган ташкилотлар. Уларнинг мақсади ҳукуматнинг ўзига хос манфаатларини қондириш учун шундай таъсир ўтказишdir.

Шундай қилиб, сиёсий тизим – бу жамиятда иштирок этадиган сиёсий институтларнинг тўпламидир. Асосий субъект – бу давлат. Бунда жамоат ташкилотлари ва сиёсий партиялар катта роль ўйнайди. Бизнинг давлатимизда сиёсий тизим ичидаги муносабатлар Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан тартибга солинади.

- Сиёсий тизимга аниқлик киритинг.
- Сиёсий тизимнинг тузилишини тавсифлаб беринг. Жамиятнинг сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида роли нимада? Сиёсий партияларнинг асосий хусусиятлари нимада?

Сиёсий партиялар. Сиёсий тизимнинг асосий субъекти сиёсий партиялардир. Бу фуқароларнинг, турли ижтимоий гурухларнинг иродасини акс эттирадиган Қозғистон Республикаси фуқароларининг ихтиёрий бирлашмаси бўлиб, улар ўзларининг манфаатларини давлат ҳокимиютининг вакиллик ва ижроия органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида ва уларнинг шаклланишида иштирок этишларини ифода этади. Сиёсий партия халқ номидан гапиришга ҳақли эмас.

Сиёсий партиялар мамлакатнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиш мақсадида тузилади. Шундай қилиб, сиёсий партия турли ижтимоий гурухлар ва жамоаларнинг манфаатларини ифода этиш вазифаларини бажаради; умуман жамият билан фаол ҳамкорлик қиласида. Барча партия аъзолари рўйхатдан ўтиши керак. Сиёсий партиялар ўзларининг дастурларига, фаол равишда илгари сурадиган ва ҳимоя қиласиган мақсадлар тизимиға, кенг ташкилий тузилишга эга бўладилар ва хулқатвор меъёрларини шакллантирадилар. Шу сабабли сиёсий партиялар сиёсий ҳаётнинг уюшқоқлиги ва унинг ташкил этилиши даражасини оширишда кучли омил бўлиб хизмат қиласида.

Партиялар турлича бўлиши мумкин.

Эътибор беринг!

Қозғистон Республикаси Конституциясининг 5-моддасида шундай дейилган:

"Мақсадлари ёки ҳаракатлари конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга, республиканинг яхлитлигини бузишга, давлат хавфсизлигини бузишга, ижтимоий, ирқий, миллий, диний, мулкий ва қабилавий адоватни қўзғатишга қаратилган жамоат бирлашмаларини тушиб, шунингдек, қонунчиликда кўзда тутилмаган ҳарбийлаштирилган тузилмаларни ташкил қилиш тақиқланади.

Республикада бошқа давлатлар сиёсий партиялари ва касаба уюшмаларининг фаолиятига, партияларнинг диний асосда фаолият кўрсатишига, шунингдек, сиёсий партиялар ва касаба уюшмаларининг хорижий юридик шахслар ва фуқаролар, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар томонидан молиялаштирилишига йўл қўйилмайди".

Сиёсий тизимга нисбатан партиялар тизимли ва тизимсизларга бўлинади (1-жадвал).

1-жадвал.

Сиёсий партиянинг турлари	
Тизимли партиялар ушбу сиёсий тизимнинг бир қисмини ташкил этадилар ва унинг қонунларига биноан ҳаракат қиласида. Тизимли партия ушбу тизимда қабул қилинган, яъни қонуний йўллар сайловларда ҳокимиёт учун курашади	Тизимсиз партиялар ушбу сиёсий тизимни тан олмайдилар, уни ўзгартириш ёки йўқ қилиш учун, одатда, куч ишлатиш йўли билан курашадилар. Одатда улар очик ёки ярим очик бўладилар.

Қозғистон Республикаси Конституциясига умумий тасиф. Қозғистон Республикасининг Конституцияси Асосий қонундир. У 9 бўлим, 98 та моддадан иборат (2-жадвал).

2-жадвал

I бўлим. “Умумий қоидалар” (1-9-моддалар).	Бу ерда бутун давлат ва жамият таянадиган асосий ғоялар белгиланган. 1-модда. “Қозғистон Республикаси ўзини инсон, унинг ҳаёти, ҳукуқлари ва эркинликлари олий қадриятлари бўлган демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида тасдиқлайди.” 2-модда. “Қозғистон Республикаси президент бошқаруви шаклига эга бўлган унитар давлатдир”.
II бўлим “Инсон ва фуқаро” (10-39-моддалар)	Бу ерда инсоннинг асосий ҳукуқлари, эркинлиги ва мажбуриятлари мустаҳкамланиб қўйилган. 12-модда. “Ҳуқук ва эркинлик инсонга туғилганидан бошлаб тегишлидир, мутлақ ва ўзиники деб тан олинади, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий актларнинг мазмуни ва қабул қилинишини аниқлайдилар”. 15-модда. “Ҳар ким яшаш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан одамнинг ҳаётини тортиб олишга ҳакли эмас”. 16-модда. “Ҳар бир инсон шахсий эркинликка эга”. 18-модда. “Ҳар бир инсон шахсий ҳаёти, шахсий ва оиласий сирлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадир”. 20-модда. “Сўз ва ижод эркинлиги кафолатланган. Цензура тақиқланади”. 36-модда. “Қозғистон Республикасини ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчи ва мажбуриятидир”.
III бўлим “Президент” (40-48-моддалар).	40-модда. “Қозғистон Республикаси Президенти давлат раҳбари, унинг олий мансабдор шахси, давлат ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгиловчи, Қозғистоннинг мамлакат ичидаги ва халқаро муносабатлардаги вакилидир.
IV бўлим “Парламент” (49-63-моддалар).	49-модда. “Қозғистон Республикаси Парламенти қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи республиканинг энг юқори вакиллик органидир”.
V бўлим “Ҳукумат” (64-70-моддалар).	64-модда. “Ҳукумат Қозғистон Республикаси ижро ҳокимиятини амалга оширади, ижро этувчи ҳокимият органлари тизимини бошқаради ва уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади”.
VI бўлим. “Конституциявий кенгаш” (71-74-моддалар).	72-модда. “Конституциявий Кенгаш Конституция нормаларига расмий изоҳ беради”.
VII бўлим “Судлар ва адлия” (75-84-моддалар).	75-модда. “Қозғистон Республикасида одил судлов факат суд томонидан амалга оширилади”.

3. Ижтимоий ҳаракатларнинг хусусиятлари қандай? Давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги муносабатлар қандай?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Партияning жамият ривожидаги ролини аниқланг. Мисоллар келтириңг.

Мураккабликнинг 2- даражасидаги топшириқ. Гурӯҳда ишлаш

«Кам таъминланган аҳолининг ижтимоий ҳуқуқларини таъминлашда давлатнинг ўрни» мавзусида баҳс-мунозарани олиб боринг. Қозоғистон Республикаси давлати кам таъминланган оиласарга, кўп болали оиласарга ва болаларга қандай ёрдам кўрсатяпти?

2-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

7-§. Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий давлат сифатида

Бугунги дарсда:

мамлакат Конституцияси контекстида Қозоғистон Республикасининг ҳуқуқий давлат сифатидаги хусусиятларини, ҚР Конституциясининг тузилиши ва мазмунини ҳуқуқий давлат асоси сифатида кўриб чиқамиз.

Давлат тушунчаси. Давлат очиқ сиёсий ҳоқимиятнинг маҳсус аппарати сифатида тушунилади. Давлатнинг асосий вазифаси жамиятни бошқариш, жамиятда тартибни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишdir. 1991 йил 16 декабрда Қозоғистон Республикаси мустақил суверен давлат сифатида эълон қилинди. Шу куни Қозоғистон Республикасининг “Қозоғистон Республикасининг давлат мустақиллиги” тўғрисида Конституциявий қонуни қабул қилинди. Суверен давлат сифатида Қозоғистон Республикаси барча мулк шаклларининг хилма-хиллиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланган мустақил иқтисодий тизимга эга бўлади, ўз мустақиллиги ва миллий давлатчиликни ҳимоя қиладиган қуролли кучларини яратади. Мамлакатимизнинг асосий қонуни 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган умумхалқ референдумида қабул қилинган Қозоғистон Республикаси Конституцияси ҳисобланади. Конституциянинг 1-моддасида Қозоғистон Республикаси ўзини ҳуқуқий давлат сифатида тасдиқлайди.

Таянч сўзлар:

- демократия
- ҳуқуқ
- ҳуқуқий давлат
- ҳоқимият тақсимоти

Эътибор беринг!

Ҳуқуқий давлатнинг мақсади – инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини тўлиқ таъминлаш учун шароит яратиш, шунингдек, суистеъмолликларга йўл қўймаслик мақсадида ҳукуматнинг ҳаракат ҳуқуқини чеклашdir.

Қозоғистон Республикаси Президенти қарама-қаршиликлар тизимида муҳим рол үйнайды. У қонунчиликнинг шошилинч қарорларида кечиктирувчи вето қўйишга ҳақли. Президентлик ваколат муддати 5 йил билан чекланган (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 41-моддаси). Қозоғистон Республикаси Президенти ҳокимиятдан четлатилиши ва давлатга хоинлик қилгани учун жавобгарликка тортилиши мумкин (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 47-моддаси). Суд ҳокимияти конституциявий ва ҳуқуқий нормалар билан чекланган.

● Қўшимча маълумотлар

Вето – тақиқ, давлат раҳбарининг қонун чиқарувчи орган томонидан қабул қилинган қонунни тўхтатиб қўйиш ёки олдини олиш ҳуқуқи.

Овоз бериш – овоз бериш орқали билдирилган фикр. Парламент ҳукуматга ишончсизлик овозини эълон қилиши мумкин.

Импичмент – ишончсизлик, давлат раҳбари – Президентни лавозимидан четлаштириш, уни қонуний жавобгарликка тортиш.

Қозоғистон Республикаси Конституцияси инсонни, унинг ҳаётини, ҳуқуқлари ва эркинликларини энг юқори қадрият деб тан олади. Шу билан бирга, ўзаро масъулият инсон ва давлат муносабатларидағи устувор вазифага айланади. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари фақат қонунлар билан чекланиши мумкин. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасида инсон ҳуқуқлари чекланган қўйидаги ҳолатлар кўрсатилган:

- Конституциявий тузумни ҳимоя қилиш;
- тартибни сақлаш;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- аҳоли саломатлиги ва ахлоқини ҳимоя қилиш. З-расмда ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари кўрсатилган.

Ҳуқуқий давлатда инсон ҳуқуқлари қонун билан ҳимоя қилинади. Ҳар ким бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиши мумкин. Одил судловни амалга оширишда судья мустақилдир ҳамда фақат Конституция ва қонунга бўйсунади. Суднинг одил судловни амалга ошириш борасидағи фаолиятига ҳар қандай аралашувга йўл қўйилмайди ва қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Лутат

- **Демократия** – халқ ҳокимияти.
- **Давлат** – сиёсий ҳокимиятнинг маҳсус аппарати бўлиб, унинг асосий вазифаси жамиятни бошқаришdir.
- **Конституция** – давлатнинг асосий қонуни бўлиб, давлат ва жамият ҳаётининг асосий ғоялари ва тамойилларини ўзида мужассам этган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини мустаҳкамлади.
- **Ҳуқуқий давлат** – шахс, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари унинг асосий қадрияти бўлган давлатdir.

VIII бўлим. “Маҳаллий давлат бошқаруви ва ўзини ўзи бошқариш” (85–89-моддалар).	85-модда. “Маҳаллий давлат бошқаруви тегишли ҳудудда ишларнинг ҳолати учун масъул бўлган маҳаллий вакиллик ва ижроия органлари томонидан амалга оширилади”.
IX бўлим. “Якуний ва ўтиш ҳолатлари” (90-98-моддалар).	91-модда. 2-банд. “Конституция билан белгиланган давлатнинг мустақиллиги, республиканинг яхлитлиги ва ҳудудий бутунлиги, унинг бошқарув шакли, шунингдек, мустақил Қозоғистон асосчиси, Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти – Элбоши томонидан белгилаб қўйилган республика фаолиятининг асосий принциплари ва унинг мақоми деярли ўзгармасдир”.

Эътибор беринг!

Барча конституциявий нормалар амалда бажарилади. Юқори ҳокимият ва бошқарув органларининг барча ҳаракатлари Қозоғистон Республикаси Конституциясига асосланиши керак. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари Қозоғистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган ва давлат томонидан ҳимоя қилинади.

Қозоғистон Республикаси Конституциясига 1998, 2007, 2011, 2017 ва 2019 йилларда ўзгариш ва қўшимчалар киритилди. Жамоатчилик алоқаларини ривожлантириш Конституция нормаларини ўзгартириш ва тўлдиришни талаб қиласди. Конституциявий нормаларга ўзгариш ва қўшимчалар киритиш жараёни жаҳон амалиётидир. Қозоғистон Республикасида давлат ҳокимиятининг ягона манбаи халқdir. Халқ ҳокимиятни тўғридан-тўғри республика референдуми ва эркин сайловлар орқали амалга оширади. Халқ ўз кучидан фойдаланишни давлат органларига топширади. Ҳеч ким Қозоғистон Республикасида ҳокимиятни эгаллаб олишга ҳақли эмас. Халқ ва давлат номидан сўзлашиб ҳуқуқи Президентга, шунингдек, Қозоғистон Республикаси Парламентига, унинг конституциявий ваколатлари доирасида тегишлидир (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг З-моддаси).

Қозоғистон Республикасида ҳокимиятни учта тармоқقا – қонун чиқарувчи, суд ва ижро ҳокимиятига бўлиш тамоили мавжуд. Давлат ҳокимиятининг ушбу учта тармоғи бир-биридан мустақил, ўзаро боғлиқлик ва мувозанат тизими асосида иш олиб борадилар. Давлат хизматчилари бир вақтнинг ўзида давлатнинг турли тармоқларидағи лавозимларни эгаллашга ҳақли эмас. Шунингдек, давлат хизматчилариға тижорат билан шуғулланиш тақиқланган. Ҳокимиятнинг битта тармоғи бошқасининг ваколатига аралашишига йўл қўйилмайди. “Чекловлар ва қарама-қаршиликлар” тизими – бу Конституцияда муайян давлат ҳокимиятига нисбатан ўрнатилган ҳуқуқий чекловлар тўплами.

ва намойишлар ташкил этиш ва үтказиш тартиби тұғрисида” ги қонун амал қиласы.

Инсон ҳуқуқлари ва әркинликлари ахолининг ахлоқи ва соғлиқни сақлаш манфаатларыда чекланган. Ирқий ёки миллий адватни құзғатишиңа қаратылған фикрларни тарқатиши, шунингдек, давлат мудофааси ва хавфсизлиги манфаатларыга заар етказиши мүмкін бўлган маълумотларни тарқатиши тақиқланади. Қонунда давлат сирларини биладиган айрим тоифадаги шахслар учун давлат хавфсизлиги сабабли чет элга чиқиши ҳуқуқини чеклаш кўзда тутилган. Фуқароларнинг мұайян ҳуқуқ ва әркинликларини чеклаш мамлакатда фавқулодда ҳолат жорий қилиниши билан ҳам боғлиқ бўлиши мүмкін.

Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат – бу ҳокимияти қонун билан чекланган давлатдир. Бу ерда асосий қадрият бу инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва әркинликлари. Бунда инсон ҳуқуқлари давлат томонидан ҳимоя қилинади.

1. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг биринчи ва иккинчи бўлимларини ўрганинг 12-модда ва 15-моддаларнинг мазмунини очиб беринг. Ўлим жазоси ҳуқуқий давлат ғоясига зид деган холосани асосланг.
2. Ҳуқуқий давлатнинг хусусиятларини айтинг. Ҳуқуқий давлатнинг мақсади нима? Қонун устуровлиги замонавий ҳокимиятнинг энг яхши модели эканлигини исботланг.
3. Инсон ҳуқуқлари чекловларсиз амалга оширилмаслигини исботланг. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасини ўрганинг. Қандай ҳолатларда инсон ҳуқуқлари чекланиши мүмкін?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Жадвални тўлдиринг. Ушбу институтларнинг ҳуқуқий давлат учун аҳамиятини аниқланг.

№	Чекловлар ва қарама-қаршиликлар тизими	Аҳамияти
1	Импичмент	
2	Вето	
3	Ишончсизлик билдириш	
4	Судларнинг мустақиллиги	

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гурухларда ишлаш

Қуйидаги иборани муҳокама қилинг: ҳуқуқий давлат – жамият олдида ҳисоб берадиган очик давлат”. Ушбу иборани қандай тушунасиз? Ёдингизда бўлса, Қозоғистонда “Фуқаролар учун ҳукумат” давлат корпорацияси ташкил этилган эди. Ҳар бир фуқаро ДХМ га мурожаат қилиши ва турли хил давлат хизматларини олиши мүмкін. Қозоғистонда маълумот олиш имконияти кенгайганми?

3-расем. Инсон ва фуқаронинг ҳукуқ ва мажбуриятлари

Қозоғистон Республикаси фуқаролари шахсан мурожаат қылиш, шунингдек, давлат органдары ва маҳаллий үзини үзи бошқариш органдарига шахсий ва жамоавий мурожаатларни юбориш ҳуқуқига әгадирлар. Шунингдек, улар үз ҳуқуқлари ва әркинликларининг бузилишига боғлиқ ариза ва шикоятлар билан судга мурожаат қылишлари мүмкін. Қозоғистон Республикасида 2007 йил 12 январда қабул қылинган “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини күриб чиқиш тартиби түғрисида” ги қонун амал қиласы.

Ҳуқуқий давлатда инсон ва фуқароларнинг ҳукуқ ва әркинликларига чекловлар мавжуд. Ушбу чекловлар ҚР Конституциясининг 39-модда сида күрсатылған. Бундай чекловлар қаттый белгиланған ҳолларда мүмкін. Масалан, Қозоғистон Республикасида 1995 йил 17 мартда қабул қылинган “Тинч ыйғилишлар, митинглар, юришлар, пикетлар

4-расем. Қозғистоннинг сиёсий партиялари

лар, ижтимоий буюртмалар ва совғалар шаклида ёрдам беради. Сиёсий партиялар НДТга мансуб бўлмайди.

Нодавлат ташкилотлар истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қиласди, ногиронларга ёрдам беради. Улар қозғистонликлар ҳаётининг деярли барча соҳаларида иштирок этадилар.

НДТларга хос бўлган умумий хусусиятларни ажратиб кўрсатамиз:

1) фойда олиш бу фаолиятнинг асосий мақсади эмас;

2) давлат органлари таъсисчи ёки иштирокчи эмас;

3) ихтиёрий равишда ташкил этилади;

4) бу ерда ўзини ўзи бошқариш мавжуд;

5) сиёсатга аралашмаслик;

6) юридик рўйхатдан ўтмасдан, норасмий равишда фаолият юритиши мумкин.

7) фаолият таркиби ёки миқёсида ҳам миллий, ҳам халқаро бўлиши мумкин.

Хозирги вақтда Қозғистонда турли йўналишларда НДТ мавжуд: экологик; болалар ва ёшлар; аёллар; тиббий; маданият, санъат, фан, таълим соҳасида; ҳуқуқий ҳимоя, ижтимоий ҳимоя бўйича; жамоат ташаббусларини қўллабқувватлаш; кўп тармоқли; ногиронлар жамияти; алоҳида эҳтиёжли болаларни реабилитация қилиш учун. Масалан, “Фуқаролик жамиятини ривожлантириш уюшмаси” (ОЮЛ); “Ёшлилар ташаббуслари маркази” жамоат бирлашмаси (АРГО); “Ёрдам ва Қалқон” Жамоат Бирлашмаси. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва бошқалар. Масалан, “Жасыл ел” ёшлилар ташкилоти мактаб ўқувчилари, талабалар

Лугат

- Нодавлат ташкилотлар (НДО)** – фуқаролар ёки бошқа жамоат ташкилотлари томонидан давлат муассасалари иштирокисиз ихтиёрий равишда ташкил этилган ташкилотлар.
- Сиёсий партиялар** – одамларни ихтиёрий равишда бирлаштирадиган сиёсий ташкилотлар.
- Оммавий ахборот** – оммавий равишда маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва тарқатиш билан шуғулланадиган ижтимоий институтлар.

8-§. Қозғистон Республикасининг фуқаролик жамияти институтлари

Бугунги дарсда:

Қозғистон Республикасидаги фуқаролик жамияти институтларини күриб чиқамиз, уларнинг самарадорлигини аниклаймиз.

Хозирги вақтда жамиятни давлат бошқаруви тизимиға жалб қылмасдан, жамиятнинг күплаб муаммоларини мұваффақиятли қилиш мүмкін эмас. Фуқаролик жамиятининг вазифаси – фуқаролар ва давлат үртасида воситачилик қилиш, ҳар бир шахснинг манбаатларини ҳимоя қилиш, ҳокимият ва жамият олдида унинг манбаатларини ҳимоя қилиш, ҳокимият органлари фаолияти ва ушбу жамиятнинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш.

Фуқаролик жамиятининг асосий институтлари фаолиятини қисқача күриб чиқамиз.

Сиёсий партиялар – муайян сиёсий ғояга асосланған одамларнинг ихтиёрий бирлашмаси. Партияның мақсади – давлат бошқаруvida қатнашиш ва ҳокимият учун кураш. Ҳар бир сиёсий партия ўзининг сиёсий дастурига эга, ўз дастурининг фаол ташвиқтот ишларини олиб боради. Қозғистонда 2002 йил 15 июля қабул қилинген “Сиёсий партиялар тұғрисида” ги қонун амалдадир. Сиёсий партия Қозғистон Республикаси фуқароларининг ташаббуси билан камида минг кишидан иборат қилиб тузилади. Таъсис қурултойи (конференцияси) чақирилади. Ушбу конференцияда вилоятлар, республика миқёсидеги шаҳар ва пойтахтнинг 2/3 қисмидан вакиллар иштирок этишлари керак. Қозғистон Республикаси Адлия вазирлиги партияни рўйхатга олади. Ҳарбий хизматчилар, миллий хавфсизлик органларининг ходимлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва судьялар сиёсий партияга аъзо бўлмасликлари, бирон бир сиёсий партияни қўллаб-кувватламаслиги керак. Сиёсий партия фуқароларнинг, турли хил ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифода этади, уларнинг давлат, маҳаллий бошқарувдаги манбаатларини ифодалайди ва уларнинг шаклланишида иштирок этади. Хозирги кунда Қозғистон Республикасида олтирасмий сиёсий партия мавжуд: “Нур Отан”, “Ақ Жол” Демократик партияси, “Ауыл” Халқ-демократик ватанпарварлик партияси, Қозғистон Коммунистик халқ партияси, “Бірлік” партияси, Қозғистон умуммиллий социал-демократик партия (УСДП) (4-расм).

Нодавлат ташкилотлар. 2001 йил 16 январда Қозғистонда “Нотижорат ташкилотлари тұғрисида” ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун

Таянч сүзлар:

- нодавлат ташкилотлар
- оммавий ахборот воситалари
- сиёсий партиялар

- Тарбия вазифаси. ОАВ инсон хатти-харакатларининг маълум тарзларини шакллантиради. Инсон ОАВ орқали меъёрларни, қадриятларни ва хулқ-авторни ўзлаштиради, дунёнинг ўзига хос тасавурини шакллантиради.
- Таълим вазифаси. ОАВ орқали билимлар тарқалади ва таълим яхшиланади. Оммавий ахборот воситаларига В Контакте, Facebook, Одноклассники Twitter, Instagram каби ижтимоий тармоқларни киритиш мумкин.

Ижтимоий тармоқларни ОАВга киритиш мумкинми, деган савол туғилади. Ижтимоий тармоқлар – Интернетда одамлар ва ташкилотлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни таъминлашга мўлжалланган ресурс.

Ижтимоий тармоқлардаги барча ахборотларни фойдаланувчиларнинг ўзлари тақдим этадилар. Ҳозирги кунда Facebook, YouTube, Instagram жаҳондаги энг машҳур ижтимоий тармоқлар ҳисобланишади.

Ижтимоий тармоқлар ОАВга тегишли эмас. Лекин ижтимоий тармоқлардаги нашрлар Қозоғистон Республикасининг қонунларини бузмаслиги шарт. Бу интернет-ресурсларда ёки ижтимоий тармоқларда жойлаштириладиган хабарлар ишончлилик талабларига мос келиши ҳамда жисмоний ва юридик шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфатларига риоя қилиниши кераклигини англаатади. Жисмоний шахслар, яъни ижтимоий тармоқларда қонунга зид маълумотларнинг муаллифлари ёки тарқатувчилари ижтимоий, ирқий, миллий, диний, табақачилик ва уруғчилик адоватларини қўзғатишга йўналтирилган тарғибот ёки ташвиқот маълумотлари ва материалларига эга хабарларни тарқатганларни учун жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Ҳар бир инсон билиши шартки, ОАВ орқали тасдиқланмаган ёлғон, шунингдек, инсон ҳуқуқларини бузадиган, инсон онгига салбий таъсир кўрсатадиган маълумотни тарқатиш тақиқланади. Бунинг учун ҳуқуқий жавобгарликка тортилади.

Шундай қилиб, фуқаролик жамиятида турли институтлар ишлайди. Нодавлат ташкилотлар алоҳида роль ўйнайди. Булар фуқароларнинг кўнгилли нотижорат ташкилотлари бўлиб, уларнинг мақсади жамиятдаги турли масалаларни ҳал қилишга кўмаклашишдир. Фуқаролик жамиятининг турли институтлари орқали фуқаролар ўз ҳуқуқларидан фойдаланишлари, давлат қарорларини қабул қилиш жараёнида иштирок этишлари мумкин.

1. Сиёсий партияларнинг мақсади нима? Қозоғистон Республикаси Парламентига қайси партиялар вакиллари кирган? Уларнинг фаолиятини ўрганинг. Нодавлат ташкилотлар (НДТ) деганда нимани тушунасиз?
2. Нодавлат ташкилотларнинг қайси турларини биласиз?
3. Нодавлат ташкилотлар (НДТ) қандай мақсадларда ташкил этилган? Давлат НДТ фаолиятини назорат қилиши керакми? Нодавлат ташкилотлар мамлакат қонунларига риоя қилмасликлари мумкинми?

ва ишсиз ёшларни мавсумий иш билан таъминлаш бўича иш олиб боради. Болалар муайян ҳақ олиш эвазига ижтимоий фойдали ишларни бажарадилар, кўкаламзорлаштириш, ободонлаштириш, ахлат ва ўсимликларни тозалаш билан шуғулланадилар (5-расм).

Шунингдек, Қозоғистонда халқаро ноҳукумат ташкилотлар мавжуд: Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ); АҚШ Халқаро Таракқиёт Агентлиги (USAID), БМТнинг фавқулодда болаларни ҳимоя қилиш жамғармаси (UNICEF), Оролни қутқариш Халқаро жамғармаси; Халқаро миграция ташкилоти (ХМТ); Қозоғистон Қизил Ярим Ой жамияти ва бошқалар.

Оммавий ахборот воситалари. 1999 йил 23 июля Қозоғистонда “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Конун қабул қилинди. Оммавий ахборот воситалари фаолияти Қозоғистон Республикаси Саноат ва инфратузилмани ривожлантириш вазирлиги қошидаги Алоқа, ахборотлаштириш ва ахборот қўмитаси томонидан тартибга солинади. Оммавий ахборот воситалари маълумотларни йиғади, ишлов беради ва сақлайди, шунингдек, керакли аудиторияга маълумот узатади (8-чизма).

8-чизма

5-расм. “Жасыл ел” ёшлар ташкилоти

ОАВ турлари

Классик ОАВ:
газеталар, журналлар, китоблар

Замонавий ОАВ:
Интернет, телевидение, радио

Эътибор беринг!

Жамиятга катта таъсир кўрсатгани учун оммавий ахборот воситалари “тўртинчи ҳокимият” деб номланади. Оммавий ахборот воситалари замонавий жамиятнинг барча соҳаларида – сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳоказоларда муҳим рол ўйнайди. Оммавий ахборот воситаларига ахлоқий меъёрларга риоя қилиш, шахсий ҳаёт ҳуқуқига эгалик ва давлат сирини ташкил этувчи маълумотлар тегишли аниқ чекловлар юклатилади.

Оммавий ахборот воситалари турли вазифаларни бажаради. Уларни кўриб чиқамиз.

- Ахборот вазифаси. ОАВ тезда одамларга маълумот беради. Фуқаролар Интернетдаги, телевидениедаги ва матбуотдаги янгиликлар билан танишадилар.
- Мафкуравий вазифа. ОАВ инсон тафаккурига, алоҳида онг ва қадриятларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.

Қозғистондаги инсон ҳуқуқтарини ҳимоя қилиш механизми

Қозғистон Республикаси
Президенти

Маңаллий давлат
бошқарув ва ўзини ўзи
бошқариш органлари

Қозғистон Республикаси
Парламенти

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш
органлари Суд органлари

Ҳукуматнинг бошқа
ижроия органлари

Омбудсман

Нодавлат ҳимояси

Ўз-ўзини ҳимоя қилиш

Нодавлат ташкилотлар

2. Электрон ҳукумат веб-портали (egov.kz). Бу ерда ҳар бир фуқаро уйдан чиқмасдан электрон күринишида (масалан, шифокорни уйга чақириш, шифокор қабулига ёзилиш, маълумотнома олиш ва ҳ.к.) давлат хизматларини олиши мумкин. Портал орқали олинган хизматлар ҳақидаги маълумотни ягона алоқа маркази – 1414 орқали топиш мумкин (қўнғироқ бепул).

Агар фуқаронинг ҳуқуқлари бузилган бўлса, мурожаат қилиш мумкин:

- юқори органга ёки мансабдор шахсга. Масалан, агар бу мактабда ўқитувчи бўлса, унда юқори мансабдор шахс – илмий мудир, директори;
- ваколатли давлат органига мурожаат билан;
- ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига;
- қонун ҳужжатлари бузилганлиги, мансабдор шахслар ишидаги камчиликлар тўғрисида; уларнинг фаолияти ҳақида танқид билан.

6-расм. Аҳолига хизмат кўрсатиш маркази

Муракабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

"Инсонни тарбиялашда ОАВнинг ўрни" мавзусида тадқиқот ўтказинг. ОАВ инсоннинг онгига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигига эътибор беринг. Ахборот уруши, ташвиқот, нотўғри маълумот, маълумотлар билан найранг қилиш, ҳақиқатни бузиши атамаларидан фойдаланинг. Интернетдаги ОАВ материалларидан фойдаланиш юзасидан вояга етмаганларга қандай маслаҳат бера оласиз?

3-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

9-§. Қозоғистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизми

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасида ўз ҳуқуқларимизни қандай ҳимоя қилиш мумкинligини билиб оламиз.

Ҳуқуқий давлат – бу фуқароларнинг эҳтиёжлари, зарурати ва манфаатларига йўналтирилган давлат. Ҳуқуқий давлат одамлар учун ишлайди, бу ерда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун махсус муассасалар мавжуд. *Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми* икки қисмдан иборат. Инсон ҳуқуқларини давлат томонидан ҳимоя қилиш ҳукмронлик ваколатига эга бўлган давлат органлари томонидан амалга оширилади. Бу ерда суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Таянч сўзлар:

- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми
- омбудсман

Нодавлат ҳимояси жамоат ёки нодавлат ташкилотлари томонидан амалга оширилади, уларнинг мақсади ихтиёрий равишда одамларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам беришдир. Шунингдек, бу ерга ўзини ҳимоя қилишни ҳам киритиш мумкин. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунга зид бўлмаган барча воситалар билан, шу жумладан зарурий ҳимоя билан мудофаа қилиш ҳуқуқига эга (ҚР Конституциясининг 13-моддаси) (9-чизма).

Баъзи ҳолатларда инсон ҳуқуқларини амалга ошириш учун масъул шахсларнинг ёрдами ва ҳамкорлиги керак бўлади. Бундай ҳолда фуқаро исталган ваколатли давлат органига мурожаат қилиши мумкин.

Фуқароларга қулай бўлиши учун қуйидагилар яратилди:

1. Давлат хизматлари марказлари (ДХМ). ДХМлар шаҳарнинг ҳар бир туманида ва бошқа аҳоли пунктларида жойлашган. Бу ерда фуқаролар бир қатор давлат хизматларидан фойдаланишлари мумкин. Узоқ қишлоқ аҳоли пунктларида истиқомат қилувчи аҳолига қулайлик яратиш мақсадида кўчма ХКлар ташкил этилди (6-расм).

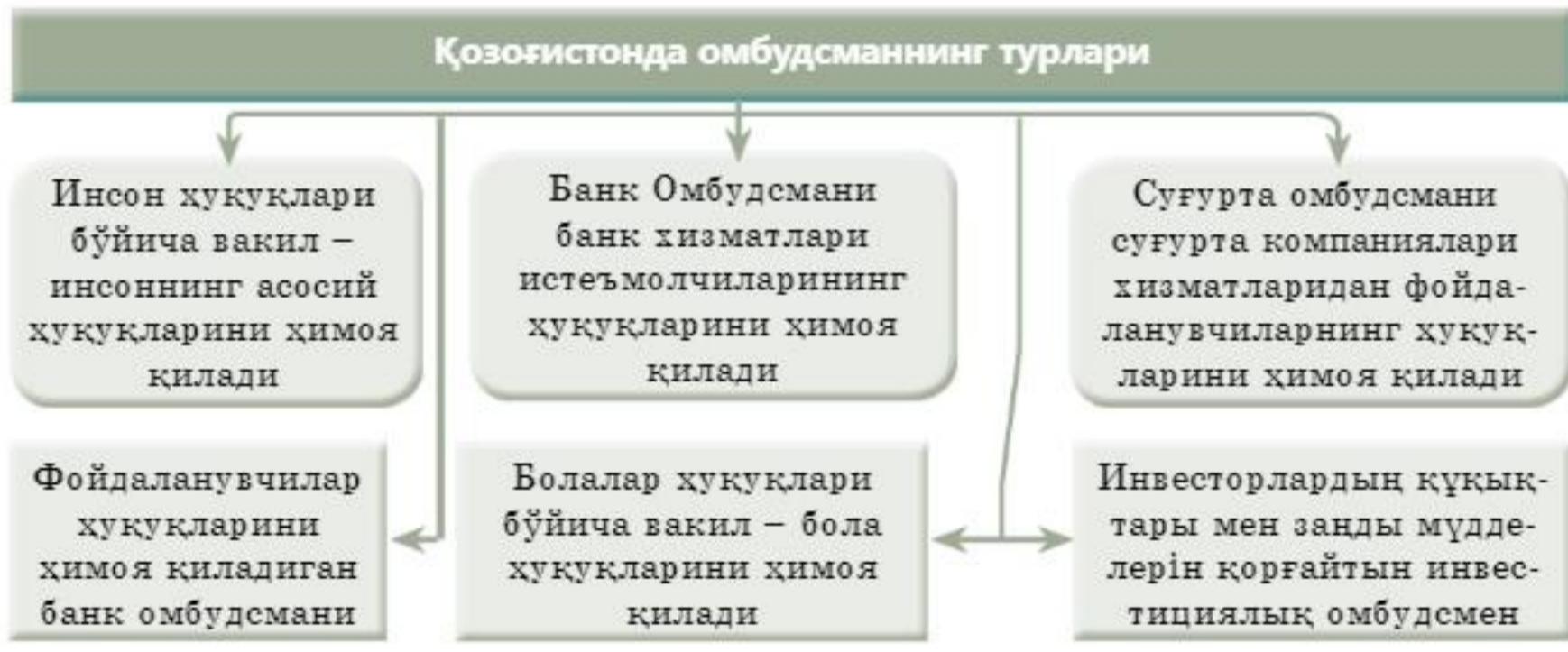

7-раем. Фуқароларни онлайн режимида қабул қилиш

- хукуқларингизни амалга оширишда суд ёрдамиға мұхто ж бўлсангиз (масалан, фарзанд асраб олишда);
- омбудсманга фуқароларнинг хукуқларини бузаетган давлат органдари, уларнинг мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ёки қарорлари устидан шикоят билан;

Қозоғистонда омбудсман институтларининг бир нечта турлари яратилган (10-чизма)

10-чизма

- Қозоғистон Республикаси Президентига инсон ҳуқук ва эркинликлари кафолати сифатида. Қозоғистон Республикаси Президенти ҳузурида инсон ҳукуклари бўйича комиссия, шунингдек, афв этиш комиссияси иш олиб боради;
- * нодавлат ташкилотларга (НДТ).

НДТ – ўзларининг манбаатлари ва ҳукукларини амалга ошириш учун фуқаролар бирлашмалариидир. НДТ орқали фуқаролик жамияти давлат ҳокимиютини назорат қиласди.

Мурожаат бўлиши мумкин: шахсий ёки жамоавий, ёзма ёки оғзаки, электрон ҳужжат шаклида, видеоконференц алоқа, видеомулоқот, таклиф, ариза, шикоят, сўров ёки жавоб. Мансабдор шахс фуқаронинг мурожаатини кўриб чиқиши ва мурожаат олинган кундан бошлаб

15 календар куни ичида аниқ ёзма жавоб бериши шарт (агар қўшимча текшириш талаб этилса, кўриб чиқиш муддати 30 календар кунидан ошмаслиги керак). Агар керак бўлса, шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш чоралари кўрилиши керак.

● Кўшимча маълумотлар

Ёзма мурожаат, видео мурожаат ва видеоконференци алоқалар учун талаблар (2007 йил 12 январдаги "Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида" ги ҚР Қонунининг 6-моддаси):

1. Мурожаат мурожаатномада бўлган масалаларни ҳал қилиш ваколатига эга субъектга ёки мансабдор шахсга юборилиши керак.

2. Мурожаатномада жисмоний шахснинг фамилияси, исми, шунингдек, хоҳишига кўра, отасининг исми, шахсий идентификация рақами, почта манзили; юридик шахс – унинг номи, почта манзили, бизнес идентификация рақами кўрсатилади. Мурожаат жисмоний шахс ёки юридик шахснинг вакили томонидан имзоланиши керак.

Шикоят беришда субъектнинг номи ёки лавозими, ҳаракатлари устидан шикоят қилинаётган мансабдор шахсларнинг фамилиялари ва исм-шарифлари, мурожаат қилиш сабаблари ва талаблари кўрсатилади.

Давлат органи раҳбарига (масалан, вазирга) онлайн қабул режимида мурожаат қилиш мумкин: видео хабарлар ёки видеоконференц алоқалар. Бунинг учун электрон ҳукумат веб-портали орқали ариза топшириш керак:

- агар сиз жиноий ёки маъмурий ҳуқуқ-бузарлик содир этилган деб ҳисобласангиз, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига;
- ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун *судга*. Ҳар бир шахс қўйидаги ҳолларда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга;
- агар сиз ва бошқа бир киши ўртасида низо келиб чиқсан бўлса ва сизнинг ҳуқуқларингиз бузилган деб ҳисобласангиз (масалан, агар сиз қарз берган бўлсангиз ва қарздор сизга қарзини товар кўринишида қайтариб берган деб ўйлаб, қарзини қайтармаса);
- агар сизнинг ҳуқуқларингиз ҳаракат (ҳаракатсизлик) ёки давлат органининг қарори билан бузилган бўлса;

Лутғат

- **Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми** – бу инсонга ўз ҳуқуқларини амалга оширишга ва бузилиш ҳолатларида уларни ҳимоя қилиб ёрдам берадиган органлар, ташкилотлар ва муассасалар тизими.
- **Омбудсман** – инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи амалдорларнинг ишини муайян одамларнинг муаммоларини ҳал қилишга йўналтирувчи ишончга сазовор бўлган мустақил мансабдор шахс.

10-§. Қозғистон Республикасида ювенал адлия

Бугунги дарсда:

Қозғистонда вояга етмаганларнинг ҳуқуқтарини ҳимоя қилиш механизми билан танишамиз.

Таянч сұзлар:

- ювенал адлия
- васийлик
- ҳомиийлик

Вояга етмаганларнинг ҳуқуқтарини ҳимоя қилиш. Болалар, ёшлар – ҳар қандай жамияттинг бебақо сармояси. Ҳар қандай мамлакаттинг келажаги ёш авлоднинг ривожланиш даражасига боғлик.

Балоғат ёшига етмаганлар ёшига қараб жамияттинг катта ёшдаги аъзоларига нисбатан заиф ҳимояланган руҳий ва физиологик хусусиятларга эга бўлишади. Болалар алоҳида ҳимояга муҳтоҷ бўлишади, шунинг учун давлатда ювенал адлия шаклланади.

Қозғистондаги ювенал адлия қуйидагиларни ўз ичига олади:

– вояга етмаганларнинг ҳуқуқтарини ҳимоя қиласидан ҳуқуқий нормалар тизими. Аввало, бу Қозғистон қўшилган халқаро ҳужжатлар, шунингдек, бир қатор қонунлар: 2002 йил 8 августда қабул қилинган “Қозғистон Республикасида бола ҳуқуқлари тўғрисида”, 2004 йил 9 июлда қабул қилинган “Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ҳамда болалар назоратсизлиги ва бепарвоникнинг олдини олиш тўғрисида”. Қозғистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида вояга етмаганларнинг жиноят процессидаги ҳуқуқтарини кафолатлайдиган бир қатор қоидалар мавжуд;

– вояга етмаганларнинг ҳуқуқтарини ҳимоя қилиш бўйича давлат ва бошқа органлар ҳамда ташкилотлар тизими (11-чизма).

11-чизма

Қозғистон Республикасида вояга етмаганларнинг ҳуқуқтарини ҳимоя қилиш бўйича давлат органлари ва муассасалари тизими

Бола ҳуқуқлари
бўйича
вакил

Вояга етмаганларнинг
ишларига ихтисос-
лаштирилган судлар

Бола ҳуқуқлари
бўйича вазифаларни
амалга оширадиган
ташкилотлар

Васийлик ва
ҳомиийлик
органлари

Вояга етмаганларнинг
иши ва уларнинг
ҳимояси бўйича
комиссия

Миллий
огоҳлантирувчи
механизм

Уларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда, вояга етмаганлар умуман инсон ҳуқуқтарини ҳимоя қилиш механизmlарига қўшимча равища

Хуқуқлари бузилган тақдирда, фуқаро маълум бир гурухнинг хуқуқларини ҳимоя қилишга ихтисослашган НДТга мурожаат қилиши мумкин. Масалан, Истеъмолчилар хуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятига мурожаат қилиш мумкин – агар истеъмолчилар хуқуқлари бузилган бўлса, Ногиронлар жамияти – агар ногиронларнинг хуқуқлари бузилган бўлса, Инсон хуқуқлари ва қонунчиликка риоя қилиш бўйича

Қозоғистон халқаро бюроси – асосий инсон хуқуқлари бузилган ҳолда. Шундай қилиб, инсон хуқуқларини ҳимоя қилиш бу давлат органлари, жамоат ташкилотлари ва алоҳида шахсларнинг фаолияти.

Мақсад – инсон хуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, уларга риоя этилишини таъминлаш. Энг самарали институтлар – бу суд, прокуратура, бошқа хуқуқни муҳофаза қилиш органлари. Шунингдек, ҳар бир шахс ўз хуқуқларини мустақил равишда барча қонуний йўллар билан ҳимоя қилиши мумкин.

1. Қозоғистонда инсон хуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя қилишда ёрдам бериш механизми қандай?
2. Хуқуқларимиз бузилган тақдирда қандай органларга ва қандай ҳолларда мурожаат қилишимиз мумкин?
3. Инсон хуқуқлари бўйича ваколатли институтининг роли ва аҳамияти нимада?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ . Жуфтликларда ишлаш

1. Бир-бiringизга бошқа одамларнинг хуқуқлари қандай бузилганингига дуч келганингизни айтинг. Улар ўз хуқуқларини ҳимоя қилиш учун қаерга боришилари мумкин? Сизнинг хуқуқларингиз бузилган вазият ҳақида айтинг.

Ўз хуқуқларингизни ҳимоя қилиш учун қаерга боришингиз мумкин?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Қозоғистонда болалар омбудсманининг қандай ишлашини ўрганинг ва дарсда айтиб беринг. Болалар хуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича болалар омбудсмани қандай чораларни таклиф қилди? Ушбу мавзу бўйича тақдимот қилинг. Нима сабабдан сўнгти вақтларда болалар хуқуқлари жуда тез-тез бузилиб кетилаётгани ҳақида ўз фикрингизни билдиринг? Бола хуқуқлари бузилмаслиги учун қандай чоралар кўриш керак? Ушбу соҳада ўзингизнинг худудингиздаги вазиятни кўриб чиқинг.

Мураккабликнинг 3- даражасидаги топшириқ. Вазиятни ўрганинг. Саволларга жавоб беринг.

1. Фуқаро С. мусобақада жароҳат олди. У ёрдам учун қаерга мурожаат қилиши мумкин? Агар унга ёрдам кўрсатилмаган бўлса, бундай вазиятда у қаерга мурожаат қилиши мумкин?

2. Фуқаро И. хонадонига ўғрилар кириб, пули ва мулкини ўғирлашган. Фуқаро И. қаерга мурожаат қилиши мумкин?

3. Фуқаро И. банқдан 5 йил муддатга қарз олди. Бир йил ўтгач, у ишини йўқотди ва ойлик тўловларни тўлашга қодир бўлмай қолди. Банк ходимлари унга доимий равишида уяли телефон орқали қўнғироқ қила бошладилар ва салбий оқибатлари билан қўпол равишида таҳдид қилиб, қарзни қайтаришни талаб қилишди. Фуқаро И. асабий ташвишлар туфайли касал бўлиб қолди. Фуқаро И. ўз хуқуқларини ҳимоя қилиш учун қаерга мурожаат қилиши мумкин?

спиртли ичимликларни суиистеъмол қылса ёки ота-она мажбуриятларидан бўйин товласа, ота-оналардан бирининг ёки боланинг бошқа қонуний вакилининг илтимосига биноан суд ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиши мумкин.

5. Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифаларини бажарадиган ташкилотлар. Қозоғистон Республикасида вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам, ижтимоий-маиший хизматлар, ижтимоий-тиббий ва ижтимоий-педагогик, психологик-педагогик, ҳуқуқий хизматлар ва моддий ёрдам кўрсатишга қаратилган бир қатор ташкилотлар фолият олиб боради. Бу, айниқса, қийин ҳаёт шароитида бўлган болалар учун жуда муҳимдир. Масалан, агар бола етим бўлса, у етим болалар, ота-она қарамоғисиз қолган болалар, Оила типидаги болалар қишлоқлари, Ўсмирлар уйлари учун соғлиқни саклаш ташкилотига мурожаат қилиши мумкин. Агар бу “тарбияси оғир” бола бўлса, унда сиз девиант хулқли болалар учун маҳсус таълим муассасаларига мурожаат қилишингиз мумкин.

6. Васийлик ва ҳомийлик органлари. Ота-оналари вафот этган, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлган ёки чекланган, ота-оналикка нолойик деб топилган, касаллиги ёки ота-онасининг узоқ вақт йўқлиги, ота-оналарнинг фарзандларини вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини йўлга қўйиш, ҳимоя қилиш соҳасидаги тарбиядан бош тортиш ҳолатларида улар билан боғланиш мумкин.

7. Бола ҳуқуқлари бўйича вакил. Агар масъул мансабдор шахслар вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган бўлса, у ҳолда сиз Бола ҳуқуқлари бўйича вакилга боланинг ҳуқуқларини бузган жавобгар шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), қарорлари тўғрисида шикоят қилишингиз мумкин. Вакил боланинг бузилган ҳуқуқларини тўскинликсиз амалга ошириш ва тиклашга ёрдам беришга мажбурдир.

8. Миллий профилактика механизмининг иштироқчилари. Ушбу механизм асосида жамоат ташкилотлари вакиллари катталар ва болалар учун ёпиқ муассасаларга (қамоқхоналар, колониялар, мажбурий даволаниш ташкилотлари, балоғатга етмаган болаларни мослаштириш марказлари, маҳсус таълим ташкилотлари, маҳсус даволаш режимига эга бўлган таълим муассасалари) ушбу муассасалардаги одамларга, шужумладан болаларга ёмон муносабатда бўлишнинг олдини олиш учун ташриф буюришади. Ушбу фаолият Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил томонидан мувофиқлаштирилади.

Шундай қилиб, ювенал адлия – бу ҳуқуқий нормалар ва давлат ҳамда нодавлат органлар, ташкилотлар ва муассасалардан иборат яхлит механизм. Ювенал адлиянинг мақсади – вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, балоғатга

8-расм. Вояга етмаганлар ишлари бүйича инспектор

күзда тутилган құшимча имкониятлардан фойдаланишлари ва қатор тузилмаларга мурожаат қилишлари мумкин. Булар:

1. *Ота-оналар, фарзанд асраб олувчилар, васийлар, ҳомиилар, тарбияга олувчилар, тутинган ота-оналар, уларнинг ўрнини босувчи, боланинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиласидиган, ўқитадиган, тарбиялайдиган ва бошқа шахслар.*

2. *Ўқитувчи, илмий мудир, мактаб директори, мураббий, тўгарак раҳбари.* Агар вояга етмаган бола унинг ҳуқуқлари мактабда ёки бўлимга, тўгаракка ва ҳоказоларга ташрифи пайтида бузилган бўлса, уларга мурожаат қилиши мумкин.

3. *Вояга етмаганлар ишлари бүйича комиссия (вояга етмаганлар ишлари бүйича инспектор).* Вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва болаларнинг назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун комиссиялар тузилади. Агар ота-оналар, қонуний вакиллари ва мактабдаги ўқитувчилар вояга етмаганга нисбатан ўз мажбуриятларини бажармаган, унинг ҳуқуқларини поймол қиласидиган ва унга тажовуз қиласидиган бўлса, балоғатга етмаган бола уларга мурожаат қилиши мумкин (8-расм);

4. *Вояга етмаганлар ишлари бүйича ихтинослашган судлар (ювенал суд).* Агар болага қарши жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган бўлса ёки фуқаролик ишида боланинг манфаатларига таъсир кўрсатадиган бўлса, балоғатга етмаган болалар судига мурожаат қилиш мумкин.

Масалан, агар ота-она (ёки иккала ота-она) болага нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлса,

Лугат

- **Имконияти чекланган шахс** – организм вазифаларининг турғун бузилиши билан касалланган шахс.
- **Алоҳида эҳтиёжли бола** – 18 ёшгача бўлган, организм вазифаларининг турғун бузилиши билан касалланган ва бу ҳаёти ҳамда фаолиятини чеклаб, ижтимоий ҳимояга муҳтоҷ бўлган шахс.
- **Ногиронлик** – организм вазифаларининг турғун бузилиши билан касалланганлик оқибатида одамнинг фаолиятини чеклаш даражаси.

Лугат

- **Ногиронлик** – бу тана аъзолари фаолиятнинг доимий бузилиши ва ёмонлашиши туфайли бузилиши ва ёмонлашиши туфайли инсоннинг ҳаёти чекланганлик дарражаси.
- **Имконияти чекланган бола** – бу 18 ёшга тўлмаган доимий ижтимоий ногиронлиги бўлган, алоҳида ҳимояга мухтоҷ шахс.

Агар инсоннинг соғлиғи бузилган бўлса, тана вазифаларининг доимий бузилиши бўлса, фуқаро ногиронликни аниқлаш учун ваколатли органинг ҳудудий бўлинмасига мурожаат қилиши мумкин. Ногиронлик тиббий - ижтимоий экспертиза натижалари асосида белгиланади. Экспертиза меҳнатга лаёқатлизлик даражасини ва имконияти чекланган шахслар учун индивидуал реабилитация дастурини белгилайди. Шундай қилиб, бу шахс бир қатор ҳуқуқларга эга бўлади.

Ижтимоий ҳимоя ҳуқуқи қўйидагиларни ўз ичига олади: ижтимоий, хайрия ёрдами, тиббий, ижтимоий ва касбий реабилитация, таълим олиш имкониятлари ва имконияти чекланган шахсларга бошқа фуқаролар билан тенг равишда жамият ҳаётида иштирок этиш имкониятига эга бўлишга қаратилган бошқа тадбирлар. Бунга ижтимоий ёрдам ҳуқуқи ва реабилитация ҳуқуқи киради.

Тиббий реабилитация қилиш учун соғлиқни сақлаш ташкилотлари ва бошқа ихтисослашган ташкилотларга мурожаат қилиш керак.

Таълим олиш ҳуқуқи, фаолиятни, шу жумладан меҳнат фаолиятини эркин танлаш. Республикада алоҳида эҳтиёжманд болалар учун инклюзив таълим фаол ривожланмокда. 2015 йилда Қозоғистон БМТнинг ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциясини ратификация қилди. Қозоғистонда 2007 йил 27 июлда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Конунга амал қиласди. Алоҳида таълимга эҳтиёжманд шахслар (болалар) маҳсус, умумтаълим ўқув дастурлари ва қўшимча таълим учун ўқув дастурларига мухтоҷ бўладилар. Инклюзив таълим – алоҳида таълимга эҳтиёжмандиникни, индивидуал имкониятларни ҳисобга олган ҳолда барча таълим олувчиilar учун баравар таълим олиш имконини таъминлаш жараёни.

Жаҳонда имконияти чекланган ва алоҳида эҳтиёжманд болалар сони йил сайин ўсиб боряпти. Қозоғистонда инклюзив таълим – болаларни бир хилда умумлаштиришнинг реал имкониятидир. Қозоғистон умумтаълим тизимида инклюзивликни татбиқ этиш соҳасида Марказий Осиё мамлакатларидан ўзиб кетди. Мамлакатда бу жараёнда иштирок этаётган таълим муассасаларига, педагогик таркибга ва ота-оналарга услубий, педагогик-психологик ёрдам тақдим қиласидиган еттига марказ иш олиб бориляпти. Ақтўбе ва Ақмўла, Қарағанди ва Фарбий Қозоғистон вилоятида, Қизилурда шаҳрида ҳудудий марказлар мавжуд.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ижтимоий имкониятларни чеклаш ва алоҳида болаларни жамиятдан ҳақиқатда четлатиш жамият ривожи учун салбий оқибатларга олиб келади. Қандайдир

етмаган болаларга нисбатан одил судловни амалга ошириш ва вояга етмаганларнинг ҳуқуқбузарликлариға қарши чоралар күришдир.

1. Вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари бүйича қандай халқаро ва миллий ҳуқуқий ҳужжатларни биласиз?
2. Қозоғистон Республикасида вояга етмаганлар қандай ҳуқук ва мажбуриятларга эга?
3. Қозоғистон Республикасида вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай органлар ва муассасалар яратылган?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги вазиятларни күриб чиқинг. Саволларга жавоб беринг.

1. Вояга етмаган М., 8 ёшда, мактабда доимий масхара ва ҳақоратлаш мавзуси бўлган. Ота-оналар ўқитувчига ва мактаб раҳбариятига мурожаат қилишди. Бироқ ўқитувчи ва мактаб раҳбарияти ушбу вазиятни ҳал қилиш учун ҳеч қандай чора кўрмади. Вояга етмаган М.нинг қандай ҳуқуқлари бузилди? Вояга етмаган М. ва унинг ота-онаси қаерга мурожаат қилишлари мумкин?

2. Вояга етмаган М.нинг ота-онаси автоҳалокатда вафот этган. Вояга етмаган М.нинг қандай ҳуқуқлари юзага келади? Унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қайси органлар жалб қилинади?

Вояга етмаган С., 15 ёшда, мактабга бормайди, чунки у ўзини ва алкоголь ичимликлар ичадиган ота-онасини таъминлашга мажбур. Ҳар бир ичкиликдан сўнг, ота-оналар жанжал қилишади, ҳақорат қилишади, хўрлашади, уришади. Вояга етмаган С. уйдан қочиб кетди. Вояга етмаган С.нинг қандай ҳуқуқлари бузилди? Унинг ҳуқуқларини қайси органлар ҳимоя қилишга мажбур?

11-§. Қозоғистон Республикасида имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми

Бугунги дарсда:

имконияти чекланган шахслар, алоҳида эҳтиёжли болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми билан танишасиз.

Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш механизми. Фуқаролар соғлиқни сақлаш ҳуқуқига эгадирлар (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси). Ушбу ҳуқук имконияти чекланган шахсларни профилактика қилишни ҳам ўз ичига олади. Шу мақсадда тиббий муассасалар соғлиқни сақлаш нуқсонлари пайдо бўлишининг ва уларни ногиронликка ўтишининг олдини олган ҳолда, эрта ташҳис қўйишади. Давлат органлари ва ташкилотлари соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни соғломлаштириш ва соғлом турмуш тарзини тарғиб этишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар.

Иш берувчилар хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлашлари, иш жойларида шикастланишларнинг олдини олишлари ва касбий касалликлар хавфини камайтиришлари керак.

Таянч сўзлар:

- имконияти чекланган шахс
- алоҳида эҳтиёжли болалар

ўқишиңға кириш учун квоталар, имтиёзли ҳуқуқтар, имтиёзлар тақдим этилади. Махсус әхтиёжлари бўлган болалар учун болалар боғчалари ва бошқа махсус тузатиш ташкилотлари тузилади, уларнинг соғлиги имкониятлари уларнинг мактабгача ва ўрта таълим муассасаларида бўлиш имкониятини истисно қиласди. Ота-оналар ёки қонуний вакилларнинг хоҳиши-истакларини инобатга олган ҳолда, умумий ёки махсус мактабгача таълим муассасаларида ва бошқа таълим муассасаларида алоҳида эхтиёжли болаларни тарбиялаш ва ўқитиш имкони бўлмаса, таълим ва тарбия уйда ўтказилади. Имконияти чекланган шахслар ва алоҳида эхтиёжли болаларнинг таълим олиши даврида уларни таъминлаш учун давлат тўлиқ ёки қисман ҳақ тўлайди.

Касбий тайёргарлик ва қайта тайёрлаш, меҳнатга лаёқатни тиклаш ва иш билан таъминлаш ҳуқуқи. Имконияти чекланган шахсларни касбий реабилитация қилиш қуйидагиларни ўз ичига олади: касбий йўналтириш; касбий тайёргарлик; иш ўринлари квотасини белгилаш, индивидуал, кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш, ижтимоий иш ўринларини яратиш орқали ногиронлар учун қўшимча иш ўринларини яратиш орқали таъминланадиган бандлик.

Имконияти чекланган шахсларнинг меҳнат ҳуқуқлари. Ушбу тоифадаги шахслар учун қисқартирилган иш вақти ҳафтасига 36 соатдан ошмаслиги белгиланган, қўшимча равишда ҳар йили ҳақ тўланадиган камида олти календар кунлик таътил берилади. Тунги ишларга имконияти чекланган шахснинг розилиги билан ва унинг соғлиги сабабли бундай иш тақиқланмаган тақдирда йўл қўйилади.

Имконияти чекланган шахсларнинг уй-жой ҳуқуқи, имконияти чекланган шахсларга ёки таркибида имконияти чекланган шахс мавжуд бўлган оиласа, турар жойларни махсус воситалар ва мосламалар билан жиҳозлаши таъминлаш. Имконияти чекланган шахсларга кўп қаватли уйлар қавати, бино тури, ободонлаштириш даражаси ва бошқа зарур яшаш шароитларини ҳисобга олган ҳолда турар жой танлаш ҳуқуқи берилади. Бунинг учун маҳаллий ижро ҳокимиятига мурожаат қилиш керак.

Жисмоний тарбия ва спорт учун маданий-кўнгилочар ташкилотлар ва спорт иншоотларига кириш, махсус спорт анжомлари билан таъминлаш ҳуқуқи.

Эътибор беринг!

Имконияти чекланган шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун жамоат бирлашмалари тузилади. Уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш:

- давлат органларига таклифлар киритиш;
- тегишли ижтимоий хизмат турларини тақдим этиш самарадорлигини баҳолашда иштирок этиш;
- ваколатли ҳудудий органлар билан биргаликда спорт, маърифий ва маданий-оммавий тадбирларни ташкил этиш.

алоҳида әхтиёжи бор одамни бегоналаштириш – бу хүрлаш ва камситишнинг кўриниши. Бундай кўринишлар шахс қадрланмайдиган маънавиятсиз ва прагматик жамиятга хосдир. Инклузив таълим имконияти чекланган инсонга ўзини жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида ҳис қилиш, ҳаётда ўз ўрнини топиш, атрофдагиларга фойдали бўлиш имконини беради. Ногиронлар тоифасига кирмайдиган ва бундай болалар билан таълим олаётганлар шафқатлиликни, чидалиликни, турли-туманликни, эхтиёжларни тушунишни ўрганишади, худбинликни енгиб ўтишни ўрганишади, уларда оламга ижобий муносабатлар шаклланади.

Ижтимоий инфратузилмани олиш ҳуқуқи. Биноларда имконияти чекланганлар ҳаракати учун нишаб йўлкалар, лифтлар бўлиши керак. Жамоат транспортларида, туарар-жой биноларида, жамоат ва ишлаб чиқариш биноларида, иншоотларда ва биноларда имконияти чекланганларнинг уларга bemalol киришлари, аэропортлар, темир йўл станциялари, автовокзаллар, автостанциялар, денгиз ва дарё портларида имконияти чекланганларнинг эркин йўналиши ва ҳаракатланиши учун шароит бўлиши керак. Ногиронларга хизмат кўрсатишга мўлжалланган муассасаларда, шунингдек, гавжум бўлган жойларда маҳсус йўл белгилари ва кўрсаткичлар, пиёдалар ўтиш жойлари, синхрон овозли ва ёруғлик сигналлари билан жиҳозланган светофорлар ўрнатилиши керак. Ўз навбатида, гаражлар қуриш ёки маҳсус транспорт воситалари, шу жумладан, автоуловлар учун тўхташ жойлари ажратилади.

Ахборот олиш ҳуқуқи. Давлат имконияти чекланган шахслар учун даврий, илмий, ўқув услубий, маълумотнома, ахборот ва бадиий адибиётлар, шу жумладан аудио тасмалар, дисклар, рельеф ва нуқта билан ёзиладиган Брайл ва ишора тили кассеталарида нашр этилишини таъминлайди. Камида битта янгилик характеридаги телевизион дастур имо-ишора тили ёки субтитр шаклида таржима билан таъминланади.

Таълим олиш ҳуқуқи, касбни, шу жумладан меҳнатни эркин танлаш. Тиббий маълумотномага мувофиқ, тегишли таълим ташкилотларида ўқиш учун қарши кўрсатмалар бўлмаган имконияти чекланган шахслар ва алоҳида әхтиёжли болалар учун, таълим ташкилотига

9-расм. Имконияти чекланган болаларнинг ҳуқуқлари БМТ Конвенцияси томонидан ҳимоя қилинади

10-расм. Нишаб йўлкалар, лифтлар

нишаб йўлкалар, лифтлар, киришлари, аэропортлар, автостанциялар, денгиз ва дарё портларида имконияти чекланганларнинг эркин йўналиши ва ҳаракатланиши учун шароит бўлиши керак. Ногиронларга хизмат кўрсатишга мўлжалланган муассасаларда, шунингдек, гавжум бўлган жойларда маҳсус йўл белгилари ва кўрсаткичлар, пиёдалар ўтиш жойлари, синхрон овозли ва ёруғлик сигналлари билан жиҳозланган светофорлар ўрнатилиши керак. Ўз навбатида, гаражлар қуриш ёки маҳсус транспорт воситалари, шу жумладан, автоуловлар учун тўхташ жойлари ажратилади.

12-§. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи

Бугунги дарсда:

ұар бир шахснинг малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи билан танишамиз.

Таянч сүзлар:

- адвокат
- нотариус
- юридик маслағатчи
- суд ижрочиси

Юридик ёрдам олиш ҳуқуқи. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши жамиятда ҳуқуқнинг ролини кучайиши, ҳуқуқий нормалар сонининг кўпайиши билан боғлиқ. Бугун биз деярли ҳамма жойда ҳуқуқий нормаларга дуч келмоқдамиз. Масалан, биз йўлни кесиб ўтганимизда ёки машина рулига ўтирганимизда; мактабда ёки университетда, ўқиш пайтида ёки ўқишига кириш ёки тугатиш пайтида; дўкондан сифатсиз маҳсулот сотиб олаётганимизда, ҳатто ўз оиласизни яратишда, фарзандларимизни тарбиялашда ва ҳоказо. Бундай вазиятларда аҳолининг ҳуқуқий билимларга бўлган эҳтиёжлари жуда юқори бўлади.

Бунинг учун жамиятда аҳолига ҳуқуқий маълумот ва ҳуқуқий маърифат берилади. Мактаблар ва университетлар ҳуқуқий билим асослари бўйича машғулотлар ўтказадилар. Ва шунга қарамай, кўпинча фуқароларга ўзларининг ҳуқуқий билимлари етишмайди. Молиявий пирамидалар, алдаган кўчмас мулк инвесторлари ва банк омонатчилари, оиласий мулк билан боғлиқ низолар, шартнома мажбуриятларининг бузилиши – бу салбий ҳодисаларнинг асосий кенг тарқалган сабаби аҳолининг ҳуқуқий тайёргарлиги йўқлигидандир. Бундай вазиятларни тўғри ҳал қилиш учун бир қатор ҳолларда маҳсус юридик маълумотга эга бўлган мутахассислардан малакали юридик ёрдам сўраш керак (12-чизма).

12-чизма

Ҳуқуқий ёрдамнинг турлари

(2018 йил 5 июлдаги «Адвокатлик фаолити ва юридик ёрдам тўғрисида»ги
ҚР Қонунига мувофик)

Ҳуқуқий маълумот – бу ҚР қонунчилигини оғзаки, ёзма ва электрон ҳужжат шаклида тушунтириш.

Ҳуқуқий маслаҳат – оғзаки ва ёзма маслаҳатдир. Масалан, ариза, шикоят, илтиноснома ва бошқа ҳуқуқий характерга эга ҳужжатлар тайёрлаш

Судларда, жиной қидирав органларида, бошқа давлат органлари ва нодавлат ташкилотларида манфаатларнинг ҳимояси ва вакили.

Масалан

1. "Үміт-надежда" жамоат бирлашмаси (Құстанай ш.). Уюшманинг ассоциациясынан бири бири бири таълимдир, унинг доирасида үқув курслари, хуқуқий ва психологияк маслақатлар үтказилади. Буларнинг барчаси бепул тақдим этилади ва ҳамма кириши мүмкін.

2. "АРДОС-Журек" уюшмаси. Петропавловскда имконияти чекланган шахсларни құллаб-қувватлаш маркази сифатида шаҳар интернатларидан бирининг битирудчилари томонидан ташкил этилған. Марказ вилоядаги қишлоқ ва шаҳарларга ташриф буюриб, уларда семинар үтказади. Семинарлар хуқуқий муаммоларни ҳал қилиш, психологик реабилитация ва құллаб-қувватлашга бағишиләнгән.

3. "Қозоғистон күрлар жамияти" жамоат бирлашмаси. Бу күриш қобилияти бүйіча I ва II гурұх ногиронларининг хуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ижтимоий құллаб-қувватлаш, реабилитация, ижтимоий интеграция учун ташкил этилған республика жамоат бирлашмаси. Бутун Қозоғистон бүйлаб амал қилади. 1937 йилда "Қозоғистон күзи ожизлар жамиятининг" бириңчи қурултойи бўлиб үтди.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикасида ногиронликнинг олдини олиш, йўқ қилиш ёки чекланган ҳаёттій фаолият учун бадал тўлаш, шунингдек, имконияти чекланган шахснинг бошқа фуқаролар билан жамиятда иштирок этишлари учун тенг имкониятлар яратишга қаратилған шарт-шароитлар яратиш чоралари тизими кўзда тутилған.

1. Қозоғистон Республикаси қонунларига мувофиқ имконияти чекланган шахсларнинг қандай хуқуқлари бор?
2. Қозоғистон Республикаси қонунларига биноан алоҳида эҳтиёжли болаларнинг қандай хуқуқлари борлигини айтинг.
3. Имконияти чекланган шахслар хуқуқларини ҳимоя қилиш учун қандай органлар ёки ташкилотларга мурожаат қилиш керак?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гурухларда ишлаш

Сизнинг шаҳрингизда имконияти чекланган шахслар учун қанчалик қулай шароитлар: йўллар, жамоат транспорти, бинолар, аэропортлар, темир йўл вокзаллари ва ҳоказолар яратилғанligини таҳлил қилинг ва муҳокама қилинг. Мактабингизда алоҳида эҳтиёжли болалар учун қулайликлар мавжудми? Ижтимоий инфратузилмадан фойдаланиш хуқуқини қондириш бўйича тавсияларни асосланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

1. "Қозоғистон Республикасида ва хорижий мамлакатларда имконияти чекланган шахсларнинг хуқуқларини ҳимоя қилиш механизми" мавзусида тақдимот тайёрланг. Сизнинг вилоятингизда, туманингизда имконияти чекланган шахсларнинг хуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қандай ташкилотлар бор? Уларнинг тажрибасини ўрганинг. Ушбу тақдимотни дарсда муҳокама қилинг. Ривожланган давлатлар тажрибасидан Қозоғистон Республикасида имконияти чекланган шахсларнинг хуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қандай янгиликларни таклиф қиласиз?

2. "Паралимпия ўйинлари ва уларнинг жамият учун аҳамияти" мавзусида баҳс-мунозаралар үтказинг. Қандай паралимпия ўйинларини биласиз? Сизнинг минтақангизда шундай спортчилар борми? Улар билан боғланинг, улар билан интервью үтказинг.

Тарихдан

Адвокатура қадимдан мавжуд бўлган. Замонавий адвокатура намунаси Қадимги дунёда пайдо бўлган. Афинада адвокатлар тоифаси йўқ эди. Кўпроқ гап маърузачилар ҳақида эди. Афинанинг озод фуқароларига адвокатларнинг ёрдами судга ёзма нутқлар тайёрлаш (логография) ва судда (ораторияда) оғзаки нутқларни тайёрлашдан иборат эди. Қадимги Юноистоннинг Демосфен, Лисий, Эскин каби нотиқларнинг нотиқлик маҳоратининг юқори намуналари маълум. Рим адвокатлари аҳоли томонидан камбағалларни бойлардан ҳимоя қилиш учун сайланардилар. Адвокатлик фаолияти жуда обрўли ҳисобланар эди. Кўплаб таниқли римликлар ўзларининг йўлларини адвокатура билан бошлашган: Цезарь, Гортензий, Красс, Помпей. Рим адвокатурасининг қироли Цицерон ҳисобланган.

Халқаро стандартларга мувофиқ, малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқига давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам киради. Бу шуни англатадики, агар шахс адвокат, нотариус ёки бошқа ҳуқуқий ҳимоя объектини ёллаш имконига эга бўлмаса, унга давлат маблағлари ҳисобидан давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам кўrsатилади.

Давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам турлари:

– ҳуқуқий ахборот – аҳоли билан ҳуқуқий иш, ҳуқуқий мавзулар бўйича маълумот материаллари билан таъминлаш;

– ҳуқуқий маслаҳат;

– судларда, жиноий қидирав ва бошқа давлат органларида шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ва вакиллик қилиш. Қуйидаги ёрдам кўrsатилади:

1) маъмурий жавобгарликка тортилган шахсга;

2) фуқаровий суд ишларини юритишда даъвогарга;

3) гумон қилинувчига, айланувчига, судланувчига, судланганга, оқланганга, жабрланувчига;

4) алимент ундириш, пенсия ва нафака тайинлаш, реабилитация қилиш, қочқин ёки оралман мақомини олиш, ота-она қарамоғисиз қолган вояга етмаганлар.

Давлат томонидан кафолатланган юридик ёрдам адвокатлар, ҳуқуқий маслаҳатчилар, нотариуслар, хусусий суд ижрочилари томонидан бепул тақдим этилади.

11-расм. Адвокат

Фуқароларнинг айрим тоифаларига комплекс ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўrsатилади:

1) оғир ҳаётий шароитда бўлган шахсларга;

2) манзилли ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар;

3) Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига;

4) биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига;

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан “ҳар ким малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқига эга” (13-модданинг 3-банди). Ушбу ҳуқуқ, фуқаролигидан қатын назар, ҳар қандай шахсга тегишли. Ушбу ҳуқуқ ҳеч қандай шароитда чекланиши мүмкін эмас (39-модданинг 3-қисми).

Халқаро ҳужжатларда малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи одил судловга кириш ва судда ишни одилона кўриб чиқишига бўлган ҳуқуқни амалга оширишнинг муҳим кафолати сифатида қаралади. Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш учун давлат қийин вазиятга тушиб қолган ҳар бир кишига бепул юридик ёрдам кўрсатилишини кафолатлади. Қозоғистон Республикаси БМТ аъзоси сифатида ушбу халқаро стандартларни амалга оширишга интилмоқда.

Сиз юридик ёрдам олиш учун мурожаат қилишингиз мүмкін:

1) ушбу давлат органи эга бўлган ҳар қандай маълумотни сўраб давлат идорасига. Чекланган маълумотлар бундан истисно. Сўров бўйича маълумотлар бепул тақдим этилади. Сўров оғзаки ёки ёзма шаклда, шу жумладан электрон ҳужжат шаклида берилиши мүмкін;

2) нотариал ҳаракатларга доир нотариусга. Нотариус фуқароларни ва юридик шахсларни ҳуқуқ ва мажбуриятларни тушунириши, нотариал ҳаракатларнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши, ҳуқуқий билмаслик уларга заар етказмаслиги учун огоҳлантириши шарт;

3) суд ижроғисига, агар қарздор суд қарорини ўз ихтиёри билан бажармаган бўлса, ижро қилиш жараёнига тааллуқли масалаларга тегишли;

4) ҳар қандай турдаги юридик ёрдам кўрсатадиган адвокатга. Жиноят процессида фақат адвокат ҳимоячи бўлиши мүмкін. Ўз номидан унга мурожаат қилган шахс билан ҳуқуқий ёрдам тўғрисида ёзма шартнома тузади. Адвокат юридик ёрдам кўрсатиш муносабати билан унга маълум бўлган маълумотларни сир саклаши шарт. Ёрдам сўраб мурожаат қилган шахснинг розилигисиз уларни ошкор қилиш тақиқланади. Судда вакил ёки ҳимоячи вазифасини бажариши муносабати билан ўзига маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида адвокат сўроқ қилинмайди. Адвокат юристларнинг касбий этикасига риоя қилиши шарт;

5) ҳар қандай юридик ёрдам кўрсатадиган юридик маслаҳатчига. Бироқ у жиноий иш юритишда ҳимоячи сифатида иштирок эта олмайди (13-чиизма).

13-чиизма

Малакали юридик ёрдам берадиган субъектлар

Адвокатлар

Юрист
маслаҳатчилар

Нотариуслар

Суд
ижроғилари

Давлат
органлари

хуқуқларнинг бузилишига олиб келмаслиги учун сиз низони бошқариш имкониятига эга бўлишингиз керак.

Зиддият инсоният жамиятининг хилма-хиллигининг табиий маҳсулидир ва у ҳар қандай жамиятда муқаррар бўлиши мумкин.

Тарихдан

Ҳатто қадимги даврларда ҳам одамлар ижтимоий қарама-қаршиликларни, жамиятдаги низоларни самарали ҳал қилиш масалалари ҳақида ўйлашди, идеал, зиддиятсиз яхшилик ва адолат жамиятини орзу қилишди. Бобил шоҳи Ҳаммурапининг қадимги қонунларида

12-расм. Сулеймон шогирдлари билан

низоли вазиятларни ҳал қилишнинг ўнлаб усуллари мавжуд. Афсонага кўра, шоҳ Сулеймон ўзининг донолиги ва низоларнинг олдини олиш ва ҳал қилиш қобилияти туфайли машҳур бўлган (12-расм).

Қозоқ жамиятида қадимги даврлардан бери можароларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилишган. Байлар суди бор эди.

Бир томондан, “бийлар суди” тушунчasi ҳар қандай суд мухокамаларида ҳақиқатни излаш тушунчasi билан боғлиқ эди. Бошка томондан – суд ҳукмининг асоси бўлган адолат билан. Бийлар жамиятдаги низоларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилишган.

Агар зиддият тўғри бошқарилса, зиддият унинг барча иштирокчиларига ижобий таъсир қиласи. Зиддият – бу восита, рағбатлантирувчи, ривожлантирадиган куч, жамият ва ҳар бир инсон тараққиёти учун имониятдир. Ҳуқуқ ва манфаатлар юзасидан келиб чиқадиган, қонун билан қўриқланадиган (ҳуқуқий аҳамиятга эга манфаатлар), ҳуқуқий йўл билан ҳал қилинадиган низолар ҳуқуқий низолар дейилади.

14-чизмада ҳуқуқий низолар турлари кўрсатилган.

Қозогистон Республикасида 2011 йил 28 январдаги “Медиация тўғрисида”ги Қонун амал қиласи. Бу қонун жисмоний ва (ёки) юри-

дик шахслар иштирокида фуқаровий, меҳнат, оилавий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлар соҳасидаги тортишувлар (зиддиятлар) натижасида юзага келган муносабатларни тартибга солади. Шунингдек, бу қонун ҚР ЖКда тўғридан тўғри кўрсатилган жиноий қилмишлар, катта бўлмаган ва ўрта оғир жиноятларда, шунингдек, оғир жиноятлар тўғрисидаги жиноий суд ишларини кўриб чиқиш жараёнида қўлланилади.

Таянч сўзлар:

- низо
- ҳуқуқий низо
- манфаат
- ҳуқуқий низо
- медиация
- қатнашиш жараёни

- 5) ёшга күра нафақахұрларга;
- 6) қариялар ва умумий турдаги ногиронлар учун тиббий-ижтимоий муассасаларда (ташкилотларда) яшайдиган кексалар ва ногиронлар;
- 7) оғир ижтимоий ва молиявий ахволда бўлган бошқа шахсларга.

Комплекс ижтимоий ҳуқуқий ёрдам – бу мижознинг юридик ёрдам сўраб мурожаат қилган пайтидан бошлаб иш бўйича якуний ҳуқуқий қарор қабул қилинмагунига қадар (ҳуқуқий вазият ҳал қилингунигача) ҳуқуқий ёрдамиdir.

Шундай қилиб, малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуки чекланмайди. Қозоғистон Республикасида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқини амалга ошириш учун чора-тадбирлар тизими яратилган.

1. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг маъноси нима?
2. Қозоғистон Республикаси қонунчилигида малакали юридик ёрдамнинг қандай турлари ва шакллари кўзда тутилган?
3. Қайси субъектлар Қозоғистон Республикасида малакали юридик ёрдам кўрсатадилар? Адвокат ким? Қандай вазиятларда бепул малакали юридик ёрдам олиш мумкин?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги вазиятларни муҳокама қилинг.

Бундай ҳолатларда сизга малакали юридик ёрдам керакми? Жавобингизни асосланг. Агар жавобингиз “ҳа” бўлса, унда жавоб беринг: одам қаерга мурожаат қилиши керак? У юридик ёрдамнинг қайси турига ва шаклига мухтоҷ? Бу ҳолатда бепул ҳуқуқий ёрдам давлат томонидан кафолатланадими?

1. Фуқаро М. ўзининг мевали чипслари бизнесини бошлашга қарор қилди.
2. Фуқаро А. ўғриликда гумон қилиниб ушланди.
3. Фуқаро С. автомашина рулида ўтирганида, пиёдани уриб юборган. Пиёда енгил жароҳатланган.
4. Фуқаро Т. пенсия ёшига етган ва пенсия ҳамда нафақаларни тайинлаш тартиби тўғрисида билишни хоҳлади.

13-§. Инсон ҳуқуқлари ва жамиятдаги низолар

Бугунги дарсда:

жамиятдаги низоларнинг ролини кўриб чиқамз, мактабдаги низоларнинг хусусиятларини аниқлаймиз; ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш усувлари ҳақида билиб оламиз.

Лутғат

- **Юридик ёрдам** – юридик шахсларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя қилишда ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш.
- **Давлат томонидан** кафолатланган юридик ёрдам – қонун асосида уни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга кўрсатиладиган юридик ёрдам.
- **Нотариат** – нотариал ҳаракатлар орқали малакали ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган юридик муассаса.

Лугат

- **Низо** – одамларнинг манфаатлари, мақсадлари, нұқтаи назарлари түкнашуви.
- **Хұқықий низо** – бу қонунный оқибатларга олиб келадиган ва қонунный йўл билан ҳал этиладиган манфаатлар түкнашуви.
- **Медиация** – воситачи орқали музокаралар.
- **Қатнашиш жараёни** – судга мурожаат қилмасдан, низони ҳал қилиш учун иккала томоннинг адвокатлари ёрдамида музокаралар йўли билан ҳал қилиш.

Мактабларда алоқа күникмаларини ривожлантиришга, әхтиёжлари түғрисида очик, шикоятсиз гапиришни үрганишга, бошқаларни тинглаш ва эшитишга, келишишга жиддий эътибор бериш керак.

Мактабдаги низоларнинг турларини күриб чиқамиз.

1. *Ўқувчилар ўртасидаги можаро (болалар, турли хил ижтимоий келиб чиқишидаги, миллатдаги, жисмоний тайёргарликдаги ва бошқа турдаги ўсмиrlар).* Бу ерда баъзи мактаб ўқувчиларининг бошқалар томонидан қатъий рад этилиши шаклланиши кузатилади. Кўпинча бундай низолар узоқ яширин даврга эга. Унинг бошланиши одатда ҳар доим катталардан сир тутилади. Бошида, аҳамиятсиз воқеа (сўз, муваффақиятсиз ҳазил ва бошқ.) туфайли муносабатлардаги кескинлик пайдо бўлиши мумкин. Бундай кескинлик кўпинча ўқувчиларнинг хоҳишидан ташқарида пайдо бўлади ва аста-секин ўсиб боради. “Сўнгти томчи” мактаб ўқувчиларидан бирининг “ўзидан чиқиб кетганда” жуда аҳамиятсиз далил бўлиши мумкин. Одатда бу “ўзидан чиқиб кетиш” низонинг бошланиши ва сабаби ҳисобланади. Аслида, можаро узоқ вақт олдин вужудга келган, аммо ҳозиргacha бу аниқ намоён бўлган эмас. Шундай қилиб, низонинг бошланиши сифатида хизмат қилган воқеани таҳлил қилишгина самарали бўлмайди. Низолашаётган томонлар билан можаронинг келиб чиқиши, уларнинг ўтмиш ва келажакдаги муносабатлари билан боғлиқ бошқа муҳим масалаларни муҳокама қилиш зарур.

Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги зиддият. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида тушунмовчилик мавжуд ва бу узоқ давом этиши мумкин. Кўпинча ўқувчи баъзи ўқитувчилар унга ёмон баҳо қўйиб, “айб топади”, деб ўйлашади. Кўпинча мактаб ўқувчиси катталар билан қандай қилиб ишончли гапиришни билмайди ва у билан гаплашишга журъат этмайди. Шундай қилиб, у жим бўлишга одатланади, жавобан “орқага қайтиш” ёки “ижтимоий кутилган жавоблар” беришга одатланади, аммо шу билан бирга катталар фикрига қўшилмайди. Бу узоқ давом этадиган яширин түкнашувларга, мактабдаги кескинликларга олиб келиши мумкин. Ўқитувчи учун бу муаммонинг биринчи белгисини ва болада психологик ноқулайлик пайдо бўлганини кўра олиш жуда муҳимдир. Шу билан бирга, ўқувчи ҳар доим ҳам бундай можаролар учун айбдор эмас.

Ўқитувчи ва ўқувчининг ота-онаси ўртасидаги зиддият. Кўпинча ўқитувчи ва ўқувчилардан бирининг ота-онаси ўртасида низо келиб

Қозғыстон Республикасыда ҳуқуқий низоларни ҳал қилиш үеуллари

Юрисдикция усуллари

Давлат органлари ва институтлар

- Суд
- Ваколатлы давлат органи
- Давлат нотариуслари

Нодавлат органлар ва институтлар

- Тұралиқ
- Мекнат мунозаралари бүйіча комиссия
- Омбудсмен
- Хусусий нотариуслар

Ноюрисдикция (муқобил) усуллар

Томонлар үртасидаги музокаралар (воситачиларсиз)

Томонлар үртасида воситачилар иштирокидеги музокаралар – медиация, адвокатлар воситачилигидеги музокаралар (катнашиш жараёни)

Эътибор беринг!

Медиация ўтказиш тартиби коррупция жиноятлари ва бошқа давлат хизматлари манфаатлари ҳамда давлат бошқарувига қарши жиноятлар тұғрисидеги жиноий ишларни күриб чиқишида құлланилмайды.

Медиация йўли билан тортишувни (зиддият) ҳал қилишда ўзаро келишувга эришилган ҳолатда медиация тұғрисида ёзма шаклда расмийлаштирилған шартнома тузилади. Бу шартнома медиация иштирокчилари томонидан ихтиёрий ва шартномада күзде тутилған муддатда бажарилиши керак бўлади. Шартномани бажаришдан бош тортилған ҳолатда манфаатдор томон судга қарши томоннинг мажбуриятини бажариши тұғрисида ариза бериши мумкин. Бундай ҳолатда суд медиация шартномасининг мажбурий бажарилиши тұғрисида қарор чиқаради.

Мактаб можароларининг хусусиятлари. Мактабдаги, умуман жамиятдаги низолар жуда тез-тез учрайди. Мактаб ўқувчилари кўп вақтларини мактабда ўтказадилар. Бу ерда бошқалар билан мулоқот қилиш кўнималари шакллантирилади. Агар ўқувчилар мактабда таълим олиш пайтида бошқалар билан ўзаро муносабатда бўлишнинг самарали усуларини ўрганмасалар, келажакда улар ўзаро муносабатларда (оилада, ишдаги ҳамкаслари билан ва бошқалар) муаммоларга дуч келишлари мумкин.

аниқ мисоллар келтириңг. Ушбу тұқнашувларнинг ижобий ва салбий маңноларини аникланғ.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Берилған жадвални тұлдириңг, ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг ҳар бир усули ҳақидаги тушунчани көнгайтириңг. Сиз “Хаммага ҳамма үргатади” усулидан фойдаланишиңгиз мүмкін.

№	Ҳуқуқий мажарони ҳал қилиш усули	Усульнинг моҳияти
1.	Суд	
2.	Давлат органи	
3.	Нотариат	
4.	Арбитраж	
5.	Музокаралар	

4-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ СУД ТИЗИМИ

14-§. Ҳуқуқий давлатда суд ва адлия суд тизимининг таркибий қысмлари. Судьянинг ҳуқуқий мақоми ва уннинг фаолиятининг кафолатлари

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасининг суд тизими билан танишамиз; судьянинг ҳуқуқий мақоми ва мустақиллиги кафолатларини күриб чиқамиз.

Таянч сүзлар:

- суд
- суд ҳокимияти
- адлия
- Судьянинг ҳуқуқий мақоми
- Судьянинг мустақиллиги кафолатлари
- судьянинг дахлсизлиги

Суд тизими. Айнан суд зыммасига инсон ҳуқуқлари ва әркинликларини, шу жумладан, қонунга қарши ҳаракатларни, давлат ҳокимияти органларининг қарорларини ҳар қандай тажовузлардан муҳофаза қилиш ва ҳимоя қилишни таъминлаш вазифаси юклатилған. Бундай ҳолаттарда судга давлат номидан суд қарорларини қабул қилишнинг мутлақ ҳуқуқи берилған.

Адлия – бу давлат номидан амалга ошириладиган махсус давлат органлари – судлар томонидан ҳуқуқий низоларни ҳуқуқий нормалар асосида, фуқаролик, жиноиій ва қонунда белгиланған бошқа ишларнинг процессын шаклига мувофиқ ҳал этишга қаратилған давлат фаолияти.

Суверен Қозоғистон суд тизимини ривожлантиришда уча босқични шартли ажратиш мүмкін. Биринчи босқич 1991 йил 16 декабрда қабул қилинған “Қозоғистон Республикасининг давлат мустақиллиги түғрисида” ги Конституциявий қонун қабул қилиниши бошланади, унда би-

чиқади. Бу ерда ота-оналар одатда үқитувчини боласига нисбатан нохолис муносабатда айблашади. Бундай вазиятда ҳамма, биринчи навбатда, бола азоб чекади.

Үқувчи зиддиятли вазиятга тушиб қолганида, нима қилиш керак?

1. Үз ҳаяжонини босиш, вазиятга четдан туриб қараш.
2. Зиддиятнинг ўзаро манфаатли ечимини топиш мақсадида қарама-қарши томон билан очик ва хайрихохлик билан гаплашиб олиш.

3. Агар келишувга эришилмаса, унда катталарга: ота-оналар, үқитувчилар, психолог, медиатор, мактаб маъмурияти вакиллариға (илмий мудир, мактаб директори ва бошқ.) мурожаат қилиш керак.

4. Агар күрсатылган шахслар үқувчининг мурожаатига жавоб бериш маса ёки улар зиддиятни ҳал қила олишмаса ва үқувчининг ҳуқуқлари хавф остида қолса, у ҳолда ваколатли мансабдор шахсларга (вояга етмаганлар ишлари бўйича инспектор, бошқа ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари, суд ва бошқ.) мурожаат қилиш мумкин.

● Қосымша ақпарат

2019 йил 27 декабрдаги “Педагогнинг мақоми ҳақида”ги Қонунга биноан педагог мажбур:

- ҳаётий оғир вазиятда бўлган бола аниқланганлиги факти ҳақида таълим муассасаси раҳбариятига дарҳол хабар бериш;
- ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари, таълим муассасаси раҳбариятига вояга етмаганлар томонидан ёки уларга нисбатан жиной ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари бўлган, шунингдек, таълим муассасидан ташқари касбий фаолиятга боғлиқ ҳаракат (ҳаракатсизлик) тўғрисида дарҳол хабар бериш;
- таълим олаётганлар ёки тарбияланувчиларнинг таълими ва тарбияси масалалари тўғрисида ота-оналарга ёки бошқа қонун вакиллариға маслаҳат бериш.

Шундай қилиб, ҳуқуқий можароларнинг инсон ҳуқуқлари бузилиши ва жамиятнинг бўлиниши олдини олиш учун уларни ҳал қилишнинг самарали усуллари зарур. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий можароларни ҳал қилиш усуллари тизими яратилган ва амал қилмоқда. Улардан жамиятдаги низоларни камайтиришнинг энг самарали йўли ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг муқобил усуллари: музокаралар, воситачилик, қатнашиш жараёни, арбитраж.

1. Жамиятдаги низоларнинг моҳияти ҳақида гапириб беринг. Ҳуқуқий низолар деганда нимани тушунасиз? Уларнинг турларини санаб беринг.
2. Мактабдаги низоларнинг хусусиятлари нимада.
3. Ҳуқуқий низо нима? Ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг қайси усулларини биласиз? Қайси бири энг самарали? Жавобингизни асосланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Тўқнашувлар жамиятнинг тараққий этишига, шахснинг ривожланишига қандай таъсир қилди? 2. Ўзингизнинг ёки бошқа одамларнинг ҳаётидан, тарихий шахслардан

тузишга йўл қўйилмайди. Суд ҳокимияти Конституция ва қонунлардан келиб чиқадиган барча ишлар ва низоларга татбиқ этилади. Мамлакатда судларнинг кўп бўлишига қарамай, Қозоғистон суд тизими бутун мамлакат учун ягона ҳисобланади.

Судья – одил судловни амалга ошириш ваколатига эга бўлган давлат амалдоридир. Судья ўз вазифаларини доимий равишда бажаради ва суд ҳокимияти вакили ҳисобланади. Судъялар уларнинг фаолиятига ҳар қандай аралашувдан ва ташқи тазийиклардан ҳимоя қиласидиган юқори мақомга эга. Судъяларга энг юқори талаблар қўйилади.

Судъяниңг ҳуқуқий мақоми судъяларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шунингдек, давлат томонидан суд фаолиятининг кафолатларини ўз ичига олади. Қозоғистон Республикаси барча судларнинг судъялари ягона мақомга эга ва улар бир-бирлари билан фақат ваколатлари бўйича фарқ қиласидилар.

Судъяниңг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Судья Ўзининг мустақиллигини, суд ҳокимияти вазифаларини бажариш учун шарт-шароит яратилишини кафолатлаш ҳуқуқига эга. Судья мажбур:

1. Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя қилиши, судъялик қасамёдига содик қолиши керак.

2. Одил судловни амалга оширишда, шунингдек, суддан ташқари муносабатларда ўзларининг конституциявий вазифаларини бажаришда суд одоб-ахлоқ қоидалари талабларига риоя қилиши ва судъяниңг обрўсига, қадр-қимматига путур етказадиган ёки унинг ҳалоллиги, адолати, холислиги ва беғаразлигига шубҳа туғдирадиган нарсалардан қочиши.

3. Коррупцияниңг ҳар қандай кўринишларига ва одил судловни амалга ошириш жараёнига ноқонуний аралашувга қарши туриш.

13-расм. Адолат тимсоли

ринчи марта давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлиниши тамойили мустаҳкамланган. Иккинчи босқич 1993 йил 28 январда Қозоғистон Республикаси Конституциясини қабул қилишдан бошланади, унга мувофиқ учта юқори суд кўзда тутилган: Олий суд, Олий арбитраж суди ва Қозоғистон Республикаси Конституциявий суди. Учинчи босқич битта олий суд – Қозоғистон Республикаси Олий суди томонидан таъминланадиган 1995 йил 30 августдаги Қозоғистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинишидан бошланади. Конституциявий кенгаш тузилди. Ҳозирги босқичда мамлакатнинг қуидаги суд тизими ривожланди (3-жадвал).

3-жадвал.

Қозоғистон Республикасининг суд тизими

Қозоғистон Республикаси Олий суди	
Вилоят ва унга тенглаштирилган судлар (Нурсултан, Алмати, Шымкент шаҳар судлари)	Вилоят суди мақомига эга ихтисослашган судлар
Туман ва унга тенглаштирилган судлар (шаҳар суди, туманларапо суд)	Туман суди мақомига эга бўлган ҳолда ихтисослашган судлар

“Астана” Халқаро молиявий марказининг Суди (АХММ) ажрабиб туради. АХММ суди низоларни суд тартибида кўриб чиқади ва тарафларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, Марказнинг амалдаги қонунларига риоя этилишини таъминлашга қаратилган. АХММ суди ўз фаолиятида мустақилдир ва Қозоғистон Республикаси суд тизимида кирмайди. Марказ суди маълум тоифадаги низоларни ҳал қиласди: Марказ иштирокчилари, Марказ органлари ва (ёки) уларнинг чет эллик ходимлари ўртасида юзага келадиган низолар; Марказда амалга ошириладиган ва Марказ қонунларига мувофиқ ҳар қандай операция тўғрисида; томонларнинг келишуви бўйича Марказ судига топширилди. АХММ суди Англиянинг умумий ҳуқуқ меъёрлари ва тамойиллари, шунингдек, энг яхши халқаро амалиёт асосида ишлаб чиқилган ўзининг иш тартиби қоидаларига эга.

Қозоғистон Республикаси Конституцияси мамлакат суд тизимини белгилайдиган суд тузилиши тамойилларини мустаҳкамлайди. Республиканинг суд тизими Қозоғистон Республикаси Конституцияси билан ўрнатилади. Максус ва фавқулодда судларни Конституцияда кўрсатилмаган ҳар қандай бошқа ном билан

Лутат

- **Суд** – адолатли судни амалга ошириш учун мутлақ ваколатларга эга бўлган давлат орган.
- **Суд ҳокимияти** – давлат ҳокимиятининг мустақил қарам бўлмаган тармоғи, адолатни амалга ошириш орқали фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган

маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас, жиноят жойида құлға олингандык ёки оғир жиноят содир этганлик ҳодисалари бундан мустасно.

4. Судьялар, уларнинг оила аъзоларининг давлат томонидан ҳимоя қилиниши. Судьялар, уларнинг оилалари ва мол-мулки давлат томонидан ҳимоя қилинади. Ички ишлар органлари, агар судьяга тегишли мурожаат келиб түшса, судья ва унинг оиласи аъзоларининг хавфсизлигини, мулкларининг сақланишини таъминлаш учун үз вактида ва комплекс чораларни күришлари шарт. Касбий фаолияти туфайли судьяга ва унинг мол-мулкига етказилган заар республика бюджети ҳисобидан қолланади.

5. Судьялар ва судларни моддий таъминлаш. Судьялар, уларнинг мақомига мувофик, давлат ҳисобидан моддий таъминот ва ижтимоий таъминот билан таъминланадилар, унинг ёмонлашишига йўл қўйилмайди. Судларни молиялаштириш, судьяларни турар жой билан таъминлаш республика бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади ва бу одил судловни тўла ва мустақил амалга ошириш имкониятини таъминлаши керак.

15-чизма

Қозогистонда судьяликка номзодларга қўйиладиган талаблар

Судья бўла оладиган шахс:

- 1) 30 ёшга тўлганлар;
- 2) олий юридик таълим, юқори маънавий-ахлоқий сифатларга, бенуксон номга ва ҳуқуқий соҳада камидаги беш йил иш стажига эгалар;
- 3) малака имтиҳонини топширганлар;
- 4) тиббий текширувдан ўтганлар;
- 5) судда маълум муддат амалий иш тажрибасини ўтаганлар;
- 6) полиграфологик текширувдан ўтганлар.

Судья бўла олмайдиган шахс:

- 1) суд томонидан лаёқатсиз ёки лаёқати чекланганлиги;
- 2) давлат хизматининг обрўсини туширувчи ахлоқий ножӯя иши учун ахлоқий жавобгарликка тортилганлар;
- 3) коррупция конунбузарлигига йўл қўйгани учун суд тартибида маъмурий тўлов ундирилганлар;
- 4) аввал судланганлар;
- 5) салбий сабабларга кўра ишдан бўшатилганлар.

Ўз ваколатларини амалга оширишдаги судьяларнинг талаблари барча давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари, жисмоний ва юридик шахслар томонидан бажарилиши мажбурийдир. Судга ҳурматсизлик қилгани учун айбор шахс Қозогистон Республикаси маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги Кодексининг 653-моддаси бўйича маъмурий жавобгарликка тортилади. Масалан, шахснинг суд мажлисига келмаслиги. Судга ҳурматсизлик қилгани учун жиноий жавобгарлик Қозогистон Республикаси ЖКнинг 410-моддасида кўзда тутилган. Судга ҳурматсизлик суд ишини кўраётган иштирокчиларни

4. Судьялар йиғилишининг махфийлигига риоя қилиш.

5. Судья депутат бўлиши, ўқитувчилик, илмий ва бошқа ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган лавозимларни эгаллаши, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши, тижорат ташкилотининг бошқарув органи ёки Кузатув кенгаши аъзоси бўлиши мумкин эмас. Судья партияларга, касаба уюшмаларига аъзо бўла олмайди, бирон-бир сиёсий партияни қўллаб-қувватлаб ёки унга қарши чиқа олмайди.

Судьянинг ҳуқуқий мақоми кафолатлари. Судьянинг ҳуқуқлари ва мустақиллигини кафолатлаш давлатнинг энг муҳим конституационий мажбуриятидир.

Қозоғистон Республикасида судья ҳуқуқларининг қўйидаги кафолатлари ишлаб чиқилган:

1. *Судъяларнинг ўзгармаслиги.* Судъялар Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларига мувофиқ сайланади ёки тайинланади ва доимий равишда уларга ваколат берилади. Судъяларнинг ваколатлари қонунда белгиланган асослар ва тартибдагина тугатилиши ёки тўхтатиб турилиши мумкин.

Қозоғистон Республикасида судъялик лавозимига номзодларни танлаш маҳсус тузилган орган – Олий суд кенгашига юклатилган.

2. *Судъяларнинг мустақиллиги.* Одил судловни амалга оширишда судъялар мустақиллар ва факат Қозоғистон Республикаси Конституциясига ҳамда қонунга бўйсунадилар. Ҳеч ким одил судловни амалга оширишга аралашишга судья ва маслаҳатчilarга таъсир ўтказишга ҳақли эмас.

Қонун судьянинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралашганлик, шунингдек, суд ва судъяларга ҳурматсизлик учун жавобгарликни белгилаб қўйган. Судья кўрилаётган суд ишлари ҳақида изоҳ бериши талаб қилинмайди. Маслаҳат хонасининг махфийлиги барча ҳолатларда истисносиз таъминланиши керак.

3. *Судъяларнинг даҳлсизлиги* судъяларни жавобгарликка тортишнинг маҳсус тартибини англаатади. Судья Қозоғистон Республикаси Президентининг ёки Қозоғистон Республикаси Сенатининг Қозоғистон Республикаси Олий суд кенгашининг хулосасига биноан розилигисиз ҳибсга олиниши, жиноий жавобгарликка, суд жараёнида белгиланган

Лутғат

- **Судъянинг ҳуқуқий мақоми** – бу судьянинг қонуний ҳуқуқлари ва мажбуриятлари (ваколатлари) мажмуи,
- **Судъянинг ҳуқуқий мақоми** – шунингдек, одил судловни амалга оширишда унинг мустақиллиги кафолатлари.
- **Судъянинг мустақиллиги кафолатлари** – бу судьянинг мустақиллигини таъминлашга қаратилган шартлар, воситалар, чоралар.
- **Судъянинг иммунитети** – бу даҳлсизлиги кафолатидир.

II бўлим. ОММАВИЙ ҲУҚУҚ

5-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ФУҚАРОЛИК ВА САЙЛОВЛАР

15-§. Фуқаролик тушунчаси. Икки фуқаролик. Фуқароликка эга бўлиш ва уни тугатиш

Бугунги дарсда:

фуқаролик тушунчаси билан танишамиз, Қозоғистон Республикасида фуқароликни олиш ва тугатиш асосларини ўрганамиз.

Таянч сўзлар:

- фуқаролик
- бипатриidlар
- натурализация
- филиация

Фуқаролик тушунчаси. Болалигингиздан ота-онангиздан сиз Қозоғистон Республикаси фуқароси эканлигингизни эшитишга одатлангансиз.

Фуқаролик нима ўзи, уни қандай қилиб эгаллагансиз ва нега бу жуда муҳим?

Биринчидан, **фуқаролик** – бу инсоннинг ўз давлати билан, фуқаролар ва давлатнинг ўзаро ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятларидан келиб чиқадиган, инсон қадр-қимматини, инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини эътироф этиш ва хурмат қилишга асосланган, барқарор ҳуқуқий муносабатлардир.

Иккинчидан, фуқаролик Қозоғистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг асосий институтларидан биридир.

Фуқаролик, шахснинг давлатдаги ҳуқуқий мақомининг асоси бўлиб, айни пайтда унинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Бу фуқароликка эга бўлиш, инсонга унинг турли ҳуқуқ ва эркинликларини, шу жумладан давлат ва сиёсий ҳаётда иштирок этиш имкониятини беради ва шу билан бирга давлат олдидаги ўз мажбуриятларини, шу жумладан унинг ҳимоясини ҳам амалга оширади. Фуқаролик инсоннинг ҳолатида очиқлик ва аниқликни келтириб чиқаради.

Қозоғистон Республикаси фуқаролиги институтининг асосий манбалари қўйидагилардан иборат:

- 1) Қозоғистон Республикаси томонидан ратификация қилинган тегишли халқаро шартномалар;
- 2) Қозоғистон Республикаси Конституцияси; конституциявий қонунлар;
- 3) ҚРнинг “Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” 1991 йил 20 декабрдаги Қонуни.

хақорат қилиш ёки судья ва (ёки) суд маслағатчиларини ҳақоратлаш ҳолатида ифодаланганда күринади.

Шундай қилиб, судьянинг ҳуқуқий мақоми судьянинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари тизимини ва ҳуқуқлари кафолатларини ўз ичига олади. Қозоғистон Республикасида судьянинг ҳуқуқий мақоми халқаро стандартларга жавоб беради ва одил судловни амалга ошириш учун ишончли ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қиласди – инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

1. Қозоғистон Республикасининг суд тизими қандай ривожланди?
2. Ҳозирги босқичда Қозоғистон Республикасининг суд тизими қандай?
3. Қозоғистон Республикаси суд тизимининг тамойилларини айтинг.
4. Судьянинг ҳуқуқий мақоми деганда нимани тушунасиз? Судьянинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларини айтиб беринг. Судьянинг ҳуқуқий мақоми қандай кафолатларга эга?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ: Вазиятни ўрганинг. Бу ерда судья мақомининг қандай кафолати бузилган?

Фуқаро П. фуқаролик ишлари бўйича судланувчи сифатида чақирилди. Бироқ суд мажлисининг вақти ва жойи ҳақида чақирув қоғози билан бир неча бор хабар берилганига қарамай, у уч марта суд мажлисига келмади. Бунга ҳеч қандай сабаб йўқ эди. У тўртинчи марта пайдо бўлганида, суд мажлисида судга ва суднинг бошқа иштирокчиларига нисбатан хурматсизлик кўрсатди: судьянинг саволларига қўпол жавоб берди ва одобсиз сўзларни ишлатди.

оширилиши мүмкін. Күпинча, давлат фуқароликка қабул қилиш шарты сифатида, давлат мамлакатда маълум бир вақт оралиғида яшашни, унинг тилини билишни, яшаш шароитларининг мавжудлигини ва ҳоказоларни талаб қилади;

2) Қозғистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш натижасыда фуқароликни олиши мүмкін:

Қозғистон Республикасида камида беш йил қонуний равища яшаган ёки камида уч йил давомида Қозғистон Республикаси фуқаролари билан турмуш қурган шахс; Қозғистон Республикасига доимий яшаш учун келган Собиқ Совет Иттифоқи республикалари фуқаролари, уларнинг яқин қариндошларидан бири – Қозғистон Республикаси фуқароси бўлган: бола (шу жумладан асраб олинган бола), турмуш ўртоғи (хотини ёки эри), ота-оналаридан бири (асраб оловчилар), синглиси, акаси, укаси ёки буваси ёки бувиси, Қозғистон Республикасида бўлиш муддатидан қатъи назар;

3) Қозғистон Республикаси давлатлараро шартномаларида белгиланган асослар ёки тартибда.

Қозғистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги Қонунида кўзда тутилган бошқа асосларга кўра. Қозғистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосномалар бўйича қарор Қозғистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинади. Президент махсус фармон чиқаради. Умумий тартибда фуқароликка қабул қилиш муддати – олти ой.

Фуқароликка қабул қилишнинг соддалаштирилган тартиби мавжуд (Қозғистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги Қонуниning 16 – 1-моддаси). Қозғистон Республикасининг фуқаролигига соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартибда қабул қилиниши мүмкін:

1) Қозғистон Республикаси худудида яшаш муддатидан қатъи назар қонуний асосларда доимий яшаётган оралманлар;

2) оқланган оммавий сиёсий қатағон қурбонлари, шунингдек, уларнинг ўз эркин ихтиёрларисиз фуқароликларидан маҳрум қилинган ёки фуқаролигини йўқотган Қозғистон Республикаси худудида яшаш муддатидан қатъи назар қонуний асосларда доимий яшаётган авлодлари;

Қозғистон Республикаси олий ўқув юртларида таълим олаётган этник қозоқлар. Соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартибда фуқаролик олиш тўғрисидаги материалларни кўриб чиқиш муддати ариза берилган кундан бошлаб уч ойдан ошмаслиги керак.

Шунингдек, фуқаролик олишнинг соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартиби Россия Федерацияси, Беларусь Республикаси, Қирғизистон Республикаси фуқароларига ҳам тарқалган. Шунингдек, қозғистонлик билан никоҳдан ўтган чет эл фуқароси ва уларнинг фарзандлари.

4) 2011 йил 22 июлдаги “Ахолининг миграцияси тұғрисида” ҚРнинг Конуни.

Шундай қилиб, Қозғистон Республикаси Конституциясининг 10-моддасига биноан: “Қозғистон Республикаси фуқаролиги қонунга мувоғық қабул қилинади ва тугатилади, уни олиш асосларидан қатъи назар бир хил ва тенг ҳисобланади”. Бу шуни англатады, ҳар ким қонун билан белгиланган тартибда Қозғистон Республикаси фуқаролигини олиш ҳуқуқыга эга. Қозғистон Республикаси фуқароси фуқаролигидан, фуқаролигини ўзgartириш ҳуқуқидан маҳрум этилиши, шунингдек, Қозғистондан чиқариб юборилиши мүмкін әмас.

Қозғистон Республикасининг фуқаролари қуйидаги шахслар ҳисобланади:

- 1991 йил 20 декабрдаги “Қозғистон Республикасининг фуқаролиги тұғрисида” ги Қонун кучга кирған кундан бошлаб Қозғистон Республикасида доимий яшайдыган шахслар.

Бу шуни англатады, мустақилликка эришгач, Қозғистонда истиқомат қылған барча одамлар ихтиёрий равища (рад қилиши мүмкін) Қозғистон Республикаси фуқаролигига қабул қилинди;

- Қозғистон Республикаси ҳудудида туғилған ва чет давлат фуқаролари бўлмаган;
- қонун ҳужжатларига мувоғық Қозғистон Республикаси фуқаролигини олганлиги.

Қозғистон Республикаси фуқаролиги қуйидагича қабул қилинади:

1) туғилғанлиги бўйича. Туғилғанлиги бўйича фуқаролик олиш филиация деб аталади. Фуқаролик “қон ҳуқуқи” ёки “тупроқ ҳуқуқи” тамойиллари асосида олинади. Биринчи ҳолда, бола туғилған жойидан қатъи назар, ота-онанинг фуқаролигини олади, иккинчидан, бола ота-онасининг фуқаролигидан қатъи назар, у ҳудудида туғилған давлат фуқароси бўлади. “Тупроқ ҳуқуқи” кўпинча Лотин Америкаси ва АҚШда қўлланилади. Кўпинча иккала тамойил у ёки бу даражада бирлаштирилади. Улардан бирини ё бошқасини танлаш ёки устунлиги, асосан, давлатнинг демографик соҳадаги сиёсати билан белгиланади. Агар давлат ўз ахолисининг тез кўпайишидан манфаатдор бўлса, у иккала қоидани ҳам тўлиқ жорий қилиши мүмкін.

Чет эл фуқаросини илтимосига кўра фуқароликка қабул қилиш натурализация деб аталади. Натурализация одатда чет эл фуқаросининг ушбу давлат ҳудудида кўпроқ ёки камроқ вақт давомида истиқомат қилишидан сўнг амалга

Лутат

- **Бипатридлар** – икки давлат фуқаролари бўлган шахслар.
- **Фуқаролик** – шахс ва маълум бир давлат ўртасидаги сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар.
- **Натурализация** – аризага биноан фуқароликка қабул қилиш.
- **Филиация** – туғилғанлик бўйича фуқароликни олиш
- **Апатридлар** – фуқаролиги бўлмаган шахслар.

● Құшимча маълумотлар

Қозоғистон Республикаси фуқаролиги йүқотилади:

- бошқа давлатдаги ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизматига, полицияга, суд ҳокимиятига ёки бошқа давлат ҳокимияти органларига ҳукуматига құшилиш натижасыда, Қозоғистон Республикасининг давлатларарапо шартномаларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;
- агар қасдан әлғон маълумотлар ёки сохта ҳужжатлар тақдим этиш натижасыда Қозоғистон Республикаси фуқаролиги олинган бўлса;
- Қозоғистон Республикаси давлатларарапо шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;
- агар шахс бошқа давлат фуқаролигини олган бўлса;
- агар шахс томонидан Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш учун асос бўлган Қозоғистон Республикаси фуқароси билан никоҳ суд томонидан бекор қилинган бўлса;
- вояга етганидан кейин чет эл фуқароларига асраб олиниш учун берилган Қозоғистон Республикаси фуқароси бўлган боланинг иродаси билан;
- шахснинг хорижий давлат ҳудудидаги қуролли можароларда, экстремистик ва (ёки) террорчилик фаолиятида иштирок этиши туфайли.

3) Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилиш. Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум этишга фақат террористик жиноятлар, шунингдек, Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисмининг тегишли моддаларида назарда тутилган жиноятлар учун, шунингдек, Қозоғистон Республикасининг ҳаётий манфаатларига бошқа жиддий заарар етказганлик учун суд қарори билан йўл қўйилади.

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 10-моддаси З-бандига “Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида” 1991 йил 20 декабрдаги ҚР Конунигининг З-моддасига мувофиқ бошқа давлат фуқаролиги республика фуқароси учун тан олинмайди. Қозоғистон Республикасида икки фуқароликка йўл қўйилмайди. Бироқ Қозоғистон Республикаси фуқаролигига эга бўла туриб чет эл фуқаролигини олиш ва шу билан ноконуний равишда икки фуқароликка эга бўлиш ҳолатлари кўп учрайди. Иккинчи фуқароликни олишнинг асосий сабаби – нафақат эркин ҳаракатланиш истаги, балки маълум моддий имтиёзларни олиш (масалан, пенсия тўловлари, иккинчи фарзанд туғилиши учун нафақа ва бошқалар).

Бошқа давлат фуқаролигини қабул қилишдан олдин Қозоғистон Республикаси фуқароси Қозоғистон фуқаролигидан чиқиши керак.

Шундай қилиб, фуқароликка эга бўлиш бу шахсга Қозоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари томонидан тан олинган ва кафолатланган барча ҳуқуқ ва эркинликларнинг тўлиқ тақсимланишининг, шахснинг нафақат давлат ичидаги, балки чет элда ҳам давлат томонидан ҳимояси кафолатидир.

14-расм. Қозғистон Республикаси фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжатлар

Қозғистон Республикасининг фуқаролигини соддалаштирилган (рўйхатга олинган) тартибда олиш ва бошқа мамлакат фуқаролигидан чиқиш учун Вилоят ички ишлар департаменти бошлиғи номига ва бир вақтнинг ўзида давлатнинг фуқаролик масалалари бўйича қарор қабул қиласидан мансабдор шахсга ариза (илтимоснома) билан мурожаат қилиш керак. Шунингдек, нотариал тасдиқланган чет эл фуқаролигидан ёзма воз кечганлик ҳақида ҳужжат зарур.

Билиб олиш керакки, Қозғистон Республикаси фуқаролигини қабул қилишдан ва уни қайта тиклашдан бош тортиш учун сабаблар мавжуд, бу сабаблар “Қозғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида” ги Қозғистон Республикаси қонунида келтирилган. Улар Қозғистон Республикаси фуқароларини хавфсизлигига таҳдид соловчи шахслардан ҳимоя қилишга ёрдам беради.

Қозғистон Республикаси фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжат шахсни тасдиқловчи ҳужжат ёки Қозғистон Республикаси фуқаролигин паспортидир. 16 ёшгача бўлган боланинг фуқаролиги унинг туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномаси, ота-оналардан бирининг паспорти билан тасдиқланади (14-расм).

Ҳар бир инсон қайси давлатнинг фуқароси бўлишини танлаш ҳуқуқига эгадир, муайян ҳолатлар юзага келган тақдирда фуқаролигини йўқотиши ёки муайян жиноятларни содир этганлиги учун санкция сифатида фуқаролигидан маҳрум бўлиши мумкин.

Қозғистон Республикаси фуқаролиги қўйидаги ҳолларда тугатилади:

- 1) Қозғистон Республикаси фуқаролигидан чиқсанлик. Бу қонунда белгиланган тартибда шахснинг илтимосига биноан амалга оширилади;
- 2) Қозғистон Республикаси фуқаролигини йўқотганда. Фуқароликни йўқотиш учун асослар рўйхати қонунда кўрсатиб ўтилган.

Давоми

1	2
4	Фуқаро Г. Қозоғистон Республикаси фуқароси бўлгани ҳолда, Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш ҳақида мурожаат қилди. Уни маълум бир жиноят иши бўйича гувоҳ деган сабаб билан мурожаати қабул қилинмади. Унинг фуқароликдан чиқиши ҳақидаги мурожаатини рад этиш қонунийми? ("Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида" ги қонуннинг 16-моддасига қаранг).
5	Д. – Қозоғистон Республикаси фуқароси. Шундай бўлишига қарамай у 10 йил давомида Ўзбекистонда доимий равишда яшаб келган. У 2015 йилда Ўзбекистон Қуролли Кучлари сафига чақирилади. Бу вазиятда фуқаро Д. Қозоғистон Республикаси фуқаролигини йўқотадими? ("Қозоғистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида" ги қонуннинг 21-моддасига қаранг).

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

"Бипатридлар, уларнинг замонавий давлатлар ривожланишидаги роли" мавзусида SWOT таҳлилини ўтказинг

Strengths (кучли томонлар)	Weaknesses (заиф томонлар)
Opportunities (имкониятлар)	Threats (таҳдидлар)
Хулоса	

16-§. Сайловлар. Сайлов ҳуқуқининг тамойиллари.

**Ҳуқуқий давлатдаги сайловларнинг тушунчаси
ва аҳамияти. Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи тушунчаси.**

**Сайловчиларнинг ва бошқа сайлов ҳуқуқи
субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари**

Бугунги дарсда:

сайлов тушунчаси, Қозоғистон Республикаси сайлов ҳуқуқининг асосий тамойиллари билан танишамиз; Қозоғистон Республикасининг сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқини ўрганамиз, сайлов ҳуқуқи субъектларининг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларини кўриб чиқамиз.

Сайловлар. Ҳар бир замонавий ҳуқуқий, демократик давлатда сайловлар халқ иродасининг асосий воситасидир. Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан халқ ҳокимиятнинг ягона манбаидир, яъни халқ давлат органларини шакллантиришда иштирок этади. Давлат органлари икки шаклда: сайлов йўли билан ва тайинлаш орқали

1. Фуқаролик нима? Натурализация, филиация атамаларини қандай тушунасиз?
2. Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш ва тугатилишининг сабаблари қандай? "Қон ҳуқуқи" ва "тупрок ҳуқуқи" тамойилларини солиштириңг. Ушбу тамойилларнинг фарқи нимада?
3. Қозоғистон Республикаси икки фуқароликни тан оладими?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

"Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги түғрисида" 1991 йил 20 декабрдаги Қозоғистон Республикаси қонунидан фойдаланиб, фуқароликни қабул қилиш ва Қозоғистон Республикаси фуқаролигини тиклашни рад этиш учун асосларни айтиб беринг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Жұфтликда ишлаш. Мунозаралар:

Қозоғистон Республикасининг фуқароси С. Германияда қисқа муддат бўлганида, ушбу мамлакат фуқаросига оғир тан жароҳатлари етказди ва Германияни тарқ этди. Германия ҳуқуқ-тартибот идоралари айбордни аниқлаб, Қозоғистондан С.ни ҳукм қилиш ва Германияда жазосини ўташ учун юборишни талаб қилди. Қозоғистон Республикаси Германия расмийларининг талабларини қондириши керакми? С. жиной жавобгарлиқдан қоча оладими?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

1991 йил 20 декабрдаги "Қозоғистон Республикасининг фуқаролиги түғрисида" ги Қозоғистон Республикаси Қонунидан фойдаланиб, қуйидаги жадвални түлдириңг:

№	Жадвални түлдириңг
1	2
1	Фуқаро А. Монголия фуқароси бўлгани ҳолда, Алмати шаҳрига доимий яшаш учун келган. У Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш учун мурожаат қилди. Фуқаро А. қўш фуқаролик олиши мумкинми? Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш тартиби қандай? ("Қозоғистон Республикаси фуқаролиги түғрисида" ги қонуннинг 16-моддасига қаранг).
2	Қозоғистон Республикаси фуқароси Б. Польшада ишлаб юриб, шу давлат фуқароси билан никоҳ қуради. Кейинчалик турмуш ўртоғи билан бирга Қозоғистонга қайтиб келади. Фуқаро Б.-нинг турмуш ўртоғи Қозоғистон Республикаси фуқаролигини олиш ниятини билдиради. У бунинг учун қайси давлат органига мурожаат қилиши керак? У қанча вақтдан кейин Қозоғистон Республикаси фуқароси бўла олади? ("Қозоғистон Республикаси фуқаролиги түғрисида" ги қонуннинг 15 ва 16-моддаларига қаранг).
3	Қозоғистон фуқароси С. доимий яшаш учун Германияга кўчиб кетишга қарор қилди. У 2018 йилнинг 8 январида Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши учун ариза ёзди. Аммо фуқаро қачонлардир ўз ҳамкасбидан қарз олганлиги ва шу кунга қадар қайтармаганлиги асосида унинг мурожаати қабул қилинмади. Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан чиқаришдан воз кечиш учун қонунда қандай асослар кўрсатилган? (Қозоғистон Республикаси фуқаролиги түғрисида" ги Қонуннинг 20-моддасига қаранг).

1. Президент, Парламентни Мажлиси ва маслаҳати депутатларини, шунингдек, маҳаллий үзини үзи бошқариш органларининг аъзоларининг сайловлари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади;

2. Республика Парламенти Сенати аъзоларининг сайловлари яширин овоз бериш орқали билвосита сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади;

3. Республика фуқароларининг сайловда иштирок этиши ихтиёрийдир. Ҳеч ким фуқарони мажбурлаш, сайловда қатнашиш ёки қатнашмаслик, шунингдек, унинг иродасини чеклаш ҳуқуқига эга эмас.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб эътироф этилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган фуқаролар сайловда қатнашмайдилар.

Шундай қилиб, *сайловлар* – ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиси ва халқнинг хоҳиши-иродасини демократик тарзда ифода этиш воситасидир. Сайловлар ҳуқуқий ва демократик давлат қуришда муҳим аҳамиятга эга.

Аввалроқ биз сайловлар нима эканлигини, улар қайси тамойилларга асосланганлигини ва сайлов жараёни сайлов ҳуқуқи қоидалари билан бошқарилишини билиб олдик.

Анъанавий тарзда сайлов тизимиning учта асосий тури ажратилади: мажоритар, пропорционал ва аралаш, яъни мажоритар-пропорционал.

Мажоритар сайлов тизими – бу кўпчилик тизими. Бу шуни англатадики, сайловчиларнинг кўпчилик овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланади. Мажоритар тизимнинг икки хил тури мавжуд:

- мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизимида мутлоқ кўпчилик овоз олган номзод сайланган деб ҳисобланади (50% дан кўпроқ, яъни камида 50% + 1 овоз);
- нисбий ёки оддий, кўпчиликнинг мажоритар тизими. Нисбий кўпчиликнинг мажоритар тизимига кўра ҳар бир рақибидан алоҳида алоҳида кўпроқ овоз тўплаган номзод сайланган деб ҳисобланади.

Пропорционал сайлов тизими партиялар рўйхатига кўра, катта кўп ваколатли сайлов округларидаги сайловларда қўлланилади.

Аралаш сайлов тизими депутатлик ваколатларининг бир қисми мажоритар тизимиning тамойилларига мувофиқ тақсимланишидан иборат. Бу барқарор ҳукumatни шакллантиришга ёрдам беради, бошқа қисми эса мутаносиб тизим тамойилларига мувофиқ овозларни тўлиқ ҳисобга олишга ҳисса қўшади ва мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг аниқ манзарасини акс эттиради.

Қозогистон Республикасида сайлов тизимиning икки тури мавжуд: пропорционал сайлов тизими ва нисбий ва мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Депутатлар ва Президентнинг қандай сайланишини кўриб чиқамиз (16-чизма).

шакллантирилади. Бирок ижроия ва суд органдарыда юқори лавозимларга тайинлаш сайланган органлар томонидан амалга оширилади. Шундай қилиб, сайловлар давлат ҳокимиининг барча тузилмасига юқори даражада қонунийлик беради.

Сайловлар – очиқ ва яширин овоз бериш орқали давлат ва маҳаллий бошқарув органларини шакллантиришнинг демократик жараёнидир.

Сайловларсиз замонавий цивилизацияланган жамиятни тасаввур қилиб бўлмайди. Сайлов жараёни сайлов ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солинади. Ҳуқуқий маънода, *сайлов ҳуқуқи* – бу сайловлар пайтида шаклланадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи конституциявий ва ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси.

Қозоғистон Республикаси сайлов ҳуқуқининг асосий манбалари қўйидагилардан иборат:

- 1) Қозоғистон Республикаси Конституцияси;
- 2) “Қозоғистон Республикасида сайловлар тўғрисида” 1995 йил 28 сентябрдаги ҚР нинг конституциявий қонуни;
- 3) ҚР нинг 2001 йил 23 январда қабул қилинган “Қозоғистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш тўғрисида”ги Қонуни;
- 4) Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари.

Эътибор беринг!

Қозоғистон Республикаси фуқаролари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали сайловларда қатнашадилар.

Қозоғистон Республикасининг ҳар бир фуқароси нофаол ва фаол сайлов ҳуқуқига эга.

Фаол сайлов ҳуқуқи – бу сайлаш, сайловларда қатнашиш ҳуқуқи, *нофаол сайлов ҳуқуқи* эса ушбу давлат органларига сайланиш ва сайланган бўлишлик ҳуқуқидир.

“Қозоғистон Республикасидаги сайловлар тўғрисида” 1995 йил 28 сентябрдаги ҚР нинг конституциявий қонунига биноан, Қозоғистон Республикасида сайлов ҳуқуқи қўйидаги умумийлик, тенглик, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи, яширин овоз бериш ва ихтиёрийлик тамойилларига асосланади. Шундай қилиб:

Таянч сўзлар:

- сайловлар
- сайлов ҳуқуқи
- фаол ва нофаол
- сайлов ҳуқуқи
- сайлов тизими
- сайлов ҳуқуқи субъектлари
- сайловчи

Лугат

- **Сайловлар** – юқори ва маҳаллий ҳокимият органларини шакллантириш усулидир.
- **Сайлов ҳуқуқи** – бу сайлов жараёнини тартибга солувчи умум мажбурий қоидалар тизими.

15-расм. ҚР Марказий сайлов комиссиясининг йиғилиши

шаҳардаги туман сайлов комиссиялари. Ҳудудий сайлов комиссиялари Президент, Парламент ва маслаҳатлар депутатлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзолари сайловини ташкил этиш ва ўтказилишини таъминлайди (15-расм);

3) участка сайлов комиссиялари тегишли сайлов участкаларида Президент, Парламентнинг Мажлиси ва маслаҳатлар депутатлари, бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари аъзоларининг сайловини ташкил этиш ва ўтказилишини таъминлайдилар.

Шунингдек, сайлов ҳуқуқи субъектларига кузатувчилар, номзодларнинг ишончли вакиллари ҳам кириши мумкин.

Шундай қилиб, сайлов ҳуқуқи сайлов пайтида шаклланадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Сайлов ҳуқуқи сайлов тизими билан ўзаро боғлиқдир. Қозоғистон Республикасида сайлов тизимининг икки тури мавжуд: пропорционал сайлов тизими ва нисбий ва мутлақ кўпчиликнинг мажоритар тизими. Сайлов тўғрисидаги қонуннинг асосий субъектлари қўйидагилар: сайловчилар, номзодлар, сайлов ор ganлари, номзодларнинг ишончли вакиллари ва кузатувчилар.

1. Сайлов нима? Сизнингча, замонавий жамиятда сайловлар қандай роль ўйнайди? Нима учун улар жуда муҳим? Қозоғистон Республикасининг сайлов ҳуқуқи қандай асосларда ўрнатилади?
2. Нофаол сайлов ҳуқуқининг фаол сайлов ҳуқуқидан фарқи нимада?
3. Сайлов тизими нима? Сайлов тизимларининг қайси турларини биласиз? Сайлов ҳуқуқининг асосий субъектларини айтинг, уларнинг ваколатларини аникланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш:

“Сайловларсиз жамият қандай бўлар эди?” Халқ иродасининг оқибатлари ва альтернативаларини муҳокама қилинг.

Қозғыстон Республикасияннг сайлов тизими

Кандидат:

- овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг (танловчиларнинг) 50 фоизидан күп овозини түплаган;
- қайта овоз беришда, бошқа номзод билан таққослаганда, овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг (танловчиларнинг) күпроқ овозини олганлар.

Сиёсий партиялардан күрсатилған Парламент Мажлиси депутатлари ягона умумхалқ сайлов округларида партиялар рўйхатлари бўйича сайланадилар.

Маслаҳатлар депутатлари ҳудудий сайлов округида сиёсий партиялар томонидан тақдим этилган партиялар рўйхатлари бўйича сайланадилар.

Бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзоларини сайлашда улар учун овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг аксарияти бошқа номзодларга нисбатан күпроқ овоз берганларида, номзодлар сайланган деб ҳисобланади.

Сайлов қонунчилигининг асосий субъектлари қуидагилар: сайловчилар, номзодлар ва сайлов органлари (барча даражадаги сайлов комиссиялари). Сайловчилар фаол сайлов хуқуқига эга бўлган Қозғистон Республикаси фуқароларири.

Сайлов органлари. Республикада сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни ташкил этувчи давлат сайлов органлари сайлов комиссиялари ҳисобланади. Сайлов комиссияларининг ягона тизимини қуидагилар ташкил этади:

1. Республика Марказий сайлов комиссияси. У республикадаги сайлов комиссияларининг ягона тизимида раҳбарлик қиласи ва доимий ишлайдиган орган ҳисобланади. Республика ҳудудида сайлов тўғрисидаги қонунларнинг ижроси устидан назоратни амалга оширади; унинг ягона қўлланилишини таъминлайди; ўз ваколати доирасида республика бўйича мажбурий бўлган қарорлар қабул қиласи; Президент ва Парламентнинг Конунчилик палатаси депутатлари сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни ташкил этади; Парламентнинг Сенати депутатлари сайловини ташкил этиш ва ўтказишга раҳбарлик қиласи;

2) ҳудудий сайлов комиссиялари. Булар вилоят (республика миқёсидаги шаҳар ва республика пойтахти), туман, шаҳар,

Лутат

- **Сайлов хуқуқи** – сайловлар пайтида шаклнадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи конституциявий ва хукукий нормалар тўплами.

- **Сайлов тизими** – давлат органларига сайлов ўтказиш тартиби.

Мисол**ҚР МХтКнинг 434-моддаси. Умумий фойдаланиш майдонларининг ифлосланиши**

Умумий худудларни, оромбоғ, майдонларни ифлослантириш, шу жумладан номаълум жойларда майший чиқиндиларни түкиш беш ойлик ҳисоблаш миқдорида жарима солишга олиб келади (участка инспекторининг ваколати, 434-модда, 1-бўлим 2-банд) (16-расм).

16-расм. Умумий фойдаланиш майдонининг ифлосланиши

Қуйидаги мисолларни ҳам кўрсатиш мумкин.

- Ҳайдовчилар томонидан ташқи ёруғлик мосламалари ва (ёки) овозли сигналлари бўлган транспорт воситаларидан фойдаланиш, сигнализациядан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши. Жазо: огоҳлантириш ёки жарима – 3 ҲИМ (ҚР Маъмурий Кодексининг 602-моддаси).
- Жамоат транспортида чиптасиз юриш. Жазо: жарима – 2 ҲИМ (622-модда. 2-бўлим. ҚР Маъмурий Кодекси).
- Вояга етмаган болаларга нисбатан ота-она мажбуриятларини бажара олмаслик. Жазо: жарима- (ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексининг 127-моддаси).
- Гиёҳвандлик воситалари, психотроп (давлат томонидан тақиқланган) моддалар ва прекурсорларни ноқонуний реклама қилиш. Жазо: жарима (ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодексининг 423-моддаси).

Маъмурий мажбурлаш – бу маҳсус ваколатли давлат органлари томонидан ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, тўхтатиш ва жазонинг муқаррарлигини таъминлаш мақсадида қўлланиладиган чора.

Маъмурий мажбурлов чораларини қўллаш учун асослар:

– маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилганлиги;

– маҳсус шароитларнинг бошланиши (масалан, эпидемиялар, эпизоотия, табиий оғатлар ва бошқа фавқулодда вазиятлар). Бу ерда маъмурий мажбурлов чоралари маълум хавфли оқибатларнинг пайдо бўлишининг олдини олиш учун қўлланилади.

Маъмурий мажбурлаш чораларининг таснифини кўриб чиқамиз (17-чиизма).

Маъмурий мажбурлов салбий ижтимоий оқибатларнинг олдини олиш, ҳуқуқ субъектларининг ноқонуний хатти-харакатларини тутгатиш, шунингдек, вазиятнинг ноқонуний хатти-харакатлари натижасида юзага келганда тузатишлар киритиш, шунингдек, бузувчини жавобгарликка тортишда қўлланилади.

Муракабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Турли манбалардан фойдаланган ҳолда сайловларнинг пайдо бўлиши тарихини ўрганиш керак. Саволга жавоб беринг: сайлов қаерда, қандай ва қачон пайдо бўлди? Ушбу саволга жавоб кластер шаклида (постер) берилиши мумкин.

Муракабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибдаги иш

“Қозоғистон Республикасидаги сайловлар тўғрисида” 1995 йил 28 сентябрдаги Конституциявий қонуннинг моддаларидан фойдаланиб, жадвални тўлдиринг:

№	Сайлов органи	Ваколатлар
1	Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси	
2	Худудий сайлов комиссиялари	
3	Участка сайлов комиссиялари	

6-боб. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКНИНГ ТУРЛАРИ

17 §. Маъмурий ҳуқуқбузарлик. Маъмурий мажбурлаш. Маъмурий жавобгарлик

Бугунги дарсда:

маъмурий мажбурлаш тушунчаси ва маъносини, маъмурий ҳуқуқбузарлик турлари ва уларни содир этганлик учун жавобгарликни ўрганамиз.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик – бу жамоат ёки давлат тартибига, давлат ёки шахсий мулкка, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлариiga тажовуз қилиш, айборлик, ноқонуний, ижтимоий хавфли хатти-ҳаракат бўлиб, қонунда маъмурий жавобгарлик назарда тутилган. Маъмурий ҳуқуқбузарлик жиноий ҳуқуқбузарликдан ижтимоий хавфлилик ва заарлилик даражаси билан фарқ қиласи, яъни маъмурий ҳуқуқбузарлик жиноятчига нисбатан камроқ хавфлидир.

Барча маъмурий ҳуқуқбузарликлар Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексида кўрсатилган. Ушбу Кодекс 2014 йил 5 июлда қабул қилинган. Мисол сифатида биз майда безорилик кўринишидаги маъмурий ҳуқуқбузарликни кўрсатамиз.

Таянч сўзлар:

- маъмурий ҳуқуқбузарлик
- маъмурий мажбурлаш
- маъмурий жавобгарлик

- маъмурий жарима;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик қуроли ёки предмети бўлган предметни, шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузарлик натижасида олинган мол-мулкни мусодара қилиш;
- маҳсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- рухсатномадан маҳрум қилиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш, шунингдек, рўйхатдан чиқариб ташлаш;
- фаолиятни тўхтатиш ёки тақиқлаш;
- ноқонуний қурилган ёки қурилган иншоотни мажбурий равишида бузиш;
- маъмурий ҳибсга олиш;
- чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсни Қозоғистон Республикаси ҳудудидан маъмурий чиқариб юбориш.

Жисмоний шахс Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексда назарда тутилган ноқонуний хатти-ҳаракатни содир этиш чоғида ақлдан озган ҳолда, яъни ўз ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) асл моҳияти ва хавфини англай олмаган ёки сурункали руҳий касаллик, вақтинчалик руҳий ҳолатининг бузвилиши ёки бошқа психиканинг оғрикли ҳолати туфайли уларни бошқарган шахс маъмурий жавобгарликка тортилмайди. (Қозоғистон Республикаси Маъмурий жиноятлар кодексининг 29-моддаси).

Мисол

15 ёшли Иван ва 16 ёшли Асқар марказий бозор ҳудудида спиртли ичимлик ичишган. Уларнинг ҳаракатлари учун ким жавобгар бўлади? Улар маъмурий жавобгарликка тортилишадими? Ушбу жавобларни муҳокама қилинг.

1. Иван ва Асқар вояга етмаганлар. Уларнинг тарбияси учун уларнинг ота-оналари жавобгардир. Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг "Спиртли ичимликлар ичиш ёки жамоат жойларида маст бўлиш" тўғрисидаги 440-моддага мурожаат қиласиз. Шундай қилиб, жамоат жойларида 18 ёшга тўлмаган шахсларнинг маст бўлиш ҳолати пайдо бўлиши, шунингдек, улар томонидан алкоголли ичимликлар ичиш ота-оналарга ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларга беш ойлик ҳисоблаш индекслари миқдорида жарима солишга олиб келади, яъни ота-оналар ушбу қоидабузарлик учун жарима тўлайдилар.

2. Аммо Иван ва Асқарнинг ўzlари ҳам ўzlарининг ҳаракатлари учун жавобгар. Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг 69-моддасига мувофиқ вояга етмаганга нисбатан қўйидаги тарбиявий чоралар қўлланилиши мумкин: қонунни тушунтириш; етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш; бўш вақтни чеклаш ва вояга етмаганнинг хулқ-атвори учун маҳсус талабларни белгилаш. Вояга етмаганга бир вақтнинг ўзида бир нечта тарбия таъсирини ўtkазиш мумкин. Полиция ходимлари вояга етмаганларни рўйхатга олиб қўйишлари мумкин.

Эътибор беринг!

Автотранспорт воситаси мопедлар, 50 кубгача бўлган квадратцикллар, шунингдек, электр скuterларни англатади.

Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқбузарлик бу жамоат тартибини, инсон ҳуқуқларини ва давлат бошқарувини бузадиган ноқонуний

17-чизма

Мамъурий мажбурлов чоралари таснифи

Маъмурий огохлантириш чоралари (карантин, маъмурий назорат ва бошқалар)

Маъмурий тұхтатиш чоралари (максус воситаларни құллаш ва бошқалар)

Маъмурий жазо чоралари (маъмурий жарима ва бошқалар)

Маъмурий жавобгарлик – бу ҳуқуқий жавобгарликтиннег бир тури. Бу ерда маъмурий ҳуқуқбузарлик учун ҳуқуқбузарга маъмурий жазо құлланилади. Маъмурий жавобгарликтиннег мақсади – янги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларни содир этгандык учун жазолаш.

Маъмурий жавобгарликтиннег вазифалари 18-чизмада көлтирилган.

18-чизма

Маъмурий жавобгарликтиннег вазифалари

Ҳуқуқий тартибни ҳимоя қилиш

Фұқароларни қонунга қурмат руҳида тарбиялаш

Ижтимоий адолатни тиклаш

Янги ҳуқуқбузарликтиннег олдини олиш

Маъмурий жавобгарлик 16 ёшдан бошланади. Маъмурий жавобгарлик қуидагиларга боғлиқ:

- жисмоний ва юридик шахслар;
- вояга етмаганлар;
- мансабдор шахслар ва бошқарув вазифаларини бажарувчи бошқа шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар;
- ҳарбий хизматчилар, прокурорлар ва бошқа шахслар;
- ҳусусий нотариуслар, якка тартибдаги тадбиркорларнинг ёки юридик шахсларнинг адвокатлари;
- чет элликлар, хорижий юридик шахслар ва фуқаролиги бүлмаган шахслар;
- имтиёзларга эга бўлган шахслар (Парламент депутатлари, судьялар).

Қозогистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тұғрисидаги кодексига биноан қуидаги маъмурий жазо чоралари құлланилиши мумкин:

- огохлантириш;

Лұғат

- **Маъмурий ҳуқуқбузарлик** – маъмурий қонун билан тәқиқланған ноқонуний ҳаракат.
- **Маъмурий мажбураш** – судгача ва суд тартибда жисмоний ва юридик шахсларга таъсир үтказиш усули
- **Маъмурий жавобгарлик** – маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этгандык учун жазо

17-расм. Белгиланмаган жойдан йўлни кесиб ўтиш

ги ёки эҳтиёжлар ва мавжуд имкониятларнинг мос келмаслиги киради. Ноқонуний хатти-ҳаракатлар нафакат умидсиз вазиятда бўлган одамлар томонидан, балки турли васваса оқибатидаги ғоялар ва носоғлом мой-илликларга эга бўлган ақлий бекарор шахслар томонидан ҳам амалга оширилади.

Жамоат тартибига ва ахлоққа зид келадиган маъмурий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Ахлоқ – бу муайян вазиятда одамнинг ўзини тутишини белгилайдиган қадриятлар, ички нормалар ва қоидалар тизими. Ушбу қадриятлар адолат, шараф, қадр-қиммат, раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, ҳалоллик ва тинчлик ғояларига асосланади. Инсон бу барча фазилатларни эрта болаликдан сингдиради. Ахлоқ – бу инсонга таълим орқали сингдирилган нарса.

Зарар ижтимоий фойдали мақсадга қаратилган бўлса, маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди. Масалан, шошилинч тиббий ёрдамга муҳтоҷ одамни олиб бориш учун тегишли ҳужжатсиз транспорт воситасини бошқариш.

Маъмурий жарималар ҳақида гап кетганда, кўпинча бу Йўл ҳаракати қоидаларини бузган ҳайдовчиларни англатади. Бироқ машинанинг йўқлиги маъмурий жарималар сизни четлаб ўтишига ишониш учун сабаб эмас.

Белгиланмаган жойдан йўлни кесиб ўтиш. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодекснинг 615-моддаси 1-бўлимида пиёдалар ва бошқа йўл ҳаракати қатнашчилари томонидан йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш қоидаларида белгиланган талабларга риоя қилмаслик ҲИМнинг икки баравари миқдорида жарима солинишига олиб келади. Бу шуни англатадики, агар сиз светофор ёки пиёдалар ўтиш жойидан эмас, балки зарур бўлган бошқа йўлдан ўтишга қарор қиласангиз, унда жаримани тўлашга тайёр туринг.

харакатлардир. Ушбу ҳуқуқбузарликлар учун айборлар маъмурий жавобгарликка тортиладилар. Ваколатли давлат органлари жамоат тартибини таъминлаш учун мажбурлов чораларини қўллашлари мумкин. Охир – оқибат, маъмурий жавобгарлик ҳуқуқ субъектларини қонунга риоя қилишга ва уни ҳурмат қилишга ундаиди.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик нима ва ужиной ҳуқуқбузарликтан нимаси билан фарқ қиласди?
2. Гуруҳда мажбурлаш чораларини ва уларни қўллаш сабабларини муҳокама қилинг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Мунозара олиб боринг. Оила ва жамиятдаги одамлар учун ахлоқ қоидаларини муҳокама қилинг. Саволларга жавоб беринг.

1. Оилада ахлоқий қоидаларни бузиш, ахлат ташлаш, уй-жойни ифлослантириш, уятсиз сўзларни ишлатиш, ота-оналар ва қариндошларни ҳурмат қилмаслик мумкинми?

2. Оила жамият билан боғлиқми? Жамиядада оилада ҳурмат қилиниши керак бўлган меъёрларга риоя қилиш керакми?

3. Нега кўп одамлар жамоат тартибини бузишади?

4. КР МХтК нинг 434, 440-моддаларида кўрсатилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш усуллари ва йўллари қандай?

5. Ахлоқ, одоб, урф-одатлар, анъаналар меъёларига мурожаат қилинг. Кўп ҳолатларда сизнинг хатти-ҳаракатларингизда ушбу меъёрларга таянишингиз кераклигини исботланг. Куйидаги иборани ишлатинг: “Инсонга аввало билим керак эмас, балки тарбия керак, чунки тарбиясиз олинган билим – инсоннинг душмани”. Ал-Форобий.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш.

Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг 43-51-моддаларига таяниб, маъмурий жазо турларини муҳокама қилинг.

18-§. Жамоат тартиби ва ахлоққа тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

жамоат тартиби ва ахлоққа зид келадиган маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг асосий турларини кўриб чиқамиз.

Маъмурий ҳуқуқбузарликтининг асосий турлари. Ҳуқуқбузарликлар замонавий жамият ҳаётининг ажралмас қисмидир. Инсон ўз максадига ёки керакли фаровонликка эришиш учун қонунни бузиши мумкин. Бирор одамнинг ноқонуний хатти-ҳаракатни қилишига турли хил қарама-қаршиликлар (сиёсий, ижтимоий, диний ва бошқалар), турмуш даражаси пастли-

Таянч сўзлар:

- майда безорилик
- жамоат жойи
- маъмурий баённома
- жарима

Лугат

- **ХИМ** – бу жорий йилнинг 1 январида тасдиқланган ойлик ҳисоблаш күрсаткичи.
- **Жамоат жойлари** – одамларнинг энг кўп йиғилиши мумкин бўлган ҳудуд ёки майдон (парклар, театрлар, майдонлар, дам олиш жойлари, кафелар).
- **Маъмурий баённома** – маъмурий хуқуқбузарлик ҳолатлари қайд этиладиган хужжат.

болаларга тамаки маҳсулотлари сотилмайди. Қозоғистон Республикаси Парламентида сигарет сотиб олишга рухсат беришни 21 ёшгача чўзиш масаласи муҳокама қилингани.

Шунингдек, ўн саккиз ёшга тўлмаганларга маст ҳолда жамоат жойларида кўриниш, бунга тенг равишда уларнинг алкоголь ичимлик ичишлари тақиқланади. Бу ҳаракатлар учун уларнинг ота-оналарига ёки ота-она ўрнини босувчиларга ойлик ҳисоблаш кўрсаткичининг беш баравари миқдорида жаримага тортилади. Қоида бузиш такрорланса, жарима миқдори икки бараварга оширилади ёки беш суткагача муддатга маъмурий қамоқ жазоси қўлланилади.

Мисол

Фуқаро Ц. турар жой биносининг ҳовлисида бўлганида, жамоат жойини сигарет қолдигини ерга улоқтириб, ифлослантирган. Уни сергак полиция ходимлари пайқашди. Ушбу хуқуқбузарга нисбатан ваколатли шахс ҚР Маъмурий хуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекснинг 434 моддаси 1-қисмига биноан маъмурий хуқуқбузарлик тўғрисида баённома тузди. Кокшетау шаҳар Ихтисослаштирилган маъмурий судининг 2018 йил 1 ноябрдаги қарори билан фуқаро Ц. айборд деб топилди ва ўн ойлик ҳисоблаш индекси миқдорида маъмурий жаримага тортилди.

Жамоат жойларида спиртли ичимликларни истеъмол қилиш ёки маст ҳолатда жамоат жойида бўлиш, шунингдек ҲИМнинг 5 баравар миқдорида жаримага олиб келади (Қозоғистон Республикаси Маъмурий хуқуқбузарлик кодексининг 440-моддаси).

Жамоат жойларида шилқимлик қилиш (ҚР МХтК иниг 449-моддаси). Ушбу маъмурий хуқуқбузарлик қўйидагича. Бунда бир одам бошқа одамга жамоат жойларида нарсаларни сотиб олиш, сотиш, алмашиш, эгаллаб олиш ёки фол очиш, тиланчилик ёки бошқа хизматларни юклаш мақсадида ёпишиб олади. Ушбу ҳаракатлар учун субъект маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Вояга етмаганларнинг маъмурий жавобгарлиги. (ҚР МХтК иниг 9-боби). Маъмурий хуқуқбузарлик содир этган вояга етмаганга нисбатан маъмурий жазо тарбиявий таъсир кўрсатиш чораларини қўллаш орқали берилиши мумкин.

Вояга етмаганга нисбатан қўлланиладиган маъмурий жариманинг миқдори ўн ойлик ҳисобланган индексдан ошмаслиги керак. Агар вояга етмаганинг жаримани тўлаш учун мол-мулки бўлмаса, жазо ота-оналарга ёки уларнинг ўрнини босадиган шахсларга қўлланилади.

Жамоат транспортида чиптаси зюриш иккі ҲИМ миқдорида жарима билан жазоланади (Қозғыстон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар түғрисидаги кодексининг 622-моддаси “Шаҳар ва шаҳар атрофи транспортидан фойдаланиш қоидаларини бузиш”, 2-қисм, “жамоат транспортида юриш учун түловни тұлашдан бош тортиш”).

Алматида шаҳар йұналишларида жамоат транспортида “ОҢАЙ” электрон чипталар тизимиға түлиқ үтиш бўлиб ўтди. 2016 йил 11 январдан бошлаб тўлов фақат электрон картадан фойдаланган ҳолда талаб қилинади. Бироқ кўплаб йўловчилар ҳайдовчига йўл ҳақини ноқонуний равишда тўлайдилар ёки уни тўламайдилар. Биринчи ҳолда, йўловчилар йўл ҳақини шу йўл билан тўлаган деб ҳисоблашади, лекин аслида транспорт хизмати тўланмаган, чунки йўловчига пул эвазига тасдиқланган намунаға йўл ҳужжати (чипта) берилмайди. Йўловчилар “ОҢАЙ” карталари ва йўл карталари ёрдамида бундай ҳужжатни электрон шаклда олишади. Ишлаб чиқувчиларнинг сўзларига кўра, “ОҢАЙ” логотипи билан бир қаторда, у қофозда ҳам чиқарилган. Шунга кўра, назоратчи йўловчининг карта ёки “ОҢАЙ” йўл картаси ёрдамида йўл ҳақини тўламаганligини аниқласа, маъмурий жарима соладиган полиция ходимларига қўнғироқ қилиши мумкин (18-расм).

18-расм. “Оңай” терминали

Жамоат жойларида чекиши. Маъмурий кодексда жамоат жойларида тамаки маҳсулотлари ва электрон сигареталари истеъмол қилиниши тақиқланади. Чунончи, Қозғыстон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар түғрисидаги кодексининг 441-моддасида ушбу ҳаракатлар учун З ҲИМ миқдорида жарима солиниши кўрсатилган.

Қандай жойларда чекиши тақиқланган?

2019 йил 18 сентябрда қабул қилинган халқ соғлиги ва соғлиқни сақлаш тизими түғрисидаги Кодексининг 159-моддасига мурожаат қиласиз. Чекишига тақиқ таълим, соғлиқни сақлаш ташкилотлари, музейлар, жамоат овқатланиш пунктлари, театрлар, кинотеатрлар, цирклар, кўргазма ва спорт заллари, оммавий дам олиш учун мўлжалланган ёпик бинолар, жумладан тунги клублар ва дискотекаларга жорий қилинган.

Шунингдек, чекиши поездлар, дарё ва денгиз транспортининг белгиланмаган жойларида; ҳаво кемаси бортида, йўловчи ташиётган пайтда автобуслар, микроавтобуслар салонида, троллейбусларда, таксилар ва шаҳар рельсли транспортида; аэропорт, темир йўл, автомобиль ва сув йўллари вокзалида; давлат органлари ва ташкилотларида; иш жойи ҳисобланган биноларда, уйларнинг подъездларида тақиқланади.

Иш берувчи тамаки маҳсулотларининг истеъмоли учун маҳсус жой ажратишлиари лозим. Аэропорт ва вокзал биноларида маҳсус белгиланган жойлардагина чекиши мумкин. Конунга биноан 18 ёшга тўлмаган ёш

Шундай қилиб, жамоат тартибини ва ахлоқий меъёрларни бузганлик учун маъмурий жавобгарликка тортилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган вояга етмаганга нисбатан тарбиявий таъсирга эга чораларни қўллаган ҳолда маъмурий жазо белгиланилиши мумкин.

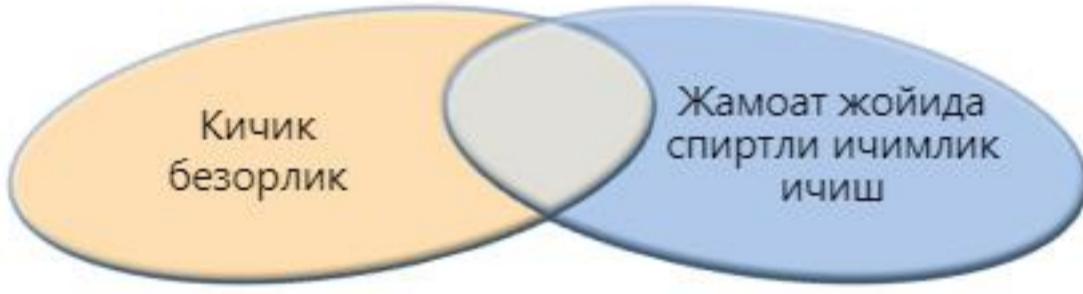

1. Қайси маъмурий ҳуқуқбузарлик жамоат тартибига ва ахлоқа зид келишини айтинг. Ахлоқни қандай тушунасиз? Ахлоқий меъёрлар қандай шакланади?
2. Жамоат тартибига ва ахлоқа зид келадиган асосий маъмурий ҳуқуқбузарликлар жадвалини тузинг, уларнинг содир этилганлиги учун жавобгарлик турларини кўрсатиб беринг.
3. Кичик безориликнинг асосий шакларини аниқланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

Кичик безорилик жамоат жойида спиртли ичимлик ичишдан қандай фарқ қилишини чизма орқали изоҳланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Очиқ мунозара

Жамоат тартибини ва ахлоқни бузадиган маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик турларини синфда муҳокама қилинг. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун маъмурий жавобгарлик турларини кучайтириш ёки енгиллаштириш ҳақида ўйлаб кўринг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Ақлий ҳужум!

Фуқаро И. уйнинг кириш қисмида сигарет чекади. Фуқаро И.нинг ҳаракатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари кўринадими? Агар шундай бўлса, Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг қайси моддасига биноан? Фуқаро К. Ақтогай қишлоғининг марказий майдонида бир шиша пиво очди ва ичишни бошлади. Фуқаро К.нинг ҳаракатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик белгилари кўринадими? Агар шундай бўлса, Қозоғистон Республикаси Маъмурий Кодексининг қайси моддасига биноан?

Вояга етмаганлар, шунингдек, махсус ҳуқуқлардан, масалан, каявали мотоциклда юриш ҳуқуқидан маҳрум бўлишлари мумкин.

Вояга етмаганга маъмурий жазо тайинлашда унинг ҳаёти ва тарбияси шарт-шароитлари, ақлий ривожланиш даражаси, бошқа шахсий хусусиятлари, шунингдек, катта одамларнинг унга бўлган таъсири ҳисобга олинади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни биринчи марта жиноят содир этган вояга етмаган шахс маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколат берилган суд, орган (мансадор шахс) томонидан маъмурий жавобгарликдан ёки қонунда назарда тутилган тарбиявий чора-тадбирларни қўллаган ҳолда белгиланган маъмурий жазони ижро этишдан озод қилиниши мумкин.

Қайд этиш керакки, тарбиявий чоралар вояга етмаганга нисбатан қўлланилиши мумкин (ҚР МХтК нинг 69-моддаси). Бу қонуннинг изоҳи; етказилган заарни қоплаш мажбуриятини юклаш; бўш вақтни чеклаш ва вояга етмаганнинг хулқ-атвори учун махсус талабларни белгилаш. Вояга етмаганга бир вақтнинг ўзида бир нечта таълим таъсирини ўтказиш чораларини белгилаш мумкин.

Таълим таъсири чораларини қўллаш муддати уч ойдан олти ойгача белгиланади.

Эътибор беринг!

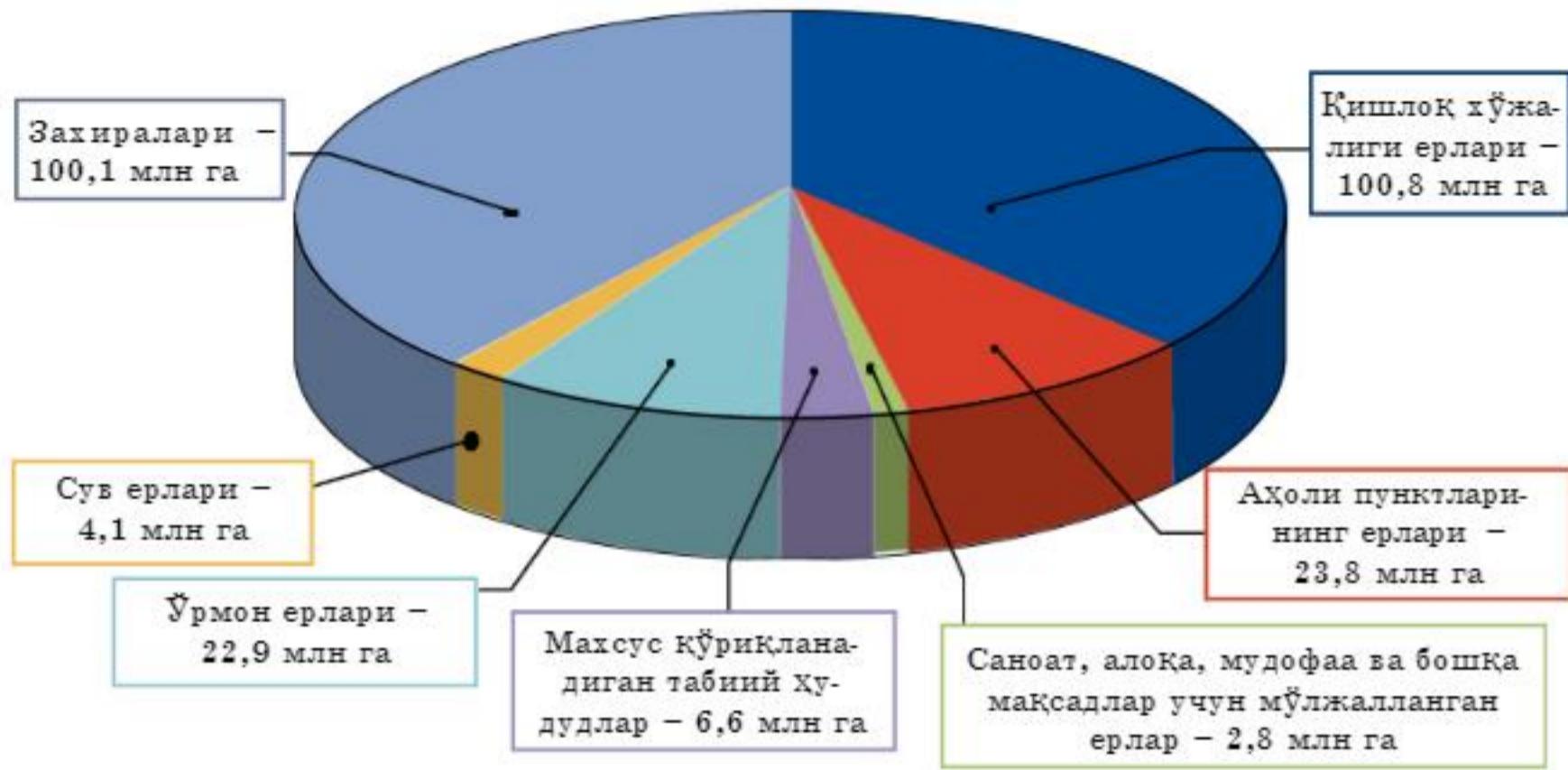
Бўш вақтни чеклаш ва вояга етмаганнинг хулқ-атвори учун махсус талабларни белгилаш муайян жойларга ташриф буюришни тақиқлаш, бўш вақтнинг маълум шаклларидан фойдаланиш, шу жумладан транспорт воситаларини бошқариш билан боғлиқ, куннинг маълум вақтидан кейин уй ташқарисида бўлишни чеклаш, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколатли суд ёки органднинг (мансадор шахс) рухсатисиз бошқа жойларга боришни ўз ичига олиши мумкин. Вояга етмаганга нисбатан ҳуқуқбузарнинг хулқ-атворига нисбатан махсусталаблар, шунингдек, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича комиссия ёрдамида ўқишини тўлиқ бажариш ёки ишга жойлашиш талаби белгиланиши мумкин.

Ота-оналар ёки бошқа қонуний вакиллар балоғатга етмаган болаларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш мажбуриятини бажармаганликлари учун жавобгардир. Бунинг учун З ҲИМ миқдорида жарима солиниши мумкин. Агар вояга етмаганлар алкоголли ичимликлар, гиёхвандлик воситалари, психотроп моддалар ва уларнинг ўхшашларини истеъмол қиласалар ёки дайдилик ё тиланчилик қиласалар, ёки жиноий ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини ўз ичига олган қасдан хатти-харакатлар қиласалар, ота-оналарга ёки қонуний вакилларга 20 ҲИМ миқдорида жарима ёки ўн кунгача маъмурий қамоқ жазоси қўлланилади. Шунингдек, ота-оналар ёки қонуний вакиллар вояга етмаганларнинг тунги дам олиш масканларида бўлганликлари учун жавобгардир (ҚР МХтК нинг 132-моддаси).

Козогистон ер фонди – бу бизнинг мамлакатимизда жойлашган барча ерлардир. У еттита тоифадан иборат бўлиб, улар қуйида келтирилган (20-чизма).

20-чизма

Козогистон Республикасининг ер фонди (тоифалар бўйича)

Ерга оид қонуний муносабатлар – бу ҳокимият, ташкилот ва жисмоний шахслар ўртасидаги ерни олиш, тақсимлаш, фойдаланиш ва муҳофаза қилишга оид муносабатлар. Ерга оид қонуний муносабатлар нинг субъектлари давлат, давлат органлари, жисмоний ва юридик шахслардир. Ер муносабатларининг объекти ерdir. Ер муносабатларининг мазмuni қатнашчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларидан иборат.

Ер иқтисодий муносабатлар жараёнида одамлар томонидан фойдаланилиши натижасида ер муносабатлари объекти бўлади.

Ер ҳуқуқи тизимиға бир-бирига боғланган юридик институтлар мажмуи киради. Улар ер муносабатларини тартибга солишда ролларига қараб маълум бир кетма-кетликда жойлашади.

Ер ҳуқуқи Умумий, Алоҳида ва Махсус қисмлардан иборат.

Ер тўғрисидаги қонуннинг умумий қисмига ушбу соҳанинг бутун тизимиға хос бўлган энг муҳим қоидалар, таърифлар ва тамойилларни ўз ичига олган институтлар киради.

Махсус бўлимда тегишли ер тоифаларининг ҳуқуқий режими белгиланган. Ер ҳуқуқининг алоҳида қисми таркибига МДҲ давлатлари, Европа мамлакатлари, АҚШ да ер муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишинг ўзига хос хусусиятларини, ерлардан фойдаланиш ва уларни ҳимоя қилиш соҳасида халқаро ҳамкорликни очиб берадиган институтлар киради.

Ер ҳуқуқи усуллари – бу ер муносабатлари иштирокчиларига таъсир қилиш усуллари. Ер қонунчилигида ҳуқуқий тартибга солишинг диспозитив ва қатъий талаб усуллари қўлланилади. Ер муносабатлари-

7-боб. ЕР ҲУҚУҚИННИГ АСОСЛАРИ

19-§. Ер ҳуқуқининг түшүнчеси, тизими, тамойиллари ва манбалари. Ерга эгалик ҳуқуқи

Бугунги дарсда:

Ер ҳуқуқи нима эканлигини билиб оламиз, ер ҳуқуқининг тизими, тамойиллари ва манбаларини аниклаймиз, ер муносабатларининг хусусиятларини күриб чиқамиз. Қозоғистон Республикасида ерга эгалик қилишнинг қандай турлари мавжудлигини, ким ер эгаси бўла олишини, ер эгаларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини билиб оламиз.

Ер ҳуқуқи – бу ер муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий қоидалар тўплами. Бу муносабатлар ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан келиб чиқади, ер ресурсларини давлат томонидан бошқариш соҳасини қамраб олади (ерни бериш, олиб қўйиш, давлат назорати, мониторинг ва бошқалар).

Кўйида ер қонунлари нуқтаи назаридан ернинг турли маъноларини кўрсатадиган 19-чизма берилган. Ер – бу:

Таянч сўзлар:

- ер ҳуқуқи
- ер муносабатлари
- ер ҳуқуқи тамойиллари

Ер жуда кўп вазифаларни бажаради, шунинг учун ер муносабатларини ҳар томонлама, келишилган ҳуқуқий тартибга солиш зарур.

Қозоғистон Республикаси Евроосиё қитъасининг марказида икки қитъанинг кесиши масида жойлашган бўлиб, майдони 272,5 миллион гектарни ташкил этади. Республика ҳудудининг бир қисми Европада, асосий қисми Осиёда жойлашган. Қозоғистон ер майдони бўйича дунёдаги ўнта йирик давлатларидан бири бўлиб, одам бошига ер таъминоти бўйича дунёда Австралия ва Канададан кейин учинчи ўринда туради. Қозоғистон Республикасининг қўшни давлатлар билан қуруқликдаги Давлат чегараси 13,383 км ни ташкил этади (Қозоғистон Республикаси ерларининг ҳолати ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги эркин таҳлилий ҳисобот).

Давлат үз ваколатли органлари номидан давлат мулки ҳуқуқининг субъекти ҳисобланади (21-чизма).

21-чизма

Қозогистон Республикаси Ер кодексининг 23-моддаси ерга хусусий мулкчиликка бағишлиланган. Ушбу моддадан келиб чиқиб, қуйидаги ҳолларда Қозогистон Республикаси фуқаролари ер эгаси бўлишилари мумкин деган холосага келишимиз мумкин:

- 1) якка тартибдаги уй-жой ва боғ ҳовли қуриш;
- 2) дехқон ёки фермер хўжалигини юритиш учун;
- 3) шахсий томорқа хўжалиги;
- 4) ўрмонзор барпо этиш учун;
- 5) боғдорчилик;

Қозогистон Республикасининг нодавлат юридик шахслари ер участкаларининг эгалари бўлиши мумкин, агар улар қуйидагиларга мўлжалланган бўлса:

- 1) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун;
- 2) ўрмонлар барпо қилиш учун;
- 3) саноат ва ноишлаб чиқариш, шу жумладан турар жойлар, бинолар (қурилишлар, иншоотлар) ва уларнинг мажмуаларини қуриш ёки қуриш учун берилган (бериладиган), шу жумладан биноларни (қурилишларни, иншоотларни) ўз мақсадларига мувофиқ саклаш учун мўлжалланган ерлар.

ни ҳуқуқий тартибга солишининг асоси бўлган муҳим ғояси ва аввали бўлган *ер ҳуқуқининг тамоиллари* катта аҳамиятга эга. Улар ҚР Ер кодексининг 4-бандида мустаҳкамланган.

Ер ҳуқуқининг манбалари – бу ёзма расмий ҳужжатлар – қайта-қайта қўллашга мўлжалланган актлардир.

Ер қонунчилигининг асосий манбаи энг юқори юридик кучга эга ва республикада тўғридан-тўғри таъсир кўрсатадиган Қозоғистон Республикаси Конституциясидир. Шунингдек, 2003 йил 20 июня беш қисм, 21 боб ва 171 моддадан иборат бўлган Қозоғистон Республикасининг Ер кодекси қабул қилинди.

Ерга эгаликнинг турлари. 1995 йилгача Қозоғистонда ерларга мутлақ давлат эгалиги мавжуд бўлган. 1995 йил 30 августда Қозоғистон Республикаси Конституцияси ерга хусусий мулкчилик ҳуқуқини кафолатлади. Шу билан бирга, давлат ва хусусий мулк тан олинади ва тенг даражада ҳимоя қилинади.

Ернинг эгаси бўлган киши ўз мулки учун жавобгар бўлиши шарт. Ердан фойдаланиш бошқаларнинг ҳуқуқларини бузмаслиги керак. Агар бундай бузилиш содир этилган бўлса, у ҳолда шахс бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиши мумкин.

Мисол

Кўшнилар бир-бирининг ҳуқуқларини бузмасликлини керак. Агар қўшнининг дараҳтлари бошқа қўшнига еридан фойдаланишга халақит берадиган бўлса, уларни кесиш керак.

Давлат мулки ҳуқуқи қандай амалга оширилади?

Давлат мулки тасарруфида бўлган ер участкалари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- сотилиши ёки бепул хусусий мулкка берилади;
- доимий ёки вактинча фойдаланиш учун берилади;
- бошқа ҳуқуқий шакл ва ҳолатларда амалга оширилади (Қозоғистон Республикаси Ер кодексининг 27-моддаси).

Давлат ўз ер участкасини чекланмаган ҳолда, фақат қонунда белгиланган шакл ва ҳолларда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Бу шуни англатадики, давлат ва ҳокимият вакили бўлган давлат органлари фақат қонунда рухсат этилган ҳолларда сотиш, хусусий мулкка ўтказиш ва ҳоказолар ҳуқуқига эга.

Ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқи – бу мулкдорнинг қонун ҳужжатларида белгиланган асослар, шартлар ва чегараларда ўз ерларига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқидир.

Лутфат

- **Ер ҳуқуқлари предмети** – ер ҳуқуқлари меъёрлари тартибга солинадиган ер муносабатлари.
- **Ерга оид ҳуқуқий муносабатлар** – ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда юзага келадиган ер ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар
- **Ер ҳуқуқлари усули** – ер муносабатлари иштирокчилари таъсир этадиган ҳуқуқий йўллари ва усуллари тўпламидир.

Лугат

- **Ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқи** – бу хусусий мулкдорнинг ер участкасига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи.
- **Шахсий томорқа хұжалиги** – қишлоқ ва шаҳар атрофи ҳудудларида ўз әхтиёжлари мүлжалланган фаолият.
- **Ер участкасига ҳуқуқни белгиловчи ҳужжат** – ер участкасига бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжат.

Қуйидаги асосларда:

- Давлат органларининг ҳужжатлари;
- Фуқаролик-ҳуқуқий битимлар;
- Қозоғистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа асослар (ҚР Ер кодексининг 20-23-моддалари).

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи мулк ҳуқуқидан келиб чиқади. Ер эгасидан фарқли ўлароқ, ердан фойдаланувчининг фойдаланиш ҳуқуқи чекланган. Ердан фойдаланиш ҳуқуқи доимий ёки вақтинча, ўзга шахсга берилиши ёки ўзга бўлмаган шахсга берилиши, пуллик ёки беғараз асосда сотиб олиниши мумкин. Доимий равища ердан фойдаланиш бу чекланмаган деган маънони англатади, бу фақат давлат юридик шахсларига берилади. Масалан, давлат ҳокимияти органлари, давлат ташкилотлари

ва муассасаларига мудофаа ва миллий хавфсизлик мақсадларида фойдаланиладиган, соғломлаштириш ва тарихий-маданий мақсадлардаги алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар эгаллаган ерлар, ўрмон ва сув фондлари, ахоли пунктлари ерларида умумий фойдаланиш учун мүлжалланган ва заҳира ерлар. Вақтинча ердан фойдаланиш бу узок муддат (5 йилдан 49 йилгача) ва қисқа муддатга (5 йилгача) берилишини англатади.

Чет элликларга фойдаланиш учун ер чекловлар билан берилади. Бу дегани, қишлоқ хўжалигига мүлжалланган ерларни хорижий фуқароларга хусусий мулкка бериш тақиқланади. Фақатгина вақтинча фойдаланиш 25 йил муддатга рухсат берилади, аввал 10 йил эди. Чегара зонасида ерларни сотиш ва ижарага бериш тақиқланади, бу эса ерга хусусий мулк ҳуқуқини бериш ёки ердан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун асос бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, ерга хусусий мулкчилик унинг эгасидан бошқаларнинг ҳуқуқларини бузмасдан фойдаланишга мажбур қиласди. Ер эгаси унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ердан фойдаланувчининг эгалик ҳуқуқи чекланган (сотиб олиш, сотиш, ижарага бериш ва бошқалар).

1. Қозоғистон Республикасида ерга эгалик қилишнинг қандай турлари мавжуд? "Ерга давлат эгалиги" атамасини қандай тушунасиз?
2. Ерга хусусий эгалик нимани англатади?
3. Ерга хусусий мулкчилик шаклларини санаб беринг. Қачон Қозоғистон Республикаси фуқаролари мулкдорга айланиши мумкин?

Саноат ва ноишлиб чиқариш, шу жумладан турар жойлар, бинолар (қурилишлар, иншоотлар) ва уларнинг мажмуалари, шу жумладан биноларни (қурилишларни, иншоотларни) уларнинг мақсадларига мувофиқ хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган ерлар ўзлаштирилиши ёки қурилиши учун берилган бўлса, чет элликлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва хорижий юридик шахслар (нодавлат) ер эгалари бўлиши мумкин.

Қозоғистон Республикаси фуқаролари учун ер участкалари бепул берилишини таъминлайдиган имтиёзлар мавжуд (22-чизма).

22-чизма

Қозоғистон Республикасининг фуқароларига ер участкаларини бериш

1) қишлоқ жойларда шахсий томорқа хўжаликларини (шу жумладан уй хўжаликлири ва дала майдонларини) юритиш учун – 0,25 га сугорилмайдиган ва 0,15 га сугориладиган ерларда

2) якка тартибда уй-жой қуриш учун – 0,10 га

3) боғдорчилик учун; дала ҳовли қурилиши учун – 0,12 гектар

Эътибор беринг!

Ер участкаларини томорқа хўжалиги (уй хўжаликлири) учун ва якка тартибдаги уй-жой қурилиши учун ер участкаларини бепул бериш ер участкалари ўзлаштирилганидан сўнг амалга оширилади. Ер участкаларини такрорий бепул бериш тақиқланади.

Агар Қозоғистон Республикаси фуқароси фуқаролигидан маҳрум бўлса (маълум ҳолатлар туфайли мамлакатимиз фуқаролигини тарқ этса), у уч ой ичида дехқончилик ёки шахсий фермерлик, ўрмонзорлар барпо қилиш, боғдорчилик ва дала ҳовлилар қурилиши учун берилган ер участкасини сотиш, алмаштириш ёки бошқача тарзда тасаруф этиш (қайта рўйхатдан ўтказиш) мажбуриятини олади.

Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан фақат ер участкалари хусусий мулк бўлиши мумкин. Ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий бойликлар фақат давлат мулки ҳисобланади. Ер участкасига бўлган ҳуқуқ ушбу қисм чегаралари ичида жойлашган ёпик сув ҳавзалари ва ўтқазилган дарахтлар жойлашган тупроқ қатлами тегишилдири. Агар хусусий участка ҳудудида нефть, газ ва бошқа фойдали қазилмалар топилса, давлат унинг мулкдори бўлади ва фақат давлат уларни тасаруф этади.

Ер участкасига эгалик ҳуқуки қўйидаги йўллар билан вужудга келади:

- мулкни бериш;
- мулкни бошқа шахсга ўтказиш;
- мулкни ўтказиш (мерос ва бошқалар).

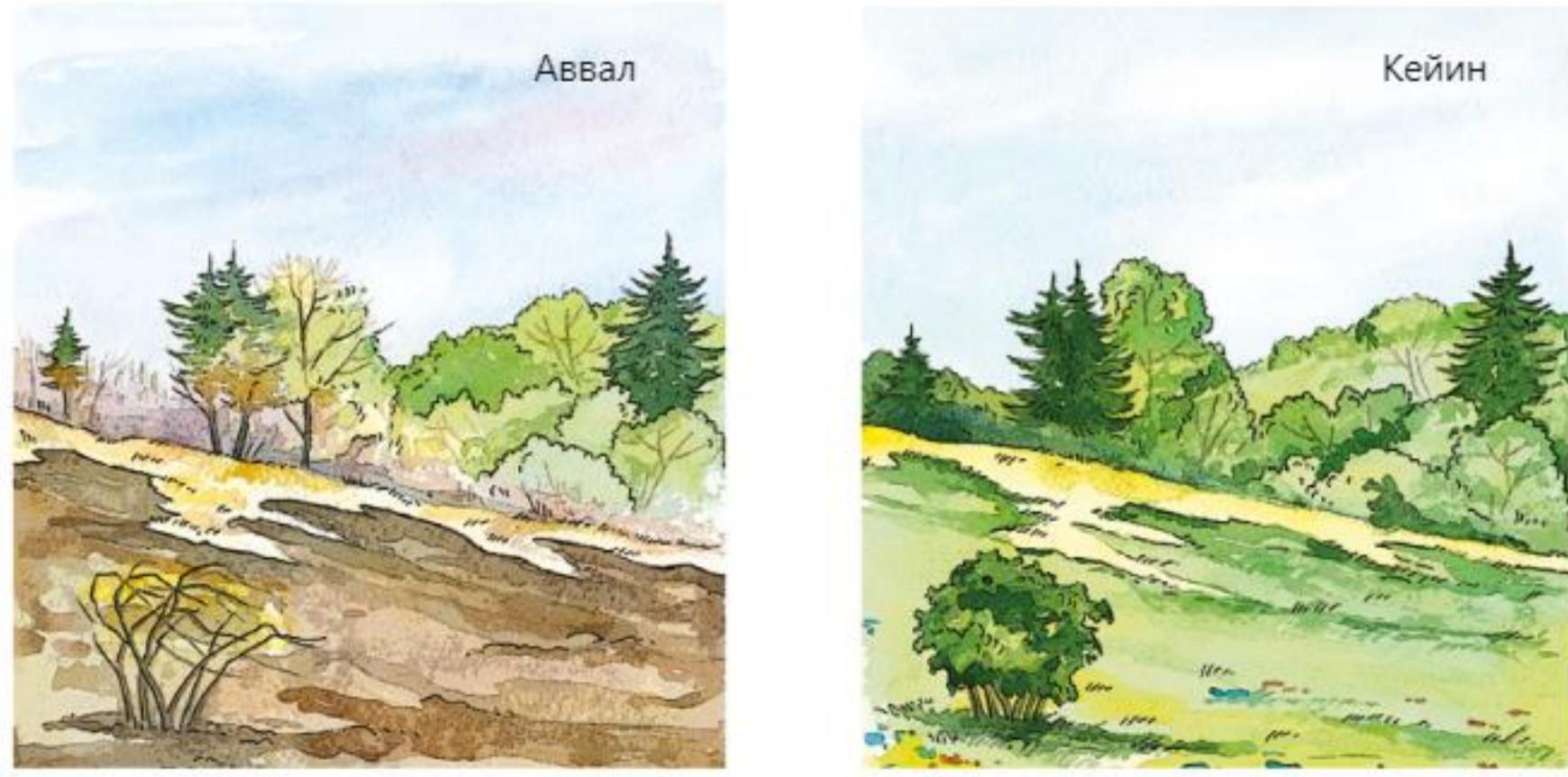
Ер, мулк әгалари ердан фойдаланувчилар ерни ҳимоя қилиш мақсадида Қозоғистон Республикаси Ер кодексининг 14-моддасига биноан қуидаги ишларни амалга оширишга мажбурдир:

- ерларни чүлланишдан, сув ва шамол эрозиясидан, сел, сув тошқини, ботқоқланиш, иккиламчи шүрланиш, тупроқнинг зичлашишидан, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари, кимёвий, биологик, радиоактив ва бошқа заарли жараёнлардан ва бошқа бузилиш жараёнларидан ҳимоя қилиш;
- қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни карантин заар кундадари ва ўсимлик касалликлари билан юқтиришдан, бегона ўтлар, буталар ва майда ўрмонлар билан ўстиришдан, ерларнинг емирилишининг бошқа турларидан ҳимоя қилиш;
- бузилган ерларнинг мелиоратив ҳолатини тиклаш, уларнинг унумдорлигини ва бошқа фойдали хусусиятларини тиклаш ва хўжалик айланмасига ўз вақтида жалб қилиш;
- ерларнинг бузилиши билан боғлиқ ишларни олиб бориш пайтида тупроқнинг унумдор қатламини олиб ташлаш, сақлаш ва ишлатиш.

Бузилган ерларни тиклаш рекультивация ва консервация йўли билан амалга оширилади.

Рекультивация – бу бузилган ва ифлосланган ерларнинг унумдорлигини тиклаш, шунингдек, атроф-муҳит шароитларини яхшилашга қаратилган тадбирлар мажмуи (19-расм).

Консервация – ерларнинг бузилишининг олдини олиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш мақсадида ерларни ва ифлосланган ҳудудларни уларнинг емирилишининг олдини олиш ва тупроқ унумдорлигини тиклаш мақсадида муомаладан чиқариш.

19-расм. Рекультивация

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Муаммони ҳал қилинг.

Фуқаро В. шахсий томорқа ер участкасида чўчқа ва товук боқиш учун қўшни уйнинг деразаларидан бир метр нарида бостирма қурди. Қўшни уни олиб ташлашни талаб қилди. Аммо В. бостирма унга ажратилган ерда эканлигини, ерга эгалик қилиш чегаралари бузилмаганигини, у ҳеч нарсани олиб ташламаслигини айтди. Қўшниси участка милиционерига мурожаат қилиб, В.дан бостирмани олиб ташлашни талаб қилишни сўрайди, чунки деразадан кўринган носоғлом кўриниш унинг мулк хуқуқини бузади. Участка нозирининг жавоб беришича, В. ўз еридан ўзи фойдаланади ва полиция ҳеч нарса қила олмайди. Бостирмани олиб ташлашни талаб қиладиган қўшниси ҳақми? Бундай ҳолатда қайси органларга мурожаат қилиши керак? Ер эгаларининг хуқуқларини чеклаш мумкинми? Сиз: “Мулк ундан фойдаланишда бир вақтнинг ўзида жамоат фаровонлигига хизмат қилишга мажбур қилади” деган иборани қандай тушунасиз?

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ.

Фуқаро Б. туман ҳокимиятига янги қурилиш худудидан 0,15 гектар майдонда турар-жой биноси қуриш учун ер участкаси бериш тўғрисида ариза билан мурожаат қилди. Шахсий уй-жой қуриш учун ер участкаларини бериш тартиби ва жараёнини тушуниринг. Қайси давлат идораси ер бериш масаласи билан шуғулланади? Кўриб чиқиш муддати қандай?

20-§. Ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш. Ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик

Бугунги дарсда:

ерлардан оқилона фойдаланиш таркиби, ерларни муҳофаза қилиш талаблари, мулкдорлар ва ердан фойдаланувчиларнинг ерларни ҳимоя қилиш соҳасидаги аниқ мажбуриятлари тўғрисида билиб оламиз; ер ҳуқуқининг бузилиши тушунчаси билан танишамиз, ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик турларини аниқлаймиз.

Ердан оқилона фойдаланиш. Қозогистонда ерлар товар – хўжалик айланмасида бўлади. Бу ер турли мақсадларда фаол ишлатилишини англатади. Ер ресурсларига антропоген, техноген юқ ортиб бормоқда, шунинг учун бундай шароитда ерни ҳимоя қилиш ҳар қандай иқтисодий фаолият ерга салбий таъсир кўрсатмаслиги кераклигини англатади. Шуни тъкидлаш керакки, ерларни ҳимоя қилиш бу ерларни сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳамда ернинг емирилиши ва бузилиши йўналишида иш олиб борувчи органлар ва ташкилотларнинг фаолиятидир. Шунингдек, ерларни муҳофаза қилиш бузилган ерларни тиклаш ва яхшилаш ишларини ўз ичига олади ва ердан мақбул фойдаланиш учун маҳсус стандартларни жорий қилишни англатади.

Таянч сўзлар:

- ерларни муҳофаза қилиш
- оқилона фойдаланиш
- сақлаш
- ерларнинг емирилиши
- ер ҳуқуқбузарликлари
- ерга оид ҳуқуқий жавобгарлик

Фуқаролик – ҳуқуқий жавобгарлик заарни түлиқ қоплашдан иборат. Суд ҳуқуқбузардан пул компенсацияси ёки табиий шаклда етказилган заарни қоплашга мажбур қилишга ҳақлидир. Масалан, тупроқ унумдорлигини тиклаш, ноқонуний равишида қурилган бино, иншоот, қурилишни бузиш, ерларни рекультивация қилиш ёки н пул шаклида түлаш.

Заар миқдори ҳар бир ҳолатда алоҳида белгиланади. Ер қонунчилигини бузганлик учун махсус, ерга нисбатан ҳуқуқий жавобгарлик юзага келган ҳолаттар күриб чиқилади. У фуқаролик ҳуқуқи ва жавобгарликнинг бошқа турлари тизимиға мос келмайди. Бу ер участкасидан белгиланган мақсадда фойдаланилмаган ёки қонунни бузган ҳолда фойдаланилганда ер участкасини мажбуран тортиб олиш тарзидаги жазо.

Мисол

Агар қурилиш учун мўлжалланган ер участкаси уч йил давомида фойдаланилмаган бўлса, унда бундай ер участкаси мажбурий олиб қўйилиши керак. Якка тартибдаги тураржой биноси қуриш учун участка бериш ҳолатларида маълум шартлар мавжуд. Агар муҳандислик (коммунал) инфратузилма (сув, ёруғлик, йўллар ва бошқалар) мавжуд бўлмаса, участкани ривожлантириш даври кўпайтирилиши мумкин. Бундай ҳолларда ривожланиш даври тегишли инфратузилма тақдим этилган пайтдан бошлаб ҳисобланади.

Агар дехқон ёки фермер хўжалигини юритиш учун мўлжалланган ер участкаси, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланилмаётганлиги аниқланган кундан бошлаб кетма-кет икки йил давомида белгиланган мақсадлар учун ишлатилмаса, бундай ер участкаси мажбурий олиб қўйилиши керак.

Лугат

- **Ернинг бузилиши** – унинг ҳолатининг сифат жиҳатидан ёмонлашиби, табиий хўжалик аҳамиятининг пасайишиби.
- **Ернинг ифлосланиши** – турли хил моддалар ва организмларнинг ер юзида унинг қийматини камайтирадиган миқдорда тўпланиши.
- **Бузилган ерларни сақлаш** – ерларни вақтинча хўжалик айланмасидан чиқариш.
- **Бузилган ерларни рекультивация қилиш** – бузилган ва ифлосланган ерларнинг унумдорлигини тиклаш.

Эътибор беринг!

Белгиланган мақсадларда фойдаланилмаётган ва ўзлаштирилмаган ер участкасини мажбурий олиб қўйиш етим болалар, йигирма бир ёшга етгунига қадар ота-она қарамоғисиз қолган болаларнинг ер участкаларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Мажбурий олиб қўйиш ердан қонунни бузган ҳолда фойдаланилганда қўлланилади. Булар ердан белгиланган мақсадга мувофиқ бўлмаган фойдаланиш каби ҳолатлардир.

Масалан, участка тураржой биноси қуриш учун берилган, лекин у ерга жамоат ҳаммоли қурилган. Бузилишларга қишлоқ хўжалигидаги ерлардан оқилона фойдаланиш қоидаларида белгиланган талабларга риоя этмаслик киради.

Давлат ер, ер кадастри назорати, мониторингини амалга оширади, хұжалик фаолияти давомида ердан фойдаланиш учун экологик ва бошқа талабларни белгилайди. Ердан фойдаланиш устидан давлат назорати давлат инспекторлари томонидан амалга оширилади. Улар исталған шахснинг ҳудудига бемалол ташриф буюиш, ҳужжатларни текшириш, қоидабузарликларни аниклаш, баённомалар тузиш, давлат номидан даъво қўзғаш, буйруқ бериш ҳуқуқига эгадирлар.

Ер мониторинги – бу мамлакатнинг бутун ер фондининг ҳолатини мониторинг қилиш тизими. У фан ва техниканинг имкониятлари ва ютуқларидан, космосдан Ерни масофадан туриб зондлаш маълумотларидан фойдаланади. Бу амалга оширилаётган ўзгаришларни ўз вақтида аниклаш ва салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф этиш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш мақсадида амалга оширилади. Ер мониторинги учун маълумот манбалари тизимли кузатувлар, расмлар, тадқиқотлар, инвентаризация натижалари, ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати материаллари, архив маълумотлари ва ернинг сифати тўғрисидаги бошқа маълумотлардир. Ушбу ишлар давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ер кадастри – бу Қозогистон Республикаси ерлари, жойлашуви, мақсадли фойдаланилиши, ер участкаларининг ҳажми ва чегаралари тўғрисидаги маълумотлар тизими. Бу ерларни ҳисобга олиш, уларнинг сифати ва миқдорини аниклаш мақсадида ўтказилади. Уни бошқариш давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ер ва ер кадастри мониторинги давомида олинган маълумотлар давлат мулки ҳисобланади.

Шундай қилиб, *ерни муҳофаза қилиш* – ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга, хұжалик фаолияти учун экологик ва бошқа талабларга риоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизими. Ер мулкдори ва ердан фойдаланувчи ерни муҳофаза қилиш талабларига жавоб бериши керак.

Ер қонунчилигини бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Мисол

ҚР ЖК нинг 332-моддаси "Ернинг бузилиши". Ернинг бузилиши – бу ернинг саноат, майший ёки бошқа чиқиндилар ёки ташланган нарсалар билан ифлосланиши. Шунингдек, бу заҳарланиш, ифлосланиш ёки бошқа иқтисодий ё бошқа фаолиятнинг зарарли маҳсулотлари томонидан ерга зарар етказилиши. Бунинг сабаби – заҳарли химикатлар, ўғитлар, ўсимликларнинг ўсишини тезлаштирувчи ёки бошқа хавфли кимёвий, радиоактив ёки биологик моддаларни сақлаш, ишлатиш, ташиш ёки кўмиш пайтида ишлов бериш қоидаларининг бузилиши. Ушбу хатти-харакатлар атроф-муҳитга катта шикаст етказиши ёки инсон саломатлигига зарар етказиши мумкин. Айбор жиноий ёки маъмурий қонунларда жазоланади.

8-боб. ЖИНОЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

21-§. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг таснифи. Жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тоифасига қараб жиноятлар турлари. Тажовузнинг объектига қараб жиноятлар турлари

Бугунги дарсда:

жиноий ҳуқуқбузарликларнинг таснифини күриб чиқамиз; жиноий ҳуқуқбузарликларнинг тоифасига қараб жиноятлар турларини, шунингдек, тажовузнинг объектига қараб жиноятлар турларини күриб чиқамиз.

Таянч сұзлар:

- жиноий ҳуқуқбузарлик
- жиноят
- жиноий хатти-харакат
- таснифлаш
- кичик оғирликтеги жиноятлар
- ўрта оғирликтеги жиноятлар
- оғир жиноятлар
- ўта оғир жиноятлар

Жиноий ҳуқуқбузарлик – бу фуқароларнинг ҳуқуқ ва әркинликларини бузадиган хавфли, ноқонуний ҳаракат. Уни амалга оширганлик учун жиноий жавобгарликка тортилади. Жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши курашда иштирок этадиган давлат органларына ички ишлар бўлимлари (ИИБ), прокуратура, суд ва бошқа ваколатли давлат органлари киради. Мамлакатимизнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, профилактика ва тергов қилиш билан шуғулланмоқдалар (36-расм).

Ички ишлар органлари Қозоғистон халқига хизмат қилишга чақирилади. Жамоат хавфсизлигини таъминлаш учун улар қуйидаги вазифаларни бажарадилар:

1) жиноятчиликнинг олдини олиш; 2) жамоат тартибини ҳимоя қилиш; 3) жиноятчиликка қарши кураш.

Жамоат учун хавфлилиги ва жазоланиш даражасига қараб, жиноий ҳуқуқбузарликлар жиноятлар ва жиноий хатти-харакатларга бўлинади (23-чизма).

23-чизма

Жиноий ҳуқуқбузарлик турлари

Жиноят

Ижтимоий хавфли ҳатти-харакат, жуда катта заар етказади

Жиноий хатти-харакатлар

Катта ижтимоий хавф түғдирмайди, озгина заар етказади

Экинни алмашлаб әкишнинг белгиланган тартибига риоя қилиш, мелиоратив ҳолатини тиклаш ва тиклаш ишларини бажариш, шу жумладан участкада мавжуд суғориш ва коллектор-дренаж тизимларини тегишли тартибда саклаш зарур. Ердан фойдаланиш экологик вазиятнинг жиддий ёмонлашишига олиб келганды, жуда жиддий қоидабузарлик ҳисобланады.

Фойдаланилмаётган ёки ўзлаштирилмаган ер участкалари аникланганда, давлат назорати органлари судга даъво аризаси беради. Суд қўзғатилишидан олдин, ҳуқуқбузар маъмурий жавобгарликка тортилади. Бу ерда жазонинг асосий шакли жарима ҳисобланади. Коррупция билан боғлик ҳуқуқбузарликларни жазолашда ер участкаси эгаси ёки ердан фойдаланувчидан суд тартибда, яъни мусодара қилинган ҳолда бепул олиб қўйилиши мумкин. Мусодара қилинган ерлар давлат мулкига қайтарилади.

Шундай қилиб, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик ҳуқуқбузарликнинг барча элементлари мавжуд бўлганда юзага келади. Ер қонунчилигини бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик келиб чиқиши мумкин. Фуқаролик жавобгарлиги заарни тўлиқ қоплашдир. Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, шунингдек, ер ҳуқуқи бўйича маҳсус жавобгарлик пайдо бўлиши мумкин.

Лутғат

- **Ерга оид ҳуқуқбузарлик** – бу ерга оид қонунни бузадиган, салбий оқибатларга олиб келадиган ёки бундай оқибатлар хавфини келтириб чиқарадиган, қонун билан жазоладиган ижтимоий хавфли, ноконуний ҳаракат.
- **Ерга оид ҳуқуқий жавобгарлик** – ер тўғрисидаги қонунни бузганлик учун жазолаш тадбирлари.

1. “Ерни муҳофаза қилиш” тушунчасини очиб беринг. Ерни муҳофаза қилиш мақсади нимадан иборат? Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуклари ва мажбуриятларини тавсифлаб беринг. Ернинг консервацияси нима, ернинг емирилиши билан қандай кураш олиб борилади?
2. Ер ҳуқуқбузарлиги тушунчаси, таркиби ва турларини аникланг. Ер ҳуқуқбузарлиги содир этганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик тушунчасини очиб беринг.
3. Ерларни мажбуран олиб қўйишга қачон рухсат берилади? Ерга оид ҳуқуқий мажбуриятнинг хусусиятларини аникланг.

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

17 июнь – Жаҳон чўлланишга қарши кураш куни. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг чўлланишга қарши кураш тўғрисидаги конвенциясини ўқинг. Ушбу мавзу бўйича тақдимот тайёрланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Ўзингиз яшайдиган ерни ўрганинг. Сизнинг худудингизда қандай ер турлари мавжуд? Ўз минтақангизда ердан фойдаланиш муаммолари ва ер шароитлари тўғрисида видеофильмни суратга олинг. Ушбу видеони дарсда кўрсатинг. Ўз минтақангиздаги ерни ҳимоя қилиш учун қандай ҳаракатлар қилишингиз кераклигини мұхокама қилинг.

Жиноий ҳуқуқбузарликнинг белгилари

Жамоат хавфи

Қонунга зидлилик

Айборлик

Жазога тортилиш

Жамоат хавфи жиноий ҳуқуқбузарликнинг шахс, жамият, давлатга жиддий зарар етказиши ёки етказиши мумкинлигини англаади.

Қонунга зидлилик содир этилган жиноий ҳуқуқбузарлик **Жиноят** кодексида аниқ тақиқланганлигини ва унинг содир этилиши учун жиноий жазо назарда тутилганлигини англаади.

Мисол

Ўғрилик – бирорнинг мулкини яширин ўғирлаш, масалан, хонадонларда ўғирлик, уяли телефонни ўғирлаш ва бошқалар (ҚР ЖК нинг 188-моддаси 1-қисми).

Айборлик жиноятни содир этган шахс ўз қилмиши ноконунийлигини англаб етганлигини билдиради. Айб – бу одамнинг қасдан ва бепарвоник шаклида қилинган хатти-харакатга руҳий муносабати.

Қасдан айборлик – одам ўзи томонидан содир этилган ҳаракатнинг тақиқланганлигини англайди, ноконуний натижага бевосита интилади.

Эҳтиётсизлик шаклидаги айб – шахс бу қилмишнинг ман этилганлиги ва хавфлилигини англайди, лекин диққатсизлик ёки оқибатини ўйламаслик ёки бепарвоник туфайли жиноят содир этади ва салбий оқибатларга олиб келади.

Жазога тортилиш. Ҳар бир жиноий ҳуқуқбузарликка жазо белгиланган. Бу шуни англатадики, айбор учун маълум бир маҳрум қилиш, санкциялар, мажбурлаш чоралари кўринишида салбий жиноий ҳуқуқий оқибатлар юзага келади.

Мисол

Қотиллик, яъни одамнинг ғайриконуний равишда қасдан ўлимига сабаб бўлса, саккиз йилдан ўн беш йилгача қамоқ жазоси билан жазоланади (ҚР ЖК нинг 99-моддаси).

Эътибор беринг!

Фикрлар учун жазо берилиши мумкинми? Йўқ. Қадимги Римдаёқ Рим қонунлари Юстиниан Дигестахида: “Ҳеч ким ўйлаш учун жазоланмайди” деган қоида мавжуд эди. Аммо агар фикрлар ҳуқуқбузарлик хатти-харакатларига айланиб қолса, унда бу ҳаракатларга жазо белгиланган.

Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳаракат ёки ҳаракатсизликда содир этилиши мумкин. Ҳаракат инсоннинг фаол жисмоний фаолияти сифатида ишлайди. Масалан, агар бирорнинг мулкини қасдан ўққилса ёки унга зааретказса – ҳуқуқбузар автоуловни атайлаб бузади.

Нима учун жиноий ҳуқуқбұзарлик турлари таснифланади? Таснифлаш бир хил жиноий ҳуқуқбұзарликтарни тизимлаштириш ва ҳуқуқбұзарга жазони түғри тайинлаш имконини беради.

Этибор беринг!

Жазонинг маңсади – ижтимоий адолатни тиклаш, ҳуқуқбұзарни тузатиш ва янги жиноят содир этилишининг олдини олиш. Қонунда жисмөній азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш тақиқланади.

Хитойда үлім жазоси жиноят учун жазо сифатида 55 турдаги жиноятларға нисбаптан құлланилиши мумкин. Бу гиёхванд моддаларни тарқатиш ва сақлаш, зұравонлик жиноятлари, солиқларни тұлашдан бүйин товлаш, коррупция, молиявий фирибгарлик ва бошқалар. Мамлакатимизда үлім жазосига мораторий жорий этилган.

Жиноий ҳуқуқбұзарлик мисолларини күриб чиқинг (24-чизма).

Бириңчи мисолда одамға жиддий заар етказилған, унинг эркинлиги чекланған, шунинг учун бу ҳаракат жиноят деб бақоланади. Иккінчи ҳолатда шахс озгина заар күради, шунинг учун бу ҳаракат жиноий хатти-ҳаракат деб бақоланади. Шу билан бирга иккала мисол ҳам одамға қарши жиноий ҳуқуқбұзарлиқтар, жабрланғанларға заар етказади, келажакда улар одамларнинг тақдирига салбий таъсир күрсатиши, умуман жамиятта салбий таъсир күрсатиши мумкин.

24-чизма

Жиноий ҳуқуқбұзарликтарға мисоллар

Жиноятчилик

↓
Одам үғирлаш (ҚР ЖКнинг 125-моддасы)

Жиноий хатти-ҳаракаттар

↓
Майды үғирлик (ҚР ЖК нинг 187-моддаси)

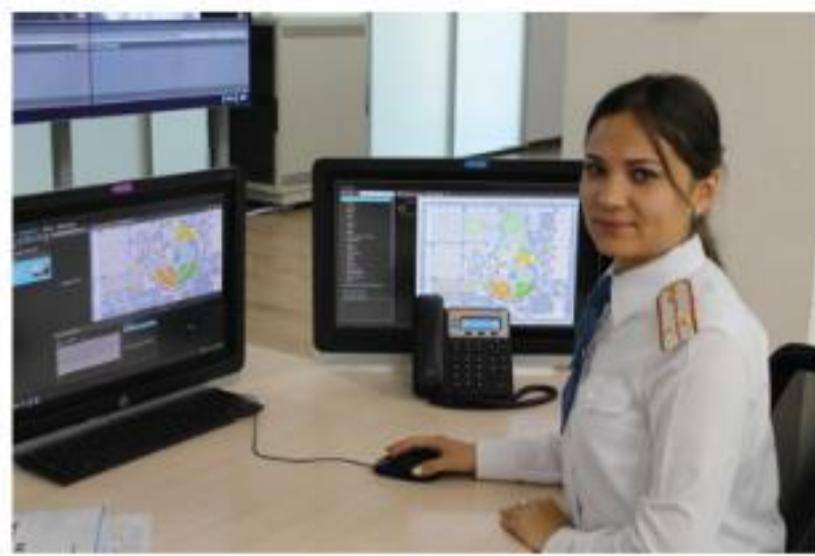
Жиноятнинг ҳам, жиноий хатти-ҳаракатнинг ҳам содир этилиши – бу ҳуқуқий, ахлоқий ва одоб меъёрларни бузадиган жуда жиддий ноқонуний ҳаракатdir. Жиноят содир этилған тақдирда жиддий салбий оқибатларға олиб келиши мумкин. Шундай қилиб, жиноят содир этган шахс Қозоғистон Республикаси Бөш Прокуратурасининг ҳуқуқий статистика ва маҳсус ҳисоблар құмитаси базасига киритилади. Келгусида бу касб танлашга салбий таъсир күрсатиши мумкин ва ҳоказо.

Жиноий ҳуқуқбұзарликнинг белгиларини күрсатамиз (25-чизма). Ушбу белгиларни алоҳида-алоҳида күриб чиқамиз.

101

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

20-раст. ПО ҳодимининг
иш жараёни

лашни күзда тутади. Жамоат жойларыда, одамлар гавжум жойларда эхтиёткорлик, ҳүшёрлик, шахсий буюмларга эътиборли бўлиш фуқаролар томонидан ўғирланишининг олдини олишдаги асосий қоидалардир.

Мисол

Фуқаро А. ўзининг дугонаси – фуқаро Б. нинг шахсий гувоҳномаси ёрдамида унинг номига 30 000 тенге миқдорида қарз расмийлаштириди. Буни билиб қолган фуқаро Б. полицияга мурожаат қилди. Полиция ходимлари банкдан кредит маълумотномасини олиш ва дастхат экспертизасини тайинлаш каби тергов ҳаракатларини олиб бориб, ушбу жиноятни фош қилдилар.

3. Оғир жиноятлар – қасдан қилинган ҳаракатлар, энг кўп жазо муддати 12 йилдан ошмаслиги керак. Оғир жиноятлар тоифаси алоҳида эътиборни жалб қиласди, чунки бундай жиноятлар жиддий оқибатларга олиб келади ёки оғир оқибатларни келтириб чиқаради, баъзан эса тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келади. Буларга талончилик, зўрлаш каби жиноятларни киритиш мумкин.

● Кўшимча маълумотлар

Оғир оқибатлар деганда нимани тушуниш керак? Бу инсоннинг ўлими; икки ёки ундан ортиқ шахснинг ўлими; жабрланувчи эркакнинг (жабрланувчи аёлнинг) ўз жонига қасд қилиши ёки унинг яқинини (яқинларини) ўлдириш; соғлигига оғир зарар етказиш; икки ёки ундан ортиқ шахснинг соғлигига оғир зарар етказиш; оммавий касаллик, касал юқтириш, радиация ёки одамларнинг заҳарланиши; аҳоли саломатлиги ва атроф-муҳитнинг ёмонлашиши; исталмаган ҳомиладорликнинг бошланиши ва бошқалар.

Мисол

Талончилик – бу одамларнинг ҳаёти ёки соғлиғи учун хавфли бўлган зўравонлик билан бирорнинг мулкини ўғирлаш учун қилинган хужум. Оғир оқибатларнинг бошланиши қуролдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, бу ҳатто одамнинг ўлимига олиб келиши мумкин (ҚР ЖКнинг 192-моддаси).

4. Ўта оғир жиноятлар – қасдан қилинган ҳаракатлар, уларни содир этганлик учун 12 йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш, умрбод озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси белгиланади. Ўта оғир жиноятларга қотиллик киради. ҚР ЖК нинг 99-моддасига биноан қотиллик деганда бошқа шахсни қонунга хилоф равишида қасдан ўлдириш тушунилади.

Тажовуз объектига қараб жиноятларнинг турлари. Жиноятнинг умумий объектига қараб, Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми бўлимларга бўлинади. Бўлимларда жиноий ҳукуқбузарликлар кўрсатилган. Шундай қилиб, жиноятлар категорияси – бу жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги ва хусусиятига қараб бўлиниши. Жамоат хавфлилиги даражасига қараб жиноятлар кичик оғирликдаги

Харакатсизлик – инсон муайян ҳаракатларни қилмаса, лекин уларни бажариши ёки мажбуран қилиши керак бўлса, масалан, хизмат бурчини бажариши керак бўлган пассив хатти-ҳаракат тури. Шифокор муайян ҳолатлар туфайли муҳтож bemорга тиббий ёрдам кўрсатмайди.

Шундай қилиб, жиноий ҳуқуқбузарликлар жамоат учун хавфилилиги, етказган зарари ва жазога тортилишига боғлиқ ҳолда жиноятларга ва жиноий ҳуқуқбузарликларга бўлинади. Ушбу тасниф ҳукм чиқариш ҳам учун зарур.

Жиноий ҳуқуқбузарлик тоифасига қараб жиноятларнинг турлари. Жамоат учун хавфилилиги даражасига қараб жиноятлар кичик оғирликдаги жиноятларга, ўртacha оғирликдаги жиноятларга, оғир жиноятларга ва ўта оғир жиноятларга бўлинади (ҚР ЖК нинг 11-моддаси). Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 3-моддасида оғир жисмоний заар тушунчаси берилган. Ҳар бир кўринишни алоҳида кўриб чиқамиз.

1. *Кичик оғирликдаги жиноятлар* – катта заар етказмайдиган қасдан қилинган ҳаракатлар. Бундай қилмишлар учун 2 йилдан ошмаган озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланади.

Фирибгарликни кўриб чиқамиз (ҚР ЖК нинг 190-моддаси). Ушбу жиноий ҳуқуқбузарлиknинг мисоли учинчи шахс номига қарз расмийлаштиришни айтиш мумкин. Замонавий дунёда бундай фирибгарлик жиноятлари кўп содир бўляпти. Фуқаролар фирибгарлик қурбони бўлмасликлари учун эҳтиёт бўлишлари керак.

Тарихдан

Одамлар турли мамлакатларда ўғирилик учун қандай жазоланадилар? Ўғирилик учун жазо ҳар доим қаттиқ бўлган. Бугунги кунда калтаклаш БМТ томонидан тақиқланган ва ўта шафқатсиз ҳисобланади, аммо дунёда ҳануз жазо сифатида калтаклаш билан шуғулланадиган давлатлар мавжуд – Саудия Арабистони, Эрон ва Судан. Бундан ташқари, эркаклар ҳам, аёллар ҳам, ҳатто болалар ҳам шу тарзда жазоланиши мумкин, кичик жиноят ҳам калтакланиш учун сабаб бўлиши мумкин.

Лутғат

- **Жиноят** – бу Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида тақиқланган энг хавфли ва айборлик ҳаракати.
- **Жиноий хатти-ҳаракат** – озгина хавф туғдирадиган, унчалик хавфли бўлмаган айборлик ҳаракати.
- **Таснифлаш** – ҳуқуқбузарга жазо чорасини тўғри белгилашга имкон берадиган муайян мезонлар бўйича ҳуқуқбузарликни тизимлаштириш.

2. *Ўртacha оғирликдаги жиноятлар* – қасдан қилинган ҳаракатлар, унинг жазоси 5 йил озодликдан маҳрум қилиш жазосидан ошмайди. Ўртacha оғирликдаги жиноятларга ўғирилик киради. ҚР ЖК нинг 188-моддаси ўғирилик деганда бошқа бирорнинг мулкини яширин ўғир-

22-§. Шахсга қарши жиной ҳуқуқбұзарликлар. Оила ва вояга етмаганларга қарши жиной ҳуқуқбұзарликлар

Бугунги дарсда:

шахсга қарши жиной ҳуқуқбұзарликлар түшунчаси, турлари ва элементларини үрганамиз; оила ва вояга етмаганларга нисбатан содир этилган жиной ҳуқуқбұзарликларни күриб чықамиз.

Таянч сұздар:

- шахс
- шахсга нисбатан жиной ҳуқуқбұзарликлар
- вояга етмаганлар
- оила
- бола ҳуқуқлари

Шахсга қарши жиной ҳуқуқбұзарлик – бу инсоннинг ҳаёти, соғлиғи, әркинлиғи, шағыни ва қадр-қимматига заар етказишга қаратылған ноқонуний хатти-харакатлардир.

Шахсга қарши жиной ҳуқуқбұзарликлар таркибининг элементлари. Объект түғридан-түғри инсон ҳаётидир. Объектив томони ҳам ҳаракат, ҳам ҳаракатсизлик орқали жиноят содир этишни ўз ичига олади. Хатти -харакатлар нафақат жисмоний ҳаракатларда, балки ақлий ҳаракатларда ҳам намоён бўлади (масалан, таҳдид). Субъект 16 ёшга тўлган жисмоний, ақлий соғлом одамлардир. Субъектив томон – бу түғридан-түғри ёки билвосита қасдан қилинган айбнинг шакли.

Қозогистон Республикаси Жиноят кодексида шахсга нисбатан 33 хил таркибдаги жиной ҳуқуқбұзарлик кўзда тутилган.

Шахсга қарши жиной ҳуқуқбұзарликларни қўйидаги гурухларга бўлиш мумкин:

1) *ҳаётга қарши*: қотиллик, ўз жонига қасд қилиш ва эҳтиётсизлик сабабли ўлим; қийноқ; таҳдид ва бошқалар.

2) *соғликка қарши*: соғликка заар етказиш, таносил касаллигини юқтириб олиш, ВИЧ инфекциясини юқтириб олиш ва бошқалар.

3) *ҳаёти ва соглигига хавф тугдирини*: беморга ёрдам кўрсатмаслик, васийлик вазифасини суистеъмол қилиш, асраб олиш сирини ошкор этиш ва бошқалар.

4) *шахсий озодликка қарши*: ноқонуний қамоққа олиш, одам ўғирлаш, руҳий касалликлар шифохонасига ноқонуний жойлаштириш, гаровга олиш.

5) *шахснинг шағни ва қадр-қимматига қарши*: тухмат, тиббий сирни ошкор қиладиган маълумотларни овоза қилиш, ҳақорат ва бошқалар.

 Ҳеч ким қийноққа, зўравонликка, шафқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазога дучор этилмаслиги керак.

Оғир ва ижтимоий хавфли жиноят қотиллик ҳисобланади (ҚР ЖК нинг 99-моддаси). Қотиллик пайтида содир бўладиган ҳаракатлар одатда инсон танасига жисмоний таъсирдан иборат бўлиб, бу ўлимга

жиноятларга, үртача оғирликдаги жиноятларга, оғир жиноятларга ва ўта оғир жиноятларга бўлинади.

Жиноятни жиноят объектига қараб таснифлашнинг аҳамияти нафақат Жиноят кодексидан фойдаланишини осонлаштириши, балки ҳар бир аник ҳаракатнинг моҳиятини тўғри аниқлашга имкон беради. Масалан, бирорининг мулкини эҳтиётсизлик туфайли йўқ қилиш ёки бузиш учун жавобгарликни назарда тутадиган ҚР ЖК нинг 204-моддаси мулкка нисбатан жиноий ҳуқуқбузарликлар бўлимида жойлаштирилган, яъни бузилиш объекти мулкдир.

Умумий объект – бу жиноий тажовузлардан қонун билан ҳимояланган бир хил ижтимоий муносабатлар гуруҳидир. Умумий объектга кўра, кейинчалик бўлимларга бўлинадиган ҚР ЖК нинг Махсус қисми тузилади. Ҳар бир бўлимда битта умумий объектга эга бўлган жиноятлар жамланган. Масалан, бобда шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликларнинг барчаси битта умумий объект – шахсга тегишли бўлган барча жиноятлардир.

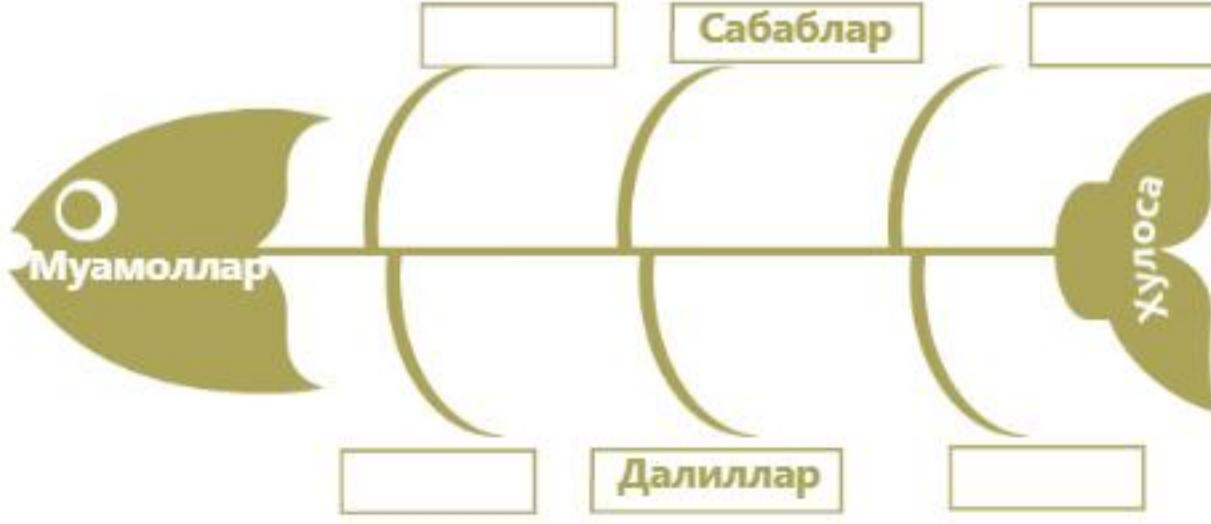

1. Жиноий ҳуқуқбузарлик белгиларини санаб беринг. Ушбу белгилар ҳақида гапириб беринг. Жиноят ва жиноий хатти-ҳаракатлар ўртасидаги фарқ нима?
2. Мамлакатимизда қайси давлат органлари жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши курашмоқда? Ички ишлар идоралари, прокуратура, жиноий ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш фаолиятини таҳлил қилинг ва муҳокама қилинг. Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий таълимга бўлган эҳтиёжини исботланг.
3. Жиноятларни тоифаларга ажратиш нима учун кераклигини айтинг. Ўртача оғирлик даражасига кирадиган жиноятларни айтинг. Жиноятлар оғирлиги бўйича қандай фарқ қиласди?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

Нима учун одам жиноят содир этишини муҳокама қилинг. Биринчи гуруҳ ушбу муаммони таълим етишмаслиги нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Иккинчи гуруҳ – пул етишмаслиги. Учинчи гуруҳ – бу ота-оналар, ўқитувчилар тарбияси. Тўртинчи гуруҳ – ёмон доирадан. Фикрингизни билдиринг. Атрофдагиларининг ҳуқуқбузарга таъсирини баҳоланг. Асосийси нима – инсон қонунни бузмаслиги учун тарбия ёки таълимми? “Балиқ суюги” усулидан фойдаланинг.

Мисол

10 ёшли қызы вокзалда ҳар куни йүловчилардан пул сұрайди. Полиция ходимлари пул топишнинг бундай усулини унинг онаси – 27 ёшли фуқаро А. үйлаб топғанлигини аниклади. У ҚР ЖКнинг 132-моддаси бүйича айбдор деб топилди.

27-чизма

«Вояга етмаган шахснинг жамиятта қарши ҳаракатларни содир этишга жалб этиш» жиноий ҳуқуқбузарлигиниг таркиби

Объект

вояга етмаганни унинг ҳуқуқи ва манфаатларини, нормал ривожлаши ва ахлоқий тарбиясини таъминлайдиган ижтимоий алоқалар.

Объектив томони

вояга етмаганни вәзда бериш, алдаш, таҳдид ва бошқа усуллар билан жиноят содир этишга жалб қилиш

Субъект

18 ёшга түлгап шахс.

Субъектив томони

вояга етган одамнинг ҳаракатларидаги түғридан-түғри нияти – ўз ҳаракатларининг ижтимоий ҳавфли мөхиятини англаши ва унинг ижтимоий ҳавфли оқибатларини кутиши.

Вояга етмаган шахсга тарбия бериш мажбуриятини бажармаганликка оид жиноий ҳуқуқбузарликини күриб чиқамиз. (ҚР ЖКнинг 140-моддаси). 28-чизмада ушбу жиноий ҳуқуқбузарликтининг таркиби элементлари күрсатилған.

28-чизма

«Вояга етмаган шахсга тарбия бериш бүйича мажбуриятларни бажармаганлик» жиноий ҳуқуқбузарлигиниг таркиби

Объект

вояга етмаган, шунингдек, ахлоқий, психолого-гик, жисмоний ва соғлиги жиҳатидан етук бўлмаган бола.

Объектив томони

харакатда ва ҳаракатсизликда ифодаланади, отоналар томонидан болани боқишиш ва тарбиялаш мажбуриятларининг бажарилмаслиги, вояга етмаганга шафқатсиз муносабатда бўлиш.

Субъект

ота-оналар ёки фарзанд асрар олувчилар, ёки масъулият юклатилған бошқа шахслар, шунингдек, ўқитувчилар ёки таълим ё бошқа муассасаларнинг жисмоний етук 16 ёшга түлгап бошқа ходимлари.

Субъектив томони

түғридан-түғри ният билан, субъект болани тарбиялаш вазифасини бажармаётганлигини ёки лозим даражада бажармаётганлигини англаб етади ва унга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлади, шунингдек, болага шу тарзда муносабатда бўлишни хоҳлайди. Билвосита ният билан, тарбия вазифаларини лозим даражада бажармаганлигини ва зарур назоратни амалга оширмаслигини англаган киши, ўз қилмиши вояга етмаганга нисбатан шафқатсизликнинг намойиши эканлигини тан олади, лекин бунга аҳамият бермайди.

олиб келади (ярадор қилиш, бүғиши, зақарлаш). Қуйида қотилликнинг таркибий элементлари көлтирилган (26-чизма).

26-чизма

Қотилликнинг таркибий элементлари

● Объект

инсон ҳаёти

● Объектив томони

қотиллик ҳаракат қилиш ва ҳаракатсизлик йүллари билан содир этилиши мумкин. Фаол ҳаракат – жароҳат етказиш, зақарлаш ёки руҳий таъсир күрсатиш. Ҳаракатсизлик – айбор жабрланувчига ғамхўрлик қилиш вазифасини бажармайди (она боласининг қорнини түйдиришни тұхтатади, шифокор хизмат вазифасини бажармайди ва ҳоказо).

● Субъект

14 ёшга тұлған жисмоний шахс

● Субъектив томони

қасддан айборлык шакли билан ажралиб туради. Бирор киши бошқа бир одамнинг ўлими билан боғлиқ бирон бир қылмаш содир этгандығынан аныннан әзірлеңдірілгенде оқибати бўлиши ёки муқаррарлигини олдиндан билади ва унинг содир бўлишини хоҳлади.

Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар. Жиноят қонуни фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини уларга бўлган тажовузлардан ҳимоя қиласиди. Инсон ҳаёти асосий қадрият ҳисобланади. Қозогистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган: “Никоҳ ва оила, оналиқ, оталиқ ва болалик давлат томонидан ҳимоя қилинади”. Ҳимояланиш усулларидан бири бу жиноий-ҳуқуқий ҳимоядир. Давлат жиноий-ҳуқуқий усуллари ёрдамида вояга етмаганлар ва оилавий муносабатларга зарар етказадиган жиноятларга қарши курашмоқда.

Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар – оила ва вояга етмаганларнинг манфаатларига таҳдид соладиган ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлардир. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликларнинг барчаси Қозогистон Республикаси Жиноят кодексининг иккинчи боби “Оилага ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар” да кўрсатилган.

● Кўшимча маълумотлар

Баъзи моддаларни кўрсатамиз.

ҚР ЖКнинг 132-моддаси. Вояга етмаганнинг жиноий ҳуқуқбузарликини содир этишга жалб қилиниши.

ҚР ЖКнинг 133-моддаси. Вояга етмаган шахснинг жамиятга қарши ҳаракатларга жалб қилиниши.

ҚР ЖКнинг 140-моддаси. Вояга етмаганни тарбиялаш вазифаларини бажармаслик.

ҚР ЖКнинг 141-моддаси. Болалар ҳаёти ва соғлиғи хавфсизлигини таъминлаш бўйича кераксиз мажбуриятларнинг бажарилиши.

Вояга етмаган шахснинг жамиятга қарши ҳаракатларни содир этишга жалб этишдаги жиноий ҳуқуқбузарликини кўриб чиқамиз (ҚР ЖКнинг 133-моддаси).

3. Оилага қарши жиноятлар ва вояга етмаганларга қарши жиноятларни солишириңг. Ушбу жиноятларнинг умумий жиҳатлари түғрисида ўз фикрингизни билдириңг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Жуфтликда ишлаш

11-синф ўқувчиси А., 17 ёшда, мактаб жамоасида футбол ўйнаб, эҳтиётсизликдан бошқа ўқувчининг соғлиғига енгил зарап етказди. Ўқувчи А.нинг ҳаракатларини ижтимоий хавфли ва ноқонунний деб тан олиш мүмкінми? Жиноятнинг ноқонунийлиги нимадан иборат? А. жиноий жавобгарликка тортиладими?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гурӯҳда ишлаш

“Ақлий ҳужум” методига асосланган ҳолда қуидаги мавзуни муҳокама қилинг: “Вояга етмаганларга нисбатан жиноий ҳуқуқбузарликка қарши курашибиши усуслари”. Доскада (ватман) ҳар бир ўқувчи ўз фикрларини баён қилади ва ёзади. Синфда айтилғанғандарни муҳокама қилинг ва тақдим этилған фикрларни баҳоланг.

23-§. Инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар. Конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятларни кўриб чиқинг; конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарлик хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар
- уй-жой даҳлсизлиги
- тенг ҳуқуқлилик
- давлатга хиёнат
- жосуслик
- қўпорувчилик
- сепаратизм
- экстремизм

Инсоннинг (фуқаронинг) конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликлари. Қозоғистон Республикаси Конституцияси инсон ва умуман жамият учун жуда муҳим ва аҳамиятли бўлган ҳуқуқ ва эркинликларни мустаҳкамлайди. Асосий ҳуқуқ ва эркинликлар нафақат давлат томонидан тан олинади, балки у давлатимиз ҳаётининг зарурий шарти сифатида ҳимоя қилинади. Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар шахснинг ҳуқуқий мақомининг асосидир. Улар тенг ва ҳамма учун битта.

ҚР Жиноят Кодексининг учинчи бобида инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар кўрсатилган. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликлар Қозоғистон Республикаси Конституцияси томонидан эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказадиган ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатларни намоён қилади.

Мисол

Фуқаро Б. ҚР ЖК нинг 140-моддасига биноан вояга етмаган болани тарбиялаш мажбуриятини бажармаганлиги учун судланган. У мунтазам равишда атайлаб боласининг овқатланишини чеклаб қўйди, уни санитария меъёrlарига жавоб бермайдиган турмуш шароитида ушлаб турди.

Баъзилар учун дайдилик, болалар ва ўспиринларнинг тиланчиликлари хавфли кўринишдай туюлмайди. Аммо бу кўпинча жиноятлар содир бўлишига олиб келадиган болалар ва ўспиринларни жамиятдан узилган турмуш тарзига жалб қилишдир. Бўйсундириш усуллари ишонтириш, алдаш, таҳдид кўринишида турлича бўлиши мумкин.

Мисол

Фуқаро А. 24 ёшда, доимий иш жойига эга эмас, пулга муҳтоj бўлиб қолди. Бир куни у ўғирлик қилишга қарор қилди. Бунинг учун у ўзининг кўшниси вояга етмаган Б.ни квартирага дераза орқали киришига ёрдам беришига кўндира бошлади. Фуқаро А. ўғрилик ва вояга етмаган шахсни жиноий ҳуқуқбузарликка тортгани учун жиноий жавобгарликка тортилди.

Болалигидан шахснинг шаклланиши шартлари оиланинг фаровонлигига боғлиқ. Шахсий ҳимоя масаласи оилавий муносабатларни, шу жумладан давлатнинг жиноий-ҳуқуқий воситаларини ҳимоя қилиш масаласи билан ҳам боғлиқ.

Шундай қилиб, оиласа ва вояга етмаганларга қарши жиноятлар ижтимоий хавфли бўлиб, оила манфаатларига, шунингдек, вояга етмаганинг манфаатларига қарши айборлик тажовузлари ҳисобланади. Ушбу жиноятлар ижтимоий хавфлидир, чунки улар вояга етмаганларнинг одоб-ахлоқига оид, руҳий, жисмоний ривожланишига ва оиланинг ахлоқий тамойилларига путур етказади. **Жиноий тажовузларнинг асосий объектлари вояга етмаганлар ва оила ҳисобланади.**

1. Шахсга нисбатан содир этилган жиноятларни санаб беринг. Уларнинг турларини муҳокама қилинг. Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун давлат, жамият, ҳар бир шахс даражасида қандай профилактик чоралар кўрилиши керак? Ўз фикрингизни билдиринг.
2. Оила ва вояга етмаганларга нисбатан жиноий ҳуқуқбузарликлар ҳақида гапиринг. “Никоҳ ва оила, оналик, оталик ва болалик давлат томонидан ҳимоя қилинади” иборасини сиз қандай тушунасиз? Фарзандларни қандай тарбиялаш кераклиги ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.

Лутғат

- **Соғлиқка оғир зарар** – инсон соғлиғи, унинг ҳаёти учун хавфли ёки кўриш, нутқ, эшитиш ёки бирон-бир аъзонинг йўқолишига олиб келадиган бошқа заарлар.
- **Соғлиқка ўртача оғирликдаги зарар** – бу инсон ҳаётига таҳдид солмайдиган, узоқ муддатли соғлиқ муаммоларини келтириб чиқрадиган (21 кундан ортиқ) ёки умуман ногиронликнинг сезиларли даражада (учдан бир қисмидан) кўпайишига олиб келадиган зарар.
- **Соғлиқка озгина зарар** – соғлиқнинг қисқа муддатли бузилиши (21 кундан ошмайдиган давр) ёки умумий иш қобилиятининг озгина пасайиши (ўндан биридан кам бўлмаган).

**«Уй-жой даҳлсизлигининг бузилиши» жиноий
хуқуқбузарлигининг таркиби**

Объект

фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайдиган ижтимоий муносабатлар.

Объектив томони

уй-жойга унда яшаётган шахснинг ихтиёрига қарши ноқонуний кириб олиш.

Субъект

16 ёшга түлгап үз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган шахс.

Субъектив томони

тұғридан-тұғри ният шаклида айборлик билан тавсифланған.

Хеч ким уйда яшовчиларнинг рухсатисиз уй-жойга киришга ҳақли эмас. Уй-жойга кириш қонун ҳужжатларида белгиланған тартибда, факт ваколатли давлат органлари ходимлари томонидан амалга оширилған ҳолларда мумкин. Башқа ҳар қандай ҳолатда, унда яшовчи киши уйга қонуний киришга түсқинлик қилиши мумкин. Полиция ходимлари текширишни уй эгаларининг (вояга етганларнинг) розилиги билан ёки тергов қилувчи судьянинг розилиги билан ўтказиши мумкин. Агар яшовчилар вояга етмаганлар бўлса ва улар касалликлардан азият чекаётган бўлсалар ва экспертизага қаршилик қилсалар, полиция ходими мажбурий текширувни буюради, унга судья рухсат бериши керак. Кейин текширув олиб борилади.

Лугат

- **Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар** – Конституцияда мустаҳкамланған ҳаракат қилиш имкониятлари.
- **Уй-жой даҳлсизлиги** – бу тамойилга биноан унда яшайдиган одамларнинг хоҳишлига қарши ҳеч ким улар яшайдиган уй-жойга киришга ҳақли эмас.
- **Тенг ҳуқуқлилик** – қонун ва суд олдида ҳамма тенг эканлиги ҳар бир кишининг тенг имкониятларга эга эканлиги ва ўз мажбуриятларини бажариши-кераклиги тамойили.

Шубилан бирга Қозоғистон Республикасининг амалдаги қонунчилиги фуқароларнинг уйига ўз хоҳишлирига қарши қонуний кириш имкониятини беради. Бу кутилмаган фавқулодда вазиятларда мумкин: ёнғин, газ, сув, электр таъминоти, канализация тизимидағи авария ва ҳоказолар.

Мисол

Фуқаро Б. квартира эгаси фуқаро Е.нинг хоҳишига қарши уни итариб, калтаклаш билан құрқитиб, квартирага кирган. Уй эгаси уйнинг подъездига чиқиб, полицияни چакирди. Улар фуқаро Б.ни ушлашди. Бу мисол уй-жой даҳлсизлигининг бузилишини акс эттиради.

Конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг бешинчи бобида келтирилган.

● Құшимча маълумотлар

Баъзи маълумотларни күрсатиб үтамиз:

147-модда. Шахсий маълумотларни бузиш ва Қозоғистон Республикасининг шахсий ҳаёт даҳлсизлиги ва уларни ҳимоя қилиш түғрисидаги қонунларини бузиш.

148-модда. Ёзишмалар, телефон орқали сўзлашувлар, почта, телеграф ёки бошқа хабарларнинг махфийлигини қонунга хилоф равишда бузиш.

149-модда. Уй-жой даҳлсизлигини бузиш.

157-модда. Иш ташлашда қатнашишга мажбур қилиш ёки иш ташлашда қатнашишни рад этиш.

ҚР ЖКнинг 157-моддаси “Иш ташлашда қатнашишга мажбур қилиш ёки иш ташлашда қатнашишдан бош тортиш” ни кўриб чиқамиз. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида шахснинг шахсий ва жамоавий меҳнат низоларини, уларнинг қонуний рухсатномаларидан фойдаланган ҳолда ҳал қилишини, шунингдек, иш ташлаш ҳуқуқини тан олади. Бу шуни англатадики, ҳар бир киши иш ташлашда қатнашиш ёки қатнашмаслик түғрисидаги қарорни ўзи қабул қиласи.

“Уйнинг даҳлсизлигини бузиш” түғрисидаги 149-моддани кўриб чиқамиз. ҚР ЖПК нинг нормаларига мувофиқ, уй-жой бир ёки бир нечта шахснинг вақтинча ёки доимий яшаш учун мўлжалланган хонани ёки бинони ё унинг қурилишини англатади, шу жумладан: шахсий ёки ижарага олинган квартиralар, уйлар, боғ уйи, меҳмонхона хонаси, каютани; қурилиш биноларига тўғридан тўғри уланган верандалар, террасалар, галереялар, балкон, ертўлалар ва чордоқлар, кўп қаватли уйлар, шунингдек, дарё ёки денгиз кемаси (21-расм).

21-расм. Уй-жой турлари

Берилган жиноий ҳуқуқбузарликнинг таркибини кўриб чиқамиз (29-чизма).

«Давлатга хиёнат» жиноятининг таркиби**Объект**

Қозғистон Республикасининг суверенитети ва ташки хавфсизлиги.

Объектив томони

куролли зиддият вақтида душман томонга ўтиб кетиш;
жосуслик;
давлат сирларини чет давлатларга, халқаро ва хорижий ташкилотларга бериш.

Субъект

16 ёшга түлган Қозғистон Республикаси Фуқароси.

Субъектив томони

түғридан-түғри ният билан тасифланади, яъни шахс ноқонуний хатти-харакатларни амалга оширади, Қозғистон Республикасининг миллий манфаатларига заар етказилишини кутади ва заар етказилишини хоҳлайди.

Мисол

Туманлараро суд икки геологни хоинликда айблаб узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилди. Суд геологларни махфий ҳужжатларни хорижий фуқароларга топширишда айбордor деб топди. Ҳужжатларда мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини бузадиган маълумотлар мавжуд эди.

Жосуслик – давлат сирини ташкил этувчи ахборотни хорижий давлатга бериш мақсадида йиғиши, ўғирлаш ёки сақлаш. Ушбу жиноятининг жамоат учун хавфлилиги муҳим давлат сирлари давлатимиз тасаруфидан чиқиб кетиши мумкинлигидадир.

Давлатга хиёнат ва жосуслик ўртасидаги фарқ субъектдан иборат. Давлатга хиёнат қилиш субъекти – Қозғистон Республикаси фуқароси ва жосуслик обьекти – чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс (31-чизма).

«Жосуслик» жиноятининг таркиби**Объект**

Қозғистон Республикасининг суверенитети ва ташки хавфсизлиги, миллий манфаатлари

Объектив томони

хорижий давлатнинг топшириги ёки шахсий ташаббуси билан чет давлатга, халқаро ёки чет эл ташкилотига бериш мақсадида давлат сирларини ўз ичига олган маълумотларни бериш, йиғиши, ўғирлаш ёки сақлашни амалга оширадиган фаолият.

Субъект

16 ёшга түлган чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс.

Субъект томони

түғридан-түғри ният – шахс ноқонуний хатти-харакатларни амалга оширади, Қозғистон Республикасининг миллий манфаатларига заар етказилишини кутади ва бу заарнинг содир бўлишини хоҳлайди.

Қозғыстон Республикасынинг конституциялық тизими – бу давлат томонидан ҳимоя қилинадиган ижтимоий муносабатлар ва қадриятлар тизимидир. Бундай муносабатларнинг марказида шахс, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва әркинликлари туради. Шунингдек, Қозғыстон Республикаси ҳудудининг суверенитети ва яхлитлиги, жамият ва давлатнинг хавфсизлиги бундай қадриятдир. **Хавфсизлик** – бу шахс, жамият ва давлат манфаатларини ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш ҳолатини англатади. Хавфсизликнинг асосий обьектларига күйидагилар киради: конституциявий тузум, суверенитет, мудофаа қобилияти ва давлатнинг ҳудудий яхлитлиги.

Мамлакат хавфсизлигини таъминлашнинг мухим йўналишларидан бири бу конституцион тузум ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар билан курашдир.

Лугат

- **Конституцион тизим** – ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими.
- **Жосуслик** – давлат сирларини ташкил этувчи маълумотларни чет давлатга, халқаро ёки хорижий ташкилотга ёки уларнинг вакилларига топшириш.
- **Экстремизм** – кескин қарашларга ва таъсир қилиш усулларига риоя қилиш.
- **Терроризм** – одамларга нисбатан куч ишлатиш ёки шафқатсиз ҳаракатлар қилиш.

● Қўшимча маълумотлар

Ушбу турдаги баъзи жиноий ҳуқуқбузарликларни кўрсатамиз:

Давлатга хоинлик (ҚР ЖКнинг 175-моддаси);

Жосуслик (ҚР ЖКнинг 176-моддаси);

Қозғыстон Республикаси Биринчи Президенти – Миллат раҳбарига суиқасд (ҚР ЖКнинг 177-моддаси);

Экстремистик гурӯҳни тузиш, унга раҳбарлик қилиш ёки унинг фаолиятида қатнашиш (ҚР ЖКнинг 182-моддаси);

Оммавий ахборот воситаларида экстремистик материалларни нашр этишга руҳсат бериш (ҚР ЖКнинг 183-моддаси) ва ҳоказо.

Объектив томони фаол ҳаракатлар шаклида ифодаланади. Субъектив томон – ният шаклида айборликдир. Субъектлар – 16 ёшдан ошган шахслар. 14 ёшга тўлган шахслар Қозғыстон Республикаси Биринчи Президентининг ҳаётига тажовуз қилганлик ва Қозғыстон Республикаси Президентининг ҳаётига тажовуз қилганлиги учун жавобгарликка тортилиши мумкин.

Улардан баъзиларини кўриб чиқамиз:

Давлатга хиёнат – Қозғыстон Республикаси фуқаросининг қасдан ноқонуний хатти-ҳаракатлари. Ушбу жиноят таркибини кўриб чиқамиз (30-чизма).

Террорчиллик жинотининг таркиби (ҚР ЖК нинг 255-моддаси)

Объект

жамоат хавфсизлиги

Объектив томони

одамларнинг ҳалок бўлиши хавфи-ни келтириб чиқарадиган портлаш, ёнғин ва бошқа ҳаракатларни амалга ошириш, кўрсатилган ҳаракатларнинг амалга оширилиши хавфи; мулкка катта миқдорда заар етказиш ёки бошқа ижтимоий хавфли оқибатларни келтириб чиқариш.

Субъект

14 ёшга тўлган жисмоний соғлом шахс

Субъектив томони

тўғридан-тўғри ният билан тавсифланади. Шахс амалга оширган фаолиятининг ижтимоий хавфлилигини англаб турди, оқибатларнинг эҳтимоллигини ёки муқаррарлигини кутади ва унинг содир бўлишини хоҳлади; ижтимоий хавфсизликни бузиш, аҳолини қўрқитиш, ҳокимият органларнинг қарор қабул қилишига таъсир этиш.

Конституциявий тузум ва давлат хавфсизлигига қарши жиноятлар конституциявий тузумнинг сиёсий асослари, ташқи хавфсизлик, ҳудудий яхлитлик, иқтисодий хавфсизлик ва мамлакат мудофааси ҳисобидан амалга ошириладиган ўта жиддий ижтимоий хавфли ҳаракатлар деб тан олинади.

1. Одам ва фуқаронинг конституциявий хукуқлари тўғрисида гапиринг. Инсон хукуқлари қандай ҳимоя қилинишини эсланг. Қайси органлар мажбурлов чораларини кўллаш хукуқига эга?
2. Уй-жой деганда нимани тушунасиз? Қандай ҳолларда қонунда фуқароларнинг уйига ўз хоҳишларига қарши қонуний кириш имконияти кўзда тутилган?
3. Терроризм нима ва унинг давлат учун хавфлилиги ҳақида ўз фикрингизни билдиринг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Баҳс-мунозара

Синфда “Ижтимоий тармоқларда қандай маълумотларни тарқатиб бўлмайди?” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг. (ҚР Конституциясининг 5-моддаси З-бандига, ҚР ЖК нинг 179-моддасига қаранг). Ўз фикрингизни билдиринг.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ

“Қизил даража” сериалини томоша қилинг, Қозоғистон, 2018 йил. Сюжет маркази – маҳсус хизматлар ва Нур Султанда теракт тайёрлаётган диний экстремистик груп ўртасидаги қарама-қаршилик. Асосий қаҳрамонларнинг ҳаракатларини муҳокама қилинг. Саволларга жавоб беринг: инсон учун энг муҳим қадриятлар нима? Террорчилар ёшларни ўз сафларига жалб қилиш учун қандай усуллардан фойдаланадилар? Экстремизм, террорчиллик каби салбий ҳолатларга қандай қарши туриш кераклиги ҳақида ўйланг.

Экстремизм – бу кескин қарашлар ва чора-тадбирларга содиқлик, ҳокимиятга бўйсунмаслик чақириқлари, тартибсизликларни қўзғатиш, фуқаровий итоатсизлик, террорчилик ҳаракатлари, партизанлар уруши усуслари. Агар бу ҳаракатлар маълум бир дин билан боғлиқ бўлса, экстремизм диний деб баҳоланиши мумкин. Экстремизм – бу сиёсий тизимни мажбуран ўзгариши ёки ҳокимиятни эгаллашга қаратилган ҳар қандай фаолиятдир.

Ушбу жиноят таркибини кўриб чиқамиз (32-чизма).

32-чизма

Экстремизм жиноятининг таркиби (ҚР ЖК нинг 182, 183, 256–260-моддалари)

Объект

Қозоғистон Республикаси нинг суверенитети ва хавфсизлиги, миллий манфаатлари, ижтимоий муносабатлари

Субъект

14 ёшга тўлган шахс – (ҚР ЖК нинг 173, 174, 177, 178, 184, 255, 256, 257 (1.2-қисм), 258, 261, 269-моддалари); 16 ёшга тўлган шахс – бошқа турдаги жиноятлар учун.

Объектив томони

мавжуд ҳаракатлар – ҳокимиятга бўйсунмасликка чақириқ, тартибсизликларни уютириш, фуқаролик бўйсунмаслиги, террорчилик ҳаракатлари, ҳокимиятни ноқонуний эгаллаш.

Субъектив томони

тўғридан-тўғри ният – шахс ноқонуний ҳатти-ҳаракатларни амалга оширади, Қозоғистон Республикасининг манфаатларига заар етказилишини кутади ва бу заарнинг содир бўлишини хоҳлайди.

Терроризм – бу зўравонлик мафкураси ва зўравонлик ёки бошқа жиноят ҳатти-ҳаракатларни содир этиш ёки қилиш билан таҳдид қилиш орқали давлат органларининг қарор қабул қилишига таъсир қилиш амалиёти. Терроризмнинг мақсади – аҳолида қўрқувни тарқатиш; шахсга, жамиятга ва давлатга заар етказиш; расмийларга ёки муайян сиёсий раҳбарларга ўз сиёсатларини ўзгаришиш учун босим ўтказиш. Терроризм шакллари: сиёсий, миллатчилик ва диний.

Ушбу қаттиқ жазоланадиган жиноятининг таркибини кўриб чиқамиз (33-чизма).

Шундай қилиб, конституциявий тузум ва давлат хавфсизлигига қарши жиноятлар жамият барқарорлигини бузади, давлатнинг тинч ривожланишига таҳдид солади.

Қозоғистон Республикаси конституциявий тизимининг асослари Қозоғистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган. Улар инсонни, унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини энг юқори қадрият деб биладилар, Қозоғистон Республикаси суверенитети чегараларини белгилайдилар, жамоат ва хусусий мулкни тан оладилар ва тенг равишда ҳимоя қиласилар.

Бу мұхим. Гуноқкордан топилған ёки тасодиған пайдо бўлиб қолған бошқа бирөнг мол-мулқини эгаллаб олиш ўғрилик деб ҳисобланмайды (Қозоғистон Республикаси Олий судининг 2003 йил 11 июлдаги 8-сонли “Ўғрилик ҳолатларида суд амалиёти түғрисида” қарори).

Талончилик пайтида мулкни тортиб олиш жараёни бошидан охири гача очик характерда бўлади. Тортиб олишнинг очик усули жиноятчиинг мулкка эгалик қилиш учун бирон-бир жисмоний куч сарфлашини (силташ, итариш ва х.к.) ўз ичига олади.

Фиригарлик – бу бошқанинг мулқини ўғирлаш ёки фиригарлик ё ишончга кириш орқали бошқа бирөнг мулкига бўлган ҳуқуқни олиш. Шуни таъкидлаш керакки, фиригарликда алдов мулкни субъектга ўтказишнинг асосий сабаби бўлиб хизмат қиласди. Бу мулкни жиноятчига “ихтиёрий равишда” бериш билан тавсифланади.

Товламачилик – бу зўравонлик ёки бирөнг мулқини йўқ қилиш ёки бузиш таҳди迪 остида бошқа бирөнг мулқини топшириш талаби. Товламачиликда одатда жабрланувчини ёки унинг қариндошларининг обўсини тўкувчи маълумотлар ёки бошқа маълумотларнинг ошкор этилиши жабрланувчи ёки унинг қариндошлари манфаатларига жиддий зарар етказиши мумкин бўлган маълумотлар тарқалиши хавфи мавжуд бўлади.

Босқинчилик – талончилик, талаш мақсадида куч ишлатиш йўли билан қилинган ҳужум. Талончилик хавфи нафақат мулкка тажовуз қилиш, балки бундай тажовуз усулида ҳам мавжуд. Бу ерда ҳужум қилинган шахснинг ҳаёти ва соғлиги учун хавфли бўлган зўравонлик ишлатилган бўлиши ёки ишлатилиши мумкин.

Иқтисодий жиноятчилик миллий муаммога айланди. Бу жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларида содир бўлаётган жараёнларга

салбий таъсир кўрсатмоқда. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликларнинг жамоат учун хавфлилиги уларнинг истеъмолчилар ва тадбиркорларнинг қонуни манфаатларига тажовуз қилиш, иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги давлат манфаатларини бузиши ўз ичига олади.

Объектив томон ҳаракатларни бажариш билан тавсифланади. Иқтисодий фаолият соҳасидаги бир қатор жиноятларнинг мұхим белгиси ижтимоий хавфли оқибатлардир. Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарликларнинг субъектив томони қасдан айборлик билан тавсифланади. Субъектив томоннинг мұхим хусусияти сабаб ва мақсад. Қозоғистон Республикаси Жиноят

Лутғат

- **Ўғирлик** – бирөнг мулқини яширин ўғирлаш
- **Талончилик** – бирөнг мулқини очиқдан очик ўғирлаш.
- **Босқинчилик** – бирөнг мулқини ўғирлаш учун қилинган ҳужум, шунингдек, инсон ҳаёти ёки соғлиғи учун хавфли бўлган зўравонлик.
- **Фиригарлик** – алдов йўли билан ёки ишончга кириш орқали бирөнг мулқини ўғирлаш.

24-§. Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар. Иқтисодий соғасидаги жиноий ҳуқуқбузарликлар

Бугунги дарсда:

мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарлик хусусиятларини күриб чиқамиз; иқтисодий соғадаги жиноий ҳуқуқбузарликларни күриб чиқамиз.

Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар. Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 6-моддасида давлат ва хусусий мулк давлатимиз томонидан тан олиниши ва тенг равища ҳимоя қилиниши белгилаб қўйилган. Мулк ҳуқуқи шахснинг энг муҳим ижтимоий имтиёзларидан биридир.

Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 6-бобида мулкка нисбатан жиноятлар рўйхати келтирилган.

Таянч сўзлар:

- ўғирлик
- талончилик
- босқинчилик
- фирибгарлик
- иқтисодий жиноятлар
- иқтисодий жиноятчилик

● Кўшимча маълумотлар

Мулкка қарши баъзи жиноий ҳуқуқбузарликларнинг баъзиларини кўрсатамиз:

ҚР ЖК нинг 187-моддаси Майда ўғирлик.

ҚР ЖК нинг 188-моддаси Ўғирлик.

ҚР ЖК нинг 190-моддаси Фирибгарлик.

ҚР ЖК нинг 191-моддаси Талончилик.

ҚР ЖК нинг 192-моддаси Босқинчилик.

ҚР ЖК нинг 194-моддаси Товламачилик.

ҚР ЖК нинг 196-моддаси Жиноий йўл билан топилган мол-мулкни сотиб олиш ёки сотиш.

ҚР ЖК нинг 200-моддаси Автомобиль ёки бошқа транспорт воситасидан ўғирлаш ниятисиз ноқонуний фойдаланиш.

ҚР ЖК нинг 202-моддаси Бирорнинг мулкини қасдан йўқ қилиш ёки унга зарар етказиш.

Кичик ўғирлик, ўғирлик, талончилик, босқинчилик, фирибгарлик, товламачилик каби жиноятлар тез-тез содир бўлиб туради. Уларни кўриб чиқишига ўтамиш.

Кичик ўғирлик озгина миқдорда бирорнинг мулкини ўғирлаш, фирибгарлик, ўзлаштириш ёки ишлатиб юбориш. Аҳамиятсиз миқдор ташкилотга тегишли бўлган мол-мулк ҲИМ қийматининг ўн баравар миқдоридан ошмаган ёки шахсга тегишли бўлган мол-мулк ҲИМнинг икки бараваридан ошмаган қиймат.

Ўғриликнинг ўзига хос хусусияти яширин ўғирлиkdir. Яширин ўғирликнинг белгиси мулкни ўғирлаш деярли сезилмай амалга оширилган бўлиши керак.

корхоналарга ёки давлатга молиявий заар етказади. Уларнинг энг кенг тарқалгани – истеъмолчиларнинг фирибгарлиги ва ноқонуний бизнес фаолияти.

Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги шундан иборатки, бундай тажовузлар натижасида давлатнинг ёки иқтисодий фаолият билан боғлиқ субъектларнинг иқтисодиётига жиддий заар етказилиши мумкин.

Иқтисодий ҳуқуқбузарликлар учун жиноий жавобгарлик суд томонидан жиноятнинг оғирлигига қараб белгиланади.

Мисол

Фуқаро А. технологияни яхши билган, доимий иш жойига эга бўлмаганлиги сабабли, ўз маҳорати эвазига бойиб кетишга қарор қилди. Ўзининг принтеридан фойдаланиб, фуқаро А. қалбаки пуллар – тенге пулларини чиқара бошлади. Шундай қилиб, фуқаро А. ўз уйда 1 000 000 тенгени 10 000 ва 20 000 тенге купюраларида тайёрлади. Ўйлаганини амалга оширгач, у ўз пулларини ишлатиш ва ноқонуний фойдага эга бўлиш учун дўконга борди. Дўкон сотувчиси фуқаро А. томонидан тайёрланган купюрани текширди. Накд пулни текшириш воситаси купюранинг қалбаки эканлигини кўрсатди. Сотувчи полицияни чақирди. Фуқаро А. қўлга олинди. Ушбу мисолда ҚР ЖК нинг 231-моддаси мол-мулкини мусодара қилиш билан ёки мусодара қилмасдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони назарда тутади.

Шундай қилиб, иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарликлар жиноий қонунларда кўзда тутилган иқтисодий манфаатларга тажовуз қилишдир. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарлик таъмагирлик ҳисобланади.

Иқтисодий жиноятлар давлатнинг ривожланишини умуман тўхтатиб қўяди, мавжуд бўлган барча иқтисодий муаммоларни кучайтиради ва мамлакатимизнинг миллий хавфсизлигига таҳдид солади.

1. Мулкка нисбатан қандай жиноий ҳуқуқбузарликларни билишингизни айтинг. Майда ўғирлик деганда нимани тушунасиз?
2. Қандай ҳаракатлар товламачилик деб ҳисобланади? Фирибгарнинг мақсади нима? Товламачилик ва фирибгарликни солишитиринг. Фирибгарлик курбони бўлмаслик учун қандай ҳаракат қилиш керак? Мунозара қилинг. Қандай қилиб фирибгарларнинг курбонига айланмаслик кераклигини мухокама қилинг. Фирибгарлар томонидан алданиб қолмаслик учун нимани билишингиз керак?
3. Иқтисодий жиноий ҳуқуқбузарликларга таъриф беринг, уларнинг асосий хусусиятларини айтинг. Иқтисодий жиноий ҳуқуқбузарликнинг қандай турлари мавжудлигини айтинг. Тушунчаларни кенгайтиринг ва тавсифланг: *зарар, тадбиркорлик, жарима*. Иқтисодий жиноятларда улар нимани англатади?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Вазиятни мухокама қилинг.

1. Фуқаро И. автобусда кетаётганда тасодифан бироннинг уяли телефонини топиб олди. У бу уяли телефонни ўзида олиб қолишига қарор қилди. Жиноий ҳуқуқбузарликнинг бирор бир таркиби фуқаро И.нинг ҳаракатларида кўринадими?
2. Фуқаро К. қишлоқ хўжалиги ярмаркасида бўлганида, фуқаро Т.нинг қора сумкасини кўрди. Фуқаро Т. бу эркакнинг сумкасини тортиб олиб, уни ерга итариб,

кодексида сакқизинчи боб иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноятларга бағишиланган. Буларга иқтисодий соҳадаги ноқонуний хатти-харакатлар киради.

● Құшымча маълумотлар

Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноятларнинг айрим турларини күрсатамиз.

✓ **ҚР ЖКнинг 217-моддаси** Молиявий (инвестиция) пирамидасини яратиш ва бошқариш.

✓ **ҚР ЖКнинг 218-моддаси** Жиноий йўл билан олинган пул маблағларини ва (ёки) бошқа мол-мulkни легаллаштириш (қонунлаштириш).

✓ **ҚР ЖКнинг 219-моддаси** Қарзни ноқонуний олиш ёки бюджет қарзини систеъмол қилиш.

✓ **ҚР ЖКнинг 231-моддаси** Қалбаки пуллар ёки қимматли қоғозларни ишлаб чиқариш, саклаш, бериш ёки сотиш.

✓ **ҚР ЖКнинг 232-моддаси** Сохта тўлов карталари ва бошқа тўлов-ҳисоб-китоб ҳужжатларини тайёрлаш ёки сотиш.

✓ **ҚР ЖКнинг 234-моддаси** Иқтисодий контрабанда.

✓ **ҚР ЖКнинг 244-моддаси** Фуқаронинг солиқ ва (ёки) бюджетга тўловларни тўлашдан бўйин товлаши.

✓ **ҚР ЖКнинг 247-моддаси** Ноқонуний мукофот олиш.

Тадбиркорлик субъектини давлат рўйхатидан ўтказиш юридик тадбиркорлик фаолиятининг муҳим қисми ҳисобланади. Зарур ҳолларда фаолият билан шуғулланиш учун маҳсус рухсатнома (лицензия) мавжудлиги ҳамда рухсатномалар ва билдиришномалар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилиниши.

Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарлар – бу иқтисодий манфаатларнинг бузилиши, улар мансабдор шахслар ёки бошқа шахслар томонидан иқтисодий фаолиятни одатдаги тартибда қасдан бузишни ўз ичига олади.

Иқтисодий жиноятларнинг белгилари

1. Ўз манфаатини кўзлайдиган белги – фойда.

2. Касбий фаолият жараёнида содир бўлади.

3. Катта зарар.

4. Барқарор белги.

Аксарият иқтисодий жиноятларнинг битта умумий жиҳатлари мавжуд: улар ҳар доим режалаштирилади, ҳар доим қасдан қилинади.

Иқтисодий жиноий ҳуқуқбузарликлар ноқонуний деб ҳисобланади ва фуқароларга,

Лугат

- **Иқтисодий фаолият соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар** – иқтисодий манфаатларга тажовузdir.

- **Иқтисодий жиноятчилик** – корхоналар ва фуқароларнинг иқтисодий манфаатларига зарар етказадиган ижтимоий хавфли ноқонуний хатти-харакатлар.

22-расм. Ноқонуний мукофот учун жазо

вонлик билан чеклаш. Бевосита объект инсон ҳәёти ва саломатлиги хавфсизлигидир. Объектив томони гаровни қўлга олиш ва уни ушлаб туриш билан билан ифодаланади. Ушбу жиноятнинг субъектив томони тўғридан тўғри қасддан содир этиш кўринишидаги айборлик билан тавсифланади. Жиноятнинг субъекти 14 ёшга тўлган шахсdir.

Террор хуружларини уюштирган жиноятчилар тинч аҳолини қўрқитишади. Бундай ҳаракатлар билан улар мамлакатнинг давлат сиёсатига таъсир кўрсатишга ҳаракат қилмоқдалар. Терроризмга қарши кураш дунёнинг барча мамлакатлари учун кенг тарқалган эҳтиёждир, бу биргаликда саъй-ҳаракатларни талаб қилади.

Эътибор беринг!

Замонавий техник воситалар исталган рақамдан ва исталган жойдан қўнғироқни осонликча аниқлади, ҳаттоқи сиз "яширин" рақамдан ёки таксофондан қўнғироқ қилсангиз ҳам. Ҳушёр бўлишни ва сохта террор актини хабар қилишда фавқулодда вазиятлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш хизматларининг вақтини олиб, ҳақиқатан тез ёрдамга муҳтоҷ бўлганларга ёрдам беришдан чалғитиши мумкинлигини унутманг.

Тарихдан

2001 йил 11 сентябрь куни террорчилар Жаҳон савдо марказини бутунлай йўқ қилишди. Икки самолётни олиб қочиб, Жаҳон савдо маркази биносига бориб урилди. Расмий маълумотларга кўра, ушбу ҳужумда 8900 киши жароҳат олган ва 2993 киши вафот этган. Бу Америка халқини қўрқитиш учун пухта ўйланган ҳаракат бўлган (23-расм).

23-расм. АҚШдаги Жаҳон савдомарказининг вайрон қилиниши

2016 йилда Қозоғистонда икки ой ичida Ақтўбе ва Алмати шаҳарларида террорчилик ҳаракатлари содир бўлди. Ақтўбе шаҳрида бир гурӯҳ жиноятчилар қурол дўконлари ва ҳарбий қисмга ҳужум қилишди. Алматида қуролланган одам полиция ходимларига ҳужум қилди, одамлар ҳалок бўлишди. Жиноятчи ўлим жазосига ҳукм қилинди.

ҚР ЖКнинг 294-моддаси "Вандализм"ни кўриб чиқамиз. Бир неча йиллар давомида одамлар маданий ёдгорликларни авлоддан авлодга ўтказдилар. Аммо, афсуски, бу қадриятлар инсон томонидан атайлаб бузилади ёки йўқ қилинади.

Вандализм – инсоннинг бузғунчилик хатти-ҳаракатларининг бир шакли. "Вандализм" сўзи 455 йилда Римни талон-тарож қилган қадимиј ва насроний маданиятнинг кўплаб ёдгорликларини вайрон қилган германиялик вандаллар қабиласининг номидан келиб чиқкан. Вандаллар ҳаддан зиёд шафқатсизлиги билан ажralиб турар эдилар, улар нафақат зиёратгоҳлар ва маъбадларни вайрон қилишди, балки буни жуда камситувчи усуlda қилишга ҳаракат қилишди.

номағым төмөнгө қочиб кетган. Ушбу факт бүйіча ҚР ЖК нинг 188-моддасыда күзде тутилған “Үғирилік” жинояты бүйіча судолди тергови бошланған. Жиноят содир этган шахснинг ҳатти-харакатлари түрі белгиландими?

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гурухда ишлаш

Фұқаро А. Алматида иккі хонали квартирага зәға бўлиб, уни талабаларга топширишни бошлади. У турар жой учун ойига 100 000 тенге олган. Шу билан бирга, фұқаро А. ўзини якка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказмаган ва шунга мувофиқ бюджетга солик тўлашдан қочган. Вазиятни муҳокама қилинг. Бу ҳолатда жиноий ҳуқуқбузарлик таркиби борми?

25-§. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби қарши жиноий ҳаракатлар

Бугунги дарсда:

жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқамиз.

Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби. Ушбу тушунчалар бир-бiri билан боғлиқ. **Жамоат тартиби** – бу турли жойларда фұқароларнинг хотиржам ва муносиб хулқ-авторини таъминлайдиган жамоатчилик муносабатларининг уйғунлашуви.

Таянч сўзлар:

- жамоат хавфсизлиги
- жамоат тартиби

Қозогистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-бобида жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби қарши жиноятлар учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилған. Ушбу боб 41 та жиноий ҳуқуқбузарликни ўз ичига олади (ҚР ЖК нинг 255-295-моддалари). Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликлар маълум бир кишига заар етказмайди, балки умуман жамият хавфсизлигига заар етказади.

● Кўшимча маълумотлар

Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартиби қарши жиноятларнинг айримларини кўрсатамиз:

ҚР ЖК нинг 255-моддаси Терроризм акти.

ҚР ЖК нинг 261-моддаси Гаровга олиш.

ҚР ЖК нинг 268-моддаси Бандитизм.

ҚР ЖК нинг 273-моддаси Террорчилик акти тўғрисида қасдан нотўғри хабар бериш.

ҚР ЖК нинг 293-моддаси Безорилик.

ҚР ЖК нинг 294-моддаси Вандализм ва бошқалар.

ҚР ЖК нинг 261-моддаси “Гаровга олиш” ни кўриб чиқамиз. **Гаровга олиш** – бу давлатни, ташкилотларни ёки фұқароларни ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширишга мажбурлаш мақсадида қилинадиган бир ёки бир нечта шахснинг эркинлигини ноқонуний ва зўра-

«Безорилик» жиноятининг таркиби

● Объект

ижтимоий тартиб, яъни жамиятда одамлар орасида шаклланган ўзаро муносабатлар тизими.

● Объектив томони

ошкора ҳурматсизликни ифодаловчи ижтимоий тартибни ўта қўпол равища бузишдан иборат жамият учун хавфли ҳаракатларни содир қилиш.

● Субъект

16 ёшга тўлган соғлом жисмоний шахс

● Субъектив томони

қасддан айбдорлик шакли ва тўғридан-тўғри ният.

Шундай қилиб, жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар – шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий манбаатларини ҳимоя қилиш шартларига зид келадиган ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлардир. 10-бобга киритилган жиноятлар аниқ бир кишига заар етказмайди, балки уларнинг ижтимоий манбаатларига – умуман Қозогистон жамиятининг ҳаёти хавфсизлигига заар етказади.

1. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳуқуқбузарликларни санаб беринг.
2. «Вандализм» жиноий ҳуқуқбузарлигига ҳуқуқий баҳо беринг.
3. Безорилик нима ва унинг жамият ва давлат учун қандай хавфлилиги ҳақида ўз фикрингизни билдиринг. ҚР ЖК да безорилик учун жазони топинг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Мунозара.

Террорчиликни қандай сабаблар юзага келтиришини муҳокама қилинг. Террорчилик актларига қарши қандай курашиб керак? Барча ўқувчилар ўз фикрларини билдиришлари мумкин.

Мураккабликнинг 3-даражасидаги топшириқ. Муаммони ҳал қилинг.

14 ёшли Асқар, қишлоқ мактабининг ўқувчиси, синдошлари билан ҳазиллашибга қарор қилди. У полицияни чақириб, мактабга бомба қўйилганини айтди. 100 дан ортиқ одам эвакуация қилинди, мактабдан қочаётган ўқувчилардан бири йиқилиб, ўткир нарсага боши билан урилиб ўлди. Полиция ходимлари кўнғироқ қилган одамни дарҳол аниқладилар. Асқарга қандай жазо қўлланилади? ҚР ЖК га мурожаат қилинг. Ушбу ҳаракат учун жиноятчи неча ёшдан жавобгар бўлиши мумкин?

Вандализм – биноларни, бошқа иншоотларни, тарихий ва маданий ёдгорликларни, давлат томонидан муҳофаза қилинадиган табиий объектларни ёзувлар ёки расмлар билан таҳқирлаш ёки жамоат ахлоқини ҳақорат қилувчи бошқа хатти-харакатлар билан, шунингдек, транспортда ёки бошқа жамоат жойларида мулкка қасдан зарар етказиш.

Таҳқирлаш – ушбу объектларга ёзувларни (иборалар, сўзлар, шеърлар, матнлар ва бошқалар), жамоат ахлоқи асосларига зид бўлган номақбул расмларни чизиш. Ушбу жиноий ҳуқуқбузарлик таркибини кўриб чиқамиз (34-чизма).

34-чизма

«Вандализм» жиноятининг таркиби

● Объект

ижтимоий тартиб ва ахлок

● Объектив томони

жиноят содир этишга қартилган харакатлар, маданият ёдгорликлари, бинолар, табиатни таҳқирлаш, ёзувлар ёзиш ва бошқалар.

● Субъект

16 ёшга тўлган жисмоний шахс

● Субъектив томони

ҳуқуқбузарнинг содир этилган хатти-харакатларига ички, шахсий муносабати. Фақат тўғридан-тўғри ният, одам ўз харакатларининг салбий хусусиятини тушунади, салбий оқибатлар бошланишини олдиндан сезади ва салбий натижага эришишга интилади.

Вандализм жуда катта молиявий заарар етказади, салбий ижтимоий, маданий ва маънавий оқибатларга олиб келади. Миллий ва маданий меросга, тарихий қадриятларга, қонунга риоя қилиш, ватанпарварлик туйғусини ривожлантириш вандализм хатти-харакатларининг олдини олиш учун асос бўлган тартибни сақлашга ёрдам беради. ҚР ЖК нинг 293-моддаси “Безорилик” ни кўриб чиқамиз.

Безорилик – бу жамоат тартибини ўта қўпил равишда бузиш, фуқароларга нисбатан зўрлик ишлатиш ёки уни қўллаш билан таҳдид қилиш, шунингдек, бошқа одамларнинг мулкини йўқ қилиш ёки шикастлаш ёғоят беадаблик билан ажралиб турадиган одобсиз хатти-харакатлар билан жамиятга нисбатан аниқ ҳурматсизликни ифодаловчи ахлоқсиз харакатларни содир қилиш. Ушбу жиноят таркибини кўриб чиқамиз (35-чизма).

Лугат

- **Жамоат хавфсизлиги** – шахсни, жамиятни ва давлатни ўта хавфли бўлган ички таҳдидлардан ҳимоя қилиш даражаси.
- **Жамоат тартиби** – меъёrlарга риоя қилиш натижасида шаклнадиган жамоатчилик билан алоқалар тизими.

Коррупция хатти-харакати – мансаб ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ ноқонуний фаолият. Коррупция хатти-харакатларининг асосий рағбати – бу хукукий ваколатлардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий фойда олиш имкониятидир. Асосий сакловчи омил – бу фош этилиш ва жазо хавфидир.

Коррупция хатти-харакатларининг шакллари. Тадқиқотчилар коррупция хатти-харакатларининг қуйидаги шаклларини ажратиб күрсатишиади: пораҳүрлик, непотизм (қариндошлик), товламачилик, фаворитчилик, протекционизм, лоббичилик, имтиёзли қарзлар, буюртмалар бериш, жамоат манбаларига кириш учун шахсий алоқалардан фойдаланиш ва бошқалар.

Фаворитчилик (*favor* сўзидан – “раҳм-шафқат”) – хизматда севгиларга ишга зарар келтирувчи ноҳақ, ғаразли ҳомийлик.

Непотизм (қариндош-уруғчилик) (*nepotis* сўзидан – “набира, жиян”) – бу қариндошлари ёки дўстларига касбий фазилатларидан қатъи назар имтиёзлар берадиган (масалан, ишга ёллашда) фаворитчиликнинг бир тури.

Протекционизм (*protectio* сўзидан – “ёпиш”) – бу қариндошликтинка қараганда кенгрок тушунча. Бу ерда дўстлар муайян лавозимда ишлашга яроқли ёки йўқлигидан қатъи назар афзал кўрилади.

Лоббизм (*lobby* сўзидан – “бекитиқча”) – бу хусусий ва жамоат ташкилотларининг – сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, корпорациялар, тадбиркорлик уюшмалари ва бошқалар (босим гуруҳлари деб аталадиган) парламент қарорларини қабул қилиш жараёнидаги механизми.

Коррупция қуйидаги асослар бўйича таснифланиши мумкин:

- намоён бўлиш соҳалари бўйича: иқтисодий – савдо, иқтисодий соҳада; сиёсий – давлат бошқаруви соҳасида, умуман сиёсат соҳасида; экология соҳасида;
- субъектларнинг мақоми бўйича (коррупция харакати содир этган): давлат (бюрократик) коррупция (давлат амалдорлари, турли даражадаги давлат хизматчилари); тижорат (фирма менежерлари, тадбиркорлар); сиёсий (сиёсатчиларнинг коррупцияси);
- коррупция муносабатларини марказлаштириш даражасига кўра – марказлаштирилмаган (ҳар бир пора берувчи ўз ташабbusи билан ишлайди); марказлаштирилган коррупция “пастдан юқорига” (қуи мансабдор шахслар томонидан мунтазам равишда тўпланадиган пора улар билан юқорироқларга бўлинади); марказлаштирилган коррупция “юқоридан пастга” (юқори мансабдор шахслар томонидан мунтазам равишда тўпланадиган пора қисман ўз қўл остидаги-ларга ўтказилади);
- коррупция алоқаларининг мунтазамлик даражасига кўра: доимий бўлмаган, тизимли (институционал) ва клептократия – коррупция ҳокимият муносабатларининг ажралмас қисми сифатида;

9-боб. КОРРУПЦИЯ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРИ УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

26-§. Коррупция ҳуқуқбузарлары түшунчаси ва белгилари

Бугунги дарсда:

коррупция ва коррупция хатти-харакатлари түшүнчаларини, коррупция ҳуқуқбузарларининг хусусиятларини күриб чиқамиз.

Коррупция ва унинг турлари. *Коррупция* – сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги ижтимоий хавфли ҳодиса. Коррупция мансабдор шахсларнинг онгли равища мансаб мавқеидан ноқонуний усулда ҳар қандай шаклда мулкий ва номоддий имтиёзлар ва устунликларни олишида, шунингдек, бу шахсларнинг сотиб олинишида намоён бўлади.

Бошқача айтганда, коррупция – бу давлат вазифаларидан шахсий манфаатлар учун фойдаланишdir. *Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарларлар* – бу коррупция билан бевосита боғлиқ бўлган ёки коррупция учун шароит яратадиган, қонун билан белгиланган маъмурий ва жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган ҳаракатлар ёки ҳаракатсизликлар.

Коррупция давлат билан вужудга келган. Коррупция ҳар доим ҳокимият билан, шахсий манфаатларга эришиш учун куч усусларини қўллаш қобилияти билан боғлиқ. Ҳозирги вақтда коррупция даражасини ва коррупция ҳуқуқбузарларининг сонини камайтириш масаласи ҳақида гап кетяпти.

Куйидаги жадвалда коррупция турлари кўрсатилган (36-чиизма).

36-чиизма

Коррупция турлари

Маишӣ

Оддий фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келади. Буларга фуқаролар томонидан амалдорга ва унинг оила аъзоларига турли хил совғалар ва хизматлар киради.

Ишга оид

Давлат ва бизнеснинг ўзаро таъсирида юзага келади. Масалан, давлат буюртмаларини, тендерларни тақсимлаш. Бу ерда бюджет пулларини шўъба компанияларига тақсимлаш кузатилади.

Сиёсий

Бу ерда коррупция юқори ҳокимият тизимида мавжуд бўлиб, ҳокимиятдаги гуруҳларга тегишли.

Субъектив томон. Мақсад – ноконуний иш ҳақи ёки бошқа имтиёзларни олишдир. Айб – түғридан-түғри ниятдир. Айбдор шахс үзи соодир этган ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг ижтимоий хавфлилиги ва ноконунийлигини билади ва уни содир этишни хоҳлайди.

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик субъектлари интизомий, маъмурый ва жиноий жавобгарликка тортилади. Бу ҚР Жиноят кодексида, ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарликлар түғрисидаги кодексида ва “Давлат хизмати түғрисида” ҚРнинг Қонунида кўзда тутилган. 16 ёшга тўлган шахс пора субъекти бўлиши мумкин.

Давлат хизматчилари ҳеч қандай шароитда коррупцияга йўл қўймасликлари ва ҳар томонлама коррупцияга қарши курашилари шарт. Давлат хизматчилари ўзлари ишлаётган давлат органи ва (ёки) ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг раҳбарларига коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар түғрисида хабардор бўлганликлари түғрисида дарҳол хабар беришлари керак (ҚР нинг “Давлат хизмати түғрисида” ги Қонунининг 10-моддаси).

Давлат хизматчисининг ташқи қиёфаси хизмат вазифаларини бајараётган пайтида давлат аппаратининг обрўсини мустаҳкамлашга ёрдам беради, бу расмийлик, вазминлик ва аниқлик билан ажралиб турадиган, умумий қабул қилинган иш услубига мос келади.

Шундай қилиб, коррупция ҳар доим ҳокимият ёки ҳокимиятга таъсир қилиш қобилияти билан боғлиқ. Қонун ҳужжатларида давлат хизматчиларига талаблар кучайтирилган. Бу талаблар ҚРнинг 2015 йил 18 ноябрдаги “Коррупцияга қарши курашиш түғрисида” ги Қонунида, 2015 йил 23 ноябрдаги “Давлат хизмати түғрисида” ги ва бошқа Қонуларда ўз аксини топган.

1. Сиз коррупциянинг қандай кўринишларини биласиз?
2. Коррупция ҳуқуқбузарликлари тушунчаси ва белгиларини очиб беринг.
3. Коррупциянинг сабаблари нимада?

Мураккабликнинг 1-даражасидаги топшириқ. Якка тартибда ишлаш

“Коррупциянинг салбий оқибатлари” мавзусида тақдимот тайёрланг. Берилган чизмани дафтарларингизда давом эттиринг.

Коррупциянинг салбий оқибатларининг асосий гуруҳлари

Ижтимоий-иқтисодий
оқибатлар

Сиёсий-ҳуқуқий
оқибатлар

Ахлоқий-этик
оқибатлар

- коррупция алоқалари турига күра: вертикаль (хұжайин – бўйсунувчи), горизонтал (бир хил даражадаги шахслар ва тузилмалар ўртасида);
- хатти-харакатлар тури бўйича – пора бериш, хизматларни алмашиш, шу жумладан хўжайнинларни ҳимоя қилиш, дўстлик ва қариндошлик. Коррупция сабаблари: аҳолининг турмуш даражаси пастлиги, давлат хизматчиларининг маоши пастлиги, фуқароларнинг ахлоқий меъёрлари пастлиги, жазосизлик, порахўрлик фактлари га жамиятнинг муносабати ва бошқалар.

Коррупция ҳуқуқбузарликларининг белгилари:

Объектлар – давлат хизмати ва давлат бошқаруви манфаати, қонун билан ҳимояланган жамоат муносабатлари.

Ҳуқуқбузарликлар субъектлари – давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар ва уларга тенглаштирилган шахслардир. Булар давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, Қозогистон Республикаси Қуролли кучлари ва бошқа ҳарбий қисм ва республиканинг қўшинлари, шунингдек, масъул жамоат лавозимларини эгаллаб турган шахслар. Булар қаторига Парламент ва Маслаҳатлар депутатлари, судьялар ва барча давлат хизматчилари, шунингдек, давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар киради.

Коррупция ҳуқуқбузарлигининг субъекти мансабдор шахсларга ва давлат вазифаларини бажаришга ваколат берилган бошқа шахсларга ёки уларга тенглаштирилган шахсларга пора берган, шунингдек, уларга ноқонуний мулкий (мулкий бўлмаган) имтиёзлар ва устунликлар берган жисмоний ва юридик шахслар бўлиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаймиз.

Объектив томон – бу харакатлар ёки харакатсизлик. Улар ижтимоий хавфли бўлиб, жамият ва жамият аъзоларига жуда катта сиёсий, моддий ва бошқа заарар етказади, шунингдек, ижтимоий қадриятлар ва жамият асосларига заарар етказади.

Коррупция ҳуқуқбузарликларининг энг кенг тарқалган турлари пора олиш, пора бериш, ваколатни суистеъмол қилишдир.

Лутғат

- **Коррупция** – давлат вакилларининг шахсий манфаатлар ва устунликлар учун давлат вазифаларидан ноқонуний фойдаланиши.
- **Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар** – коррупция билан боғлиқ ноқонуний харакатлар.
- **Ҳокимият вакили** – қонунда белгиланган тартибда маъмурий ваколатлар берилган давлат хизматчиси.
- **Коррупциялашиш** – ҳокимият ҳолатининг тавсифи. Бу ерда барча ҳокимият тармоқлари ўзаро боғлиқ бўлиб, ўзларининг расмий мавқеидан фойдаланиб, шахсий манфаатларга интиладилар.

лавозимига боғлиқ равища бошқа шахслардан аниқ бошқа моддий мукофотлар олишидадир.

Пора бериш – мансабдор шахсга шахсан ёки воситачи орқали мансабдор шахснинг қонуний ёки ноқонуний хатти-харакатлар (харакатсизлик) қилиши ёки пора берган шахсга фойда келтирадиган ҳар қандай афзалликларга эта бўлиши учун, шу жумладан хизматда умумий ҳомийлик ёки яширишлик учун пора бериш.

Пора бўлиши мумкин: Нарсалар – пул, шу жумладан чет эл валютаси, бошқа валюта бойликлари, қимматли қоғозлар, озиқ-овқат ва саноат товарлари, кўчмас мулк ва бошқалар.

- Мулкий хизматлар ва имтиёзлар пора оловчига бепул тақдим этилади, гарчи умуман олганда улар тўланиши керак бўлган ёки аниқ арzonлаштирилган нархда бўлса ҳам. Булар: санаторий ёки сайдохлиқ учун йўлланмалар, саёҳат чипталари, мансабдор шахснинг харажатлари ва кўнгилочар тадбирлари, таъмирлаш, қурилиш ва бошқа ишларнинг бажарилиши ва ҳоказолар.
- Поранинг беркитилган шакли – пора оловчига бошқа мулкий характердаги имтиёзлар беришdir. Масалан, қарздан кечиш, мансабдор шахснинг қарзини тўлаш, суддан мулкий даъвони қайтариб олиш, баъзи мулкни бепул (ёки аниқ арzon нархда) бериш, имтиёзли шартларда кредит олиш, берилган мулкнинг қийматини камайтириб бериш, хусусийлаштирилган объектлар, ижара тўловларини камайтириш банк кредитларидан фойдаланиш учун фоиз ставкалари.

Пора олиш субъектлари фақат давлат хизматчилари, мансабдор шахслар ёки уларга тенглаштирилган шахслар бўлиши мумкин. 16 ёшга тўлган шахс пора бериш предмети бўлиши мумкин.

Жиноятчиларнинг хатти-харакатлари пора бериш ёки олиш деб эътироф этилади ва қадриятлар, хизматлар, мулк ҳуқуқи ёки имтиёзларни олиш шартлари аниқ кўрсатилмайди, аммо жиноят иштирокчилари порани пора берувчининг манфаатларини қондириш учун берилганлигини тушунадилар. Хизмат ваколатига бўйсунадиган шахснинг хизматга бўйсуниши ёки хизматда бўлганлиги, унинг ваколати доирасидаги масалаларни, шу жумладан келгусида ҳам ижобий ҳал қилиниши учун маблағ ёки бошқа қимматбаҳо нарсаларни мансабдор шахсга бериш.

Хизматдаги умумий ҳомийлик, хусусан, бўйсунувчини асоссиз тайинлашда, шу жумладан белгиланган тартиби бузган ҳолда юқори лавозимга тайинлашда, рағбатлантириш тўловлари, мукофотлар ва бошқалар учун тақдим этилган шахслар рўйхатига киритишда намоён бўлиши мумкин. Мансабдор шахснинг пора берувчи томонидан содир этилган ҳуқуқбузарлик аниқланган тақдирда унинг ваколатига кирадиган жавобгарлик чораларини қўлламасликка розилиги хизмат доирасидаги бепарволикни ўз ичига олади ва ҳоказо.

Пора олиш ва беришда воситачиликни чеклаш керак. Воситачи бу пора оловчи ва пора берувчи ўртасида пора олиш ва бериш тўғрисида ўзаро келишувга эришишда ёки уни амалга оширишда ёрдам берадиган шахс. Бирор киши мансабдор шахсга пора сифатида топширилиши керак бўлган пора сифатидаги пул ёки бошқа қимматбаҳо нарсалар-

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш

ОАВ материаларини ўрганиш асосида, қуидаги иқтисодий, хукуқий ва сиёсий тусдаги чоралар коррупцияга қарши қандай амалга оширилаётгани ҳақида гапириб беринг.

Булар қуидаги чора-тадбирлар:

- давлат хизматчиларининг моддий фаровонлигини ошириш;
- фуқароларнинг коррупцияга нисбатан ахлоқий қарашини шакллантириш;
- хукуқни муҳофаза қилиш ходимларининг професионаллиги;
- давлат хизматчиларининг ахлоқий барқарорлиги;
- давлат хизматчиларининг даромадлари ва уларнинг қонунийлигини ҳаққоний назорат қилиш.

27-§. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг турлари

Бугунги дарсда:

Энг кўп учрайдиган коррупция турлари ҳақида билиб оламиз.

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар, уларнинг турлари. Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексида коррупцияга оид жиноятларнинг турлари кўрсатилган ва 11 та жиноий ҳуқуқбузарликлар аниқланган. Эътибор бериш керакки, деярли барча коррупцияга оид жиноий ҳуқуқбузарликлар жиноятлар деб тан олинади, яъни улар ижтимоий хавфли бўлиб, давлат, жамият ва шахсга жиддий заар етказади. Шунга кўра жарималар, ахлоқ тузашиб ишлари, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш, мулкни мусодара қилиш каби жазо турлари қўлланилиши мумкин.

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар ҚР Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодексида ҳам кўрсатилган, у олтида таркибдан иборат.

Шундай қилиб, коррупция ҳар доим ҳукумат билан ёки ҳукуматга таъсир қилиш қобилияти билан боғлиқ, шунинг учун қонунчилик давлат хизматчилариға юқори талабларни қўяди. Ушбу талаблар ҚРнинг 2015 йил 18 ноябрдаги “Коррупцияга қарши курашиб тўғрисида” ги Қонунида, Қозоғистон Республикасининг 2015 йил 23 ноябрдаги “Давлат хизмати тўғрисида” ги Қонунида, ҚР нинг 2011 йил 6 ноябрдаги “Ҳукуқни муҳофаза қилиш хизмати тўғрисида” ги Қонунида акс этган. Энг кенг тарқалган таркибларга мурожаат қиласиз. Бу пора олиш, пора бериш, мансаб ваколатларини суистеъмол қилиш.

Пора – бу хизмат учун одам амалдорга берадиган пул ёки бирон бир қимматли нарсадир.

Пора олиш – энг хавфли мансаб жиноятларидан биридир. Порахўликтининг моҳияти, мансабдор шахс ўз кўрсатган хизматлари учун ёки

Таянч сўзлар:

- коррупция
- пора
- хизмат мавқенини суистеъмол қилиш

ҚР ЖК нинг 247-моддаси "Ноқонуний мукофот олиш"ни күриб чиқамиз. Ушбу моддага биноан бу ҳаракатларни амалга оширишга мажбур бўлган шахслар томонидан хизмат ёки ишларни бажариш учун моддий мукофот, имтиёзлар ёки мулк билан боғлиқ имтиёзлар олиш ноқонунийдир. Бундай субъектларга қуидагилар киради:

- давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахс бўлмаган давлат органлари ёки давлат ташкилотлари ходимлари;
- бошқарув вазифасини бажармайдиган нодавлат ташкилотининг ходимлари.

Шифокорлар, педагоглар, ўқитувчилар пора олиш субъектига кирмайди. Улар ҚР ЖКнинг 247-моддаси "Ноқонуний мукофот олиш" бўйича жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Шундай қилиб, коррупция жиноятлари жамият ва жамият аъзоларига жуда катта заар етказади, сиёсий, моддий ва бошқа заарлар, шунингдек, жамиятнинг ижтимоий қадриятлари ва жамият негизларига заар келтиради.

1. Коррупция хуқуқбузарликлари тушунчаси ва белгиларини очиб беринг.
2. Коррупция билан боғлиқ хуқуқбузарлик субъектларини аниқланг.
3. Энг кўп тарқалган коррупция хуқуқбузарликларининг турларини аниқланг.

Мураккабликнинг 2-даражасидаги топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Саволларга жавоб беринг, бу ерда коррупция жинояти – пора олиш борми?

№	Турли вазиятлар	Бу ерда коррупция хуқуқбузарликлари мавжудми?
1	Болалар боғчаси тарбиячисига ота-оналар қимматбаҳо туғилган кун совғасини беришди.	
2	Банк ходими банк мижозига ҳақ эвазига катта миқдорда кредит олишда ёрдам беришни таклиф қилди.	
3	Йўл ҳаракати полицияси ходими йўл ҳаракати қоидабузарини пул эвазига қўйиб юборди.	
4	Ундириш компаниясининг ходими қарздорга мукофот эвазига қарзни қайтаришда ёрдам таклиф қилди.	
5	Озиқ-овқат дўкони сотувчиси маҳсулотларни сотишда ўз даромадларини ошириш мақсадида нархларни кўтарди (бозордан юқори).	

ни олиб, топшириш нияти бўлмасдан, яъни воситачи пул ёки қимматбаҳо нарсаларни пора оловчига бермайди, балки уларни ўзига олиб қолади. Бундай ҳолда ноқонуний хатти-харакатлар фирибгарлик деб баҳоланади.

Агар пора олишда икки ёки ундан ортиқ шахслар иштирок этган бўлса, илгари ушбу жиноятни биргаликда содир этиш тўғрисида келишиб олинган бўлса, бир гурӯҳ шахслар томонидан пора олинган деб ҳисобланади.

Мансаб ваколатларини суиистеъмол қилиш шахс томонидан ўзининг расмий ваколатларидан ўзи ёки бошқа шахслар ёки ташкилотларга фойда ва устунлик олиш ёки бошқа шахслар ёки ташкилотларга зарар етказиш мақсадида хизмат манфаатларига зид равишида фойдаланишидир. Бундай ҳолда фуқароларнинг ёки ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, ёки жамият ё давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларига жиддий зарар етказилиши мумкин.

Ушбу жиноятнинг объекти барча ҳокимият тармоқлари, ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро этувчи, суд ва маҳаллий ҳокимият органларининг бошқарув тартибига, нормал фаолиятига ва давлат хизматининг манфаатларига тажовуздир. Бу ҳолатда жиноятнинг мақсади ўзлари ёки бошқа шахслар ва ташкилотлар учун фойда ва устунлик олишидир. Мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш ҳаракатлар ёки ҳаракатсизлик шаклида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бундан ташқари, шуни таъкидлаш керакки, инсон бирон бир ҳаракатни фақат ўзининг расмий мавқеи туфайли амалга ошириши мумкин. Ҳаракатсизлик деганда, мансабдор шахснинг ўз хизмат вазифаларини бажармаслигини тушуниш керак.

Юридик шахсга етказилган зарар ишлаб чиқариши тўхтатиш ва ташкилотнинг нормал ишлашига тўсқинлик қилиш натижасида ушбу юридик шахс фаолиятининг тўхташидир.

Эътибор беринг!

Моддий мулкка етказилган зарар жиноят содир этилган пайтдаги энг кам ҳисобланган кўрсаткичнинг пул миқдорида белгиланади. Мансабдор шахсларнинг суиистеъмол қилиниши натижасида етказилган шахсий зиён жабрланувчининг соғлиғига енгил, ўртacha даражадаги зарар етказилганда сезиларли бўлиши мумкин.

Лутғат

- **Коррупцияга оид** ҳуқуқбузарликлар – коррупция билан боғлиқ коррупция учун шароит яратадиган ноқонуний хатти-ҳаракатлар.
- **Пора** – инсоннинг мансабдор шахсга хизмат эвазига берадиган қиймати.
- **Мансаб ваколатни суиистеъмол қилиш** – шахс ўзининг расмий ваколатидан ўзи ёки бошқа шахслар ёки ташкилотлар учун фойда ва устунлик олиш учун фойдаланадиши.

Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни ноқонуний мукофот олиш каби жиноий ҳуқуқбузарликдан ажратиш керак.

Эътибор беринг!

Қиймати икки ойлик ҳисоблаш индексидан ошмайдиган совғани олиш жиноят ҳисобланмайды.

Пора берган шахс унга нисбатан пора талаб қилингандар бўлса, жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Товламачилик шахс томонидан ноқонуний моддий мукофотлар, совғалар, бошқа моддий буюмлар, хизматлар, имтиёзлар ёки афзалликларни пора берувчи ёки унинг вакили бўлган шахсларнинг қонуний манфаатларига заар етказадиган хатти-ҳаракатлар қилиш хавфи остида талаб қилишдир. Товламачилик бу шахснинг қонуний манфаатларига заарли оқибатларнинг олдини олиш учун пора беришга мажбур қилинадиган шароитларни атайлаб яратилиши бўлиши мумкин. Шунингдек, пора берган шахс ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига ёки маҳсус давлат органига пора берганлиги тўғрисида ихтиёрий равишда хабар берган тақдирда жиноий жавобгарликдан озод қилинади.

Маъмурий жавобгарликни кўриб чиқамиз. Қозоғистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги Кодекси олтида моддадан иборат бўлиб, унда коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар бор.

- МХтКнинг 676-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахслар томонидан жисмоний шахслардан ноқонуний моддий мукофотлар, совғалар, имтиёзлар ёки хизматларни олиш – 200 ҲИМ миқдорида жарима;
- МХтКнинг 677-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахслар шахсан ёки воситачи орқали уларни тақдим этган шахсларнинг фойдасига ноқонуний моддий мукофот олишлари, агар бундай ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) бу шахснинг хизмат ваколатига кирса – 600 ҲИМ миқдорида жарима;
- МХтКнинг 678-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахсларнинг юридик шахслардан ноқонуний моддий мукофотлари олганлиги – 1-қисм 750 АИ жарима; 2-қисм – 1500 ҲИМ жарима;
- МХтКнинг 679-моддаси – давлат хизматчилари, мансабдор шахслар томонидан ноқонуний тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширганлиги ва давлат органлари ҳамда маҳаллий ҳокимият органлари томонидан ноқонуний даромад олиш – 600 ҲИМ миқдорида жарима;
- МХтКнинг 680-моддаси – давлат органлари раҳбарларининг коррупцияга қарши кураш чораларини кўрмаслиги – 100 ҲИМ миқдорида жарима;
- МХтКнинг 681-моддаси – илгари коррупция ҳуқуқбузарлигини содир этган одамларни ишга олиш – 100 ҲИМ миқдорида жарима.

28-§. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун юридик жавобгарлик (жиноий, маъмурий, интизомий)

Бугунги дарсда:

коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун юридик жавобгарлик турлари түртисида билиб оласиз

Юридик жавобгарлик турлари. Коррупция ҳуқуқбузарликлари содир этилганлик учун жавобгарликлар интизомий хатти-харакатлар, маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жиноятларга бўлинади. Жиноий жавобгарликни кўриб чиқамиз.

Бугунги кунда коррупция жиноятларини содир этган шахсларнинг жиноий жавобгарлиги бир қатор тақиқлар ва чекловлар жорий этилиш йўли билан кучайтирилди. Шу жумладан умрбод қўшимча жазо белгиланади – муайян лавозимларни эгаллаш ёки муайян фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқидан маҳрум қилиш.

Коррупция жиноятини содир этган шахсларга шартли равишда судлаш қўлланилмайди, ярашиш, кафилликни белгилаш, жиноят ва жазо муддати тугаши муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш тўғрисидаги қоидалар қўлланилмайди. Барча коррупцияга оид жиноятлар учун моддаларнинг санкциялари мулкни мусодара қилишни назарда тутади.

Таянч сўзлар:

- жиноий жавобгарлик
- маъмурий жавобгарлик
- интизомий жавобгарлик

Эътибор беринг!

Коррупция ишлашга йўлни абадий тўхтатади: давлат хизматида; суд тизимида (судья); маҳаллий ҳокимият органларида; Қозоғистон Республикаси Миллий банки ва унинг бўлимларида; устав фондида давлат улуши 50% дан ортиқ бўлган давлат ташкилотлари ва давлат ташкилотларида; давлат акциядорлари бўлган миллий бошқарув холдингларида, миллий холдингларда, миллий компанияларда, миллий ривожланиш институтларида, овоз берувчи акцияларининг (улушларининг) 50 фоиздан кўпроғи уларга тегишли бўлган шўъба корхоналарида; овоз берувчи акцияларининг (улушлари) 50 фоиздан кўпроғи кўрсатилган шўъба корхоналарга тегишли бўлган юридик шахсларда.

Коррупция жинояти учун судланганлар давлат мукофотларидан маҳрум бўлишади. Таъкидлаш жоизки, жиноий гуруҳ томонидан пора олиш ёки бериш бугунги кунда оғир жиноят ҳисобланади. Пора олиш, бериш ва воситачилик қилиш учун улар пора миқдоридан кўп миқдорда жаримага тортилади. Муқобил жазо сифатида кўплаб жарималар порахўрлик учун берилган барча санкцияларга киритилган.

тергов қилиш ва олдини олиш ҳамда уларни содир этишда айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш үз ваколатлари доирасида прокуратура, миллий хавфсизлик, ички ишлар, ҳарбий полиция, коррупцияга қарши кураш хизмати, иқтисодий тергов хизмати ва Қозоғистон Республикаси хавфсизлиги Құмитасининг Чегара хизмати томонидан амалга оширилади.

Фуқаролар коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни аниклаганлариdan кейин давлатга хабар беришлари мумкин. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар түғрисида хабар берган ёки коррупцияга қарши курашда бошқа йўл билан ёрдам берадиган шахс давлат томонидан ҳимоя қилинади. Зарурий ҳолатларда коррупцияга қарши кураш органлари коррупцияга қарши курашда ёрдам берган шахсларнинг шахсий хавфсизлигини таъминлайдилар.

Шундай қилиб, коррупция давлат вазифаларидан шахсий манфаатларда фойдаланишидир. Ушбу ҳаракатлар жамият манфаатларига, давлатнинг миллий хавфсизлиги манфаатларига зиддир. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларнинг асосий мақсади – фойда олиш, манфаат кўриш ва ноконуний мукофот олиш. Коррупцияга қарши курашиш коррупцияга қарши маданиятни шакллантиришни талаб қиласи. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун жиноий, маъмурий ёки интизомий жавобгарлик келиб чиқиши мумкин.

1. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун жиноий жавобгарлик хусусиятларини кенгайтиринг.
2. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликнинг хусусиятлари қандай?
3. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарлик хусусиятларини аникланг.

Интизомий жавобгарликни күриб чиқамиз.

Қозғыстон Республикасининг “Давлат хизмати тұғрисида” ги Қонуника биноан давлат хизматчысы коррупцияга оид ҳуқуқбузарлық содир этгандыктың учун интизомий жазога тортилиши мүмкин.

Давлат хизматчилари учун интизомий жазо турлари:

- әслатма;
- танбек бериш;
- қаттық танбек бериш;
- хизмат талабарининг түлиқ бажарилмаслиги тұғрисида огохлантириш;
- тегишли ваколат беришни рад этиш;
- давлат вазифаларини бажаришдан озод этиш;
- лавозимидан тушириш;
- әгаллаб турған лавозимидан озод қилиш.

Шуни таъкидлаш керакки, ходимга интизомий жавобгарликни юқлаш жазо тайинлаш ваколатига эга шахснинг мажбурияты эмас, балки ҳуқуқидир. Шу муносабат раҳбар ходимини қатъий интизомга бүйсуниши зарурлығи тұғрисидаги огохлантириш билан чекланиши мүмкин. Интизомий жавобгарликка тортилиши мүмкин бўлган давлат хизматчилари томонидан содир этилган хатти-харакатлар кичик; муҳим; жиддий қисмларга бўлинади. Кичик қоидабузарлық ходим томонидан биринчи марта содир этилган қонунбузарлик ҳисобланади. Муҳим қоидабузарлық ходим томонидан олти ой ичида такроран содир этилган нотўғри хатти-харакатлардир. Жиддий қоидабузарлық содир этилганлиги учун ишдан бўшатиш кўзда тутилади.

Коррупцияга қарши курашиш субъектларининг турларини кўриб чиқамиз. Буларга Коррупцияга қарши кураш хизмати, шунингдек, давлат органлари, кваз-давлат сектори субъектлари, жамоат бирлашмалари, жисмоний ва юридик шахслар киради. Коррупцияга қарши курашиш хизмати коррупцияга оид жинотларнинг олдини олиш, аниқлаш, унга чек қўйиш, очиш ва тергов қилишга қаратилган тадбирларни амалга оширади. Барча давлат органлари, ташкилотлар ва мансабдор шахслар ўз ваколатлари доирасида коррупцияга қарши курашишлари шарт.

Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, уларга тўсқинлик қилиш, очиш,

Лутфат

- **Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар** – коррупция билан боғлиқ ёки коррупция учун шароит яратадиган қасдан, ноқонуний ҳаракатлар.
- **Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг субъектлари** – давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар ва уларга тенглаштирилган шахслар.

24-расм. Пора олиш ва бериш

Фуқаролик-хуқуқий шартномаларнинг тамойиллари

Томонларнинг
хуқуқий тенг-
лиги

Тадбиркорлик
айланимининг
урф-одатларини
қўлланиш

Шартнома
эркинлиги

Томонларнинг
иктисодий
мустақиллиги

Шартнома
билин қонун-
нинг ўзаро
харакати

Юқорида берилган бир неча тамойилларга алоҳида тўхталайлик. Томонларнинг хуқуқий тенглиги тамойили. Шартнома тузиш пайтида томонларнинг имкониятлари тенг бўлади ва Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси меъёрлари икки томонга ҳам бирдай қўлланилади.

Тадбиркорлик фаолиятининг анъаналаридан фойдаланиш. Шартномада қонунчилик кўзланмаган бошқа ахлоқ қоидалари қўлланилиши мумкин.

Шартнома эркинлиги тамойили бўйинча томонлар қонунда кўзланган шартномани ҳам, кўзланмаган шартномани ҳам тузади. Фуқаролик кодексида, қонуний ҳужжатларда ёки ўз эрки билан қабул қилинган мажбуриятда шартнома тузиш мажбурияти кўзланган ҳолатларни қўшмаганда, шартнома тузишга мажбур қилишга йўл берилмайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 380-моддаси).

Шартноманинг мазмuni. Томонларнинг ўзаро тасдиқлаган қоидалари шартноманинг мазмунини ташкил этади. Шартнома қуидагича қоидалари билан ажralиб туради:

- ✓ Аҳамиятли – шартнома қоидалари келишилмаса “шартнома тузилиди” деб ҳисобланмайдиган, унинг тузилишига зарур ва муҳим қоидалар.
- ✓ Оддий – қонунчиликда кўзланган ва шартнома тузиш пайтида қўлланиладиган қоидалар;
- ✓ Тасодифий – қонунчиликда кўзланган ўзаро розилиги бўйича қўшимча қўлланиладиган қоидалар (масалан, харид қилиш-сотиш пайтида сотувчи харидорнинг манзилига етказиб беришда уни қандай қоплаш тўғрисида ўзаро келишиши мумкин).

Шартнома тузиш учун унинг барча аҳамиятли қоидалари бўйича томонларнинг розилигига эришиш керак. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексига биноан аҳамиятли қоидаларга:

– шартноманинг моҳияти тўғрисидаги қоида (сотиб олиш-сотиш шарти бўйича бериладиган буюм тўғрисида қоида);

Конунда ёки бошқа хуқуқий ҳужжатларда аҳамиятли деб топилган қоида (масалан, корхонани сотиш-сотиб олиш шартидаги нарх тўғрисидаги қоида);

III бўлим. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

10-боб. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚДАГИ ШАРТНОМА ВА МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ АЛОҲИДА ТУРЛАРИ

29-§. Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш, ўзгартириш ва бузиш

Бугунги дарсда:

фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тушунчаси, турлари, тамойиллари, таркиби, тузилмасини кўриб чиқамиз.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш тартибини, уни ўзгартириш, бузиш асосларини кўриб чиқамиз.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тушунчаси. “Шартнома” сўзи лот. *Consensus contra-here* ёки *con-traho* феълидан келиб чиқиб, “тортиш” маъносини англатади. Шартнома тушунчаси Қадимги Рим дунёвий (фуқаролик) ҳуқуқи даврида юзага келди. Шартнома сифатида икки ёки бир неча шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги битими тан олинади. (ҚР ФК 378-модда 1-қисм)

Шартнома бу – битимнинг бир тури. Унга икки ва кўптомонлама битимлар тўғрисида (масалан, битимнинг лойиҳаси ва рўйхатга олиниши ҳамда битимнинг яроқсиз деб топиш тўғрисида) қоидалар қўлланилади.

Фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъектлари фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг томонлари бўла олади. Уларга жисмоний ва ҳуқуқий шахслар, шунингдек давлат, маъмурий-ҳудудий бирликлар киради. Шартноманинг моҳияти мулк фаровонлиги (буюмлар, пул ва қимматбаҳо қоғозлар, иш, хизмат ва бошқа мулклар), шунингдек мулк ҳуқуқлари бўлиши мумкин. Фуқаролик қонунчиликда ва фуқаролик ҳуқуқ назариясида шартномаларнинг кўплаб турлари кўриб чиқилади.

Ушбу тамойиллар орқали биз фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг ўзгачаликларини кўра оламиз (37-чизма.)

Таянч сўзлар

- шартнома
- битим
- оферта
- акцепт

Акцепт деб оферта йўлланган томоннинг уни қабул қилингани тўғрисидаги жавобига айтамиз. Акцепт тўлиқ ва шартсиз бўлиши керак. Томонлар шартноманинг барча қоидаларини қабул қилиши акцептнинг тўлиқлигини кўрсатади. Таклиф этилган қоидаларда бирор бир ўзгаришлар бўлмаса, бу акцептнинг шартсиз розилигини билдиради.

Шартнома тузиш жараёнида иккинчи томоннинг (акцептантнинг) таклифни факат оферент белгилаган қоидалар бўйича қабул қилишини кўзлайди.

Шартнома тузиладиган жой. Агар шартномада уни тузадиган жой кўрсатилмаса, шартнома фуқаронинг доимий жойида ёки оферта юборган ҳуқуқий шахснинг жойлашган манзилидан тузилган бўлади. (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 398-моддаси).

Фуқаро барқарор ёки кўпинча яшайдиган аҳоли манзили унинг яаш жойи деб тушунилади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 16-моддаси).

Умумий қоидага кўра шартнома тузиш пайтида юзага келган келишмовчиликларни томонларнинг ўzlари ҳал этади, уларни суднинг кўриб чиқиши учун бермайди. Шартнома тузиш пайтида унинг қоидаларига доир томонлар ўртасида бирон бир келишмовчиликлар юзага келса, уларнинг ўзаро келишуви бўйича ушбу қоидалар суднинг кўриб чиқиши учун берилади. Кейин суд қарорига кўра аниқланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани ўзгартириш ва бузиш асослари. Шунга қадар айтганимиздек факат шартнома тузиш пайтидагина эмас, шунингдек уни ўзгартириш ёки бузиш пайтида ҳам шартнома эркинлиги тамойили қўлланилади. Шартнома тузилса, у қайта ўзгартирилиши ёки бузилиши мумкин. Шартномани ўзгартириш деганимиз – унинг мазмунини ташкил этадиган бир ёки бир неча қоидаларнинг ўзгаришидир. Шартномани бузиш деганимиз – Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 367-377 моддаларида кўзланмаган (мажбуриятларнинг тўхташи) асослар бўйича шартномани муддатидан илгари тўхтатиш.

Қўйида шартномани ўзгартириш ва бузишнинг уч асоси берилган (38-чизма):

38-чизма

Томонларнинг розилиги бўйича (энг кўп тарқалган)

Бир томоннинг шартномани тўлиқ ёки қисман бажаришдан бош тортиши (шартномани аҳамиятли бузган пайтда)

Суднинг қарори бўйича (Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида, бошқа қонунчилик ҳужжатларда ёки томонларнинг битимида кўзланган ҳолатларда)

Томонлардан бирининг аризаси бўйича келишувга эришадиган қоида киради.

Шартномада аҳамиятли қоидаларнинг бўлмаслиги унинг яроқсизлигига олиб келади. Битимлар лойиҳасига ўхшаш қоидалар шартномада ҳам қўлланилади. Шунга кўра, шартномалар оғзаки (вербал), содда оғзаки (товарни кредитга ёки бўлиб тўлаш билан сотиб олиш пайтида) ва нотариал тасдиқланган ёзма лойиҳада (кўчмас мулкни сотиб олиш-сотиш чоғида) тузилиши мумкин.

Бундай шартнома томонларнинг ўзаро эркин шартномаси бўлади. Унинг мақсади – фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларни белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиши. Шартнома – бу ҳам битимнинг бир тури. Битим – фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келишига йўналтирилган фуқаролар ва ҳуқуқий шахсларнинг ҳаракатлари. Фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг томонлари фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъектлари бўла олади.

Шартномани тузиш. Томонлар ўртасида шартноманинг барча аҳамиятли қоидалари бўйича битимга эришилса, шартнома тузилган бўлиб ҳисобланади. Шартнома тузиш тартиби ва қоидаси Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 23-тармоғида кўзланган меъёрлар билан аниқланади. Шартнома тузиш аниқ бир даврлардан иборат: шартнома тузишга таклиф (оферта) ва ушбу таклифни бошқа томоннинг қабул қилиши (акцепт).

Оферта – бир ёки бир неча кишига мўлжалланган аниқ таклиф. Оферта – сотувчи ва харидор ўртасидаги битимга чақириш. Битим натижасида сотувчи тегишли сифатдаги товарни ёки хизматни тавсия этишга мажбур бўлади, харидор эса ҳақ тўлашга кафолат беради. Ушбу маълумотномадан офертага хос белгиларни бўлиб кўрсатиш мумкин: у етарлича аниқ бўлиши ва шахснинг шартнома тузишга аниқ ният билдириши жоиз; шартноманинг алоҳида қоидаларини қамраши керак; аниқ шахсга юборилиши керак.

Таклифни амалга оширадиган томон – оферент деб, таклифни қабул қиласидиган шахс эса – акцептант деб аталади.

Офертанинг қуйидагича турлари мавжуд:

- оғзаки ва ёзма оферта;
- акцепт учун муддати кўрсатилган ва муддати кўрсатилмаган оферта;
- аниқ бир шахсга доир оферта ва оммавий оферта.

Лугат

- **Шартнома** – икки ёки ундан кўп кишининг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларни белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиши тўғрисидаги розилиги.
- **Битим** – фуқаролар ва ҳуқуқий шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилашга, ўзгартиришга ёки тўхтатишига йўналтирилган ҳаракатлари.
- **Акцепт** – оферта йўлланган томоннинг уни қабул қилганлиги тўғрисида жавоби.
- **Оферта** – самарали таклифлар тўғрисида мижозларни оғзаки ёки ёзма лойиҳада хабардор қилиш.

30-§. Харид қилиш-сотиши шартномасы түшүнчеси

Бугунги дарсда:

Кундалик турмушда эң күп тарқалған қисмлаб харид қилиш – сотиши шартномасини күриб чиқамиз.

Таянч сүзлар

- харид қилиш-сотиши
- харидор
- сотувчи

Шартнома түшүнчеси ва унинг хусусиятлари. Харид қилиш-сотиши шартномасининг асрлар бүйи тарихи бор. Қадимги Миср ва Қадимги Хитойда мулк аввал айирбошланса, вақт ўтиши билан унга аниқ бир миқдорда ҳақ түлана бошланган. Шунга кўра юртда маҳсус шартномалар пайдо бўлди. Рим даврида буюмни бир хўжаликдан иккинчи хўжаликка беришга (айирбошлашга) мўлжалланган шартномалар бўлган. Ер юзида илк бор давлатлар пайдо бўлган пайтда товар-пул муносабатлари ҳали йўлга қўйилмаган эди.

Тарихдан

Қозоқ халқининг одатий ҳукуқида харид қилиш-сотиши шарти озиқ-овқатни бериш ва айирбошлашга боғлиқ муносабатларнинг асосий тартибга солувчиси сифатида бўлди. Дастреб тури шартномаларнинг шахсий эҳтиёжини қондиришга йўналтирилди. Қозоқ хонлиги Россияга қўшилгандан кейин 17-асрда харид қилиш-сотиши шартномасининг асосий мақсади даромад манбаига айланди. Мол айирбошлаш ягона восита хизматини бажарди.

Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 25-тармоғи харид қилиш-сотишига доир ҳуқуқ муносабатларни тартибга соладиган қоидаларни қамраган. Ушбу кодекс қуйидаги шартноманинг моҳиятини кўрсатади:

- сотувчи товарни харидорга беришга мажбур;
- харидор ушбу товарни қабул қилиб, унга аниқ бир нарх тўлашга мажбур (39-чизма).

39-чизма

39-чизмадан сотувчи ва харидорнинг ўзаро алоқаси эканлигини пайқаш мумкин. Харид қилиш-сотиши шарти бўйича бир томон (сотувчи) мулкни (товарни) иккинчи томоннинг (харидорнинг) мулкига,

Томонларнинг бири шартномани бузиб, у иккинчи томон шартнома түзиш пайтида умидвор бўлганидан айрилиб қолиши эҳтимол харатга олиб келса, бу шартноманинг эҳтимолли даражада бузилиши деб топилади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 401-моддасининг 2-банди).

Куйидаги ҳолатларда:

- бошқа томон шартномани ўзгартириш ёки бузиш бўйича таклифдан бош тортса;
- таклифда кўрсатилган, қонунда ёки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаган ҳолда ўттиз кун мобайнида жавоб олинмасагина томонлар шартномани ўзгартириш ёки бузиш тўғрисида талабини судга маълум қила олади.

Шартнома ўзгарганда томонларнинг мажбуриятлари шундай ўзгарган турда сакланади. Шартнома бузилгандан кейин томонларнинг мажбуриятлари тўхтайди.

Шартнома бузилган ёки ўзгарган ҳолатда мажбуриятлар томонларнинг шартномани ўзгартириш ёки бузиш тўғрисидаги битимиға эришган пайтдан бошлаб тўхтатилган ёки ўзгартирилган деб ҳисобланади. Томонлар шартнома бузилгунгача ёки ўзгаргунгача мажбурият бўйича бажарганини қайтаришни талаб этишга ҳақли эмас. Агар шартномани бузишга ёки ўзгартиришга бир томоннинг шартномани қўпол бузиши асос бўлса, унда иккинчи томон шартноманинг бузилишидан ёки ўзгаришидан келган заарни қоплашни талаб этишга ҳақли.

Шундай таҳлитда шартнома түзиш таклифи билан уни қабул қилишни, яъни оферта билан акцептнинг ўртасидаги ўзаро алоқани англатади. Қаерда талаб ва таклиф бўлса, шунда оферта хизматидан фойдаланишга бўлади. Шартнома томонларнинг ўз эрки бўйича ёки Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг меъёрлари бўйича ўзгартирилиши ёки бузилиши мумкин. Ўзингизнинг қандай шартнома түзишингизни ёки шартнома тузингиз келишини ёки нима олгингиз келишини аввалдан аниқлаб олишингиз керак. Шартномани имзоламасдан аввал биринчи галда у билан диққат билан танишиб чиқиш керак. Шартноманинг тушунарсиз ёзилишига, мазмунининг ноаниқ бўлишига йўл бермаслик керак.

1. "Шартнома" ва "битим" тушунчаларининг ўзаро қандай боғлиқлиги бор? Қайси пайтда "шартнома" қайси пайтда "битим" атамаси қўлланилади?
2. Фуқаролик-хуқуқий шартноманинг мазмуни қандай? Шартноманинг қандай қоидалари бор?
3. "Фуқаролик-хуқуқий шартнома түзиш жойи" деганин қандай тушунасизлар?

1-даражали топшириқ. Алоҳида вазифа. Дарсликдаги материалларга асосланиб, "Шартнома турлари" деган мавзуда тақдимот тайёрланглар.

Лұғат

- **Харидор** – товарни ёки күрсатилган хизматни олувчи бўлган ва пул билан тўловни амалга оширадиган жисмоний ва ҳукуқий шахс.
- **Сотувчи** – товарни ёки кўрсатиладиган хизматни сотадиган фуқаро ёки ташкилот.

Харид қилиш-сотиш пайтидаги асосий мулк – товар. Товар дегани нима? Бу кўчар ёки кўчмас мулк, алоҳида хусусиятлари ёки белгилари билан аниқланган дуч келган мулк.

Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари шартноманинг мазмунини белгилайди. Шартноманинг талаблари томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлайди.

Сотувчининг мажбурияти. Сотувчи харидорга товарни шартномада белгиланган муддатда

беришга мажбур. Агар шартномада муддати кўрсатилмаса, Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 277-моддасида кўзланган қоидаларга кўра белгиланади.

Сотувчининг товарни харидорга бериш мажбурияти бажарилган бўлиб ҳисобланади:

- агар шартномада товарни етказиб бериш бўйича сотувчининг мажбурияти кўзланса;
- агар товар товар жойлашган ерда сотиб олувчига ёки у айтган кишига берилишига тегишли бўлса;
- товарни ташувчига етказса.

Сотувчининг товарни харидорга бериши шартнома бўйича ўз муддатида юритилади. Муддатини ўтказиб юбориш харид қилиш-сотиш шартномасидан юзага келадиган мажбуриятнинг бажармаслигига ёки тегишлича бажарилмаслигига олиб келади. Натижада фуқаролик ҳукуқий масъулият юзага келади. Харидор сотувчидан келтирилган заарларни ўташни талаб этишга ҳақли.

Сотувчи харидорга шартномага, унда кўрсатилган талабларга мувофиқ товарни беришга мажбур. Товар фойдаланишга яроқли, сифат талабларига мувофиқ бўлиши керак. Агар сотувчи товарнинг сифати тўғрисида шартнома талабларини бузса, харидор талаб этишга ҳақли:

- нархини камайтиришга;
- ақл бовар қиласидан муддатда товар камчиликларини бепул бартараф этишга;
- товарнинг камчиликларини бартараф этишга сарфлаган харжатини ўталишига (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 428-моддаси).

Агар сотувчи билиб туриб сифатсиз товар сотса, унда харидор харид қилиш-сотиш шартномасидан бош тортиб, товарга тўланган хақни қайтариб беришни талаб қила олади. Сотувчи товарни тегишли жамланмаси билан сотишга мажбур.

хұжалик юритишига ёки жадал бошқаришига беришга мажбур бўлади, харидор эса бу мулкни (товарни) қабул қилишга ва бунинг учун аниқ бир пул миқдорини (нархни) тўлашга мажбур (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 406-моддаси).

Харид қилиш-сотиш шартномаси консенсуал деб аталади. Томонлар шартнома талаблари бўйича битимга келган пайтдан бошлаб шартнома тузилди деб ҳисобланади. Умумий қоидага кўра сотувчи харидорга касса ёки товар чекини берган пайтдан бошлаб, чакана харид қилиш-сотиш талаби бажарилди деб ҳисоблаш мумкин.

Сотувчи харидорга товар бериш бўйича ўз мажбуриятини бажаргани учун ва олинган товар учун ундан хақ оладиган бўлса, харид қилиш-сотиш шартномаси пулли деб ҳисобланади.

Харид қилиш-сотиш шартномаси икки томонлама. Сотувчи ва харидор бир-бирига ўзаро мажбурият юклайди ва ўзаро қарздор бўлади. Сотувчи товарни беришга, харидор унинг нархини тўлашга мажбур. Ушбу шартноманинг томонлари – сотувчи ва харидор. Сотувчи товарнинг эгаси бўлиши керак ёки мулкка эгалик ҳуқуқи бўлиши керак (25-расм).

Оммавий савдо-сотиқ ўтказиш усули билан харид қилиш-сотиш шартномасини тузиш пайтида уни имзолайдиган сотувчи савдо-сотиқни ташкилотчиси бўлади.

Мисол

Автомашинани сотиш пайтида ишончхати бўйича машина эгаси номидан ҳаракат қиласидиган шахс сотувчи бўла олади. Давлат мулкини сотиш пайтида давлат сотувчи сифатида бўлиши мумкин. Фуқаролар умумий талабларни эътиборга олиб, харид қилиш-сотиш талбини таза олади. Дуч келган жисмоний ёки ҳуқукий шахс харидор сифатида бўлиши мумкин. Товарни харид қилиш-сотиш шарти бўйича харид қилган киши унинг эгаси бўлади.

25-расм. Икки томонлама шартнома тузиш

товарни сотувчига қайтармоқчи бўлди. Товарни сотиб олмасдан аввал қўлланиш муддати тўғрисидаги маълумотни дикқат билан ўқиш кераклигини айтган сотувчи товарни қайтариб олишдан бош тортди. Фуқаро А. бундан кейин нима қилиши керак? Сотувчининг ҳаракати дурустми? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 428-, 455- моддаларини асосга олиб, ушбу саволларга жавоб беринг.

2. Харидор майший техника дўконидан музлатгич сотиб олмоқчи бўлди. У сотувчига бориб, музлатгичнинг аниқ бир модели кераклигини айтди. Сотувчи савдо залидаги пештахтада кондиционернинг бир модели қолганини ва у витринада турганилигидан қутиси йўқ эканлигини эслатди. Харидор ушбу товарни оладиган бўлиб келишди. Харид қилиш-сотиш шартномаси тузилди. Товарни харидорга етказиш пайтида йўл-транспорт ҳодисаси юз бериб, музлатгичга заарар келтирилди. Харидор товарни олишдан бош тортиб, техника дўконига қайта ўтказмоқчи бўлди. Сотувчи харидорнинг товарни ўзи заарар келтирганини айтиб, товарни қайтиб олишдан бош тортди. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 410-, 422-, 425-, 427-, 428-, 429-, 430-моддалари билан танишиб чиқинг.

31-§. Айирбошлаш шартномаси

Бугунги дарсда:

айирбошлаш шартномасининг асосий таркибини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- айирбошлаш
- товар

“Айирбошлаш шартномаси” тушунчаси ва тавсифи. Айирбошлаш шартномаси – фуқаролик ҳуқуқнинг энг кўҳна битимлардан бири. Пул пайдо бўлмасдан аввал одамлар керак бўлмаган буюмларини ўзлари учун зарур бўлган буюмларга айирбошлашган.

Тарихдан

26-расм. Қозоқ халқидаги айирбошлаш савдоси

Қозоқ халқининг оддий ҳуқуқида харид қилиш-сотиш битими озиқ-овқат бериш ва айирбошлашга боғлиқ муносабатларнинг асосий созловчиси сифатида келди. Даставвал бу битим тури аҳолининг шахсий эҳтиёжини қаноатлантиришга йўналтирилди. Қозоқ хонлиги Россияга қўшилгандан кейин XIII асрда харид қилиш-сотиш битимининг асосий мақсади даромад кўриш манбаига айланди. Мол айирбошлашнинг ягона воситаси хизматини бажарди.

Совет Иттифоқи давридаги фуқаролик ҳуқуқда социалистик корхоналарнинг иштироки билан айирбошлаш битимлари ўта чекланган тартибда қўлланилди.

Айирбошлаш битимининг бошқа битимлардан фарқини берилган чизмадан кўриш мумкин (40-чизма).

Мисол

Шарбатсиқич ёки уяли телефон. Ўз жамланмасиз бу товарлардан фойдаланиб бўлмайди. Сотувчи харидорга товарни идишга солиб ёки қадоқлаб беришга мажбур.

Сотувчи харидорга товарни идишга солиб ёки тугиб беришга мажбур.

Мисол

Нон ёки олма харид қилганда, биринчиси ҳам иккинчиси ҳам маҳсус қопламани талаб қилмайди.

Агар сотувчи харидорга идишга солинмаган ёки қадоқланмаган, бироқ мажбурий тарзда идишга солиниб, қадоқланадиган товарни берса, унда харидор сотувчидан талаб этишга ҳақли:

- товарни идишга солиб қадоқлаб беришини;
- тегишли даражада бўлмаган идишда ёки қадоқланганни алмаштиришини (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 435-моддаси).

Мисол

Сотувчи ошхона ёки чинни идиш жамланмасини маҳсус қопламасиз сота олмайди.

Харидорнинг мажбуриятлари. Харидор шартномада белгиланган вақтда товарни қабул қилиб олишга мажбур. Шунингдек, у товар тушириладиган ернинг манзилини айтиши керак. Агар чакана харид қилиш-сотиш бўлса, унда шу ерда товарни қабул қилиб олиши керак. Агар харидор шартга кўра товарни қабул қиласа, сотувчи судга мурожаат қилиб, харидордан товарни қабул қилишини талаб этишга ҳақли. Бу ҳолатда суд харидорга товарларнинг қийматини ва уларни сақлашга боғлиқ харажатларни тўлатиши мумкин.

Шу билан харид қилиш-сотиш шартномаси –товар-пул айирбошлишнинг оммабоп шакли. Харид қилиш-сотиш шартномасининг қўйидагича турлари мавжуд: чакана харид қилиш-сотиш, етказиб бериш қуввати билан таъминлаш, муассасани сотиш. Бу ушбу шартноманинг энг кўп тарқалган тури – биз кундалик ҳётимизда тез-тез учрайдиган чакана харид қилиш-сотиш шартномасидир.

1. Харид қилиш-сотиш шартномасининг нима эканлигини тушунтириб беринг.
2. Консенсуал, пулли ва икки томонлама шартнома турларини қиёсланг. Уларнинг ҳуқуқий тажрибадаги ўзгачаликлари ва аҳамияти нимада?
3. Товар дегани нима? Харид қилиш-сотиш шартномасининг талабларини сифатлаб, уларнинг ҳуқуклари ва мажбуриятларини аникланг.

З-даражали топшириқ. Алоҳида иш. Вазиятга доир топшириқни бажаринглар.

1.13 ёшдаги А. йогурт харид қилиш учун дўконга келди. Йогуртнинг пулини тўлаб, уни уйига олиб кетди. Унинг қўлланиш муддатини дикқат билан ўқиган онаси товарнинг муддати ўтиб кетганини сезди. Дўконга қайтиб борган А. муддати ўтиб кетган

Лугат

- **Айирбошлаш** – томонлар орасида бир мулкни иккинчисига айирбошлаш юритиладиган фуқаролик-хуқукий битим.

иккинчи томондан айирбошлаган товарларни олиши керак.

Айирбошлаш битими ўзаро битимдир, вахоланки томонларнинг ҳар бири бир-бирига алоқадор ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга

Айирбошлаш битимининг таркиби. Унинг асосий таркиби: томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари, томонларнинг масъулияти, айирбошлаш битимининг моҳияти. Айирбошлаш битими оммавий сифатга эга. У фуқаролик ҳуқуқ субъектлари деб топилган дуч келган шахснинг иштироки билан тузилган ҳуқукий муносабатларни созлаш учун қўлланилиши мумкин.

Айирбошлаш битимининг субъекти бўла оладиганлар: фуқаролар, ҳуқукий шахслар, маъмурий-ҳудудий бирликлар, давлат.

Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 26-моддасида айирбошлаш битимининг субъектларига маҳсус талаблар қўйилмайди.

Товар – бошқа буюмларга эркин турда айирбошлашга иштирок этадиган дуч келган буюм.

Мулкни (товарларни) бошқа шахсга бошқа мулкка (товарларга) айирбошлаш мулкни сотишнинг лойиҳасидир. Шу боис шартнома томонларнинг ҳар бири айирбошланадиган мулк эгаси бўлиши керак.

Фуқаролар ўзларининг ҳуқуқ қобилияти ва ҳаракат қобилиятига қўйиладиган талабларни эътиборга олиб, айирбошлаш битимини тузади. Айирбошлаш моҳияти кўчмас мулк ҳам, кўчириладиган мулк ҳам бўла олади. Мухими, буюмлар фуқаролик айланимдан олиниб ташланмаган бўлса бўлди. Шахсий мулкка тегишли бўлмаган манфатлар ва ҳуқуқлар, шу билан бирга субъектив жисмоний шахснинг мажбуриятлар айирбошлаш шартномасининг моҳияти бўла олади.

Айирбошлаш битимининг лойиҳаси. Айирбошлаш битимиға сотиш-харид қилиш қоидалари қўлланилади. Шу боис тегишли товарни олишда айирбошлаш битими харид қилиш-сотиш битимиға мувофиқ қилиниши керак. Бу битим оғзаки ҳам, ёзма турда ҳам ясалиши мумкин. Кўчмас мулкни айирбошлаш факат ёзма лойиҳада амалга оширилиши ва у мажбурий давлат рўйхатига олиниши керак.

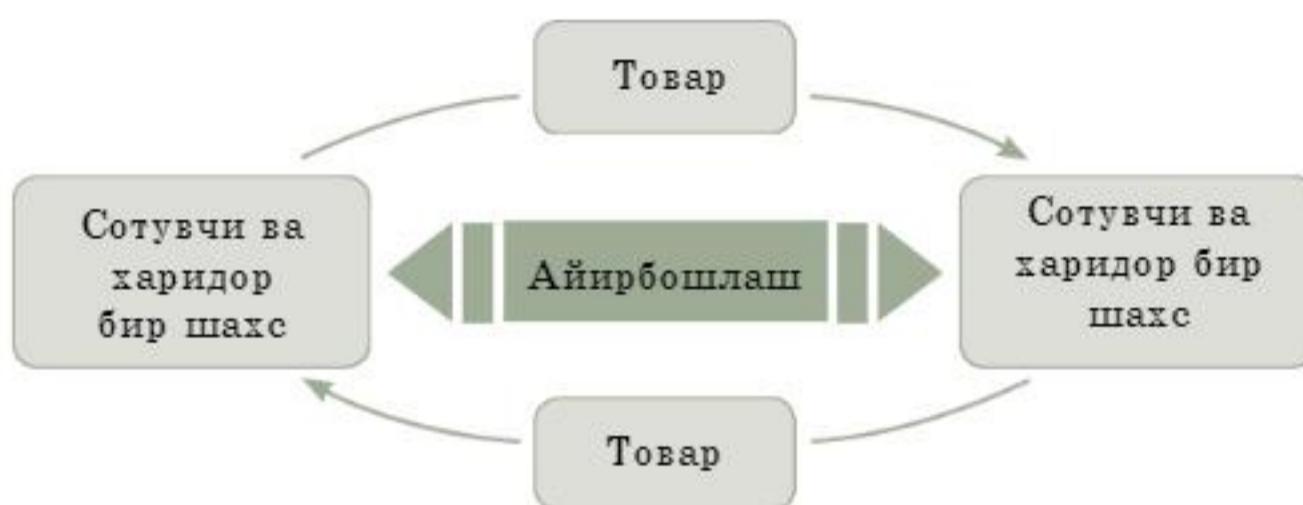
Мисол

Икки фуқаро уяли телефон билан алмашишса, айирбошлаш битими оғзаки тузилади. Агар масъулияти чекланган икки фуқаро биноларини алмаштиришни хоҳласа, унда айирбошлаш битими ёзма тузилади ва у давлат рўйхатига олиниб, нотариал тасдиқланиши керак.

Томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари:

- томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бир хил, бир томоннинг мажбуриятлари иккинчи томоннинг ҳуқуқларига мувофиқ келади;

Айирбошлаш шартномасининг талаблари ва моҳияти

Бу ерда биз қуидагини күра оламиз:

- икки томонда бир товарни иккинчи товарга айирбошлаганда ўзига мажбурият олади;
- ҳар томон бир вактда ўз мажбуриятларига күра сотувчи ҳам харидор ҳам бўла олади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 501-моддаси).

Айирбошлаш битими бўйича томонларнинг ҳар бири чорвачилик юритишни, бошқаришни бошқа томоннинг мулкига бир товарни иккинчисига айирбошлашга бериш учун мажбур бўлади. Бу битим Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 26-банди билан созланади. Айирбошлаш битимининг тавсифи:

1. Товарни беришга мўлжалланган битимларнинг таркибига киради. Шундай у ишларни бажариш (масалан, пудратчилик битими), фаолият кўрсатиш (масалан, транспорт хизматини кўрсатиш битими) битимларидан фарқ қиласи.

2. Айирбошланадиган мулк (контрагент) қарши томоннинг мулкига ўтади. Бу айирбошлаш битимини мулкни соҳиби бўлишга ва фойдаланишга ёки фақат фойдаланишга бериладиган битимлардан (ёллаш, қарз битими) чеклашга имконият беради.

3. Бошқа пулли битимлардан фарқи айирбошлаш тўғрисида келишув бўйича мулк контрагентнинг мулкига ҳам берилади. Айирбошлаш битимининг фарқи – товар алмашиш.

4. Айирбошлаш тартиби билан олинган товарларга мулк ҳуқуқи томонларнинг ҳар бирига бир муддатда алмашади. Бунга икки томоннинг ҳам тегишли товарларни бериш мажбуриятларини бажариши сабаб бўлади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 504-моддаси).

Айирбошлаш битими консенсуалдир. Томонлар битимнинг барча аҳамиятли қоидалари бўйича битимга эришган пайтдан бошлаб битим тузилган бўлиб ҳисобланади.

Айирбошлаш битими пуллидир. Яъни, унинг томонларининг ҳар бири товарни контрагентга топшириш мажбуриятларини бажариш учун

2. Фуқаро А. ва фуқаро Ж. 2019 йилнинг ноябрь ойида Алмати шаҳридаги 1 хонали квартиralарини айирбошлашга келишишди. Битим тузилди. 6 ой ўтгандан кейин фуқаро А. фуқаро Ж. Билан айирбошлаган квартира 2005 йили уйланган пайтда олинган экани ва у уни яширғани аниқланди. Фуқаро А.нинг аёли 1 хонали квартирага ҳуқуқи борлигини битимнинг яроқсизлиги түғрисида ариза қилган. Битим яроқсиз бўладими? Нима учун?

32-§. Ҳадя қилиш шартномаси

Бугунги дарсда:

Ҳадя қилиш шартномаси ва унинг афзалликлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- ҳадя қилиш
- ҳадя қилувчи
- ҳадя оловчи

Ҳадя қилиш битимининг тушунчаси ва тавсифи. Ҳадя қилиш битими бўйича бир томон (ҳадя қилувчи) иккинчи томоннинг (ҳадя оловчининг) мулкига буюмни ёки мулк ҳуқуқини унинг ўзига ёки учинчи шахсга бепул беради ёки беришга мажбур бўлади ёки уни учинчи шахснинг олдидаги мулк мажбуриятларидан озод қиласи ёки бўшатишга мажбур бўлади. Ҳадя қилиш битими Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-банди билан созланади.

Бошқа шартномаларга қараганда ҳадя қилиш битимининг ўзига хос қатор белгилари бор:

- у бепул бўлади. Бу деганимиз – ҳадя қилувчи бошқа томонга бир буюмни унинг ҳақини олмасдан беришга мажбур бўлади деганидир. Масалан, бундай муомала қийин аҳволга дуч келганларга раҳми келганлигидан, ёрдам бергиси келганлигидан, моддий жиҳатдан ёрдам кўрсатгиси келганлигидан ясалиши мумкин.
- ҳуқуқ ва мажбуриятнинг иштирокига қараб бир томонлама бўлади. Яъни ҳадяни қабул қилиш ёки ундан бош тортиш ҳуқуқи фақат совғани қабул қилувчидан бўлади. Ҳадя берувчида ўзи ваъда қилган совғани бериш мажбурияти бўлади. Томонларнинг сонига қараб ушбу шартнома икки томонлама (томонлар- совғага берувчи ва ҳадя оловчи) бўлиб ҳисобланади.
- ҳадяга бериш битими аниқ (ҳадяга берувчи мулкни ҳақсиз берганда) ва консенсуал (ҳадяга берувчи мулкни бошқа шахс эгалигига пулсиз беришга мажбур бўлганда) бўлади.
- ҳадя қилиш битимига кўра ҳадя оловчининг мулки кўпаяди, ҳадя қилувчининг мулки озаяди.
- совғани олиш учун ҳадя оловчининг розилиги. Бу имкониятни ҳар доим хайрия билан боғлиқ муносабатда кўриб бўлмайди.

Ҳадя қилиш битимининг субъекти. Фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъектлари томонлар сифатида танилиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқ субъектларига жисмоний шахслар, ҳуқуқий шахслар,

– томонларнинг асосий мажбурияти – товарларни бошқа томонга бериш ва товарларни бериш ва қабул қилиш учун муқобил харатларни амалга ошириш. Томонларнинг ҳар бири тегишли товарларни битимда белгиланган муддатта беришни таъминлаши керак. Агар муддат белгиланмаса, муддати чексиз мажбуриятни бажариш түғрисидаги қоидаларга күра (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 277-моддаси) амалга оширилади

Товарни бериш мажбуриятини бажариш пайти уч вариантнинг бири бўйича:

- агар битимда тегишли томоннинг товарни етказиб бериш мажбурияти түғрисида талаб бўлса (товарнинг бошқа томонга берилиши пайти);
- агар битимда товарнинг жойлашган жойига етказиш кўриб чиқилса (товарни томоннинг жойлашган жойига етазиши тегишли жойда контрагентни тасарруф этиш);
- барча бошқа ҳолатларда (товарни ташувчига етказиб бериш пайти) аниқланади.

Айирбошлаш битими бўйича айирбошланадиган товарларни бериш муддатлари мувофиқ келмайдиган ҳолатлар ҳам дуч келади.

Мисол

Фуқаро В. фуқаро Ж.га товарни аниқ муддатда берди. Айирбошлаш битимининг талабларига кўра фуқаро Ж. товарни аниқ бир муддатдан 2 кун аввал бериши керак. Бу ҳолатда ўзаро мажбуриятларни бажариш түғрисида қоидалар қўлланилади. (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 284-моддаси).

Шу тахлитда фуқаролик-ҳуқуқий шартнома бўйича томоннинг ҳар бири бошқа томоннинг мулкига бир товарни бошқа товарнинг ўрнига берса, унда у *айирбошлаш битими* дейилади. Шу билан бирга айирбошланган товар барча талабларга мувофиқ бўлиши керак.

1. Айирбошлаш битимининг харид қилиш-сотиш битимидан фарқи қандай? Айирбошлаш битимининг ўзига хос афзалликларини кўрсатинг. Уларнинг ҳар бирини тушунтиринг.
2. Айирбошлаш битимининг субъектларини аниқланг. Томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари нимага боғлиқ?
3. Айирбошлаш битимини қандай тушунтирасиз? Айирбошлаш битимини харид қилиш-сотиш битимининг бир тури деб айтиш мумкинми?

З-даражали топшириқ.

1. Фуқаро Д. Фуқаро И. билан автомашинага айирбошлаш битимини тузди. Айирбошлаш битимининг ҳужжатларини рўйхатга тавсия этгандан кейин фуқаро И. Автомашинани ҳайдаб келаётib, йўл-транспорт ҳодисасига дуч келди. Фуқаро Д. фуқаро И. дан маънавий зарар ва битимни рўйхатга олиш учун сарфланган харажатлар учун ҳақ тўлашни талаб этади. Фуқаро Д.нинг ҳаракати қонунийми? Қайси пайтдан бошлаб мулк айирбошлашга берилди деб ҳисобланади? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 503-504-моддаларини кўриб чиқинг.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 506-моддасининиг 1-бандида айтилғандек учинчи шахснинг олдидағи мажбуриятдан озод этиш қарзни *ұташ* деб аталади ва ҳадяга тортишнинг лойиҳасидир. Бундай мажбурият ҳадя олувчидан ҳадя берувчига күчади. Бу ҳолатда учинчи шахс билан ҳуқуқий муносабатларда ҳадя қилувчи совға олувчининг ўрнини эгаллайди.

Мисол

Қарзни ўтказиш. Фуқаро В. фуқаро П. билан келишиб фуқаро С.га ҳадя қиласы, фуқаро С.нинг 30 минг теңге қарзини қайтариш бүйича ўзига мажбурият олади (учинчи шахсга талаб). Шу билан бирга фуқаро В.нинг қонунда күрсатылғандай бундай қарзни ўтказышга битим зарур әмас. Бу фуқаро В. билан фуқаро С.нинг ўртасидаги битимда күриб чиқылған бўлса талаб қилинмайди.

27-расм. Ҳадя қилиш битими.

Ҳадя қилиш шартномасининг аҳамиятли талабларидан бири унинг моҳияти түғрисидаги битимдир. Ҳадя қилиш битимининг лойиҳаси ҳадя қилиш турига ва ҳадя қилиш моҳиятига боғлиқ (27-расм).

Шартноманинг оғзаки лойиҳаси барча ҳолатларда қўлланилаверади. Фақатгина кўчмас мулкни совға қилиш ва келажакда совға қилишга ваъда берганда, ҳуқуқий шахс

ОҲКнинг 10 баравари миқдоридан ошадиган ҳадяни совға қилганда шартноманинг оғзаки лойиҳаси қўлланилмайди.

Ҳадя олувчининг ҳадясини бериш оғзаки турда амалга ошиши мумкин.

Ҳадяни бериш уни тақдим этиш, расман топшириш (калитни бериш ва бошқалар) ёки ҳуқуқ белгиловчи ҳужжатни бериш йўли билан амалга ошади.

- Кўчар мулкни ҳадя қилиш битими қўйидаги ҳолатда ёзма турда ясалиши керак:
- ҳадя қилувчи ҳуқуқий шахс бўлса ва ҳадя миқдори ОҲКнинг 10 миқдори бараваридан ошса;
- шартномада келажакда ҳадя қилишга ваъда берилса. Бундай ҳолатда кўчмас мулк ҳадяга фақатгина ёзма турда берилади ва мажбурий давлат рўйхатига киради.

Ҳадя қилишнинг қўйидаги турларини кўрсатиш мумкин: Томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари. Ҳадя қилиш битими совға қилувчининг ҳадя қилиш обьектини ҳадя олувчига беришнинг бир томонлама мажбурияти юзага келади. Шу ҳолатда у киши ҳадя қилувчидан ҳадя беришни талаб этишга ҳақли. Ҳадя қилиш битими бүйича ҳадя қилишга ваъда берилган совға олувчининг ҳуқуқлари, агар ҳадя қилиш битимида ўзгача кўзланмаса, унинг меросхўрларига (ҳуқуқ меросхўрларига) алишмайди. Ҳадя қилишга ваъда берган ҳадя қилувчининг мажбуриятлари, агар совға қилиш талабида ўзгача кўз-

ҳокимлик-маъмурый бирликлар ҳамда давлат ҳисобланишини аввалги дарслардан биласизлар.

Хуқуқий шахслар ҳадя қилиш битимини ўзларининг низомига қарши келмайдиган ҳолатдагина амалга ошира олади.

Давлат ҳадя қилишга ҳам, уни қабул қилишга ҳам ҳақли.

Баъзи субъектларга доир ҳадя қилишни чеклаш ва жарима солишларнинг бор эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Ҳадя қилиш мумкин эмас:

- ҳаракат қилолмайдиган деб топилган кичик ёшдаги фуқароларнинг ва уларнинг қонуний вакилларининг номидан;
- даволаш, тарбиялаш муассасаларида, ижтимоий муҳофаза ва шунга ўхшаш бошқа муассасаларда даволаниб, яшаётган ёки тарбияланатгандан фуқароларнинг ва ушбу фуқаролар умр йўлдоши (рафиқаси) ёки яқинларининг ушбу муассаса ходимларига;
- лавозимиға қараб давлат ходимларига, шу билан бирга уларнинг оила аъзоларига;
- агар қонунда бошқа ҳолат кўрилмаган бўлса, хўжаликни юритиш ёки уни бошқариш ҳуқуқи бўйича буюм унга тегишли бўлиб топиладиган ҳуқуқий шахс мулк эгасининг розилиги бўйича уни ҳадя қилишга ҳақли;
- умумий эгаликдаги мулкни умумий мулкнинг барча эгаларининг розилиги бўйича ҳадя қилишга рухсат берилади.

Ҳадяга бериш битимининг моҳияти – ҳадя қилувчининг ҳаракати ва мулк бўлиб ҳисобланади (41-чизма).

41-чизма

Ҳадя қилиш битимининг моҳияти

Ҳадя қилувчининг ҳаракати

Мулк

Мулкларни эгаликка бериш

Буюм, пул, қимматбаҳо қоғоз, ҳуқуқлар ва мажбуриятлар

Мисол

Ҳадя қилувчи ҳадя оловчига автомашинани бепул берди (ёки ҳадя қилишга ваъда берди, бу қайтариб беришга кирмайди).

Қарзни кечиш. Фуқаро М. фуқаро Д.га 100 минг тенге микдорида пул қарз. Фуқаро Д. фуқаро М.нинг қарзини кечади, шундай қилиб кейингисининг мажбуриятларидан озод этилади (ўзига бўлган талаблари бўйича фуқаро Д. қарзини кечди).

Лугат

- **Ҳадя қилиш** – мулкни бепул бериш.
- **Ҳадя оловчи** – мулкни ҳадяга бепул оладиган шахс.

совганинг камчилиги борасида билмаган ҳолда; заар нөаниқ күчлар таъсиридан бўлса; ҳадя оловчининг ўз айби билан бўлса.

Холоса қилганда, мулкни ҳадя қилиш битими деганимиз – бир томон иккинчи томонга ўз мулкини эркли равишда бепул бериши ёки беришга мажбур бўлиши. Бу битимнинг ўзгачалиги – у аниқ ва консенсуал ҳам бўлиши мумкин. Ҳадя қилиш битимининг томонлари ҳадяга берувчи ва ҳадя оловчи деб аталади. Фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектлари унинг томонлари бўла олади.

1. Ҳадя қилиш битими деганинг қандай тушунасиз. Ҳадя қилиш битимининг белгиларини атаб ўтинг. Уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталинг.
2. Ҳадя қилувчининг ҳаракати деганинг қандай тушунасиз? Ҳадя қилиш битими қандай лойиҳада ясалиши мумкин?
3. Ҳадя қилиш битимининг томонларини кўрсатинг. Ҳадя қилиш лойиҳасидан бош тортис мумкинми?

З-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқни ечинг.

Фуқаро Р. (ҳадя қилувчи) фуқаро С.га (совға оловчи)га квартира совға қилди. Фуқаро С. Квартирага кўчиб киргандан сўнг бир неча ҳафтадан сўнг, курилишда юборилган камчиликларнинг оқибатидан деворларида ёриқ пайдо бўла бошлаганини сезди. Ҳадя қилувчи фуқаро Р. харажатни қоплашга мажбурми? Нима сабабдан?. Ҳадя оловчи ҳадя қилувчига доир қандай ҳаракат қиласи деб ўйлайсиз? Фуқаро С. ўзининг мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш учун кимга мурожаат қилиши керак?

33-§. Ижарага бериш шартномасининг умумий қоидалари.

Ижарага бериш шартномаси тузиш ва уни бузиш талаблари.

Уйни ижарага олиш

Бугунги дарсда:

ижарага олиш битимининг нима эканлигини ва унинг турларини кўриб чиқамиз.
ижарага бериш шартномасини тузишни ўрганамиз.
уйни ижарага олиш шартномасининг, ушбу битимнинг лойиҳаси мазмуни, уни бузишнинг талабларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- ижарага бериш
- фойдаланиш ва эгалик қилиш
- мулкни ёллаш тушунчилини ва тавсифи
- ижарага берувчи
- ижарага оловчи
- ижарага олиш
- уй-жой

Ижарага бериш шартномаси. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексига кўра, мулкни ижарага олиш бўйича ижарага берувчи ижарага оловчига мулкни ҳақ тўлаб вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга беришга мажбур.

Мулк ёллаш битимининг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу ижарага бериш битимининг фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг классик тури сифатида кўришга имкон берди. У бундай хусусиятларга эга:

- ижарага берувчи мулкни ижарага берганда ижарага оловчининг эгалик ҳуқуқи бўлмайди.

ланмаса, унинг меросхұрларига (хуқуқ меросхұрларига) алмашади (Қозғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 515-моддаси).

Хадя оловчы ұзига хадя берилгунгача истаган пайтда ундан бош тортишга ҳақли. Бу ҳолатда хадя қилиш битими бузилган деб ҳисобланади. Агар хадя қилиш битими оғзаки турда ясалса, хадядан бош тортиш ҳам оғзаки турда амалга оширилиши керак. Агар хадя қилиш битими ёзма турда ясалса, хадядан бош тортиш ҳам ёзма турда амалга ошиши керак. Хадя қилиш битими рүйхатга олинган бўлса, хадяни олишдан бош тортиш ҳам давлат рүйхатига олиниши керак (Қозғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 507-моддаси).

Хадя қилувчи хадя қилиш битимидан бош тортиш ҳолатлари:

- битим ясалғандан кейин мулк ёки оилавий ҳолатлар бўйича соғлиги ва яшаш шароити ёмонлашса;
- унинг оиласига яқин қариндошларининг бирига ҳаётига хавф солса; Хадя оловчы хадя қилувчини қасддан қотиллик содир этса, судда хадя қилишнинг кучини йўқотиш талаб этишга хадя қилувчи меросхұрларининг ҳаққи бор (Қозғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 512-моддаси). Томонларнинг масъулияти. Хадя қилиш битимининг юзага келадиган мажбуриятни бажармаслиги ёки тегишлича бажармаслиги қарздор учун кўзланган фуқаролик-хуқуқий жавобгарликка олиб келади.

Қозғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида хадя қилинган буюмнинг нуқсонлари оқибатидан хадя оловчининг соғлигига, ҳаётига ёки мулкига келтирилган зарар учун масъулият юзага келади деб тўғридан тўғри кўрсатилган.

Мисол

Фуқаро Н. Фуқаро Л.га ҳавотозалагични хадя қилди. У андозага мувофиқ эмаслиги исботланди. Бу орқали фуқаро Л.нинг ва унинг оиласи соғлигига зарар келтирилди.

Зарар қуйидаги ҳолатларда тўланади:

- совғанинг камчиликлари янги соҳибигача бўлган бўлса.
- камчиликлар ноаниқ бўлса. Бу битим тузган киши уларни кўз билан аниқлай олмаслигини англатади. Ваҳоланки у буюмнинг камчилиги бор эканлигини билмаган, шу сабабли келадиган зарарни аввалдан билмайди.
- хадя қилувчи камчиликлар борасида била туриб, хадя оловчини огоҳлантирмаса, бу битим мажбурий бўлади ва бундай муносабатдан келтирилган зарар тўғрисида баҳсни ҳал этишга ёрдамлашади. Бундай камчиликлар ишлаб чиқарувчи айбидан юзага келган бўлиши мумкин ва хадя оловчи истеъмолчи бўлса, бу ҳолатда истеъмолчиларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Хадя оловчининг мулкига ва соғлигига келган зарар тўла ҳажмда тўланади. Хадя қилувчининг айби бўлмаса, келтирилган зарарни тўлашдан озод этилади. Бу қуйидаги ҳолатларда бўлиши мумкин: хадя қилувчи

Лугат

- **Ижарага бериш** – мулк эгасининг ўз мулкини бошқа кишига ўзаро шартнома бўйича ҳак тўланадиган тартибда вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга бериши.
- **Лизинг** – транспорт воситаларини, саноат ускуналарини ва бошқа қолдик қиймати бўйича узок муддатга ижарага олиш.
- **Ишонч хати** – ишонч билдирувчининг ўз номидан вакиллик қилиш учун иккинчи шахсга берган ёзма турдаги вакиллиги.
- **Ижарага берувчи** – табият ва мулкни (кўчмас мулк) ёки бошқа мулкни вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга берадиган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.
- **Ижарага оловчи** – ижарага бериладиган аниқ бир лойихани вақтинча ўз эгалиги га ёки фойдаланишга оладиган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.

Уйни ёки иморатни ижарага олиш битими бўйича ижарага берувчи уйни ёки иморатларни ижарага оловчининг вақтинча эгалик қилишига ва фойдаланишга беришга мажбур бўлади. Бу битимда иморат ва қурилиш деб фақат аниқ иншоотлар, яъни алоҳида турган объектларни оламиз.

Транспорт воситаларини ижарага олиш. Транспорт воситасини бошқариш ва техник фойдаланиш бўйича хизмат кўрсатиш ва ижарага олиш битими асосида ижарага берувчи ижарага оловчига ҳак тўлаб, транспорт воситасини вақтинча фойдаланишга беришга ва ўз кучи билан уни бошқариш ва техник фойдаланиш бўйича хизмат кўрсатишга мажбур.

Ижара битими бўйича кўчар мулкни барқарор тадбиркорлик хизмати сифатида ижарага беришни амалга оширадиган ижарага берувчи ижарага оловчига мулкни ҳак тўлаб вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга беришга мажбур. Бу битимнинг ўзгачаликлари: ижарага берувчи – тадбиркорлик хизматининг субъекти, ижарага оловчи эса истеъмолчи фуқародир; ижарага бериш моҳияти фақат кўчар мулк бўлиши мумкин.

Ижарага бериш битимини тузганда аниқ бир талаблар сақланиши керак. Ижарага бериш пайтида маҳсус шартнома тузилади. Икки томон ҳам шартномада белгиланган талабларни бажаришга мажбур. Мулкни ижарага бериш битимининг мазмуни томонларнинг асосий ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ва битимни бузиш асосларини ўз ичига олади.

Уй-жойни ижарага олиш битимининг тушунчаси. Қозогистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 29-банди уйни ижарага олиш битимини созлайди. Уйни ижарага олиш битими бўйича уйнинг эгаси ёки унинг ваколатли кишиси (ижарага берувчи) фуқарога (ижарага оловчига) ва унинг оила аъзоларига уйни ҳак тўлаб фойдаланишга беришга мажбур (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 601-моддаси).

Ижарага берувчи ҳамда ижарага оловчи уйни ёллаш битимининг томонлари. Уйни ёллаш битими бўйича уйнинг эгаси ёки қонун орқали ёки мулк эгаси орқали уйни ижарага бериш ҳуқуқига эга бўлган шахс

Ижарага олувчи мулкни вақтінча фойдаланишга ва әгалик қилишга олади. У бу мулкка әгалик қила олмайды.

- ушбу битим консенсусал тавсифға эга, яғни битимнинг аҳамиятли қоидалари бүйічә томонлар келишувга әришган пайтдан бошлаб битим тузилған бўлиб ҳисобланади.
- ҳақ тўланадиган тавсифға эга, сабаби ижарага берувчи мулкни ижарага олувчига вақтінча әгалик қилиш ва фойдаланишга бериб, ундан ижара ҳақини олади.
- икки томонлама, томонларнинг ҳар бирини алоҳида олганда мажбурان иккинчисининг фойдасига бажарилиши зарур.

Ижарага бериш битимининг моҳияти ва томонлари. Ижарага олувчи ва ижарага берувчи сифатида фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектлари бўла олади. Ижарага берувчига қўйиладиган ягона талаб – у мулк әгаси ёки мулк әгаси мулкни ижарага беришга ваколат берган бошқа шахс бўлиши керак.

Мулкни ижарага бериш (ижарага олиш) битимининг моҳияти сифатида кўпинча (42-чизма):

42-чизма

Корхоналар

Ер участкалари

Иморатлар,
қурилишлар

Транспорт воситалари,
ускуналар ва бошқалар

Узок вакт, фойдаланиш мобайнида ўзларининг табиий
хусусиятларини йўқотмайди (истеъмол қилинмайдиган буюмлар)

Мулкни ижарага бериш обьекти ва аниқ бир истеъмол қилинмайдиган буюмлар бўла олади. Унга мувофиқ ҳолда авлоддан келаётган хусусиятларга эга, истеъмол буюмлари мулкини ижарага олиш битимининг моҳияти бўла олмайди.

Ижарага бериш битимининг турлари. Лизинг битими бўйича лизингга берувчи лизинг олувчи кўрсатган мулкни сотувчидан әгалигига сотиб олишга ва лизинг олувчига ушбу мулкни ҳақ тўлаб тадбиркорлик хизмати учун вақтінча әгалик қилишга ва фойдаланишга беришга мажбур бўлади. Бу битимнинг ўзгачаликлари қуйидаги: тадбиркорлик хизматидаги қонунни шахсларгина лизинг битимининг субъектлари бўла олади. Лизингнинг моҳияти факат тадбиркорлик мақсаддагина фойдаланилиши керак. Қимматбаҳо қофозлар билан табиий заҳиралар лизингнинг моҳияти бўла олмайди.

Корхонани ижарага олиш битими бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига тадбиркорлик хизматни амалга ошириши учун корхонани ҳақ тўлаб вақтінча әгалик қилишга ва корхонани тўлиғи билан ягона мулк мажмуаси сифатида фойдаланишга мажбур.

- Ижарага берувчи ва ижара олувчи қандай талаб бүйича битимни буза олади? Уйни ижарага бериш битимининг белгиларини тақсимлаб күрсатинг. Уйни ижарага бериш битимининг томонлари кимлар?
- Уйни ижарага олувчининг қандай ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор? Уйни ижарага бериш талаби нима учун фақат ёзма турда ясалади?
- Қандай тоифадаги фуқароларга уй жамғармасидан уй ижарага берилади? Уйни ижарага олиш битими қандай ҳолатларда бузилади?

З-даражали топшириқ. Гурухдаги иш.

3-5 киши гурухга бўлиниб, мулкни ижарага олиш битимининг истаган тури бўйича саҳна кўриниши қўйинг. Бошқа гурух ижарага олиш битимининг қай тури эканлигини аниқлаб, уни тушунтириб бериши керак.

34-§. Қарз шартномаси

Бугунги дарсда:

Қарз шартномасининг тушунчаси ва ўзгачаликларини биламиш; қарз турларини ва унинг асосий битимларини кўриб чиқамиш.

Қарз шартномаси тушунчаси ва ўзгачаликлари. Қарз шартномаси сифатида Қадимги Римда пайдо бўлди. Унинг моҳияти шундаки, бир томон бошқа томонга буюмларга мулк ҳуқуқини беради.

Қозоқ халқининг урф-одатларига асосланган ҳуқуқида (ёки одатий ҳуқуқида) қарз шартномаси бир йилдан ошмайдиган мол қарзидир. Қарздор ўз қарзини молни фоизи билан қайтариш керак эди. Шартноманинг ушбу тури бўйича бирор бир одам қарздор учун кафил бўларди. Қарз олувчи қарзини ўтай олмай қолган ҳолда, кафил бўлган киши унинг қарзини тўлашга мажбур эди.

Таянч сўзлар

- қарз
- қарз берувчи
- қарз олувчи
- алмаштириладиган буюмлар

Хозирги пайтда Қозоғистон Республикасининг Қонуни қарз битимига қўйидаги аниқлик киритади: қарз битими бўйича бир томон (қарз берувчи) бошқа томоннинг (қарз олувчининг мулкига хўжалик юритишига, тезкор бошқарувга) пул ёки аниқ буюмларни беради, ушбу битимда кўзланган ҳолатларда уларни беришга мажбур, қарз олувчи эса қарз берувчига худди шундай пул миқдорини ёки худди шундай сифатдаги буюмларга тенг миқдорини вақтида қайтаришга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 715-моддаси).

Қарз битимига қўйидаги белгилар киради (43-чизма).

Қарз берувчи ва қарз олувчи ушбу шартноманинг томонлариидир. Фақатгина ўзига хос сифатлари билан аниқланадиган истеъмол қилинадиган буюмлар қарз битимининг моҳияти бўла олади. Қарзга олувчи пулни ва алоҳида белгилари аниқланадиган буюмларни истеъмол йўли билангина фойдалана олади. Қарз шартномасининг аниқ хусусияти

ижарага берувчи бўла олади. Ижарага олувчи фақат жисмоний шахс бўла олади. Фуқаролик ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ижарага олувчи бўла олмайди. Ушбу шартноманинг моҳияти доимий яшашга зарур уй бўла олади (масалан уй ёки квартира).

Уйни ижарага бериш битимининг муҳим талаблари. Уйни ижарага бериш битимининг бош талаби мулкни ижарага олиш битимиға боғлиқ. Уйни ижарага олиш битимининг моҳияти доимий яшашга яроқли, ажратилган уй (квартира, уй, квартиранинг ёки уйнинг бир қисми) бўлиши мумкин. Уйни ижарага бериш битимида мажбурий тарзда мавжуд ахборот кўрсатилиши керак. Яроқли уй деганимиз – йнинг барча санитария-эпидемиология, ёнғинга қарши ёки бошқа мажбурий талабларга мувоғиқ бўлиши. Агар уйни ижарага бериш битимида уй тўғрисидаги маълумот бўлмаса, унда бундай битим тузилмаган бўлиб ҳисобланади.

Уйни ёллаш битимини бузиш. Қандай ҳолатда ижарага берилишига доир қонун билан аниқланади.

Соҳиби яшамайдиган уй ижарага берилган ҳолатда ижарага бериш битими томонлар белгилаган муддат тугаганда тўхтайди. Ижарага олувчи шартнома тармоқларини бажармаган ҳолатда, ижарага берувчининг талабига кўра шартнома муддатидан аввал тўхтатилади. Қўлланиш муддати ва тўхтатишнинг бошқа асослари кўзланмаган шартномани ижарага олувчи дуч келган вақтда буза олади. Бу ҳолатда ижарага берувчи шартномани тўхтатиши тўғрисида ижарага олувчига камида уч ой аввал огоҳлантириши керак. Ижарага олиш шартномаси тўхтатилган ёки бузилган ҳолатда ижарага олувчи ўзи билан бирга яшайдиган барча кишилар билан бирга бошқа уй берилмасидан чиқарилади.

Ижарага олувчи ижара битими муддатидан аввал бузган ҳолатда, у бу тўғрисида ижарага берувчига камида бир ой аввал огоҳлантирмаса, шартномада кўрсатилган бир ойлик тўлов миқдорини тўлашга мажбур.

Уйни ижарага олиш битими – тўлов миқдори орқали фақат уй биносининг вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланишга беришни кўзлайдиган шартнома. Бу битимнинг томонлари ижарага берувчи ва ижарага олувчидир. Фақат жисмоний шахсгина ижарага олувчи бўла олади.

28-расм. Уйни ижарага бериш

Лутат

- **Ижарага олиш** – бир томоннинг (ижрага берувчининг) мулкни бошқа томонга (ижрага олувчига) аниқ бир тўлов миқдорига вақтинча фойдаланишга бериши.
- **Уй-жой** – доимий яшашга мўлжалланган барча санитария-эпидемиология, техник талабларга мувоғиқ хусусий бошпана.

Битимни тасдиқлаш пайтида қарз олувчига пулнинг ёки буюмларнинг миқдорини ўтказишни тасдиқлайдиган нотариал тасдиқлантириш зарур бўлади. Ёзма лойиҳа сақланмаслиги туфайли томонлар далилларга суюниш ҳуқуқидан айрилади, бироқ улар ёзма ва бошқа далиллар бериш ҳуқуқидан айрилмайди (қарз тўғрисидаги фактни тасдиқлайдиган хат, қарз берувчининг қарз олувчига пул маблағини ўтказгани тўғрисида ҳужжатлари ва бошқалар).

Қонунлар билан ёки томонларнинг розилиги билан ёзма (садда ёки нотариал) ёки бошқа аниқ бир лойиҳада белгиланмаган битим, оғзаки ясалиши мумкин. Шахснинг ахлоқидан унинг муомала юритиш эрки аниқ кўринган пайтда оғзаки тузилган деб ҳисобланади.

Қарз битими қарздорнинг облигацияси, имзоси ёки унга қарз берувчининг аниқ бир миқдорни ёки буюмларнинг аниқ бир миқдорини берганлигини тасдиқлайдиган бошқа ҳужжат бўлган ҳолатда ҳам тегишли ёзма лойиҳада ясалди деб топилади (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 716-моддаси).

Ёзма лойиҳада ясалган битимга томонлар ёки уларнинг вакиллари имзо қўйиши керак. Битим тузилган пайтда, агар бу қонунга ёки иштирокчилардан бирининг талабига қарши келмаса, имзони, электрон рақамли имзони кўчириш воситаларидан фойдаланишга рухсат берилади. Агар қонунда ёки томонларнинг розилиги бўйича бошқача кўзланмаса, қарз шартномаси пул ёки буюмлар берилган пайтдан бошлаб тузилган деб ҳисобланади.

Шартномада пулни ёки буюмларни қисмлаб (бўлиб) бериш кўзланган ҳолатларда, агар битимда бошқаси кўзланмаса, уларнинг биринчи қисми берилган пайтидан бошлаб битим тузилди деб ҳисобланади (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 717-моддаси).

Қарз битимиning мазмуни. Фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектлари қарз битимиning томонлари бўла олади. Қарз берувчи ҳуқуқий шахс (масалан, банк) ва жисмоний шахслар бўлади. Қарз олувчи фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъекти бўлиши мумкин. Давлат қарзи битими бўйича қарз берувчи – давлат, қарз олувчи – фуқаро ёки ҳуқуқий шахс ҳисобланади. (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 726-моддаси).

Қарз берувчининг мажбуриятлари:

- агар кафил бор бўлса, уни таъминлаш.

Қарз берувчининг ҳуқуқлари:

- қарздорга мулк кўринишида пулни бериш учун мукофот олиш;
- транзакцияни олиш, чекларни олиш, ҳисоб бўйича чек нусхаларини назорат қилиш ва қарз харажатини қандай ишлатишни назорат қилиш;
- муқобил кафолатни ёки учинчи томон кафолатини талаб этиш;

Қарз битимининг белгилари

Шартноманинг объекти пул ёки бошқа буюмлар (алмаштириладиган) бўлади

Объект уни олган кишининг мулкига беради.

Шартнома аниқ бўлади ва белгиланган объектини бериш пайтидан бошлаб амалга ошади.

Қарз битими бир томонлама шартнома

Умумий қоидага кўра қарз берувчи берган қарзининг миқдорига қарз олади, бироқ қарзнинг баъзи фоизсиз бўладиган ҳолатлари бор. Фоиз миқдори қарзни қайтарган куни банк фоизи билан аниқланади.

шартнома тузиш тўғрисида қонунга мувофиқ тегишли мулкни бериш учун зарур. Қарз шартномасининг бир томонлама хусусияти битим бўйича барча мажбуриятларни (пулли қарз миқдорини ёки олинган бошқа буюмларнинг бирдек миқдорини) қарз оловчи кўтаради.

Қарз мақсадли ва мақсадсиз бўлади. Мақсадли қарз деганимиз – қарз оловчининг пул миқдорини аниқ бир мақсадда олиши.

Мисол

Автомашина сотиб олиш учун аниқ бир пул миқдорини қарзга олиш. Қарзга берувчи (масалан, банк) қарзни банкдан мақсадли фойдаланишга назоратни амалга ошириш учун таъминлашга мажбур.

Қарз оловчи қарз моҳиятини мақсадли фойдаланиш бўйича мажбуриятларни бажармаган пайтда, қарз берувчи битимни бажаришдан бош тортишга ҳақли. *Мақсадсиз қарз* қарз оловчининг қандай бир буюмни ўз хоҳишига кўра фойдаланишини англатади.

Қарз битимининг аҳамиятли талаблари. Пул, умуман тавсифлари билан аниқланган буюмлар – қарз шартномасининг моҳиятини белгилайди. Агар қарзни қайтариш муддати битимда белгиланмаса, уни қарз оловчи қарз берувчи талаб этган кундан бошлаб 30 кун мобайнида қайтариши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 722-моддаси).

Қарз битимининг лойиҳаси. Қарз тўғрисидаги битим оғзаки ва ёзма лойиҳада (сада ёки нотариал турда) ясалади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 151-моддаси). Агар қарз миқдори ОҲКнинг 100 бараваридан ошмаса, фуқаролар оғзаки лойиҳада шартнома тузишиди. Агар битим миқдори ОҲКнинг 100 миқдоридан ошса, шартнома оддий ёзма турда ясалади.

1) қарз тұғрисида шартноманинг мөхияти – бу пуллик ёки умумий тавсифлар билан аникланган буюмлар, шу жумладан кейингі қолдириш ва бадални тұлаш орқали таъминланғанлар;

2) қарз талаби бүйіча хусусий тадбиркор бўлмайдиган шахс заёмчи сифатида ҳаракат қилади;

3) қарз Қозоғистон Республикасининг миллий валютаси билан берилади;

4) кредит талабида Қозоғистон Республикасининг Миллий банки белгилаган қоидаларга кўра ҳисобланған йиллик самарали мукофот миқдори бўлиши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 725-моддаси).

Давлат қарз битими эркин бўлиб, қарз олувчининг чиқарилган давлат облигацияларини олиш йўли билан ясалади. Давлат қарз битимининг мажбуриятларига кўра, қарз олувчи давлат хазина мулки билан жавоб беради.

Банк қарз битими бүйіча қарз берувчи қарз олувчига пулли, тезкор, қайтариш асосида пул беришга мажбур бўлади

Шу тахлитда қарз деган – зот белгилари билан аникланган товарларни бир томоннинг иккинчи томон эгалигига беришни кўриб чиқадиган шартнома. Қарз битими – аниқ, икки томонлама сифатга эга. Унинг асосий объекти пул ва алмаштириладиган буюмлар бўлади.

- 1 Қарз битими қандай ўзгачаликларга хос? Қарз шартномасининг қандай мухим битимлари бор?
2. Қарз битимининг томонларини, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аникланг. Қарз шартномасининг лойиҳаси қандай бўлади?
3. Жисмоний шахс билан, давлат билан, банк билан тузилган шартномаларнинг фарқи нимада?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш. Жадвални тўлдиринг.

Битим турлари	Лойиҳаси	Субъекти	Мухим талаблари	Мөхияти
Қарз битими				
Ёллаш битими				

3-даражали топшириқ.

Фуқаро Б. Фуқаро В. билан 300 минг тенге миқдорида қарз бериш тұғрисида келишиши. Муддат тугагданан кейин фуқаро В. қарзга олинган миқдорни қайтаришни талаб этди. Фуқаро Б. Харажати бўлмаганликдан ушбу талабни бажаришдан бош тортди. Фуқаро В. судга боришга мажбур бўлди. Суд қандай қарор қабул қилиши керак?

- шартномани бир томонлама тартибда тұхтатиши қарзниң үтәлмаган қисмини қайташиңи барча манбааттар ва жарималар билан талаб қилиш;
- қарзни унинг бир қисмини вактида тұла маслик;
- мақсадли қарздорлық шаффоғлигини сақламаслик;
- таъминотнинг йўқолиши ёки унинг аҳволи ноchorлашиши.
- битимнинг талабларига мувофиқ қарз миқдорини қисман ёки тўлиқ қайташиңи таъминлаш.

Қарз олувчининг мажбуриятлари:

- қарзни муддатида үташ. Буюмлар олинган миқдорда ва сифатда қайтарилиши керак;
- ҳақи келишилган фоизни қайтариш;
- келишилган битимларга кўра муддатидан аввал тўлаш учун жарима тўлаш;
- мақсадли қарз битими ясалган ҳолатда, қарз битими бўйича иккинчи томонга қарз харажатини сарфлаш тўғрисида барча далиллар билан таъминлаш, шунингдек мустақил назоратга тўсиқ бўлмаслик.

Қарз олувчининг ҳуқуқлари:

- агар мақсадсиз битим ясалса, олган буюмларни хусусий буюмларни, оиласи, тижорат ёки бошқа эҳтиёжларга фойдаланиш;
- агар олинган пул миқдорининг битимда кўрсатилгандан кам бўлса, қарз берувчига арзини айтиш;
- агар битимнинг талабларига қарши келмаса, харажатини учинчи томонга қайта қарзга бериш.

Қарз талабарининг қуидаги турлари бор (44-чизма).

Лугат

- **Алмаштириладиган буюмлар** – табии хусусияти бир-бирини алмаштира оладиган, сони, миқдори ва салмоғи бўйича айланымда юра оладиган буюмлар.
- **Қарз** – бир томоннинг иккинчи томон мулкига ёки бошқарувига пул, қимматбаҳо қоғозлар ёки ишлаб чиқилган белгилари бор алоҳида товарлар бериши ёки беришга мажбур бўлиши кўриладиган шартнома.
- **Облигация** – қарздорлик тушуми.

Қарз берувчи ва жисмоний шахс ясаган қарз талаби

Давлат қарз талаби

Банк қарз талаби

44-чизма

Буларнинг ҳар бирини кўриб чиқайлик.

Қарз берувчи билан жисмоний шахсга қилинган қарз талабининг қуидагича ўзгачаликлари бор:

29-расем. Сұғурта битимининг томонлари

Барча ҳуқуқий шахслар ва фуқаролар сұғарталанувчи бўла олади. Сұғурта ташкилоти сифатда рўйхатга олинган ва сұғурта хизматини амалга ошириш ҳуқуқига лицензияси бор шахсларгина сұғарталовчи бўла олади.

Сұғарталанувчи (ўзини сұғурта қилганда) сұғурта битимини ясайдиган бир томони сифатида киритилади. Сұғарталанувчи сифатида уўзини ёки учинчи шахсни сұғурта қила олади. Сұғарталанувчи бир муддатда сұғурта қилинган одам ва сұғурта қилувчи ҳам бўла олади. Сұғарталанувчи битимга кўра ёки қонун бўйича сұғарталанганд тўловни оладиган кишини, яъни даромад оловчини аниқлайди. Кўпинча сұғарталанганд киши даромад оловчи бўлади (сұғарталанувчининг ўзи ҳам бўла олади).

Мажбурий сұғурта пайтида учинчи шахсни сұғарталаш зарур бўлса, унда унинг шартнома ясашга рухсати керак эмас. Эркин сұғурта даврида шахснинг ўзини ёки мулкини сұғарталашга қарши бўлиши шартнома тузишга тўсиқ бўлади. Учинчи шахсни алоҳида сұғарталаганда ушбу шахснинг ўзига доир мулк манфаатлари сұғурта объекти бўлади. Жумладан: ҳаёти, соғлиги, меҳнатга яроқлилиги, жисмоний шахсга доир бошқа манфаатлари. Масалан, болаларни вояга етказгунча сұғарталаш мумкин.

Сұғурта битимининг яна бир томони даромад оловчидир. Даромад оловчи бўлиб ҳуқуқий шахс ҳам, жисмоний шахс ҳам бўла олади.

Даромад оловчи:

- сұғурта тўловини оловчи сифатида ўзини кўрсатган сұғартала-нувчининг ўзи;
- манфаатига кўра сұғурта амалга ошириладиган сұғарталанганд шахс;
- учинчи шахс, сұғарталанувчи ёки қонун билан сұғурта тўловини оловчи сифатида белгиланган даромад оловчининг ўзи;
- сұғарталанганд шахснинг меросхўрлари бўлади.

Сұғурта манфаатларига қараб сұғурта битимининг қуйидаги турлари бор: мулкни сұғарталаш битими, бошқа шахсларнинг ҳаётига, соғлигига

35-§. Сұғурта битими

Бұғанғи дарсда:

сұғурта битимининг белгилари ва ўзгачаликларини күриб чықамиз; сұғурта битимининг томонлари ва субъектини анықтайды.

Сұғурта битимининг түшүнчеси ва ўзгачаликлари. Аввал сұғурта сөзи *харажатни ўташ*, *бир ишиң құллаш* деганин англатган. Айни пайтда ушбу термин бирор бир ҳолат юзага келган пайтда қонунни ёки жисмөний шахснинг мулк манфаатларини ҳимоялаш воситаси маъносида қўлланилади.

Қозоғистон ҳудудида сұғурта битими Иттифоқ даврида жорий этилди. Иттифоқ даврида тиббий ва ижтимоий сұғурта бўлди. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодекси бўйича сұғурта битими бўйича бир томон (сұғурта қилинувчи) сұғурта ҳолати бошланган пайтда сұғурта қилинувчига ёки битимда белгиланган миқдор (сұғурта миқдори) доирасида ўзининг фойдасига битим тузилган бошқа шахсга (даромад оловчига) сұғурта тўловини тўлашга мажбур бўлади.

Сұғурта битим турида ясалади. Сұғурта битими қуйидаги ўзгачаликлар билан тавсифланади:

- у сұғурта муносабатларининг ҳуқуқий лойиҳасига киради. Иштирокчилар ва субъектларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлаб, сұғурта муносабатларини созлайди.
- икки томонлама битим бўлиб саналади. Битимда сұғурта қилинувчи ва сұғурта қилувчи икки томон бўлади. Битимни тузиш учун икки субъектнинг эркин розилиги керак.
- ҳақ тўланадиган хусусиятга эга. Сұғурта қилинувчи сұғурта мукофотини тўлаб, ҳаётдаги турли ҳолатларга сұғурта жамғармасидан олади. Сұғурта ҳолати ўрин оладиган ёки олмаслигига қарамасдан, сұғурта жамғармасидан доим ҳаракат қиласади.
- ўзаро розилик битими, бу икки томоннинг ҳам ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бор эканлигини англатади.
- аниқ бўлиши. Сұғурта мукофот пули тўлангандан кейин битим кучга кириб, аниқ тузилган бўлиб ҳисобланади.
- муддат битими (аниқ бир муддатга ясалади).
- пул битимининг бир тури. Мукофот пулига ва сұғурта тўлови пуллай турда юритилади. (Қозоғистон Республикаси Фуаролик кодексининг 820-моддаси, 6 банди).

Сұғурта битимининг моҳияти ва томонлари. Сұғурта битимини тузишнинг томонлари: сұғурталанувчи ва сұғурта қилувчи.

Таянч сўзлар

- сұғурта
- сұғурталанувчи
- сұғурталовчи

Суғурта битимининг тұхташи. Суғурта битими муддатидан аввал қүйидаги ҳолатларда тұхтатилиши мүмкін: суғурта объекті ҳаёт суришни тұхтатса, уни алмаштириш үрин олмаган ҳолда суғурталанувчи бўлмайдиган суғурталанган киши оламдан ўтса, суғурталанувчи мулк суғурта объектини ўз эгалигидан чиқарса, ўзининг тадбиркорлик хавфини суғурталаган суғурталанувчи белгиланган тартиб билан тадбиркорлик хизматини тұхтатса, суғурта ҳолатининг бошланиш мүмкінлиги бартараф этилса, суғурталовчини мажбурлаб тарқатса, суғурталанувчи истаган пайтда суғуртадан бош торта олади.

Шу билан бирга суғурта битими деганимиз – суғурта ташкилоти туридаги суғурталовчи билан фуқаро ёки ташкилот туридаги суғурталанувчи шахс ўртасидаги битим. Суғурталовчи харажатнинг тұловини тұлашни ўз мажбуриятига олади ёки суғурталанувчига ёки манфаат олувчига шартномага кўра суғурталаш бошланган пайтда аник харажат миқдорини тұлашга мажбур бўлади.

1. Суғурталаш битими тушунчасига аниклик киритинг. Суғурталаш битимининг белгиларини айтинг. Суғурталанувчи ва манфаат кўрувчи деганимиз ким? Қандай буюмлар суғурта битимининг лойиҳаси бўлади?
2. Суғурта манфаатига мувофиқ суғурта битимининг турларини аникланг. Суғурта шартномасининг қандай мұхим битимлари бор?
3. Суғурталовчи ва суғурталанувчининг қандай мажбуриятлари бор? Қандай ҳолатларда суғурта битими муддатидан аввал тұхтатилиши мүмкін?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш. Берилған сўзлар ва сўз бирикмаларига аниклик киритинг.

№	Сўзлар ва сўз бирикмалари	Аниклик
1	Суғурта	
2	Суғурта миқдори	
3	Даромад олувчи	
4	Суғурта ҳолати	

3-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқни бажаринг.

Фуқаро К. Фуқаро М.нинг суғурталаш битими бўйича учинчи шахс сифатида суғурталанди. Шартномага кўра фуқаро К.нинг ҳаёти авария ҳолатларидан суғурталанди. Уч йилдан сўнг суғурта битимини тузгандан кейин фуқаро К. Инсультдан вафот этди. Инсульт авария ҳолатига кирадими? Бу битимни муддатидан аввал тұхтатишми ёки битимни бузишми? Суғурталовчи суғурта мукофотининг ярмини олишга ҳақлами? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексинин 842-моддасига мурожаат қилинг.

ёки мулкига заар келтириш оқибатларидан юзага келадиган мажбуриятлар бүйича масъулият битими, үзини үзи суғурта битими.

Суғурталаш битимининг аҳамиятли томонларига қуидагилар киради:

- битим объекти (мулкни суғурталаш учун);
- суғурталанган шахс (хусусий суғурта битими учун);
- суғурта ҳолати;
- суғурта пули миқдори;
- битимни қўллаш муддати.

Суғурта битимида, одатда, суғурта юритиладиган хавф тавсифланади Барча хавф-хатардан суғурталаш мумкин эмас. Масалан, ўғирлик бўлган ҳолатда мулкни саклаш мумкин.

Суғурта битимининг обьекти. Суғурта битими мумкин бўлмаган мажбуриятни суғурталашда ҳам, эркин суғурталашда ҳам ёзма лойиҳада ясалади. Суғурта битимининг мазмани томонларининг мажбуриятлари ва ҳуқуқларини қамрайди. Бир томоннинг мажбурияти иккинчи томоннинг ҳуқуқини юзага келтиради, мажбурияти:

- қонунга ёки битимга кўра суғурта ҳодисаси бошланиши билан суғурта тўловини тўлаш;
- суғурталанувчини суғурталаш талаблари билан таништириш;
- суғуртанинг сирини таъминлаш;
- суғурталовчининг ҳуқуқقا қарши мақсадларига риоя этмаслик;
- қонунга кўра битимни ёзма тартибда ясаш;
- суғурталовчининг илтимоси билан суғурта полюсини алмаштириш (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 828-моддаси).

Суғурталанувчининг мажбуриятлари:

- битимда белгиланган миқдорда, тартиб билан ва муддатида суғурта мукофотларини тўлаш;
- суғурталовчига суғурта хавфини ҳолати ва унинг бошланишидан юзага келадиган эҳтимол харажатлар миқдори тўғрисида хабар бериш;
- суғурталаш ҳолатининг бошланганлиги учун жавобни кишидан талаб қилиш ҳуқуқининг суғурталовчига ўтишини таъминлаш.

Агар суғурта битимида ўтирган киши ҳаётдан ўтган бўлса, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари меросхўрига берилади. Суғурталанувчининг ҳаётдан ўтиши үзини суғурталаган битимга кўра, унинг ҳуқуқи ва мажбуриятлари суғурталанувчининг розилиги бўйича амалга ошади.

Лугат

• **Суғурта** – аниқ бир ҳолат юзага келганда харажат жамғармаси ҳисобидан жисмоний ёки ҳуқуқий шахснинг мулк манфаатларини муҳофазалаш бўйича муносабатлар.

• **Суғурталанувчи** – суғурталовчи билан эркин турда ёки қонунга биноан суғурта битимини ясайдиган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.

• **Суғурталовчи** – суғуртани амалга оширадиган, суғурталанувчига ёки бошқа шахсга суғурта миқдорини тўлайдиган, суғурта харажатини тўлайдиган ташкилот.

йўналтирилган қарздорнинг ҳаракати қарзни тўлаш бўйича мажбуриятларнинг объекти бўлади.

Мазкур мажбуриятнинг мазмуни жабрланувчининг ўз мулкини аввалги ҳолга келтиришни ёки зарарни ўташни талаб этиш ҳуқуқидан, шу билан бирга келтирилган зарарга масъул шахснинг талабни қондириш мажбуриятидан иборат.

Зарар келтириши – мажбуриятнинг юзага келишига имкон берадиган қонуний факт. Бироқ фуқаролик-ҳуқуқий масъулият сифатида зарарни ўташ учун зарар келтиришнинг фақат бир факти бўлиши етарли эмас. Қозогистон Республикасининг Фуқаролик кодекси зарар келтириш факти билан бирлашиб, уни ўташ бўйича мажбуриятларни юзага келтирадиган умумий сабабларни белгилайди.

Зарарни ўташ бўйича мажбуриятларни юзага келтирадиган сабабларга қуйидагилар киради (45-чизма).

45-чизма

Мазкур сабаблар зарар аниқлангандан кейин юзага келади, зарар деганимиз ҳаракат (ҳаракатсизлик) орқали мулк ёки номулк манфаатларга, фуқаролар ва ҳуқуқий шахсларнинг ҳуқуқларига келтирилган зарар. Уни зарар келтирувчи шахс тўла ҳажмда ўташи керак. Зарар – бир нарсанинг йўқолиши ёки камайиши эмас, шу билан бирга олиниши мумкин буюмнинг олинмаслиги (масалан, одамнинг инсоний нуқтай назаридан азобланиши оқибатида ўзини нокулай ҳис этиши ва бошқалар). Заарнинг бўлиши зарар келтиришдан юзага келадиган барча мажбуриятларнинг зарур талаби деб айтсак ҳам бўлади. Масалан, жисмоний шахсга келтирилган зарарни аҳлоқий ва мулкка доир деб бўлмайди. Бундан бошқа битимга доир заарнинг қуйидаги турлари бор (46-чизма):

36-§. Заар келтириш оқибатларидан юзага келган мажбуриятлар. Заар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турлари

Бугунги дарсда:

заар келтириш туфайли юзага келадиган мажбуриятларнинг умумий масалаларини күриб чиқамиз; заар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турларини күриб чиқамиз.

Заар келтиргани учун умумий жавобгарлик асослари. Ҳар бир кишининг ҳаёти, соғлиги ва мулки Конституция билан ҳимояланиб ажралмас ҳуқуқларнинг биридир. Шу боис биз заар келтириш оқибатларидан жавобгарликнинг юзага келиши сабабига нима киришини, бу ҳолатда субъектнинг қандай масъулияти бор эканлигини билишга мажбурмиз.

Заар келтириш туфайли юзага келадиган мажбуриятлар шартномадан ташқари мажбуриятлар тоифасига киради. Бу уларнинг шартномадан эмас, бир шахснинг иккинчи шахсга заар келтириш ҳолатидан юзага келганлигини анлатади. Шу билан бирга бу мажбуриятлар Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 268-моддасида кўрсатилган “мажбурият” тушунчасига мувофиқ келади. Ушбу мажбуриятлар учун қўйидаги белгилар хос: улар мулк ва хусусий мулкка хос бўлмаган муносабатларда ҳам қўлланилади; мутлақ ҳуқуқнинг бузилиши оқибатида пайдо бўлади; бу мажбуриятлар келтириб чиқарган заарни тўлиқ ўташга йўналтирилган.

Ушбу мажбуриятларнинг томонлари кредит берувчи ва қарздордир. Кўрилаётган мажбуриятларнинг томонлари кўпинча жисмоний ва ҳуқуқий шахслар бўла олади. Унинг лойихаси ва мазмунига томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари киради. Бу мажбуриятларда қарз берувчи (жабрланувчи) қарздордан (заар келтирувчидан).

Харажатни ўташни талаб этишга ҳақли. Кредит берувчининг харатга учраган моддий ва номоддий манфаатларини шакллантиришга

Таянч сўзлар

- заар
- айб
- мажбурият
- заар келтириш
- мажбурият
- масъулият

Луғат

- **Заар** – мулк ёки мулкка доир бўлмаган манфаатларни бузиш, заар келтириш.
- **Заар келтириш** – мажбуриятларнинг пайдо бўлишини юзага келтирадиган ҳаракат.
- **Айб** – субъектнинг ҳуқуқка қарши ҳаракатига бўлган психик муносабати. Айб ҳуқуқбузарнинг жабрланувчининг манфаатини камситиш даражасини кўрсатади.
- **Мажбурият** – томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, яъни мажбуриятни бажариш талаби ва талабни бажариш мажбурияти ҳукуки.

бўла олади. Қонунга кўра, бундай қобилият 14 ёшдан бошлаб юзага келади. 14 ёшга тўлмаган шахс (ёш болалар) ўз хоҳишича қонуний жавобгарликка тортилмайди. Бироқ унинг келтирган заари учун жавобгарлик унинг қонуний вакилларига юкланди. Тарбиялаш, даволаш муассасалари, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш муассасалари ёш боланинг ғамхўри бўла олади. Ёш бола таълим, тарбиялаш, даволаш ва бошқа муассасаларнинг назоратида бўлган пайтда заар келтириши мумкин, бу муассасалар унинг ғамхўри бўлмаса ҳам, уни назорат қилиш вазифаси (мактаб, гимназия, лицей, боғча). Бола ўзининг гуноҳсизлигини исботламаган ҳолда жавобгарлик ушбу муассасага юкланди.

Умуман бола ота-онасидан алоҳида яшаётган ҳолатда ҳам унинг келтирган заари учун масъулият ота-онанинг иккисига бирдек юкланди. Болалари билан узоқ вақт бирга яшамаган ота-она жавобгарликдан озод этилиши мумкин бўлган ҳолатлар ҳам учрайди. Бу ҳолатда у бола билан бирга яшайдиган бошқа ота-онанинг айби билан унинг тарбиясига ҳаракат қилинмаганини исботлаш керак.

Шуни таъкидлаш керакки, ота-оналар ва васийлар сифатида жавобгарлик шарти билан турли ташкилотлар ёшларни назорат қилишганида, заар етказилган пайтда, уларнинг ҳам интизомида айборлик хатти-харакати бор эканлиги аниқланди. Масалан: боланинг тарбиясига эътиборсизлик билан қараш, уларни тегишли назорат қилмаслик ва бошқалар туридаги иш-харакатлар.

14 ёшдан 18 ёшгача вояга етмаганлар келтирилган заар учун ўзлари жавоб беради. Вояга етмаган шахснинг заарни ўташи учун етарли мулкни ва даромад манбаи бўлмаган ҳолат юзага келиши мумкин. Бундай ҳолатда унинг ота-оналари ёки бокувчиси вояга етмаган шахснинг келтирган заарини тўлиқ ёки қисман ўтайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 926-моддаси). Агар ғамхўрликка муҳтоҷ вояга етмаган шахс тегишли таълим, тарбиялаш, даволаш муассасаларида ёки шунга ўхшаш бошқа муассасада бўлса, унда қонунга кўра ушбу муассасалар заарни тўлиқ ёки етмаган қисмини ўташи керак. Ушбу муассасалар заарнинг ўзларининг айби туфайли бўлмаганини исботлай олса, масъулиятдан тўла бўшатилади.

18 ёшга тўлган шахс ҳуқуқий муносабатларнинг вояга етган лаёқатли ва тўлиқ қонуний қодир субъекти сифатида саналиб, барча жавобгарликни олади.

Ота-она ҳуқуқларидан айрилган ота-онага уларни ота-она ҳуқуқларидан айиргандан кейин уч йил мобайнида вояга етмаган болалари келтирган заар учун уларга масъулиятни юклай олади. Бу борада, боланинг заар келтиришга олиб келган ахлоқи ота-онанинг болани тарбиялаш бўйича мажбуриятларини тўғри бажармаганлигининг оқибатларидан бўлганлиги аниқланиши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 927-моддаси).

Хәёти ва соғлигига келтирилган заар

Ахлоқий заар

Жабрланувчининг мулкига келтирилган заар

Заарни түлиқ үташ келтирилган заарнинг чегараси бўлолмайди. Қонун тўловнинг юқори миқдорини белгилай олади. Бундай юқори масъулият соғликка заар келтириш ёки ҳәётига хавф солиш туридаги заар келтиришларда кўриб чиқилади.

Мисол

Фуқаро С. Фуқаро Б.ни жароҳатлади (ўнг қўлига заар келтирди). Тўловнинг ҳажми ва миқдорини кўпайтириш қонунда кўзланган. Буни бундай тушунтирса бўлади: фуқаро Б. Ишга яроқсиз бўлиб қолганлигидан, тўловни олишга ҳақли.

Қонунга қарши ҳаракат билан (ҳаракатсизлик билан) келтирилган заарлар үталиши керак. Бундан чиқадиган хulosा: ноқонуний ахлоқ қонунга қарши ҳаракат ёки қонунга қарши ҳаракатсизлик кўринишида бўлади.

Ўта зарурат ва керакли мудофаа ҳолатида заар келтириш. Агар ҳаддидан ошибб кетмаса, ўта зарурат билан муҳим мудофаа ҳолатида келтирилган заарнинг үталишига кирмайдиган қонун билан кўрилган.

Муҳим мудофаа терминига Жиноий Кодексда маҳсус тушунча берилган. Мазкур кодексга кўра, зарур мудофаа ҳолатида, яъни ҳимояланувчининг ёки бошқа кишиларнинг ўзини, бошпанасини, мулкини, ер участкасини ва бошқа ҳуқуқларини хавфли аралашувдан ҳимоялаш пайтида аралашувчи кишига заар келтириши жиноий ҳуқуқбузарлик эмас. Қасбий ёки маҳсус тайёргарлигига, хизмат ҳолатига, жинсига қарамасдан барча шахснинг зарур ҳимояга ҳаққи бор.

Фуқаролик ҳуқуқида заар келтирувчи келтирган зарари учун ҳам, эҳтиётсизликдан келтирган заар учун ҳам бирдек жавоб беради. Масъулият заар келтирувчининг айбига қарамасдан юзага келади. Жиноий ҳуқуқда зарур мудофаа чегарасидан ошириш фақат қасдан заар келтириш ҳолатидагина жиноий жавобгарликка олиб келади.

Ўта зарур ҳолатда, яъни заар келтирувчининг ўзига ёки бошқа шахсларга юзага келтирган хавфини бартараф этиш мақсадида келтирилган заарни заар келтирувчи шахснинг ўзи тўлаши керак.

Масъулият турлари. Ўз иш-ҳаракатларини бошқара оладиган ва уларнинг оқибатларини тўғри баҳолай оладиган шахсларгина жавобгар

Агар хавфсизлиги юқори манбадан шахснинг әгалигидан бошқа шахсларнинг қонунга қарши ҳаракати оқибатларидан юз берган бўлса, унда у ўша хавф келтирган заар учун жавоб бермайди. Хавф-хатари юқори манба келтирган заар учун масъулият бундай ҳолатда қонунга қарши ҳаракат қилган шахсга юкланди.

Мулк заарларини ўташ услублари. Қонунда заарни ўташнинг икки тури кўрсатилган: пулли; табиий.

Табиий ўташ икки усулда юритилади: миқдори бирдек мулк бериш ёки бузилган буюмни таъмирлаш. Бу услубнинг қай бирини қўллаш кераклигини аҳволга кўра суд аниқлади. Объектив сабабларга кўра, табиий ўташни қўлланиш мумкин бўлмайдиган ҳолатлар бўлади.

Мисол

Кам учрайдиган картина нинг, ҳайкалнинг йўқолиши.

Мажбуриятни бажаришнинг икки услубини (пулли ва табиий) таъкидлаб, қонун икки услубдан фақат бирини танлашга ёки бир муддатда иккисини ҳам бирдек қўллашга йўл беради.

Мисол

Фуқаро И. ишлаб турган кофе – машинасини фуқаро М.дан З ойга ижарага олди. Фуқаро И. кофемашинасини М.га қайтарган пайтда, унинг камчилиги бор эканлиги аниқланди. Натижада фуқаро И. бузилган буюмни ўз маблағи эвазига таъмирлаб, шу билан бирга фойдаланишдан тушиши керак бўлган ҳақни ҳам қўшиб тўлади.

Шу билан бирга, фуқаролик қонунчиликда заар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турлари тасдиқланган. Пулли ёки табиий тўлов турида ўташ мулкка келтирилган заарни ўташ услубидир.

- 1. Заар келтиргани учун тайинланадиган қандай масъулият асосларини биласиз?
- 2. Заар турларини номланг. Ахлоқий заар келтириш тўғрисида таҳлил ўтказинг.
- 3. Ўта муҳим ва зарур мудофаа ҳолатида заар келтириш деганини қандай тушунасиз? Ушбу ҳаракатнинг қандай оқибатлари бор?
- 4. "Фуқаронинг заар келтирган мулкини қоплаш" мавзусида презентация тайёрланг. Синфда муҳокама қилинг.

2-даражали топшириқ. Топшириқларни бажаринг. Синфда муҳокама қилинг.

Танаффус пайтида б-синфда ўқийдиган В.нинг уяли телефони ўғирланди. В.нинг ота-онаси уяли телефоннинг мактабда ўғирланиши ҳолати бўйича полицияга ариза берди. Кейини уяли телефонни унинг синфдошининг ўғирлагани аниқланди. Бу ҳолатда қонунга қарши ясалган ҳаракат учун масъулият кимга юкланди? Келтирилган моддий заарни ким ўтайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 925-моддасини кўриб чиқинг)?

Конуний қодир деб топилган фуқаро келтирған заарни (ушбу Кодексининг 26-моддаси), агар улар заар үзларининг айби билан бўлмаганини исботламаса, унинг ҳимоячиси ёки уни назорат қилишни амалга оширишга мажбур ташкилот ўтайди (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 928-моддаси).

Конуний қодирлиги чекланган деб топилган фуқаронинг спиртли ичимликларни ёки гиёхванд моддаларни ўринсиз фойдаланиши оқибатларидан келтирған заарни (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-моддаси) заар келтирувчининг ўзи умумий асосларда ўтайди (Қозогистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 929-моддаси).

Хизмат атрофдагилар учун юқори хавф билан боғлиқ ҳуқуқий шахслар ва фуқаролар (транспорт ташкилотлари, саноат ўринлари, қурилишлар, транспорт воситаларининг эгалари ва бошқалар) юқори хавф манбалари келтирған заарни ўташга мажбур. Масалан, хавфлилик даражаси юқори механика (транспорт), электр (юқори кучланишли тизимлар), иситиш, физика-кимё манбалари (радиоактив материаллар), кимёвий (улар, баъзи газлар, ёнилғи турлари) ва биологик (ёввойи жониворлар, микроорганизмаларнинг баъзи штамлари ва бошқалар) манбаларини киритиш мумкин.

Хавфлилик даражаси юқори манбалардан учинчи шахсга заар келтирған шахслар унинг олдида бирга масъул бўладилар.

Мисол

Йўлда икки машина бир биридан ўзиш ниятида бошқарувни қўлдан чиқариб, тўқнашди. Унинг оқибатида улар бир четга чиқиб, дўконнинг пештахтасига заар келтирди. Бу ҳолатда келтирған заар учун икки ҳайдовчи ҳам дўкон эгасининг (учинчи шахснинг) олдида жавобгар.

Хавфлилик даражаси юқори ҳаракатланиш натижасида уларнинг эгасига келтирилган заар ўртада ўталади. Бу ҳолатда:

- Бир томоннинг айби билан келтирилган заарни шу томон тўлайди;
- Икки ёки бир неча томоннинг айби билан келтирилган заарни уларнинг ҳар бири ўз айбининг даражасига қараб ўтайди.

Ҳар бирининг айбини исботлаш мумкин бўлмаган ҳолатда масъулият икки томонга тенг юкланади. Заар келтириш пайтида томонларнинг айби бўлмаса, уларнинг бирортасининг заарни ўташни талаб этишга ҳаққи йўқ. Томонларнинг ҳар бири ўзлари келтирған харажатларни тўлашади.

Мисол

Қаттиқ довулдан фуқаро Д. уйининг томи қўшниси З.нинг уйига қараб учиб, унинг деразасига заар етказди. Айни шу пайтда қўшниси З.нинг уй томонидан енгил машина юриб келиб, фуқаро Д.нинг чорва қурилишига заар берди. Бу ҳолатда заар табиий оғат оқибатларидан бўлганлиги туфайли икки томоннинг ҳам айби йўқ. Бунда томонларнинг ҳар бири заар кўрган ҳисобланади. Шу боис уларга масъулият тенг юклатилади.

- мерос қолдирувчининг сүнгги васиятини амалга оширишга қасдан түсік қилған бўлса;
- болаларига ота-она ҳуқуқларидан айрилган, мерос қолдирувчини парваришлиш бўйича ўзларига қонун кучи билан юкландиган мажбуриятларни бажаришдан қочган ота-оналар (асраб оловчилар) ва вояга етган болалар (асраб олинган) бўлади. Бу тоифадаги нолойик меросхўрлар аввалгилари сингари фақат қонун бўйича меросхўр бўла олмайди, бироқ васиятга кўра меросхўр бўла олди.

Имзо чекувчи – ясалган битимни расмийлаштиришга ёрдамлашадиган шахс. У жисмоний нуқсонларга, касалликка ва бошқа сабабларга боғлиқ равишда муомала қила олмайдиган шахс учун имзо чекади.

Гувоҳ – васиятномани тузганда, имзолаганда ёки нотариусга топширган пайтда иштирок этган киши. Гувоҳларнинг бўлмаслиги васиятнинг яроқсиз бўлишига олиб келади. Мероснинг таркибиға қуидагилар киради.

Гувоҳлар сифатида иштирок эта олмайдиганлар:

- нотариус ёки васиятни тасдиқлайдиган бошқа шахс;
- қонун ва васиятга кўра васиятнинг меросхўрлари ёки унинг манфаатига васият ёзилган киши;
- қонуний қодирлиги йўқ фуқаро;
- саводсиз киши;
- аввал ёлғон далиллар бергани учун судланган киши.

Мисол

Мероснинг таркибиға мерос қолдирувчининг олмаган пулини (пенсиялар, ёрдам пуллари) олиш ҳуқуқи кириши мумкин, шунингдек ишонч қоғози бериладиган меросхўрнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Улар мажбурий эмас, аниқроқ айтсак, ахлоқий сифатга эга. Масалан, меросхўр уни тарихий ватанида дафн этилишини ёки меросхўрларидан ўзининг имкониятлари чекланган қизига ғамхўрлик қилишни сўраши мумкин.

Мерос қолдирувчининг ўзига хос ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мероснинг таркибиға кирмайди.

Мисол

Алиментга ҳақдорлиги, ҳаёти ва соғлигига келтирилган заарни ўташ ҳуқуқи ва бошқалар шахсий мулкка доир бўлмаган ҳуқуқлар. Умумий ҳисобланган мулк.

Меросни аниқлаш. Мерос фуқаро вафот этган ёки унинг вафот этгани тўғрисида хабар қилган ҳолатда аниқланган деб топилади.

Мерос қолдирувчининг вафот этган куни ва уни вафот этди деб эълон қилиш тўғрисидаги суд ҳукми кучга кирган кун мероснинг очилиши вақти деб топилади. Айнан мазкур пайтда меросхўрликка чақирилган кишилар аниқланади. Мероснинг очилиши кунидан бошлаб олти ой

37-§. Меросхұрлық ҳуқуқнинг умумий тасиғи Қонун бүйіча ва васиятга күра меросхұрлық қилиш

Бугунги дарсда:

меросхұрлық ҳуқуқнинг тушунчаси ва моҳиятини күриб чықамиз.
қонун ва васиятга күра меросхұрлық турларини күриб чықамиз.

Меросхұрлық ҳуқуқи түғрисидаги тушунча.
Хар биrimizning ҳәётимизда мулкимизни ав-
лодимизга меросга қолдирған пайтнинг келиши
аниқ. Меросхұрлық – ҳәётдан ўтган фуқаронинг
(мерос қолдирувчининг) мулкини бошқа киши-
га ёки кишиларга меросхұрларга алмашиши
(ФКнинг 1038-моддаси). Меросхұрлық васият
ва қонун бүйіча амалға оширилади.

47-чиzmada меросхұрлық ҳуқуқ мұносабатларининг субъектлари
берилған.

Мерос қолдирувчи – ҳәётлигіда мулкка доир ўз ҳуқуқлари ва маж-
буриятлари бўлган жисмоний шахс. У вафот этгандан кейин унинг
барча мулклари меросхұрларга берилади.

Таянч сүзлар

- Мерос
- Меросхұрлық
- васият
- нотариус

47-чиzma

Мерос қолдирувчи

Меросхұр

Номуносиб меросхұрлар

Имзо чекувчи

Гувоҳ

Меросхұр – мерос қолдирувчи оламдан ўтгандан кейин унинг мул-
кига доир ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг жамланмасини қабул қила-
диган жисмоний шахс.

Мерос қолдирувчининг ўзи ҳәётлигіда битилған ва мерос очилған-
дан кейин тирик туғилған фуқаролар васият ва қонунга күра меросхұр
бўла олади.

– Нолойиқ меросхұрлар:

– мерос қолдирувчини қасдан ўлдирған ёки уларнинг ҳәётига хавф
туғдирған бўлса;

Лугат

- **Мерос** – меросхұрга меросхұрлық тартиби билан үтадиган мулк
- **Меросхұрлық** – вафот этган шахснинг мулкини бошқа кишиларга (меросга, меросхұрликка) бериш тартиби.
- **Нотариус** – нотариал иш-харакатлар бажарадиган, яғни турли қонуний ҳаракатлар ва хужжатларни гувохлантирадиган шахс.
- **Васият** – фуқаронинг вафот этган вазиятида үзининг мулкини үз ихтиёри билан бошқа одамга үтказиши.

давомийлик билан меросга чақирилишини түшуниш керак.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1064-моддасининг 3-банди бүйича қонун меросхұрларнинг таркибига қондош яқынларни (болалари, ака-укалари, опа-сингиллари ва бошқалар), бошқа шахсларни (туғишиңан ака-укалари, опа-сингиллари, үгай үғиллари ва үгай қизлари, үгай акаси ва згай онаси ва бошқалар) киритади. Агар әгасиз қолған мулк бўлса, у мамлакатга мерос сифатида үтади. Эгасиз қолған мулк – әгаси вафот этгандан сўнг қолған ва хазинанинг даромадига тушадиган мерос. Агар қонунга кўра ва васият бүйича меросхұрлари бўлмаса ёки меросхұрлари меросни олишдан бош тортсагина эгасиз қолған мулк давлат тасарруфига үтади.

Эгасиз қолған мол-мулк қонуний меросхұрлар бўлмаган; васиятнома бүйича меросхұрлар бўлмаган; ёки меросхўр мерос олишдан воз кечган ҳолатдагина давлат мулкига үтказилади.

Меросни қабул қилиб олиш. Меросга эгалик қилиш учун уни қабул қилиб олиш керак. Меросхўр томонидан мероснинг улушларини қабул қилиб олиш. Унинг үзига тегишли бўлган барча меросни олганлигини англатади. Меросни очиш куни уни ҳақиқатда қабул қилиб олган кунидан қатъи назар, қабул қилиб олинган мерос меросхұрга тегишли эканлигини англатади. Меросхўр нотариусга ёки ваколатли шахсга қонунга биноан меросга эгалик ҳуқуқи ҳақида маълумотнома беришни сўраб ариза беради. Қонун бүйича ворислик тартибини аниқлаймиз (49-чиизма).

49-чиизма

Биринчи наебатда мерос қолдирувчининг болалари, шу жумладан у оламдан үтгандан кейин туғилган болалари, шунингдек мерос қолдирувчининг рафиқаси ва ота-онаси тенг улуш билан олади.

Иккинчи наебатда мерос қолдирувчининг бир ота, бир онадан туғилган ва отаси ёки онаси бошқа ака-укалари ҳамда опа-сингиллари, шунингдек унинг отаси томонидан ҳам, онаси томонидан ҳам отаси ва онаси тенг улуш билан олади.

Учинчи наебатда мерос қолдирувчининг онаси билан бирга туккан акалари ва опалари, тоғалари ва холалари тенг улуш билан олади.

мобайнида мерос қабул қилиниши мүмкін (Қозғистон Республикасы Фуқаролик кодексининг 1072-2 моддаси).

Мерос қолдирувчининг сүнгги яшаган жойи мероснинг очилиш ўрни бўлади. Агар мерос қолдирувчининг сүнгги яшаган жойи ноаниқ бўлса, мулкнинг ёки унинг асосий қисмининг жойлашган жойи мероснинг очилиш ўрни бўлади. Қуйидаги чизмада қонунга кўра ва васият бўйича бўла оладиган меросхўрларнинг рўйхати берилган.

Васият бўйича меросхўрлик. Қозғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида меросни амалга оширишнинг икки лойиҳаси тавсия этилган: васиятга кўра ва қонун бўйича меросхўрлик. Васият тушунчалиси икки маънога эга.

Васият – вафот этган ҳолда ўзига тегишли мулкка доир мерос қолдирувчининг буйруғи бор ёзма ҳужжат. Қозғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1046-моддасида “Фуқаронинг у вафот этган ҳолатида ўзига тегишли мулкка эгалик қилиш бўйича ўз ихтиёрини билдириши васият бўлади” дейилган.

Васиятга қўйиладиган талаблар. Ариза ёзма турда ясалиб, унда унинг ўрни, куни ва вақти кўрсатилиб, нотариус томонидан тасдиқланиши керак. Васиятга мерос қолдирувчи ўзи имзо чекиши керак. Васият қолдирувчининг жисмонан нуқсони, bemorligi ва саводсизлиги туфайли васиятга имзо чеколмайдиган ҳолат юзага келиши мумкин. Бундай пайтда мерос қолдирувчининг аризаси бўйича нотариуснинг ва тасдиқланган иштироки билан бошқа фуқаро васиятга имзо чекади.

Тамаддундан узоқ аҳоли пунктларида нотариус бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолатда васиятнома қонуний актлар асосида нотариал ҳаракатларни амалга ошириш учун вакил қилинган мансабдор шахс томонидан тасдиқланади.

Васиятномани бекор қилиш ёки ўзгартириш. Васият қилувчи истаган пайтида васиятни ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин. У аввалги васиятномасини бекор қилиш ҳақида нотариусга ариза беради. Бу янги васиятнома тузишга олиб келади.

Васиятноманинг ҳақиқий бўлмаслиги. Агар васиятнома белгилangan тартиб бузилган ҳолда тузилган бўлса, у қонун томонидан юридик жиҳатдан яроқсиз (ҳақиқий эмас) деб топилади.

Васиятномани бажарилиши. Васиятномани васият қилувчи томонидан тайинланган меросхўр бўлмаган шахс бажариши мумкин. Бунинг учун васиятни бажарувчи (васий) ўз қўли билан васиятномага устхат ёзиши керак.

Конуний меросхўрлик. Конун билан меросхўрлик пайтида меросхўрлар ўртасида меросни тақсимлаш тъўғрисида мерос қолдирувчининг эрки яроқсиз бўлиб қолади. У қонун билан белгилangan қоидалар билан қатъий юриши керак. Икки тушунчани тушуниш мухим: қонунга кўра ким меросхўр бўла олади ва қонунга кўра меросхўрларнинг қандай

3-даражали топшириқ. Топшириқни мұхокама қилиб, үз үйларингиз билан бўлишинг.

Фуқаро С. уйида ёлғиз үзи туради. Унинг ўғли А. олис иш-сафарда бўлган пайтида тасодифан С. вафот этади. Мерос очилган кундан бошлаб б ой ўтгандан кейин маҳаллий ижро органи фуқаро С. меросхўрлари чиқаганлигидан уйига эга бўлади. 1 йилдан кейин фуқаро А. отасини кўриш учун уйига қайтади. У отасининг вафот бўлганини, уй давлат қарамоғига ўтганини шу пайтдагина билади. Фақаро А. меросни қайтариб олиш учун қандай иш-ҳаракат қилиши керак?

11-боб. ИСТЕЬМОЛЧИЛАР ҲУҚУҚИННИГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ

38-§. Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизми Сотувчининг ва ишларни бажарадиган кишиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Аниқ ҳолатларни мұхокама қилиш

Бугунги дарсда:

истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш механизми тўғрисида ўқиб ўрганамиз, фуқаролик, маъмурий, жиноий кодекснинг меъёрларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Сотувчининг (ишлаб чиқарувчи, бажарувчи) ва ишни бажарадиган кишиларнинг (хизматлар кўрсатадиган) ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлаймиз; аниқ ҳолатларни мұхокама қиласиз.

Таянч сўзлар

- истеъмолчи
- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизми
- истеъмолчилар ҳуқуқини бузгани учун масъулият
- сотувчи
- тайёрловчи
- хизмат
- ижрочи

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш. Фуқаролик жамиятда яшайдиган ҳар бир киши ўзининг ҳуқуқларини ҳимоялай олиши керак. Қозоғистоннинг дуч келган фуқароси амалда истеъмолчи бўлади. Бугунги жамиятда истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш аниқ заруратни талаб этадиган ягона масалага айланган. Узоқ вақт бўйи бу масалага зарур даражада аҳамият берилмай келинди. Ўша вақтга қадар аҳоли хавфсизлиги ва маҳсулотнинг сифатига қарамасдан элимизга ташқаридан кўплаб товарларга бой. Шу боис истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш масаласи ўринли қўзғалмоқда.

● Кўшимча ахборот

Айни пайтда 2010 йили 4 майда қабул қилинган Қозоғистон Республикасининг "истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида" Қонуни амалда. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоялашни тегишли давлат органлари, суд ва арбитраж амалга оширади. Истеъмол товарлари (иш, хизмат) сотувчига (тайёрловчига) ўзининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини шакллантириш ва ушбу қонунбузарликлар орқали келтирилган зарарни эркин турда ўтаб беришини талаб этишга ҳақли. Агар тақвим ўн кун ичидаги сотувчи (тайёрловчи, ижрочи) қўйилган талабга жавоб бермаса ёки келтирилган зарарни таъмирлашдан, эркин турда ўташдан бош тортса, истеъмолчиларнинг судга мурожаат қилишга ҳаққи бор.

Тұрт инчи навбатдаги меросхұрлар тартибда мерос қолдирувчининг катта оталари ва бувиларидир.

Бешинчи навбатдаги меросхұрлар сифатида – мерос қолдирувчининг қондош невара ука-сингиллари, жиянларининг болалари ва унинг оталари ва бувиларининг қондош ака-укалари ҳамда опа-сингиллари.

Олтинчи навбатдаги меросхұрлар сифатида мерос қолдирувчининг невара ука-сингиллари, жиянларининг болалари, унинг невара ака-сингиллари ва опа-сингилларининг болалари ва унинг иккى отадан күшиладиган оталари ва бувиларининг болалари.

Аввалги навбатдаги меросхұрлар бўлмаган ҳолатда еттинчи навбатдаги меросхұрлар чақирилади. Уларга мерос қолдирувчининг ўгай ака-укалари, опа-сингиллари, ўгай ўғиллари, ўгай қизлари, ўгай отаси, ўгай онаси киради. Улар мерос қолдирувчи билан ўн йилдан кам бўлмаган муддатда биргаликда бир оила бўлиб яшаган бўлишлари шарт.

Бошқа меросхұрлар бўлмаган тақдирда КР ФҚ нинг 1068-моддаси 2-бандига мувофиқ меҳнатга лаёқатсиз мерос қолдирувчининг қарамоғида бўлганлар саккизинчи навбатдаги меросхұрлар сифатида мустақил равишда меросга эга бўладилар.

- Мероснинг нима эканлигини тушунтириңг. Меросхұрлик хуқуқ муносабатларининг субъектларини атанг. Уларнинг ҳар бирiga аниқлик киритинг.
- Нолойик меросхұрлар ким? Уларни нима учун шундай аташади? Нолойик меросхұрнинг меросини бартараф этиш деганиң қандай тушунасиз?
- Мероснинг очилиши тўғрисида нима биласиз?
- Васият бўйича меросхұрлик қилиш деганиң қандай тушунасиз? Васиятга қандай талаблар қўйилади? Васиятни нотариал тасдиқлаш тартиби тўғрисида айтиб беринг.
- Қонунга кўра меросхұрлик денимиз нима? Эгасиз қолган мулкни эгаллаш нимани кўзлайди?
- Қонунга кўра меросхұрлик навбат тўғрисида айтиб беринг. Меросхұрликни қабул қилиш қандай амалга оширилади?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш.

Фуқаро Д. орқасидан васият қолдирмасдан вафот этди. Меросга умидвор сифатида қуйидаги яқынлари қолди: онаси, рафиқаси, асраб олган қизи, куёви (асраб олган қизининг куёви), неваралари. Бу яқынларнинг барчаси фуқаро Д. билан 11 йил бирга яшаган. Шунингдек, улардан ташқари яна акаси, опасининг қизи, қондош опаси ва акаси бор. Барча меросхұрларни навбат тартиби билан (меросга қолдириш қонуни бўйича) жадвалга жойлаштиринг.

1-навбат	2-навбат	3-навбат	4-навбат	5-навбат	6-навбат	7-навбат	8-навбат

Лугат

- **Истеъмолчилар-нинг ҳуқуқларини ҳимоялаш** – истеъмолчи ва тадбиркорлик хизмати субъекти ўртасида юзага келдиган муносабатларни со злашга йўналтирилган тадбирлар мажмуй.
- **Истеъмолчи** – тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган, товарни ёки хизматни шахсий, оиласинг, уйининг эҳтиёжига оладиган шахс.
- **Ижрочи** – шартнома бўйича ишларни ба жарадиган ёки хизмат кўрсатадиган жисмоний ёки ҳукукий шахс.
- **Ишлаб чиқарувчи** – сотишга мўлжалланган товарларни чиқарадиган жисмоний ёки ҳукукий шахс.

Харидор ўзига ноозик-овқат товар берилган пайтдан бошлаб 14 кун ичида, агар сотувчи (тайёрловчи) қанча узок муддат белгиламаса, сотиб олинган товарни сотиб олиш жойида ёки сотувчи (тайёрловчи) хабарлаган бошқа жойларда нархида фарқ бўлган ҳолда сотувчи билан зарур қайта ҳисоблаб айирбошлишга ҳақли. Шунингдек, сотувчи бошқа миқдордаги, лойиҳадаги, катталиkdirдаги, рангдаги, бичимдаги, жамланмадаги ва ушбу тарздаги шунга ўхшаш товарга ва томонларнинг розилиги бўйича бошқа товарга алмаштириб бериши керак.

Сотувчидаги (тайёрловчидаги) айирбошлишга зарур товар бўлмаган ҳолда харидор товарни сотувчи гап (тайёрловчига) қайтариб беришга ва унга тўланган пул миқдорини қайтариб олишга ҳақли. Агар битимда бошқача кўзланмаса, товарни сотиб олиш жойи айирбошлиш ёки қайтариб бериш ўрни бўлади.

Агар сотувчи (тайёрловчи) харидорга товарнинг камчиликлари юзасидан айтмаса, харидор ўз танловига кўра:

- 1) харид нархини миқдорини камайтиришни;
- 2) товарнинг камчиликларини тўловсиз бартараф этишни талаб этишга ҳақли.

Сифатсиз товарнинг тайёрловчиси сотувчи бўлмаса, харидор ўз талабини сотувчига ёки тайёрловчига қўйиши мумкин;

- 3) товардаги камчиликларни бартараф этишга сарфлаган ўз харжатларини ўташни;
- 4) шунга ўхшаш маркали (модель, артикул товарга алмаштиришни);
- 5) харид нархини тегишлича қайта ҳисоблаб, бошқа маркали (моделни, артикулни) шундай товарга алмаштиришни;
- 6) талабни бузишни ва товар учун тўланган пулни қайтаришни талаб қилишга ҳақли.

Шубилан бирга истеъмолчиларнинг товарнинг (ишнинг, кўрсатилган хизматнинг) камчиликлари туфайли ўзларининг ҳаётига, соғлигига ва (ёки) мулкига келтирилган заарни тўлик ҳажмда ўташга ҳақли. Истеъмолчининг сотувчидан (тайёрловчидан, ижроидан) товарни эгаллаш (ишни бажариш, хизмат кўрсатиш) фактини тасдиқлайдиган ҳужжатни олишга ҳақли.

Истеъмолчиларнинг истеъмолчилар жамоат бирлашмаларини ташкил этишга ҳақли. Шу билан бирга истеъмолчи ахлоқий заарни ўташга

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш механизми – ҳуқуқий ҳужжатларда тасдиқланган ва бузилган ҳуқуқларни ҳимоялаш мақсадида фойдаланиладиган тартибларнинг, услугларнинг, воситаларининг, лойиҳаларнинг жамланмаси. Қонун тақиқлаган ва жамиятнинг инсонийлик қадриятларига қарши келмайдиган тескари ҳаракат қилиш воситаларидан фойдаланиб, ҳуқуқи бузилган истеъмолчи ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қиласи. Ўзини ўзи ҳимоялаш услуби бузилган ҳуқуқий мазмунига, ҳаракат қилиш сифатига, шу билан бирга унинг оқибатларига кўра бўлиши керак. Бузилган ҳуқуқни ҳимоялашнинг ушбу ва бошқа услубларидан фойдаланиб ни қўлланиб, истеъмолчи (умумий қоидага кўра) ўз эрки билан ўзини ҳимоялаш ҳуқуқини фойдалана олади ёки фойдаланмасликка ҳақли.

Истеъмолчининг ахлоқий харажатни ўташга тўлиқ ҳаққи бор эканлигини алоҳида кўрсатиш жоиз. Ахлоқий заарнинг миқдорини аниқ ҳолатда суд белгилайди.

Эътибор беринг!

Кундалик ҳаётимизда сотиб олган майший техника (уяли телефон, музлатгич, чангсўрғич ва бошқалар) сифатсиз бўлиб чиқадиган ҳолатлар бўлади. Бундай ҳолатда сотувчи техникани аввало таъмирлаш кераклигини айтади. Ҳақиқатан ҳам харидор сифатсиз техникани таъмирлашга, алмаштиришга, тўлаган ҳақини қайтариб олишга ёки нархини тегишлича тушириб олишга ҳақли (Қозоғистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида” Қонуннинг 15-моддаси).

Истеъмолчиларнинг қўйидаги ҳуқуқлари бор:

1. Хавфсиз хизмат ёки товар олишга ҳақли. Бу дегани товар (иш, хизмат) истеъмолчининг ҳаётига, соғлигига, мулкига ва атрофга зарар етказмаслик керак деганинг англаатади.
2. Товарни (иш, хизмат) эркин танлашга ҳақли. Истеъмолчи (иш, хизмат) сотувчининг (ишлаб чиқарувчининг, ижрочининг) иш вақтини эътиборга олиб, товарни ўзига қулай вактда олиши мумкин.
3. Тегишли сифатдаги товарни (иш, хизмат) олишга ҳақли. Бу товар мажбурий талабга мувоғик, сифатли бўлиши керак деганинг билдиради.
4. Сотиб олинаётган товарнинг (ишнинг, хизматнинг) сифатини, мажмумавийлигини, салмоғини, миқдорини, сонини истаганича текширишга ҳақли.
5. Сифатсиз товарни тегишли сифатдаги товарга алмаштириб олишга ҳақли (30-расм).

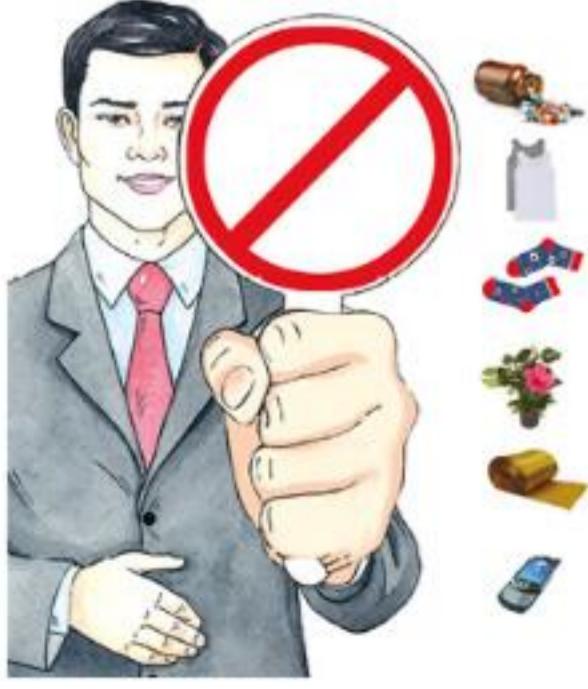
30-расм. Сифатсиз товарни қайтариш

Шу билан бирга товарни (ишни, күрсатилган хизматни) хавфсиз фойдаланиш, уни сақлаш, ташиш ёки йүқотиши учун алоҳида қоидаларга риоя этиш жоиз бўлса, унда тайёрловчи уларни товарга қўшиб берилган ҳужжатда, истеъмол идишида, этикеткаларда ёки товарларнинг алоҳида турлари учун қабул қилинган бошқа усул билан кўрсатишга мажбур.

3. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) тегишли сифатдаги товарни (ишни, күрсатилган хизматни) сотувчининг (тайёрловчининг, бажарувчининг) иш режимини эътиборга олиб, истеъмолчига қулай вақтда эркин танловни таъминлашга мажбур. Истеъмолчини товарни (ишни, күрсатилган хизматни) ўзига зарур миқдорда ва (ёки) ассортиментда сотиб олишга мажбуруллаш ман этилади.

4. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) истеъмолчига талабга мувофиқ товарни беришга (ишни бажаришга, хизматни кўрсатишга) мажбур. Сотувчи (бажарувчи) товарнинг ишга яроқлилигини кўрсатишга ва сифати товар (иш, хизмат) тўғрисида тавсия этилган ахборотга ва битим талабларига мувофиқ келадиган товарни истеъмолчига беришга мажбур. Шу билан бирга товарнинг (иш, хизмат натижасининг) сифати ва хавфсизлигини, унинг жамланмасини тасдиқлайдиган ҳужжатларни таклиф қилишга мажбур.

5. Сотувчи (тайёрловчи) тегишли сифатдаги ноозик-овқат товар фойдаланилмаса, унинг товар тури, истеъмолчилик хусусиятлари, пломбалари, белгилари, шунингдек товарни сотиб олиш ҳолатини тасдиқлайдиган ҳужжат сақланса, агар шартномада иложи борича узоқ муддат белгиланмаса, товар сотиб олинган кундан бошлаб ўн тўрт кун ичida уни алмаштириш ёки қайтаришни таъминлашга мажбур. Бироқ айирбошлашга ва қайтариб олишга бўлмайдиган товарлар ҳам учрайди (31-расм). Товарни сотиб олиш ҳолатини тасдиқлайдиган ҳужжат истеъмолчига бирор бир сабаблар билан берилмаган бўлса,

1. Доривор воситалар ва тиббий буюмлар
2. Шахсий гигиена воситалари.
3. Пайпоклар
4. Ўсимликлар
5. Метраж товарлар.
6. Уяли алоқанинг абонент воситалари.

31-расм. Алмаштирилмайдиган ёки қайтариб бўлмайдиган товарлар.

хақли. У сотувчининг (тайёрловчининг, бажарувчининг) айби бўлган ҳолда суд аниқлайдиган миқдорда ўталиши керак.

Истеъмолчи ўз ҳуқуқини ҳимоялаш учун:

- Ҳуқуқини бузган сотувчига (бажарувчига) судгача ёзма ариза билан;
 - Ноконуний ҳаракат қилган сотувчининг устидан ваколатли давлат органларга;
 - Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини муҳофазалаш жамиятига;
- Талаб-ариза билан судга мурожаат қила олади.

“Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисида” Қонунда ажримларни судгача қараш тартиби кўзланган. У истеъмолчининг ҳуқуқини ҳимоялашнинг мажбурий босқичидир. Чунончи, истеъмолчининг ёки истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш ҳамжамиятининг сотувчига (ижрочига) ёзма ариза билан чиқиши.

Эътибор беринг!

Агар истеъмолчидаги товарни харид қилганини тасдиқлайдиган ҳужжат бўлмаса, унда гувоҳларнинг кўрсатишини ёки бошқа далиллаш фактларини, жумладан сурат ёки видеоёзувни фойдалана олади.

Шу билан бирга, Қозоғистон Республикасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш механизми хизмат кўрсатади. Ҳар бир истеъмолчи фуқаро ўзининг ҳуқуқларини билиши ва ўз мажбуриятларини ҳаққоний бажариши керак.

Қозоғистон Республикасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида маҳсус қонун бор. Бу қонуннинг 4-тармоғида сотувчининг (тайёрловчининг, ижрочининг) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари кўрсатилган. Уларни қисқача кўриб чиқайлик. Сотувчининг (тайёрловчи, бажарувчи) кафолат муддатини белгилаш ҳуқуқи. Тайёрловчи (бажарувчи) товарларга (ишга, хизматга) кафолат муддатини белгилашга ҳақли. Сотувчи тайёрловчи белгилаган кафолат муддатини чўзишга ҳақли, бироқ уни қисқартиришга ҳаққи йўқ. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) товарнинг кафолат муддати тугагандан кейин аниқланган камчиликларига доир мажбуриятларни (қўшимча мажбурият) ўзига қабул қилишга ҳақли. Сотувчининг мажбуриятлари – истеъмолчига доир сотувчи бажариши керак иш-ҳаракатлар.

Сотувчининг мажбуриятлари.

1. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) маҳсулот тўғрисида (иш, хизмат) ахборот беришга мажбур.

2. Сотувчи (тайёрловчи) товарларнинг сақланиши учун белгиланган муддатда ёки сақлаш муддатида масъул бўлиши керак. Истеъмолчига хавф эҳтимоли тўғрисида ва товарни (ишни, кўрсатилган хизматни) хавфсиз фойдаланишининг талаблари тўғрисида хабар қилишга мажбур.

1-вазият. Истеъмолчи этик сотиб олди. Бошқасини топғанлиги сабабли бир күндан кейин қайтариб бермоқчи бўлди. Лекин бу дўконда чек ёки сотиб олинганикни тасдиқлайдиган бирор-бир ҳужжат берилмас эди. Дўконда “осонлаштирилган тизим” да ишләётгандикларини, шунинг учун ularда чек йўқлигини тушунтиришди. Истеъмолчи товарни қайтариб бера оладими? Бундай дўконнинг фаолияти қонунийми?

Жавоб. Агар товар истеъмол қилинмаган бўлса, чеки бўлмаган тақдирда ҳам, товарни қайтариб бериш ҳуқуқига эга. Бунда гувоҳлар кўрсатмаларини, шунингдек товарни сотиб олганлиги тасдиқланган фото- ва (ёки) видео қайдларни келтириш мумкин.

2-вазият. Истеъмолчи аптекадан бола учун сутли аралашма сотиб олди. Керакли аралашмани олмаганлиги сабабли, бир дақиқа ўтибоқ уни қайтариб беришга қарор қилди. Лекин аптека бошқарувчиси “Истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ги ҚР Қонунининг 30-моддасига кўра дори воситаларини қайтариш кўзда тутилмаганлигига асосланиб, товарни қайтиб олиш ва пўлни қайтариб беришдан бош тортди. Гарчи сутли аралашма дори воситаларига кирмаса ҳам. Юзага келган вазиятда қандай йўл тутиш керак? Қандай чораларни қўллаш мумкин?

Жавоб. Аптека бошқарувчисининг ҳаракатлари қонуний. “Истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ги ҚР Қонунининг 30-моддасига кўра болалар аралашмаси тиббий вазифадаги озиқ-овқат маҳсулотларга кирадиган, тегишли сифатида бўлганида, алмаштириш ёки қайтариб олиш мумкин бўлмаган озиқ-овқат товари ҳисобланади.

3-вазият. Таъмирланган мобил телефонни дўконга қайтариш ёки алмаштириш мумкинми?

Жавоб. Қонунда агар таъмирланган бўлса, қайтариш ёки алмаштириш мумкин бўлмаган товарлар санаб ўтилган. Бу рўйхатга уяли алоқанинг абонент қурилмаси киритилган. Шундай қилиб, таъмирланган мобил телефонни дўконга қайтариш ёки алмаштириш мумкин эмас.

4-вазият. Истеъмолчи ноутбукни кафолат бўйича таъмирлашга топширди, бир ойча таъмирлашларини айтишди. Хизмат кўрсатиш даврида ўхшаш товарни сўраб туриш мумкинми?

Жавоб. Афсуски, йўқ.

12-боб. МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

39-§. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳуқуқий созлаш” тушунчаси ва фани.

Муаллифлик ҳуқуқ тўғрисида баҳсларни ҳал этиш механизми (суд орқали васуддан ташқари)

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасидаги муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқларни ҳуқуқий созлаш масаласини кўриб чиқамиз.

муаллифлик ҳуқуқ тўғрисидаги баҳсни суд билан ва суддан ташқари ечиш механизmlарини кўриб чиқамиз.

“Муаллифлик ҳуқуқи” тушунчаси. Қозоғистонда ҳам бошқа давлатлардаги каби авторлик ҳуқуқи илм, адабиёт ва санъат асарларига берилади. Бу асарлар йўналишига, даражасига, ёзилиш услубига қарамасдан муаллифнинг ижодкорлик меҳнати натижаси бўлади.

Муаллифлик ҳуқуқ муаллифнинг ҳаёти мобайнида ва ҳаётдан ўтгандан сўнг етмиш йил мобайнида кучга эга бўлади. Мулк муаллифлик ҳуқуқларни бузиш *плагиатлик* ёки *контрафакция* деб айтилади (32-расм).

товарнинг айирбошлаш ёки қайтарилиши истеъмолчи сотувчининг (ишлаб чиқарувчининг) харид қилиш ҳолатини исботлаган ҳолатдагина юритилиши мумкин.

6. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) товарнинг (ишнинг, кўрсатиладиган хизматнинг) конструктив, рецептига кўра ёки бошқа камчиликлари туфайли ёки товар (иш, кўрсатилган хизмат) тўғрисида нотўлик, тўғри бўлмаган ёки вақтида берилмаган ахборот туфайли истеъмолчининг ҳаётига, соғлигига ёки мулкига келтирилган заарни тўлиқ ҳажмда ўташга мажбур. Талаб қилинган кундан бошлаб 10 кун мобайнида истеъмолчига заарни ўташ тўғрисида жавоб беришга ёки истеъмолчининг талабларини қондириш учун тегишли чоралар қўлланиши керак.

Сотувчи келтирилган заарни унинг айбига ва истеъмолчининг у билан шартли муносабатлар жиҳатидан ёки ундан бўлмаганига қарамасдан ўташи зарур.

7. Истеъмол хусусиятлари вакт ўтиши билан ноchorлаши мумкин бўлган товарларга тайёрловчи Қозоғистон Республикасининг техник созлаш соҳасидаги қонунчилигига кўра яроқлилик муддатини ёки сақлаш муддатини белгилашга мажбур. Тайёрловчи (ижрочи) истеъмолчига товарни (ишни, хизматларнинг натижасида) ёки унинг бир қисмини фойдаланишнинг белгиланган муддати (яроқлилик, хизмат қилиш муддати), уни фойдаланишнинг мажбурий талаблари ва уларни бажармаган ҳолатда эҳтимол оқибатлар тўғрисида огоҳлантириши керак.

8. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) Қозоғистон Республикасининг солиқ қонунчилигига кўзланган тартиб ва ҳолатларига кўра касса аппаратини қўллашга мажбур.

9. Электрон савдо майдони мажбуриятлари. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш мақсадида электрон савдо майдони сотувчиларнинг ахлоқсиз иш-ҳаракатига йўл қўймаслик учун ички тартибининг бўлишини таъминлаши жоиз. Электрон савдо майдони фойдаланадиган электрон савдони ва электрон савдо майдонининг ишини таъминлайдиган техник мажмуалар хавфсиз алоқа каналлар орқали амалга оширилиши керак.

Шу билан сотувчининг (тайёрловчининг) ва ишлайдиган кишиларнинг (хизмат кўрсатиш) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари “истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида” Қозоғистон Республикасининг Қонунида тасдиқланган.

- Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш механизми деганни қандай тушунасиз?
- Истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоялаш механизmlарига нима киради?
- Сотувчининг (тайёрловчининг, ижрочининг) ва ишларни бажарадиган кишиларнинг (хизматлар кўрсатишнинг) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисида айтиб беринг.

Давоми

1	2
<ul style="list-style-type: none"> – фотосурат асарлари ва фотосуратга үшаш услуг билингелер олинган асарлар; – географияга, топографияга ва бошқа фанларга алоқадор хариталар, режалар, намуналар, иллюстрациялар ва уч үлчөвли асарлар 	<ul style="list-style-type: none"> – расм санъати, ҳайкалтарошлик, графикалар ва бошқа асарлар; – амалий санъат асарлари; – меморчилик, шаҳарсозлик, дизайн ва борпарк санъати асарлари
Компьютерга мүлжалланган дастурлар ва бошқа асарлар	
Муаллифлик ҳуқуқлари объектларига, шунингдек	
<ul style="list-style-type: none"> – амалий асарлар (таржималар, қайта ишлишлар, аннотациялар, рефератлар, резюме, мухокамалар, мусиқий аранжировка ва илм, адабиёт ва санъати асарларининг қайта ишланмалари) 	<ul style="list-style-type: none"> – түпламлар (энциклопедия, антология, ҳужжатлар базалари) ва бошқа саралашва(ёки) материалларнинг жойлашиши бўйича ижодий меҳнат самараси бўладиган асарлар

Бу муҳим! Шахсий ташаббуслар, тамойил, концепция, тизим, жараён, фактларга муаллифлик ҳуқуқи берилмайди.

Муаллифлик ҳуқуқ объектлари бўлмайдиган объектлар ҳам бўлади. Улар 51-чиизмада кўрсатилган. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг биргаликдаги ижодкорлиги натижасида юзага келган асарга муаллифлик ҳуқуқ (бирлашган муаллифлик) шахсларга бирдек берилади. Бу асар бир бутунни ташкил этадими ёки ҳар бир қисми ўзича алоҳида асар сифатида алоҳида маъно касб этадими, унга боғлиқ бўлмайди.

51-чиизма

Муаллифлик ҳуқуқнинг объектлари бўлмайдиганлар

- Расмий ҳужжатлар (қонунлар, суд қарорлари, қонун чиқариш, ҳокимлик, суд ва дипломатик сифатдаги бошқа матнлар) ва уларнинг расмий таржималари
- Давлат рамзлари ва белгилар (байроқ, герб, орден, пул белгилари ва бошқа давлат рамзлари ҳамда белгилар)
- Халқ ижодининг намуналари ва ахборот сифати, ҳодисалар ва факлар тўғрисидаги хабарлар

32-расм. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши

50-чизма

Муаллифлик ҳуқуқи субъектлари

Муаллифлик ҳуқуқи субъектлари

Асар муаллифи – фуқаро, унинг ижодий меҳнати билан асар яратилган

Хуқуқ әгаси – ақлий фаолият натижасига мутлақ ҳуқуқка эга фуқаро ёки юридик шахс

Муаллиф ҳар доим ҳам ҳуқуқ әгаси бўла олмайди ва аксинча!

4-жадвал

Муаллифлик ҳуқуқ объектлари	
1	2
<ul style="list-style-type: none"> – адабий асарлар; – драма ва мусика-драма асарлари; – сценарийлар 	<ul style="list-style-type: none"> – хореография ва пантомимо асарлари; – матн билан ёки матнсиз мусикий асарлар; – овоз, видеоёзувлар

лигининг Интеллектуал мулк ҳуқуқи құмитасига ариза ёзиши ва муаллифлик ҳуқуқи объектіда давлат рүйхатта олиш гувохномасини олиши мүмкін.

Шу билан бирга, Қозғистон Республикасидаги муаллифлик ва үхаш ҳуқуқлар қонунчилік даражасыда тартибга келтирілади. Үзінинг интеллектуал мулкини ҳимоя қылгиси келган ҳар бир фуқаро Қозғистон Республикасининг адлия вазирлигининг Интеллектуал мулк ҳуқуқи құмитасига мурожаат қилишга ҳақли.

Муаллифлик ҳуқуқи тұғрисидаги баҳслар. Қозғистонда бузилған муаллифлик ҳуқуқ тұғрисидаги баҳслар суд билан ва суддан ташқары тартиб билан ҳал этилади. Қозғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида интеллектуал мулк ҳуқуқига 5-банд (961-1037-моддалари) бағишиланған. Бу тармоқда 78та модда бор. Қозғистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодексининг 26-моддасига кўра, бузилған муаллифлик ва үхаш ҳуқуқларни ҳимоялаш тұғрисидаги ишлар туман (шаҳар) судларнинг иши доирасига кирадиган ишлар бўлиб ҳисобланади.

Агар ҳуқуқий шахслар ёки ҳуқуқий шаҳсни ташкил этмасдан ишбилиармонликни амалга ошираётган фуқаролар муаллифлик ёки үхаш ҳуқуқларнинг бузилишидан юзага келган баҳснинг томонлари бўлса, у ҳолда бундай баҳсни ихтисослаштирилган туманаро иқтисодий суд кўриб чиқади.

Қозғистон Республикасида муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҚРнинг 1996 йил 10 июндаги “Муаллифлик ҳуқуқи ва ҳамкор ҳуқуқлар тұғрисида”ги Конуни асосида амалга оширилади. Масалан, 49-моддага мувофиқ муаллифлик ҳуқуқи ва ҳамкор ҳуқуқларни ҳимоя қилиш суд томонидан қўйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- 1) ҳуқуқни тан олиш;
- 2) ҳуқуқ бузилгунга қадар мавжуд бўлган ҳолатни тиклаш;
- 3) ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилишига хавф соладиган ҳаракатларнинг олдини олиш;
- 4) бой берилган фойдани ҳисобга олган ҳолда заарнинг ўрнини тўлдириш;
- 5) муаллифлик ҳуқуқи ва ҳамкор ҳуқуқларни бузганлиги натижасида ҳуқуқ бузувчи олган фойдани ундириш;
- 6) товон тўлаш. Товоннинг миқдори суд томонидан заарнинг ўрнини ва олган фойдани ундириш бадалига белгиланади;
- 7) қонун ҳужжатларида кўзда тутилган уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бошқа чораларни қўллаш.

Муаллифлик ҳуқуқини бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликтан ташқары жиноий жавобгарлик ҳам кўзда тутилган (ҚР ЖКнинг 198-моддаси).

Хамкорликдаги муаллифлик таркибга кирған ҳар бир муаллиф ушбу асарнинг ўзи ёзган қисмини истаганича фойдалана олади. Бутун асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи муаллифларнинг бирлашган гуруҳига тегишли бўлади. Ҳамкор муаллифларнинг ўзаро муносабатлари уларнинг ўртасида тузилган битим орқали белгиланиши мумкин. Агар уларнинг асари бўлинмайдиган яхлит асар бўлса, унда бирон бир муаллифнинг асарига қўлланишга асоссиз бекор қилишга ҳақли эмас.

Ўхшаш ҳуқуқлар – саҳна асарларига, ижрочиликка, фонограммаларга, эфир ва кабель ахборот тарқатувчи ташкилотларнинг хабарларига, уларнинг мақсадига, мазмуни ва етуклигига, шунингдек берилиш лойиҳаси ва услугуга қарамасдан қўлланилади.

Мисол

Шоир таниқли бир шеър ёзиб, унинг асари муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланди дейлик. Мазкур шеърнинг таниқли хонанда ўзининг ижодий кечасида ижро этди. Агар кечада аудио, видеоёзув қўлланилган бўлса ва ундан кейин мазкур ёзувни хонанданинг рухсатисиз бирор бир киши қўлланилса, у ўхшаш ҳуқуқни бузувчи бўлиб ҳисобланади.

Баъзида ўхшаш ҳуқуқ муаллифлик ҳуқуқ билан ҳимояланмайди, масалан, умумий манфат учун қўлланиладиган асарлар билан боғлиқ.

Мисол

Бетховеннинг фортепъянолик концертини мисолга олайлик. Унинг асарлари концерт залида ижро этилиши ёки компакт-дискларда ёзилиши мумкин. Бетховен 1827 йили вафот этганлигидан, унинг асарлари муаллифлик ҳуқуқлари билан ҳимоя қилинмайди, яъни у барчага бирдай эгалик қилиниши мумкин деб ҳисобланади. Шу билан, хоҳлаган одам Бетховеннинг маълум асарини, фортепъянолик концертини ижро этиб, ҳеч қандай рухсат олмай компакт-дискка ёздира олади.

Муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқлар масаласи Қозоғистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва ўхшаш ҳуқуқлар” Конуни билан тартибга келтирилди. Ушбу меъёрий ҳуқуқий ҳужжат бўйича интеллектуал мулк муаллифлари Қозоғистон Республикаси Адлия вазир-

Таянч сўзлар

- интеллектуал мулк
- ҳаммуаллифлик
- муаллифлик ҳуқуқи
- ўхшаш ҳуқуқлар
- гувоҳлик
- Суд
- Ҳуқуқ эгаси
- Муаллифлик талаби

Луғат

- **Интеллектуал мулк** – ижодкорлик иш-ҳаракатининг ақлий натижаси.
- **Муаллиф** – ижодкорлик меҳнати туфайли санъат, адабий, илмий асар ёзган шахс.
- **Муаллифлик ҳуқуқ** – фан, адабиёт, санъат асарларини тайёрлаш ва фойдаланишга боғлиқ муносабатларни созлайдиган давлат белгилаган ва ҳимояланадиган ҳуқуқ меъёrlарининг жамланмаси.
- **Ҳуқуқ эгаси** – шарт бўйича ёки бошқа асосга боғлиқ ўхшаш ҳуқуқнинг обьекти ёки асарни қўлланишга муаллифлик ҳуқуки бор шахс, ижрочи, фонограмма ишлаб чиқарувчи, ўхшаш ҳуқуқка доир эфир ёки кабель хабар тарқатиш ташкилоти ва бошқа шахслар.

бўлмайди. Агар суратнинг муаллифлигига баҳслашадиган бошқа киши пайдо бўлса, уни мухокама қилиш муаллифлик суд тартиби билан аниқланади.

Муаллифлик ҳуқуқнинг ёки интеллектуал мулкнинг бузилишидан мусика ва кино индустрияси, дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқаридиган жаҳонга таниқли компаниялар заар кўради. Жуда тез кўчириладиганлар – мода нусхасидаги кийимлар, спорт товарлари, парфюмерия, ўйинчоқлар, эҳтиёт қисмлар ва дори-дармон препаратлари. Жаҳон тармоғидаги муаллифларнинг, ижро чиларнинг ва фонограмма ишлаб чиқарувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш мақсадида Қозоғистон Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти билан шартнома тузди. Қозоғистон шунингдек, IFPI, BSA ва бошқа халқаро ташкилотлар билан фаол муносабат ўрнатади. Муаллифлик ҳуқуқини бузиш тўғрисидаги баҳсларни суддан ташқари тартибга солиш. Қозоғистон Республикасида медиация механизмидан фойдаланиб, интеллектуал ҳуқуқни ҳимоя соҳасидаги баҳсларни суддан ташқари созлаш кенг тарқалган.

Суд мұхокамаси интеллектуал мулкни ҳимоялаш бўйича энг сўнгги босқичи бўлиши керак. Шу билан бирга, бузилган муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқларни ҳимоялаш тўғрисида ариза қондирилган ҳолатда, талаб қўювчининг шундай талаб қўйган қўймаганлигига қарамасдан, суд асарнинг ёки фонограмманинг контрафакт нусхаларини, шунингдек шундай контрафакт нусхаларини қайта чиқариш учун қўлланиладиган материаллар ва воситаларни рўйхатга олиш тўғрисидаги қарор чиқаришга ҳақли.

1. Муаллифлик ҳуқук дегани нима?
2. Ўхшаш ҳуқуқнинг муаллифлик ҳуқуқдан фарқи нимада?
3. Муаллифлик ҳуқуқнинг объектларига нималар киради? Интеллектуал мулкни ҳимоялашни қандай давлат органи таъминлайди?
4. Муаллифлик ҳуқук тўғрисида баҳсни суд билан ва суддан ташқари ечиш механизмининг фарқлари нимада?

1-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқларни ўқиб, ўз мулоҳазаларингизни билдиринг.

1. А. Шаҳар полиция департаментининг ходими полиция лейтенанти К. Қозоғистон Республикаси Адлия вазирлигининг Интеллектуал мулк ҳуқуқи қўмитаси патруль полицияларига видеоёзув ёзадиган ускунаси бор каска кийиб юришни таклиф этиб хат ёзди. Фуқаро К. ушбу ғояси учун муаллифлик ҳуқуқига эга бўла оладими?

2. К. шаҳрининг бир фуқароси "Қора ботир" номли китоб ёзди. Ушбу фуқаро муаллифлик ҳуқуқи олишга ҳақлими?

3. Нур-Султан шаҳрида ўтган концертлардан бирида Моцартнинг асаллари ижро этилди. Концерт ташкилотчилари композитор асаларининг розилигисиз Моцартнинг мусиқаларини қўйишга ҳақлими?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш.

"Интеллектуал мулк" мавзусида матн тайёрланг.

Қозғистонда муаллифлик ҳуқуқини бузиш ҳолатлари күзатилади. Бу биринчи навбатда ақлий мулкни бузишдир. Масалан, таниқли фотосуратчилар йирик компаниялар ва айрим шахслар ноқонуний равища уларнинг фотосуратларидан фойдаланганликларини ва ижтимоий тармоқларда ҳуқуқ бузилганлиги ҳақида хабар берганликларини айтадилар. Афсуки, Интернетда ва унинг чегарасидан ташқарида бирорнинг фотосуратларидан ноқонуний фойдаланиш деярли жаҳон миқёсига эга бўлди.

Қозғистонда муаллифлик ҳуқуқбузарликни тез-тез учратиш мумкин. Шу жумладан интеллектуал мулк әгалигини бузиш масаласи биринчи галда турибди. Масалан, таниқли фотографлар уларнинг суратларини йирик компаниялар ҳам, ҳатто жисмоний шахслар ҳам ноқонуний қўлланишини ва ижтимоий тармоқлардан бундай ҳуқуқбузарликни кўплаб учратишини тинимсиз айтиб келишади. Афсуски, айни пайдада бошқа ижодкорнинг суратларини интернетда ва ундан бошқа тармоқларда ноқонуний қўлланиш жаҳон даражасига кўтарилиган.

Мисол

Алматилик суратчи М. З. Шундай дейди: "Мен муаллифлик ҳуқуқбузарликни кунда учратаман. Менинг суратларимни ҳеч қандай розилигимсиз камида 5500 марта ўзгалар қўлланган". Интернетдаги бундай ўғирликларга чеклов қўйиш мумкин эмас. Бу суратчининг суратларини Қозғистондагина эмас хорижда ҳам ноқонуний қўлланишмоқда.

Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги ҳужжатни расмийлаштириш. Қозғистон қонунчилигига кўра "муаллифлик ҳуқуқ" деб ижодкорлик меҳнати билан фан, адабиёт, санъат асарини ёзган шахснинг шахсий номулк ва мулк ҳуқуқларини айтамиз. Фототасвирнинг муаллифга тегишли эканлигини исботлаш учун дастлабки тарқатилиши: фотосуратнинг интернетда ёки бошқа нашрларда муаллифни кўрсатиб, қачон ва ким эълон қилгани тўғрисида дастлабки материал керак.

Ҳар одам суратга тушиб, уни ижтимоий тармоқка юклай олади. Бироқ бошқанинг суратини эълон қилиш ёки тарқатиш учун муаллифнинг рухсати керак. Муаллифнинг рухсати мажбурий тарзда ёзма бўлиши керак. Шу билан бирга бирон бир тўлов ясалishi керак, зеро асарни қўлланиш ҳуқуқи берилганда қўлланиш муддати, қўлланиш ҳудуди кўрсатилмаса ва тўлов ясалмаса, яроқсиз деб ҳисобланади. Тўлов мажбурий турда рўйхатга олиниши керак. Тўловни ҳуқуқий шахсларга мўлжалланган тўлов тизими ёки жисмоний шахсга мўлжалланган ишонч хати орқали рўйхатга олиш мумкин.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳужжатларига тўхталсак, уни олиш осон. Адлия вазирлигининг қошидаги Интеллектуал мулк ҳуқуқий қўмитасига ариза ёзиш керак. Шу билан бирга асарнинг ўзи ва муаллифи сиз эканлигинизга исбот керак. Бундай ҳолатда талаб қўювчининг муаллифлик ҳуқуқи ҳимояланади ва унга ўзининг муаллифлигини исботлаш зарур

33-расм. Бир отадан тарқаган туғишилгандар

опа-сингилларнинг ўртасидаги муносабат. Бу муносабат туғишилгандар асосланган. Шу боис бундай муносабаттарни туғишилгандар деб аташ түғри бўлади. Бир асосдан ёки бир отадан тарқаладиган қондош кишиларнинг алоқаси туғишилгандар деб тушунилади (33-расм).

Оила турлари. Оилаларнинг тўлиқ ва нотўлиқ турлари бор. Тўлиқ оиласда ота-оналар, болалар, шунингдек, одатда, улкан ёшдаги бувивалар бўлади (34-расм).

Нотўлиқ оила боланинг ота-онасининг биринигина бўлиши билан тавсифланади. Шу билан бирга агар ота-онаси ажрашган бўлса, унда болалари билан қолган томонга иккинчи томон болаларни ёки ногирон рафиқасини парваришлаш учун алимент тўлайди. Агар эр хотинларнинг бири вафот этса ва вояга етмаган болалар иккинчиси қарамоғида қолса, унда унга давлат томонидан ёрдам пули сифатида моддий ёрдам кўрсатилади.

Шу тахлитда тўлиқ ва нотўлиқ оилалар қонун билан ва давлат томонидан ҳам teng даражада ҳимояланади.

Бугунги кунда Қозоғистон Республикасининг қонунчилигига бола қабул қиласиган, болани вақтинча қабул қиласиган (бала меҳмон бўласиган) оилалаларнинг турлари кўрсатилган.

Болани қабул қиласиган оила. Бунда асрар оловчи ота-оналар ҳимояловчи ёки ғамхўрлик бўйича хизматларни бажарадиган органлар ва етим болалар ҳамда ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларга мўлжалланган таълим муассасаси билан шартнома тузади. Шартнома асосида етим болалар ва ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болалар патронат оилаларга берилади. Болани қабул қиласиган оила тўртдан кам бўлмаган, ўндан кўп бўлмаган етим болалар ва ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни қабул қила олади.

13-боб. ОИЛА ҲУҚУҚИ ИНСТИТУЛARI

40-§. Оила, оила турлари Никоҳланишнинг шартлари ва талаблари Никоҳни бузиш

Бугунги дарсда:

“оила” тушунчаси ва турларини кўриб чиқамиз; оилавий муносабатлар ўзгачалигини билиб оламиз.

никоҳланишнинг шартлари ва тартибини, никоҳланиш учун келтириладиган тўсиқларни, никоҳнинг яроқсизлигини кўриб чиқамиз.

никоҳни тўхтатиш, рўйхатга олиш муассасаларида никоҳни бузиш, никоҳни суд тартиби билан бузиш асосини, шу билан бирга никоҳни тўхтатишнинг ҳуқуқий оқибатларини кўриб чиқамиз.

Оила ва унинг белгилари. Оила – мулк ва номулк шахсий ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан боғланган кишилар груҳи. Бу ҳуқуқлар ва мажбуриятлар никоҳга, туғишиганликка, бола асраб олишга асосланган. Оилавий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрларнинг жамланмаси оилавий ҳуқуқ деб аталади. Оилавий ҳуқуқ – бу қонуннинг мустақил соҳаси. Оила ҳуқуқининг асосий манбаси – Қозоғистон Республикасининг 2011 йил 26 декабрдаги “Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила тўғрисида” Кодекси. Оила қуришнинг асоси – никоҳ. Бу – оила қуриш тўғрисидаги томонларнинг эркин ва тўлиқ розилиги билан фақат давлат органларида тасдиқланади. Никоҳда эр-хотинлар ўртасидаги мулк ва номулк муносабатлар шаклланади.

Таянч сўзлар

- оилавий муносабатлар
- оила ҳуқуқи
- болани вақтинча қабул қиладиган оила
- никоҳ
- эр-хотинлар
- никоҳни бузиш
- қалбаки никоҳ
- никоҳни тўхтатиш
- ажрашиш

Эътибор беринг!

Никоҳ давлат муассасасида рўйхатга олинмаса ҳам эркак ва аёл бирга яшаб, болаларининг тарбияси билан шуғулланса, буни оила деб аташ мумкин. Агар вояга етган болалар ота-онаси билан бирга бўлиб, уларга ғамхўрлик қилиб, моддий ёрдам кўрсатса, бу ҳам оила. Агар вояга етган ака-укалар ота-онасиз бирга яшаб, бир-бирига ғамхўрлик кўрсатишиша у ҳам оиладир.

Оиладаги никоҳдан, туғишиганликдан, асраб олганликдан, болаларни оилада тарбиялашдан юзага келадиган муносабатлар оилавий муносабатлар деб аталади.

Туғишиганлик ва уларнинг турлари. Оилавий ҳуқуқ билан фақат шартли турда оила деб аташга бўладиган бошқа муносабатлар тартибга келтирилади. Масалан, невараси ва бувиси ўртасидаги, ўз оилаларини ташкил этган ва бир-биридан алоҳида яшайдиган вояга етган ака-ука ва

Лугат

- **Оила** – эр-хотинларнинг ва уларнинг болалари ва яқынларининг болалари ва яқынларининг никохга асосланган иттифоки.
- **Болани қабул қиласы**
диган оила – ота-оналарининг ғамхұрлығынан қолған камида түртва ундан ошмайдиган етим болани тарбиялашга қабул қиладиган оила.
- **Қалбаки никох** – эр-хотинларнинг ёки улардан бирининг оила қуыш ниятисиз тузилген никох.
- **Никох** – оила қуыш мақсадида қонун билан белгиланған тартиб билан томонларнинг эркін ва түлиқ розилиги билан тузиладиган әркак ва аёл үртасидаги тенг иттифок.
- **Яқынлар** – ота-бобалари, бувилари умумий, бир-бири билан туғыштан мұносабатда бўладиган шахслар.
- **Никоҳни тұхтатиши** – эр-хотинлар үртасидаги мажбурият ва ҳукукларнинг тұхтатилиши

хизматига чақирилиши, вояга етмаганларнинг амалда оиласини қуриши киради. Бунда бошқа сабабларнинг ҳам бўлиши мумкин.

Келажакдаги эр-хотинлар давлат органига никохланиш тұғрисидаги истакларини ёзма турда бирга беришади. Агар уларнинг бирининг аризаларини бериш учун рўйхатга оловчи органга келиш имконияти бўлмаса, бундай ҳолатда нима қилиш керак? Агар шахснинг далилли сабаблар билан давлат органига келишга имконияти бўлмаса, никохланиш тұғрисидаги нотариал турда тасдиқланған аризани беришга қонун рухсат беради. Давлат органлари никохланишнинг рўйхатга олиш маросимини никохланувчи шахсларнинг иштироки билан ўтказади. Ишончхати бўйича ёки вакил орқали никохланиш ман этилади. Баъзи давлатларда ишонч хати орқали никохланишга рухсат берилади.

Ҳибсхонадаги ёки бошқа озодликдан маҳрум этиш муассасалардаги шахслар ҳам никохлана олади. Шундай бўлса-да давлат рўйхатга олиш органида эмас, ҳибсга олиш ёки ахлоқ тузатиш муассасасида амалга оширилади.

Қонуний никохланишга тўсиқлар ҳам кўзланған. Булар: шахснинг бошқа никоҳда бўлиши, бўлғуси эр-хотинларнинг яқин қариндош бўлиши, никохланувчидан бирининг қобилиятсиз бўлиши, шу билан бирга асраб оловчилар ва асраб олинувчилар үртасидаги никох.

Никоҳ шарти. Никоҳ шарти никохланадиган шахсларнинг розилиги ёки эр-хотинларнинг никоҳдаги ва (ёки) никоҳи бузилган ҳолатдаги мажбуриятларини аниқлайдиган шартномадан томонидан тасдиқланиши керак.

Эр-хотинларнинг мажбуриятлари ва шахсий ҳуқуқи никоҳ шартининг мазмунига кирмайди. Никоҳ шарти эр-хотинларнинг розилиги билан истаган пайтда ўзгариши ва тұхтатилиши мумкин, факт икки томон рози бўлишлари керак. Бу борада ўзгариш ёки тұхтатиш тұғрисидаги талаб ёзма лойихада расмийлаштирилиб ва нотариус томонидан тасдиқланади.

34-расм. Тұлық оила

Болани вақтінча қабул қыладиган (бала мекмон бүладиган) оила. Бала мекмон бүладиган оила – барча намунадаги ташкилотлардаги (таълим, тиббий ва бошқалар), етим болаларни, ота-оналарнинг ғамхұрлигисиз қолган болаларни таълим беріш намунасига боғлиқ бүлмаган даврда (хордиқ ва байрам күнлари) тарбиялашга вақтінча қабул қылған оила. Болани мекмон қыладиган оиласы қабул қилишга истак билдирған кишилар ва бала яшаётган ташкилот, боланинг доимий яшаш жойи бүйічә ҳимоя ва ғамхұрлиқ бүйічә хизматларни амалга оширадиган орган ўртасида болани мекмон қыладиган оиласы беріш түғрисида битим тузылади.

Никохланишнинг шартлари ва талаблари. Никох ёши. “Никох (эрхотинлик) ва оила түғрисида” Кодексининг 9-моддасида никохланиш шарти күрсатилған. Шу жумладан, никохланадиган (эрхотин бүладиган) әркак ва аёлнинг әркин ва тұлық розилиги ва уларнинг никох (эрхотинлик) ёшига тұлиши керак.

Агар никох құрқитиши, зўравонлик, алдов орқали амалга оширилған бўлса у яроқсиз деб ҳисобланади. Никохланишга розилик оғзаки берилади ва никохни рўйхатга олиш давомида никохланадиган шахснинг ўзи розилигини айтиб, имзо чекиб тасдиқлайди (35-расм). Бунда ота-оналарининг ёки яқинларининг розилиги талаб этилмайди. Шунга қарамасдан, албатта, келажак оила учун ота-онанинг қўллови барча томондан олиб қараганда ўта муҳим. Оилани барпо этиш учун никох ёшига етиш муҳим. Никохланадиган шахслар маънавий ва жисмоний жиҳатдан етук бўлиб, у аниқ ёшга етганда инсонда пайдо бўлади. Никох ёши – 18 ёш. Сабабли ҳолатлардагина давлат органлари никох ёшини 2 йилдан ошмайдиган муддатгача камайтира олади. Никох ёшига етмаган шахслар ўртасидаги никох фақат ота-оналарининг розилиги билан амалга ошади. Узрли сабабларга ҳомиладорлик ёки боланинг туғилиши, аскар

Никоҳни ажрашиш орқали тұхтатиш тасдиқланған тартиб бүйича рўйхатга олувчи органда ёки судда амалга ошиши керак (5-жадвал).

5-жадвал

**Никоҳни рўйхатга олиш органларида ёки судда
бузилишининг ўзгачаликлари**

Никоҳни рўйхатга олиш органларида бузиш	Никоҳни судда бузиш
Асоси	
• эр-хотинларнинг ўзаро розилиги, вояга етмаган болаларнинг бўлмаслиги;	• эр-хотинлардан бирининг келишмаслиги; вояга етмаган умумий болаларнинг бўлиши; • эр-хотинларнинг мулк ва бошқа талабларининг бўлиши;
• мулк ва бошқа талабларнинг бўлмаслиги.	• сабабсиз бўлса ҳам, эр-хотинлардан бирининг никоҳ бузишдан бош тортиши.
Ярашишга ажратилган вақт	
• органларнинг ярашиш учун муддат белгилашга ҳаққи йўқ	• эр-хотинлардан бирининг аризаси билан ёки эр-хотинларнинг никоҳни бузишларига доир суднинг гумони сабабли аникланади.
Ажрашиш сабаблари	
• аникланмайди	• мажбурий тарзда аникланади
Никоҳни тұхтатиш вақти	
• давлат рўйхатга олган куни; • фуқаролик ахволи хужжатларини рўйхатга олиш китобида никоҳни тұхтатиш	• суд қарорининг қонуний кучига кирган кун

Никоҳни тұхтатишининг ҳуқуқий жиҳатлари. Юқорида айтилганидек, никоҳни бузиш натижасида никоҳдаги эр-хотинларнинг ўртасида юзага келадиган шахсий ва мулк муносабатлари ҳам тұхтайди. Масалан, бирга яшаш, умумий мулк, ўзаро ғамхўрлик ва иш ҳамда бошқалар. Бу ҳолатда баъзи ҳуқуқий муносабатлар бирдан тұхтайди, баъзиларининг эса сақланиши мумкин. Эр-хотинлар никоҳ пайтида жамлаган мулкларини бўлиб олган ҳолатда, тақсимлашсиз амалга ошган ажрашиш ҳолати эр-хотинларнинг умумий мулкини улуш мулкка айлантира олмайди. Бу ҳолатда никоҳнинг тұхтатилиши билан бирга, одатда эр-хотинлардан умумий мулк тартиби ҳам ҳаракатини тұхтатади. Никоҳнинг бузилиши билан бирга, аввалги рафиқаси оламдан ўтган ҳолда унинг меросхўри бўлиш, собиқ эрининг асровчисининг ўлимига сабаб бўлган заарни ўташни ва бошқалар ҳуқуқи ҳам бартараф

Битимни бажаришдан бош тортишга имконият борми, шуни күриб чиқайлик. Никоҳ битими икки томонлама эркин розилик бўлгандан сўнг никоҳ талабини бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл берилмайди. Эр-хотинларнинг бири никоҳ битимининг меъёрларини бажаришдан бош тортган ҳолда (масалан, ҳомиладор аёлинни парваришланашдан бош тортса), иккинчи томоннинг унга жарима санкциясини қўллашга, уни бажаришини суд орқали мажбурлашга ҳақли.

Никоҳнинг яроқсизлилиги. Бир бирига яқин туғишидан бўлган шахсларнинг никоҳланиши тақиқланади.

Никоҳ қўйидаги ҳолатларда яроқсиз деб топилади:

- Никоҳланганлар ўртасидаги битим икки томонлама бўлмаган ҳолатда;
- Иккисидан бирининг никоҳ ёшига етмаган шахс бўлса;
- Иккисидан бири қобилиятсиз шахс бўлса;
- Иккисидан бири яқин қариндош бўлса;
- Асраб оловчиси ва асраб олинувчининг ўртасидаги никоҳ.

Қалбаки никоҳ, яъни оилани қуриш мақсади билан ясалмаган никоҳ ҳам яроқсиз бўлади. Никоҳни яроқсиз деб топиш шундай никоҳда туғилган болаларнинг ҳуқуқига таъсир этмайди, зеро болани ота-онасининг хатоликлари учун жазолаб бўлмайди.

“Никоҳни тўхтатиши” тушунчаси ва асосланиши. Никоҳни тўхтатиши дегани эр-хотинларнинг шахсий ва мулк ҳуқуқ муносабатларининг тўхтатилиши деб тушуниш керак. Никоҳ қонунда кўрсатилган ҳодисанинг бўлиши оқибатларидан ёки эр-хотинлардан бирининг хоҳиши билан тўхтатилади.

Никоҳни тўхтатишига асос бўладиган ҳодисаларга киради:

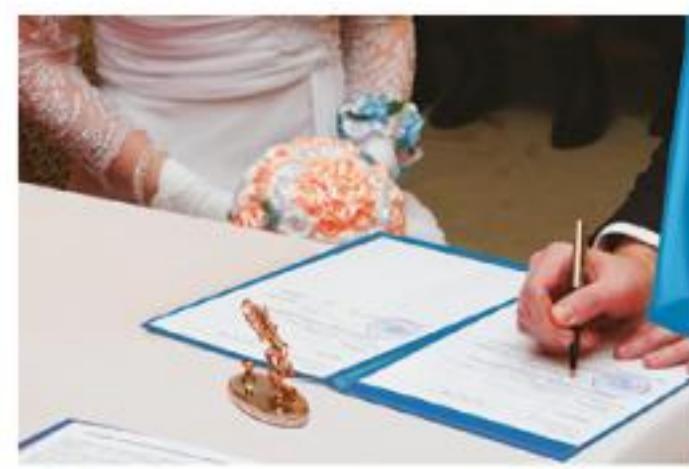
- а) эр-хотинлардан бирининг оламдан ўтиши;
- б) эр-хотинлардан бирининг вафот этганини суднинг маълум қилиши ҳолатида никоҳни тўхтатиши махсус расмийлаштирилиши талаб этилмайди.
- в) никоҳнинг бузилиши (ажрашиш).

Эр-хотинлардан бирининг оламдан ўтиши ёки эр-хотинлардан бирининг вафот этганини суднинг маълум қилиши ҳолатида никоҳни тўхтатиши махсус расмийлаштирилиши талаб этилмайди.

Эр-хотинлар хаёт бўлган ҳолатда, никоҳ факат ажрашиш орқали тўхтатилади.

Никоҳни (эр-хотинликни) аёлининг розилигисиз, унинг ҳомиладорлик пайтида ва бола бир ёшга тўлгунча буза олмайди.

35-расм. Никоҳ – оила асоси

Таянч сұлар:

- бола
- болалар
- ота-оналар
- оталик

ота-онадан туғилған болаларнинг отаси үз оталигини әркин турда тасдиқлайды ёки унинг оталиги суд орқали белгиланади.

Болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Боланинг ҳуқуқи бор, әнг биринчиси – унинг ҳаёт кечиришга бўлган ҳуқуқи, у табиий ва ажралмас ҳуқуқ бўлиб ҳисобланади. Шу билан

бирга боланинг мажбуриятлари ҳам бор. Ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг ўзаро боғлиқ экани маълум. Боланинг қуидагича ҳуқуқлари бор:

Ҳар боланинг оиласада ҳаёт кечиришга ва тарбияланишига ҳаққи бор:

✓ Бола ўз манфаатларининг ҳимояланишига, ҳар томонлама ривожланишига, ўзининг обрўси ҳурмат қилинишига ҳақли.

✓ Манфаати қўзғатилған пайтда бола ўз фикрини билдиришга ҳақли.

✓ Шахснинг ўзгачалигини сақлашга ҳақли. Боланинг исми ота-оналарининг розилиги билан қўйилади. Отасининг исми деган жойга отасининг исми миллий урф-одатга асосланиб ёзилади. Масалан, ота-онасининг хоҳишига кўра отасининг исмига ўғли, қизи деган қўшимчалари қўшилиб ёзилиши мумкин. Отаси аниқланмаган ҳолатда боланинг исмини онаси қўяди, отасининг исми деган жойга отаси бўлиб ҳисобланадиган кишининг исми ёзилади, онасининг фамилияси берилади.

✓ Бола ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялашга ҳақли. Қонун болани турли аралашувлардан, унинг обрўсини тушириш, ота-оналарининг ўз ҳокимлигидан ортиқча фойдаланишини (уриб, жазолаш, қаровсиз қолдириш ва бошқалар) ҳимоялайди. Агар ота-оналари болаларига ғамхўрлик қилмаса, парваришламаса, уларга чоралар қўлланилади, ҳатто ота-оналиқ ҳуқуқларини йўқотиб, болани давлат ғамхўрлигига олишигача бориши мумкин.

Эътибор беринг!

Ҳуқуқи бузилған ҳолатда бола муаллимдан ёрдам сўраши мумкин. Агар масала ҳал этилмаса, мактаб раҳбариятига мурожаат қилиш керак. Ҳар мактабда вояга етмаганларнинг иши билан шуғулланадиган инспектор бўлади. Ҳуқуқи бузилған бола инспектордан ёрдам сўрай олади. Боланинг ҳуқуқини бузадиган барча ҳолатни тегишли органлар кўриб чиқишига мажбур.

Кичик ёшдан боланинг ҳуқуқи бузиладиган бўлса, унинг ҳуқуқини ота-онаси (асраб олувчилар, ғамхўрлари, жонкуярлари) ғамхўрлик ва ҳимоя органлари, суд, прокуратура ҳимоя қилади. Ҳар катта ёшдаги фуқаро бола ҳуқуқининг бузилишига эътиборсиз қарамаслиги керак.

Мажбурият дегани боланинг ота-онасига, давлатга, жамиятга доир ишлайдиган зарур ҳаракати эканлигини ёдга туширайлик.

Боланинг мажбуриятлари:

✓ Биринчи навбатда болалар ота-оналарини ҳурмат қилиб, қадрлашлари керак.

этілади. Никоҳнинг тұхтатилиши янги никоҳланиш ҳуқуқини юзага келтиради.

Никоҳни бузгандан кейин (фамилия) танлаш масаласини ҳал этиш тез-тез учрайди. Бунда юзага келадиган масала: собық рафиқасининг фамилиясида ёки никоҳгача бўлган ўз фамилиясида қолиш. Никоҳдаги фамилиясини сақлаш тўлиқ фамилиясини ўзгартирган рафиқасининг хоҳишига боғлик равища ечилади. Унинг қарорига таъсир кўрсатишга ҳеч кимнинг, ҳатто никоҳи бузилгандан кейин унинг фамилиясини қолдиргиси келган собық рафиқасининг ҳам ҳаққи йўқ.

Шундай қилиб, никоҳнинг ажрашиш орқали бузилиши ота-оналарнинг болаларига доир мажбуриятлари ва ҳуқуқларини тұхтатмайди. Шу билан бирга никоҳ қонунда кўрсатилган ҳолатларнинг бўлиши оқибатларидан ёки эр-хотинлардан бирининг хоҳиши билан бузилади.

1. Оила ва оиласавий муносабатлар тушунчасига аниқлик киритинг. Сизлар қандай оила турларини биласиз?
2. Оиласавий муносабатлар қонун билан тартибга солинадими? Оила аъзоларининг ўртасидаги қандай муносабатлар оиласавий қонун билан созланмайди?
3. Туғишишганлик дегани нима? Отаси (ёки онаси) бир, онаси (ёки отаси) бошқа кишилар туғишишганми?
4. Оила ҳуқуқи бўйича "никоҳ" тушунчасини тушунтириңг ва унинг қонуний белгиларини кўрсатинг.
5. Никоҳланиш шартларини айтинг. Никоҳга вакиллар орқали, ташқаридан туриш мумкинми?
6. Фуқаролик никоҳида бўлган шахслар никоҳ битимини туза оладиларми? Вояга етмаган эр-хотинларнинг никоҳ битимини тузишга ҳаққи борми? Никоҳ битимини бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл бериладими?
7. Суд эр-хотинларнинг ўртасидаги қандай мунозараларни никоҳни бузиш билан teng кўриб чиқади?
8. Никоҳни бузиш тўғрисидаги ишни кўрадиган суд мажлисида эр-хотинлардан иккисининг ҳам қатнашиши шартми?
9. Никоҳни бузишнинг (ажрашишнинг) ҳуқуқий оқибатларини айтинг. Ажрашиш пайтида эр-хотинларнинг қандай ҳуқуқий муносабатлари сақланиши мумкин?

41-§. Ота-оналарнинг болалари олдидаги ва болаларнинг ота-оналари олдидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Бугунги дарсда:

ота-оналарнинг болалари олдидаги ва болаларнинг ота-оналари олдидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини кўриб чиқамиз.

Ота-оналар ва болалар ўртасида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар асосида тасдиқланган қонун тартиби билан тасдиқланган болаларнинг ота-онадан юзага келишидир. Бу деганимиз боланинг ҳайтга келиш ҳолати рўйхатга оловчи органнинг туғилишни рўйхатга олиш ва қайд этиш китобида кўрсатилиши керак деганидир. Никоҳда бўлмаган

Ота-оналар ўз боласини парваришилаши, уларни тарбиялашга ҳақли ва унга мажбур, тарбия турини ўзлари танлашга ҳақли. Бу борада уларга болаларнинг ривожланиши, тарбияси учун масъулият ортилади. Болалари бирон бир ҳуқуқбузарлик содир этган ҳолда (масалан, мактабдаги партани синдирса) ўзлари жавоб беради.

Ота-оналар болаларининг ўрта таълим олишларини таъминлашга мажбур. Болалари таълим оладиган муассасани ота-оналар, одатда болалари билан келишиб танлайди. Ота-оналар боласининг дарсга қатнашмаслиги, мактабдаги ночор тартибини қўлламаслиги керак. Ота-оналарнинг ўз боласини алоҳида тарбиялашга ҳақли. Зеро бу боланинг ўқув муассасада билим олиши ва тарбияланишига таъсир ўтказмаслиги керак. Бу болани бувисидан, бошқа яқинларидан узоклаштиришга сабаб бўлмаслиги керак, улар кўпинча бола тарбиясидаги ота-оналарнинг ёрдамчилари бўлиб ҳисобланади. Тарбиялаш учун болани давлат муассасасига ўтказиш, учинчи шахсни жалб этиш, одатда, аниқ-ноаниқ сабаблар билан ота-она ўз боласининг тарбияси билан шуғуллана олмайдиган пайтдаги энг охирги чора бўлади.

Ота-оналар ўз фарзандларини назоратда ушлашга мажбур, бу турли нохуш оқибатларнинг олдини олишга ёрдам беради (болалар ўртасидаги жанжал, мактаб деразасини синдириш ва бошқалар). Шу билан бирга ота-оналарнинг ўз болаларининг манфаатини билдириш ва ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор. Кўпинча улар болаларининг манфаатини судда, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан муносабатларда ҳимоя қиласди. Ота-оналиқ ҳуқуқи ва мажбуриятларини тўғри бажармаслик аниқ бир санкцияларни қўллашга олиб келади. Эр-хотинларнинг бола тарбияси ва уларга ҳамхўрлик кўрсатишдаги ҳуқуқлари бирдек. Болаларнинг билим олиши ва тарбиясига доир барча масалаларни эр-хотинлар келишиб ҳал қиласди. Болалари содир этган ҳуқуқбузарлик учун эр-хотинлар teng даражада масъул. Масалан, боласи қўшни уйнинг деразасини синдирган ҳолатда ишламасдан, бола тарбияси билан уйда ўтирган онаси ҳам, бу пайтда хизмат сафарида бўлган отаси ҳам бирдек жавоб беради.

Эр-хотинлардан бири бола тарбиясидан, уни парваришдан бош тортган ҳолатда, суд тартиби билан алимент ундирилиши мумкин.

Шу билан, ота-оналар болаларини тарбиялашга ҳақли ва мажбур, бироқ тарбия турини ўз хоҳиши билан танлайди. Шу билан бирга уларга болаларининг тарбияси ва ривожланиши учун масъулият юкланади. Эр-хотинлар болаларига ғамхўрлик кўрсатиш билан уларни тарбиялашда бирдек ҳуқуққа эга.

1. Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари пайдо бўлиш асосларини айтинг.
2. Болани ҳимоялаш ҳуқуқи, ўз фикрини эркин айтиш ҳуқуқи, ота-онаси ва бошқа яқинлари билан учрашиб туриш ҳуқуқи, отасининг исми фамилиясини олиш ҳуқуқи тўғрисида айтинг.

✓ Шу билан бирга болалар Конституция ва элимизниң қонунларида күрсатилған мөъерлар ва талабларга риоя этиши керак.

✓ Болалар бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари ва әркинликлари, обрүсими сақлаб, уларнинг ҳуқуқларини бузмаслиги керак.

✓ Болалар элимизниң давлат рамзларини билиши ва ҳурмат қилиши керак. Булар – герб, мадхия, байроқ ва давлат тили. Бу, айниқса, гимнга дахлдордир. Ёшликтан, боғча пайтидан бошлаб болалар гимнни ўрганиб, ўз элининг рамзларини таниши керак.

✓ Болалар тарих ва маданият ёдгорликларини ҳимоя қилиб, сақлаб, ўз элининг тарихини билишлари керак.

✓ Болалар табиатни муҳофаза қилиб, табиий бойликларга эътибор билан қарашлари керак.

✓ Болалар ўз халқининг анъаналарини билиб, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларга ғамхўр бўлиши зарурлигини алоҳида айтгимиз келади.

✓ Вояга етган, меҳнатга яроқли болалар ўзининг меҳнатга яроқсиз ота-онасиға ғамхўрлик күрсатишлари керак.

Шу таҳлитда ҳуқуқий мажбуриятларнинг, мажбуриятларнинг эса ҳуқуқсиз бўлмаслигини таъкидлаш жоиз.

Ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Ота-оналар ва бола ўртасидаги шахсий ва мулк муносабатлари жамланмаси ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатини билдиради. Ушбу ҳуқуқий муносабатларнинг қатор ўзига хос белгилари бор (52-чизма).

“Ота-она ҳуқуқи” термини ота-оналарнинг ҳуқуқини ҳам, мажбуриятларини ҳам қамрайди.

Вояга етмаган ота-оналар бола билан яшаб, уни тарбиялашади, 16 яшар ота-она ўз боласининг тарбияси билан шуғулланиши, улар билан бирга сайр қилиши, уларни овқатлантириши керак.

Лугат

- **Алимент** – бир шахснинг уни қабул қилишга ҳақли бошқа шахсни пуллай ёки моддий жиҳатдан парваришилаши.
- **Бола** – 18 ёшга тўлмаган шахс.
- **Болалик** – вояга етмаган шахснинг ҳуқуқий ҳолати.

Ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатларининг белгилари

Ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабати бола вояга етгандан сўнг тўхтайди.

Ота-оналарнинг ҳуқуқи бола тарбияси билан унга ғамхўрлик қилишдаги тенглик ҳолатида ташкил этилади.

ота-она бола тарбиясидан бош тортада олмайди, алимент мажбуриятини бошқа шахсга юклай олмайди.

52-чизма

тұлмаганларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш вазифаси юкленган ташкилоттар ва органларнинг аризаси бүйича, шу билан прокурорнинг ва вассийлик ва ҳомийлик вазифасини бажарадиган органларнинг иштироки билан күрилади. Ота-оналиқ ҳуқуқидан айириш ҳақида ишни күриш жараёнида суд ҳуқуқидан айирилған ота-оналардан боланинг фойдасыга алимент ундириш масаласини ечади.

Эътибор беринг!

Агар суд ота-оналиқ ҳуқуқидан айириш ҳақида ишни күриш жараёнида ота-оналарнинг ҳаракатидан жиной ҳуқукбузарлық белгиларини аникладиган бўлса, унда бу ахборотни алоҳида кўрсатма билан прокурор дикқатига етказиши керак. Суд ота-оналиқ ҳуқуқидан айириш бүйича ечими кучга кирган кундан бошлаб уч кун ичида бу қарорнинг кўчирмасини боланинг туғилишини тиркаган давлат органига ва боланинг туғилган жойидаги вассийлик ва ҳомийлик вазифаларини амалга оширадиган органларга юбориши керак.

Бошқа манбаатдор шахсларнинг (масалан, яқин қариндошлар, қўшнилар) ёки органларнинг ота-оналиқ ҳуқуқидан айиришни талаб этиб, судга мурожаат этишга ҳуқуқлари йўқ. Бироқ бу ҳақда прокурор ёки компетентли органларга мурожаат эта олишади.

Ота-оналиқ ҳуқуқидан айирилған ота-оналар боласи бор фуқароларга тайинланадиган давлат ёрдам ҳақи ва енгилликлар олиш ҳуқуқидан, бола билан туғишганлик фактига асосланган бошқа барча ҳуқуқларини йўқотади. Бундай ота-оналар қариганлик пайтида боланинг ўзини боқишига, ундан пуллай ҳарж ёрдам олиш умидидан маҳрум бўлади. Лекин уларда боласини боқиши учун ундириладиган алимент мажбурияти сақланади. Болани ота-оналиқ ҳуқуқидан айирилған ота-онадан олислатиш мақсадида улар билан бирга туриш бирдан тўхтатилади. Лекин бир хилда учрашиб туриш имконияти сақланади. Уни суд тайинлайди.

Бола ота-оналиқ ҳуқуқидан айирилған ота-оналари ёки бошқа қариндошлари билан қариндошлиқ фактига асосланган ўзининг барча мулкий ҳуқуқини сақлайди.

Ота-оналар ҳуқуқини ўз қолипига келтириш мумкинми? Аталган масаланинг ечими суднинг алоҳида компетенциясига киради. Отананинг юриш-туриши, турмуш тарзи, бола тарбиясига кўзқараши яхши томонга қараб ўзгарган, боланинг манбаатига тўғри келадиган бўлсагина ота-она ҳуқуқини қолипига келтириш мумкин бўлади

Суд боланинг манбаатини инобатга олган ҳолда, ота-онасининг ҳуқуқини чеклаши ҳам мумкин, яъни болани ота-онадан уларнинг ҳуқуқидан айирмаслиги бүйича ечим чиқара олади. Агар ота-онанинг биттасида психикалик касаллик бўлса ёки вазиятининг оғирлигига боғлиқ болага ғамхўрлик қила олмаса ва ота-оналиқ вазифаларини

3. Боланинг қонуний манфаатларини кимлар ҳимоя қилади? Вояга етмаган шахс үз ҳуқуқи ва қонуний манфаатини үзича ҳимоя қила оладими?

3-даражали топшириқ. Гурухдаги иш.

Фуқаро М. икки боласига алимент ундириб олиш учун собиқ күёви устидан судга арз қилди. Унда ўғлининг вояга етмаганини, қизи 18 ёшга тұлғани билан, үқиётганини, стипендияси кам эканлиги, шу боис ҳам болаларни вояга етказиш бир үзиге оғирлик қилаётганини күрсатди. Масъул ўғлининг ишлашини, ойига кам деганда 20 минг даромад олишини, қизи эса вояга етганлигини ва шу боис ҳам уни парвариша мажбуриятига кирмаслигини айтиб, аризани қондиришдан бош тортди.

1. Етарли даромад оладиган вояга етмаган болаларига ота-оналари алимент тұлашга мажбурми?

2. Вояга етган меңнатта яроқли, бирок яшашга зарур хараждати йүк болаларга алимент ундириш мүмкінми?

3. Суд фуқаро М.нинг аризасига күра қандай қарор чиқариши мүмкін?

42-§. Ота-онанинг ғамхұрлигисиз қолған болаларни тарбиялаш

Бугунги дарсда:

ота-оналиктан айриш асоси ва тартибини, "асраб олиш" түшүнчеси, "ғамхұрлик", "хомийлик" түшүнчалари, шу билан қатор болани патронатлы тарбияга бериш тартибини күриб чиқамыз.

Ота-оналиктан айриш тартиби ва асоси. *Ота-оналиктан айриш* – ота-оналиктан вазифасини бажармагани учун тайинланған әнг юқори жавобгарлик чораси. Ота-оналарнинг турли обьектде күрина-диган ҳуқуққа қарши айбли ҳаракати уларни ота-оналиктан айришга асос бўла олади.

Бу асос Қозоғистон Республикасининг "Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила ҳақида" Кодексининг 75-бобида тасдиқланган.

Ота-оналиктан айриш тартиби ва асоси. Ота-оналиктан айриш – ота-оналиктан вазифасини бажармагани учун тайинланған әнг юқори жавобгарлик чораси. Ота-оналарнинг турли обьектде күрина-диган ҳуқуққа қарши айбли ҳаракати уларни ота-оналиктан айришга асос бўла олади. Бу асос Қозоғистон Республикасининг "Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила ҳақида" Кодексининг 75-бобида тасдиқланган.

Ота-оналиктан айриш, боланинг ҳуқуқини бошқа йўл билан ҳимоя қилиш мүмкин бўлмаган вазиятдаги әнг сўнгги чораси бўлиб ҳисобланади. Ота-оналиктан айриш фақат суднинг қарори билан амалга оширилади.

Ота-оналиктан айриш ҳақида иш эр-хотиннинг ёки битасининг боланинг бошқа қонуний вакилининг, балоғат ёшига

Таянч сүзлар

- асраб олиш
- ғамхұрлик, васийлик
- ҳомийлик
- болани асраб олган
- оила

ларни қамоққа оладиган тергов органлари, медицина маңкамалари; болалар борадиган мактабгача бўлган маңкамалар киради. Болалар ҳақида ахборот олган васийлик ва ҳомийлик органлари уларни жойлаштириш ҳақида тез ечим қабул қилишлари керак. Ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган болаларга органлар ва ташкилотларгина эмас, шу билан қатор оддий фуқаролар ҳам ёрдам кўрсатиб, ғамхўр бўлгани жуда муҳим. Агар жамият ҳар бир боланинг тақдирига лоқайд қарамаса, давлат ҳам ўз элининг келажак фуқаросини қийин ахволда қолдирмайди.

Ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган, оиласа тарбиялашга берилиши керак болани давлат шартли турда ҳисобга олади.

Бу учун Қозогистон Республикаси Ҳукуматининг қарори билан “Ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни марказлаштирилган ҳисобга олишни ташкиллаштириш” қоидаси тасдиқланди.

Республикада болаларни давлат томонидан ҳимоя қилиниши ва уларга ғамхўрлик қилиш интернат маңкамалари билан болалар уйининг тизими орқали юзага оширилади.

Болалар ва ёш оналарни қўллаш учун 1994 йили Қозогистонда “Умид уйи” очилди. Унга ёлғиз бошли оналар билан болалари аҳволи туроқлашганга қадар вақтинча жойлаштирилади. Умид уйининг бош мақсади – болаларнинг қаровсиз қолмаслиги.

Васийлик 14 ёшга тўлмаган болаларга, ҳомийлик 14-18 ёш оралиғидаги балоғат ёшига тўлмаганларга белгиланади. Балоғат ёшига тўлмаганларда ота-онасининг, асраб олувчилирининг бўлмаслиги, уларнинг хабарсиз йўқолиши ёки қайтиш бўлди деб хабарланиши, ота-оналик ҳуқуқидан айирилиши, болаларнинг ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолиши (масалан, ота-она боласидан бош тортиши) – васийлик ёки ҳомийликнинг белгиланишига асос бўлади. Васийлик ва ҳомийликни белгилаш васийлик ва ҳомийлик органлари тайинлайди. Балоғат ёшига тўлган ҳаракатга қобилиятли шахсларгина васий ёки ҳомий бўла олади. Шу билан бирга уларнинг шахсий хусусиятлари, ёши, соғлиги ҳам кўрилади.

Васийлик ва ҳомийлик ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш, боқиш, билим бериш мақсадида белгиланади.

Васийнинг ҳомийдан фарқи – балоғат ёшига тўлмаган бола ёшига яраша ўзича бажара олмайдиган ҳаракат учун жавоб беришга келишим беради (масалан, қарамоғига олган боланинг уйини сотиш ва ҳ.к.). Васийлар ҳам ҳомийлар ҳам ўз вазифаларини бепул бажарадиган шахслар. Қарамоғидаги бола 14 ёшга тўлгандан кейин унга нисбатан васийлик тўхтатилади. Ҳомийликда юрган шахс балоғат ёшига етмаганга ҳомийлик қилишга алмашади. Ҳомийликда бўлган бола 18

бажармаса, болага ҳаддан ташқари зўравонлик қилса, ота-оналиқ ҳуқуқидан чеклаш жазоси қўлланилади. Бола ҳаётига ота-онаси томонидан хавф-хатар юзага келаётган бўлса, уни ота-онасидан олиш керак бўлади.

Ота-оналиқ ҳуқуқи суд билан чекланган ота-оналар болани тарбиялаш ҳуқуқидан айирилади. Бироқ болани боқиб асраш мажбуриятидан бўшатилмайди. Агар болага тескари ҳаракатлари бўлмаса, суд боланинг ота-онаси билан учрашиб туриш имкониятини беради. Агар ота-оналар бироз вақт ўтгандан кейин болага қилган жабрликларини билиб онгли турда ўз хатоларини тушунган бўлса, муносабати яхшиланса, уларга болани қайтариб бериш масаласи кўрилиши мумкин. Ота-оналиқ ҳуқуқининг чекланишига асос бўлган ҳолат ўзгарса, суд ота-онанинг аризаси бўйича болани ота-онасига қайтариш бўйича ота-оналиқ ҳуқуқини чеклаш ҳақида ечимни йўқ қилишга қарор чиқариши мумкин.

Бола асраб олиш. Асраб олиш натижасида, бир томондан, асраб олувчи ва унинг қариндошлари, иккинчи томондан асраб олинган боланинг ўртасида ҳуқуқлар ва мажбуриятлар юзага келади. Бундан бўлак, асраб олувчининг асраб олган болалари ва ўзининг тукъсан (биологик) болалари (агар улар бўлса) ўртасида ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бирдек бўлади. Балоғат ёшига етмаган болаларнигина асраб олиш мумкин. Бу ҳолда боланинг ёши, ўзини асраб олишга келиши ҳисобга олинади.

● Кўшимча ахборот

Қонун бола асраб олишнинг бирқатор шартини кўриб чиқди:

- 1) асраб олувчининг келишими. Бола асраб олувчининг келишими бўйича юритилади. Чунки боланинг ота-онасининг ўрнини босиши керак бўлади. Шу сабабли асраб олувчининг келишими бўлиши керак. Бола асраб олиш ҳақида судга ариза бериш керак;
- 2) боланинг ота-онасининг келишими. Келишим ёзма шаклда берилади, уни нотариус гувоҳлантиради;
- 3) ёши 10-га тўлган бўлса, боланинг розилиги;
- 4) агар асраб олишни бир ота-онагина юзага ошираётган бўлса, унда эр ёки хотининг розилиги.

“Васийлий ва ҳомийлик” тушунчаси. Васийлик ва ҳомийликнинг мақсади – ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбияга олиш. Аталган вазифани бажарадиган маҳсус давлат органи бор. Улар васийлик ва ҳомийлик органлари. Бу органлар ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни аниқлаш, уларни жойлаштириш, ундан кейинги тақдирини назоратда ушлаш каби вазифаларни амалга оширади.

Васийлик ва ҳомийлик органларида ёрдам кўрсатадиган давлат ташкилотлари ва органларнинг, ихтисослаштирилган болалар маҳкамасининг кўп эканлигини атаб ўтишимиз керак. Масалан, ота-она-

43-§. Оила аъзоларининг алимент тўлаш мажбуриятлари

Бугунги дарсда:

алимент тўлаш муносабатлари ва тушунчаси, алимент белгилаш тартиби, алимент тўлаш мажбуриятларининг тўхтатилишини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- алимент
- алимент мажбуриятлари
- алимент белгилаш тартиби

Алимент тўлаш муносабатларининг турлари ва тушунчаси. Алимент деганимиз – маълум бир пуллай ҳаражат кўлами. Бу ҳаражатни оиланинг бир аъзоси бошқа аъзосига тўлашга мажбур. Алиментлар суд ечими билан (алимент тўлашнинг суд тартиби) ёки тарафларнинг келишиими бўйича тўланади.

Алимент мажбуриятлари – суд ечимининг асосида ёки тарафларнинг келишиимидан юзага келадиган ҳуқуқий муносабат. Алимент тўловчи шахс алимент олувчи шахсни асрашга мажбурланади, олувчи шахс эса алиментни талаб қилишга ҳуқуқли.

Алимент мажбуриятларининг белгилари бор (53-чизма).

53-чизма

Алимент мажбуриятлари белгилари

Бу – қайтарilmайдиган сифатдаги мажбурият. Алимент тўловчи ўзининг чикимига қандайдир бир қайтарими кейинчалик талаб этишга ҳуқуқи йўқ.

Алимент тўлашга мажбурланган шахс шу берилган мажбуриятнинг бажарилишини бошқа шахсга юқлашга ҳуқуқи йўқ. Алимент олишга ҳуқуқи бор шахс ҳам бу ҳуқуқни бошқа одамга ўтказа олмайди. Алимент олиш ва алимент тўлаш ҳуқуқи мерос орқали берилмайди.

Алимент тўлаш мажбуриятининг мулкий баҳоси бор (коида бўйича пуллай ҳаражат)

Алимент мажбуриятларининг ёки алимент муносабатларнинг қўйидаги турлари бор:

- 1) болаларига тегишли ота-оналарнинг алимент тўлаш мажбуриятлари;
- 2) ота-оналарига тегишли болаларнинг алимент тўлаш мажбуриятлари;
- 3) эр-хотинларнинг ва бурунги эр ёки хотиннинг алимент тўлаш мажбуриятлари;
- 4) балоғат ёшидаги оға-иниларнинг ва опа-сингилларнинг, опа-оталарнинг алимент тўлаш мажбуриятлари.

Алимент белгилаш тартиби. Қонун ота-оналарга ўзларининг балоғат ёшига тўлмаган ва меҳнат қилишга яроқсиз болаларини боқиб – асрash-

ёшга тұлғанда ёки никох қилинган тақдирда түхтатилади.

Болани патронатда тарбиялаш. Патронат ота-онасинаң ғамхұрлигисиз қолган болани шарт бүйіча бошқа фуқароларнинг оиласига тарбиялашга берилдиган тарбия тури. Шартнома васийлик ва ҳомийлик хизматини ба-жарадиган органлар ва болани үз тарбиясига олишга ният билдириган шахснинг үртасида ясалади.

Болани патронат тарбияга олиш шартномада күрсатылған муддат билан белгиланади. Шу билан бирга патронат тарбиячига болаларни бөзиш учун пуллай ҳаражат түланади.

Қозоғистонда “Оила типидаги болалар овули ва ёш ўспиrimлар” уйлари иш юритади. Бунда болалар турли олдинги қаторда бўлган касбларга, ижтимоий фойдали меҳнатга, қўл ҳунарларига ўргатилади. Ҳар бир болага ҳарж йиғилдиган ўзининг шахсий ҳисоб счети очилади. Бу ота-онасинаң ғамхұрлигисиз қолган болаларни тарбиялашнинг энг яхши тури бўлиб ҳисобланади. Уларнинг асосий вазифаси - болаларга ўзларининг эҳтиёжларини сезиниш ҳолатини яратиш, уларни оила шароитида тарбия беришга яқинлаштиришdir.

Шу билан, аталган вазифаларни амалга оширишда маҳсус давлат органлари – васийлик ва ҳомийлик органлари бор. Бу органлар – ота-оналарининг ғамхұрлигисиз қолган болаларни аниқлаш ишинигина эмас, уларни жойлаштириш, шу билан кейинги ҳаётини назорат қилиб бориши керак.

1. Ота-оналиқ ҳуқуқидан айриш сабабларини атанг. Ота-оналиқ ҳуқуқини айириш қандай тартибда юритилади?
2. Ота-онасинаң ҳуқуқидан айриш ҳақида кимлар ариза бера олади? Ота-оналиқ ҳуқуқидан айрилган ота-оналар учун қандай ҳуқуқий жавобгарлик берилган? Уларнинг қандай бурчлари сакланади?
3. Ота-оналарнинг ғамхұрлигисиз қолган болаларнинг ҳуқуқи ва манфаатини кимлар, қайси органлар ҳимоя қиласы? Васийлик ва ҳомийлик органларининг ота-оналарнинг ғамхұрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш объектларини аниқланг.

3-даражали топшириқ.

Туман Ички Ишлар бўлими раҳбари А. кичик ёшдаги болаларнинг тарбияси билан шуғулланмайдиган, енгил елпи ҳаёт кечирадиган Г. ва Б. деган фуқароларни ота-оналиқ ҳуқуқидан айриш ҳақида судга ариза берди. Суд аталган фуқароларни ота-оналиқ ҳуқуқидан айриш бўйича ечим чиқарди. Вилоят суди туман судининг ечимини йўққа чиқарди. Туман судининг ечими тўғрими? Вилоят судининг ечимини муҳокама қилинглар. Ота-оналиқ ҳуқуқидан айриш ҳақида аризани кимлар бера олади?

Лугат

- **Болани асраб олиш** – суд ечими асосида болани оиласы тарбияга беришнинг ҳуқуқий шакли
- **Патронат** – ота-онасинаң ғамхұрлигисиз қолган болани шарт бўйича бошқа фуқароларнинг оиласига тарбиялашга берадиган тарбиянинг бир тури.

36-расм. Алимент тұлаш – мажбурият

Алиментлар балоғат ёшига түлгап болаларнинг ҳар қайсисидан ундирилиб олинади. Алимент ҳажмини тарафларнинг моддий ва оиласый ақволларини инобатта олган ҳолда, ойлик ҳисоб күрсаткичиде суд аниқлайды. Демак, суд болаларнинг ҳар қайсисига тегишли ҳажмда алимент тұлашга мажбурлайды.

Болаларидан алимент талаб этувчи ота-оналари бурун уларни асрашдан бош тортган бўлса, суд болаларни ота-оналарини қариган вақтида асраб – боқиши мажбуриятидан бўшатиши мумкин.

Эр-хотин ўзаро муносабати қаноатли бўлган вазиятда бир-бирига эркин турда ёрдам кўрсатиши мумкин. Эр-хотин бир-бирига ёрдам кўрсатишдан бош тортган тақдирда, муҳтоҷ томон алимент олиш учун судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Суд тартиби асосида алимент ундириб олиш учун мана бу шартлар бўлиши лозим: никоҳдан ўтиш ҳужжати; меҳнат қилишга яроқсизлик ва моддий ёрдамга муҳтоҷлик; бундай ёрдами кўрсатиш учун иккинчи томон моддий маблағи бўлиши керак.

Ҳомиладор аёл ҳомилалик пайтидан ўртадаги болаларининг туғилган кунидан бошлаб 3 йил мобайнида асраб боқишига моддий ҳаражат сўраш ҳуқуқига эга. Ҳомиладор аёл декретга чиқишигача ишлайди ва бола кўриши билан уйда ўтириш эҳтиёжи юзага келади. Бу борада харажатлари ҳам кўпаяди: боланинг ош-овқати, кийим-кечаги, медицина ёрдами ва бошқалар. Бундан ташқари ногирон фарзанди бор эр ёки хотиннинг алимент ундириш ҳуқуқи бор.

Алимент келишимда унинг ҳажми ва тұлаш усули аниқланади (ҳар ой, ҳар чорак). Тұлов ўрни ва шакли (қўлма-қўл ҳаражат, қимматбаҳо қофоз, мулк бериш ва аралаш обьектлар) ва бошқалар. Алиментни ўташ тұғрисидаги келишимни тарафларнинг ўзаро хохиши бўйича белгиланган вақтда ўзгартиришга ёки тұхтатишига бўлади. Шартнинг бир тарафлиги ўзгартиришга йўл бермайди.

Алимент мажбуриятларни тұхтатиши. Алимент тұлаш мажбуриятлари уларнинг келиб чиқиши асосларига боғлиқ равишда тұхтатилади. Мана шу вазиятларни кўриб чиқайлик:

- 1) агар алимент суд тартиби билан ундириб олинган бўлса, унда у боланинг балоғат ёшига етиши муносабати билан вақти келганды тұхтатилади. Агар балоғат ёшига етмай никоҳ қилинса, бунда ҳам алимент тұлаш мажбуриятлари тұхтатилади;

ни, улар ёрдамга мұхтож бўлиши ёки бўлмаслигига қарамай мажбурлайди. Бу мажбурият ота-оналарнинг қобилиятили ёки қобилиятысиз, меҳнат қилишга яроқли ёки яроқсиз бўлишига қарамай, балоғат ёшига тўлмаган болага шартли турда белгиланади. Болалар балоғат ёшига тўлмагунча меҳнатга яроқсиз (ишлаши мухим эмас) деб ҳисобланади.

Балоғат ёшига тўлмаган болалар учун алиментни суд тартиби билан ундирган вақтда алимент улуши тўловчи даромади асосида қонун билан аниқланади. Балоғат ёшига тўлмаган бола учун алимент тўловчининг ой сайнинги даромадининг тўртдан бир қисми, икки бола учун учдан бир бўлаги, уч ва ундан кўп бола учун – иккidan бир бўлаги белгиланади. Суд бу меъёри тарафларнинг оиласий ва моддий аҳволларига боғлиқ ҳолда кўпайтириши ёки камайтириши мумкин. Масалан, алимент тўловчининг иш топа олмаслик ҳолати.

Ота-оналарнинг даромади ва мулки, улар уни яширган вазиятда куч билан мажбурлаб ундириб олинади ёки алимент тўлашдан атайлаб қочиб юрадиган бўлса жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Ота-оналарнинг балоғат ёшига тўлмаган болаларга тегишли алимент мажбурияти болалар балоғат ёшига етганда тўхтатилади. Бироқ қонун балоғатга тўлган болаларга тегишли, улар меҳнат қилишга яроқсиз ва ёрдамга мұхтож бўлган вазиятда алиментларни сақлаш имкониятини ҳам кўради. I, II, III гуруҳдаги ногирон болалар меҳнатга яроқсиз деб саналади.

Суд болаларнинг мұхтожлигининг аниқ вазиятларини инобатга олган ҳолда аниқлайди. Биринчидан, ҳеч қандай даромади йўқ одам мұхтож деб саналади, иккинчидан агар топган даромади тўлақонли ҳаёт кечиришга етарли бўлмаса (ҳаёт кечириш минимумидан паст бўлса).

Балоғат ёшига тўлган, меҳнатга яроқсиз, ёрдамга мұхтож болани бокиши ота-оналарнинг икковига ҳам юкланди.

Алимент тўлаш мажбуриятлари. Балоғат ёшига тўлган болалар меҳнат қилишга яроқсиз ота-оналарини асрашга ва уларга ёрдам кўрсатишга мажбур. Ота-онага ғамхўрлик деганимиз уларни маънавий қўллаб-қувватлаш, етарли даражада диққатини бўлиш, ҳурматлаш ва ёрдам беришдир. Уларнинг ҳаёт кечиришига керакли моддий ҳарж ажратиш, ота-оналарга кўрсатиладиган ёрдамнинг бўлак тури бўлади. Одатда, балоғат ёшидаги болалар тарафидан кўрсатиладиган ёрдам эркин турда берилади деб ҳисобланади. Бироқ балоғат ёшидаги болалар керакли ҳажмда ёрдам кўрсатмаган ҳолатда, ота-оналарнинг суд орқали улардан алимент ундириб олишга хуқуқи бор.

Лутат

- **Алиментлар** – қонунда белгиланган вазиятларда бир оила аъзосининг бошқа оила аъзоси фойдасига шартли турда тўлаши керак бўлган пуллай ҳаражати
- **Алимент мажбуриятлари** – суд ечими ёки тарафларнинг келишибими асосида юзага келадиган хукукий муносабатлар.

Таянч сұзлар

- мәннат муносабатлари
- ҳуқуқтар ва мажбуриятлар
- хизматчи
- иш берувчи

Мәннат муносабатларининг субъектларига:

- 1) хизматчи-иш берувчи билан мәннат муносабатларыда бўлган ва бевосита мәннат шарти бўйича ишлайдиган якка шахс;
- 2) Иш берувчи – хизматчи билан мәннат муносабатларыда бўлган, ҳусусий ёки юридик шахс ҳисобланади.

Мана шулар асосида хизматчи билан иш берувчининг ўзаро боғлиқликда эканини биламиз. Мәннат муносабатларининг ҳар бир субъекти ўзининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эга.

Эътибор беринг!

Мәннат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Қозоғистон Республикаси Мәннат кодексининг 22-23 бобларида тасдиқланган.

Хизматчи ва иш берувчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқ ҳуқуқий вазиятлар мисолида кўриб чиқайлик.

1-вазият. Фуқаро А. ҳусусий қурилиш ташкилотига газ пайвандчиси бўлиб ишга киради. Мәннат шартномасида хизматчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Қозоғистон Республикасининг Мәннат кодексига биноан белгиланди. Биринчи иш куни Фуқаро А.-га телефон бўйича топшириқ берилди. Иш жойига келгандан сўнг фуқаро А.ишини бажариш учун керак бўлган қурол-аслаҳаларнинг йўқлигини кўради. Фуқаро А. телефон орқали иш берувчи билан алоқага чиқишига ҳаракат қиласи, бироқ бу ҳеч қандай натижа бермайди. Кечки пайтда иш берувчи иш жойига келди ва ишнинг бажарилмаганлигини кўриб, фуқаро А.ни ишдан чиқариб юборади. Иш берувчининг ҳаракати қонунийми?

Жавоб: йўқ, иш берувчининг ҳаракати қонуний эмас. Чунки мәннат шартномасида хизматчининг Қозоғистон Республикаси Мәннат кодексига биноан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари белгиланди. Фуқаро А.нинг Кодекс бўйича мәннат хавфсизлиги ва мәннатни ҳимоя қилиш талабларига биноан қурол-аслаҳаси билан таъминланган иш жойига

37-раем. Мәннат муносабатлари

2) алимент тұлаш, агар бола асраб олинадиган бўлса тұхтатилади.

3) аввалги эр-хотиннинг алимент муносабатлари, алимент оладиган томоннинг турмушга чиқиши билан ҳам тұхтатилади.

4) аввалги эр ёки хотиннинг меңнат қилишга қобилияти тиклангандан сўнг ёки алимент олишга мухтоҗлиги йўқолса бу ҳолатда ҳам тұхтатилади;

5) алимент муносабатлари алимент тўловчининг ёки алимент олувчининг қайтиш бўлиши билан ҳам тұхтатилади.

Агар алимент мажбуриятлари тарафларнинг алимент тұлаш тұғрисидаги келишими асосида белгиланган бўлса, унда у тарафларнинг бири вафот этиши билан келишим вақти ўтган бўлса ёки шартномада бевосита назарда тутилган келишув асосида тұхтатилади.

Шундай қилиб оиласи муносабатлар алимент мажбуриятларнинг асоси бўлади, унинг мақсади – оиласининг меңнат қилишга яроқсиз, ёрдамга мухтоҷ аъзосини асрашдир.

1. Алимент тұлашга мажбур шахс бу мажбуриятни бошқа шахсга беришга хуқуқи борми? Балоғат ёшига етмаган болаларга нисбатан ота-оналарнинг алимент тұлаш мажбуриятларининг хусусиятлари нимада?
2. Ота-она хуқуқидан айрилган, ота-она хуқуқи чекланган ота-оналар ўзининг боласини асрашга мажбурми?
3. Қандай вазиятда балоғат ёшига тұлмаган болаларнинг ота-оналаридан алимент суд тартиби орқали ундирилади?

З-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Фуқаро А. биринчи никоҳда туғилган ўғлига алимент тұлашдан бўшатилиши учун судга мурожаат қиласы. У ўғлиниң 17 ёшда эканини, биринчи курсда ўқишини, 20 минг танга кўламда стипендия олишини айтади. Шу борада фуқаро А. ўзининг янги оиласи – аёли ва боласи бор эканини асос қиласы. Суд фуқаро А. ни алимент тұлашдан бўшата оладими? Фуқаро А.-га ўз маслаҳатингизни беринг.

14-боб. МЕҢНАТ ҲУҚУҚИННИГ БАЗАЛИК НОРМАЛАРИ

44-§. Меңнат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Меңнат ҳуқуқининг давлат томонидан ҳимоя қилиниш усуллари. Ҳуқуқий тасниф

Бугунги дарсда:

Меңнат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқий вазиятлари мисолида ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўқиб ўрганамиз; меңнат ҳуқуқларини давлат томонидан ҳимоя қилиш усулларини кўриб чиқамиз.

Меңнат – инсон ҳаётининг ва ривожланишининг асоси. Бу жамиятда маҳсус меңнат муносабатлари бор эканини билдиради.

Бугунги кунда хизматчининг ҳуқуқи күплаб бузилмоқда. Давлат ўз навбатида хизматчиларни ҳимоя қилишга ҳаракат қиласы да мекнен ҳуқуқлари давлат хавфсизлигининг турли кафолатини ясайды. Қозоғистон Республикасининг мекнен қонунини сақлашни, давлат томонидан назоратни мекнен инспекторлари амалга оширади.

Қозоғистон Республикасининг мекнен кодексининг сақланиб риоя қилинишига мекнен инспекторлари: ташкилотларни текшириш, мекнен хавфсизлиги ва мекненни ҳимоя қилиш масалалари бўйича иш берувчилардан ўзларига юкланган хизматларни бажаришга керакли ҳужжатларни, тушунтириш хатларини сўратишга, олишга, бошқа шунга ўзаш ҳуқуқларни амалга ошириш ваколати бор.

Мана шундай аснода, Қозоғистон Республикаси фуқароларининг мекнен ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг маълум шартлари ва кафолатлари амалга оширилади.

1. Хизматчи қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга?
2. Хизматчининг ҳуқуқи нима билан кафолатланган?
3. Иш берувчининг хизматчига нисбатан мажбуриятларини кўрсатинглар.

З-даражали топшириқ. "Муаллиф ўрни" усулидан фойдаланиб, вазиятли топшириқни ечинглар. Агар сиз шу хизматкорнинг (ишчининг) ўрнида бўлсангиз нима қилас? Қаерга бориб мурожаат этасиз?

1. Хусусий қурилиш компаниясининг хизматчиси оғир юк кўтаришга мўлжалланган кран ишдан чиққани сабабли, оғир юкни кўтариш ишларидан бош тортади. Иш берувчи мекнен шартномасида кўрсатилган шартнинг бажарилмаганлиги туфайли хизматчини ишдан бўшатиш ҳақида буйруқча имзо қўяди. Иш берувчининг ҳаракати қонунийми? Хизматчи ишни бажариш вақтида соғлиғи ва ҳаётига хавф туғдирадиган ишларни бажаришдан бош тортиш ҳуқуқи борми?

2. Хусусий тадбиркорнинг иши ёнғинга қарши хавфсизлик талабарини сақламагани учун "Фавқулодда вазиятлар давлат маҳкамаси" томонидан аниқланган камчиликлар тўлиғи билан йўқотилишигача тўхтатилди. Иш берувчи 10 кундан кейин қонунбузарликларни тўғирлаб давлат органи ечимига биноан корхонани қайтиб ўз қолипига келтирди. Ишчиларга ойлик маош ҳисобланганда тўлик бўлиб ҳисобланмади. Иш берувчининг ечими билан келишмаганликдан, улар ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун прокуратурага арз ёзишди. Хизматчиларнинг ҳаракати қонунийми? Қозоғистон Республикаси Мекнен кодексининг 22-23 бобларига таянган ҳолда жавоб беринг.

45-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг мекнен ҳуқуқларини амалга ошириш

Бугунги дарсда:

балоғат ёшига тўлмаганларнинг мекнен ҳуқуқининг қонуний ҳолатларини билиб оламиш.

Балоғат ёшига етмаганларнинг мекнен ҳуқуқлари. Балоғат ёшига етмаган талабалар ва мактаб ўқувчилари кўпинча ота-оналаридан маблағ томонидан мустақил бўлгиси келади. Шунинг учун балоғат ёшига етмай ишга жойлашади.

хуқуқи бор. Ўз навбатида, Кодексга биноан иш берувчининг мажбуриятлари:

1. Қозоғистон Республикасининг меңнат кодекси ва меңнат ва жамоа келишимларга биноан ишчиларга меңнат хавфсизлигига қўйиладиган талабларга жавоб берадиган иш ўрни билан таъминлаши;

2. Ишчиларни ўз мажбуриятларини бажариш учун қурол-аслаҳалар, техникавий ҳужжатлар ва бошқа керакли қуроллар билан ўз ҳаражати эвазига таъминлаши керак.

Шу боис, фуқаро А. ишдан асоссиз бўшатилган ва қонунга тескари бўлмаган барча йўл билан ўз ҳуқуқини қонун асосида ҳимоя қила олади.

2-вазият. Фуқаро Б.ишига кириш вақтида меңнат шартномасини тузди. Ўз иши учун меңнат шартномасига биноан ойнинг 15 кунидан кечиктирмай 150 000 танга олиши керак. Бир ойдан кейин иш берувчи ойлик бериладиган куни ишининг кўп эканлигини айтиб ойлигини белгиланган вақтда бермайди. Бир ҳафта ўтгандан сўнг ойлигининг ярмини бериб, қолганини келаси ойлик билан қўшиб беришини айтди. Фуқаро Б. бунга қаршилик билдириб, унинг ҳуқуқи бузилганлигини айтади. Иш берувчининг ҳаракатини қонуний деб айтишга бўладими?

Жавоб: иш берувчининг ҳаракати қонуний эмас. Чунки меңнат шартномасида ойлик беришнинг аниқ куни ва ҳажми белгиланган. Меңнат кодексига биноан хизматчининг ҳуқуқларига мана булар киради:

1) меңнат ва жамоа шартномасининг талабларига биноан меңнат ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда олиш ҳуқуқи;

2) иш берувчининг меңнат ва жамоа шартномасининг талабларини бажаришини талаб этиш ҳуқуқи.

Лутат

• Меңнат муносабатлари

Меңнат муносабатлари – Қозоғистон Республикасининг меңнат кодексида, жамоа шартномада ва иш берувчининг актларида ифодаланган ҳуқуқлар ва мажбуриятларни амалга ошириш пайтида хизматкор ва иш берувчининг орасида юзага келадиган муносабатлар.

Давлат меңнат инспекторларига:

1) Қозоғистон Республикасининг Баш давлат меңнат инспектори – меңнат бўйича ваколатли органнинг мансабдор шахси;

2) бош давлат меңнат инспектори – меңнат бўйича ваколатли органнинг мансабдор шахслари;

3) вилоят, республика аҳамияти бор шаҳарнинг, пойтахтнинг Баш давлат меңнат инспектори, Вилоятнинг, республика аҳамияти бор шаҳарнинг, пойтахтнинг меңнат инспекцияси бўйича маҳаллий орган раҳбари;

4) давлат меңнат инспектори-вилоятнинг, республика аҳамияти бор шаҳарнинг, пойтахтнинг меңнат инспекцияси бўйича маҳаллий органнинг мансабдор шахслар.

54-чизма

2-вазият. 16 ёшда бўлган қиз бола дўконда сотувчи бўлиб ишлашни хоҳлайди, яъни дўкондаги маҳсулотлар учун моддий томондан жавобгар бўлишига тўғри келади. У бундай жавобгарликни олиши тўғри деб ўйлайсизми?

Жавоб: ўн саккиз ёшга тўлмаган хизматчиларнинг тўлифи билан моддий жавобгарликни олиш шартномасини тузиш мумкин эмас, қонун томонидан ман этилади.

3-вазият. Фуқаро А. 17 ёшда. Унинг отаси – шахтер. А. ҳар доим отасига ўхшагиси келади. Ёзги таътилда кўмир қазиб чиқарувчи шахтада ёрдамчи сифатида ишга туришга ечим қабул қилди. Лекин уни ишга қабул қилишмади. Сабаби нимада деб ўйлайсиз?

Жавоб: чунки Мехнат кодексида балоғат ёшига етмаган учун ишга қабул қилиш мумкин бўлмаган иш турлари бор. Унинг ичида ер ости ишлари зиёнли ва хавфли ишлар қаторига киради.

4-вазият. Фуқаро Р. университетнинг 1-курс талабаси бўла туриб, компьютерлик клуб оператори сифатида тунги вақтда ишлашга ечим қабул қилди. Р. Тунги вақтда ишлаш ҳуқуқига эгами? Сиз қандай ўйлайсиз?

Жавоб: йўқ, Мехнат кодексининг 76-бобига биноан, 18 ёшга тўлмаган фуқарога тунги вақтда ишлашга рухсат этилмайди.

Шунга кўра, балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат ҳуқуқларини амалга ошириш вақтида Қозоғистон Республикасининг Мехнат кодексида белгиланган чекловлар ва қўшимча талабларни инобатга олиш керак.

18 ёшга тўлмаган ходимлар меҳнат муносабатларида ҳуқуқларда вояга етганларга тенглаштириладилар. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида, иш вақти, дам олиш вақти ва бошқа меҳнат шароитида қўшимча кафолатлардан фойдаланадилар.

38-расм. Балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи

Қозғистон Республикасининг Мәжнат Кодексида 14 ёшдан 18 ёш орасида балоғат ёшига тұлмаганларни ишга олишга рухсат этилади. Кинематография, театр, театр ва концерт мұасасаларида мәжнат шартномасини тузиш мүмкін. Балоғат ёшига тұлмаганларни ишга олиш вактида бир қатор чекловлар мавжуд, шуларни айтиб үтиш жоиз.

Балоғат ёшига тұлмаганларнинг мәжнат ҳуқуқтарини юзага ошириш борасида айрим вазиятларни күриб чиқайлик.

1-вазият. Асал 17 ёшда, уни ишга олишга бўладими?

Жавоб: ҳа, уни ишга олишга бўлади. Қозғистон Республикасининг Мәжнат кодексига биноан ўн олти ёшга тұлган фуқаролар билан мәжнат шартномасини тузиш мүмкін.

Ўн саккиз ёшга тұлмаганларнинг мәжнатини қолипга келтириш хусусиятлари ҳақида Қозғистон Республикасининг Мәжнат кодексида аниқ ифодаланған. Атаб айтганды, унда ўн саккиз ёшга тұлмаган хизматчилар, мәжнат муносабатлари бўйича, қонуний томондан балоғат ёшга тұлганлар билан тенглаштирилади, мәжнатни ҳимоя қилиш томондан иш вакти, дам олиш вакти ва бошқа мәжнат вазиятларида қўшимча кафолатларидан фойдаланади.

Чекловлар. Ўн саккиз ёшга тұлмаганларнинг оғир ишларда, зиёнли ва хавфли вазиятларни юзага келтирадиган, шу билан бирга соғлиги ва феъл-автор ривожланишига тескари бўлган одатлар-ичимлик, тамаки маҳсулотларини ташиш ва сотиш, ишлаб чиқариш жойларида ишлаш, тунги ўйин-соғломлаштириш ва бошқа жойларда ишлашга чекловлар қўйилади. Шу билан ўн саккиз ёшга тұлмаганлар учун белгиланған нормадан ошадиган оғир юк, буюм-нарсаларни кўтариш ва ташишга рухсат этилмайди.

Махсус ҳолатлар. Балоғат ёшига тұлмаганларнинг мәжнатидан фойдаланишда рухсат бериладиган ишлар тизими ва оғир юкларни кўтариш ва ташиш нормалари соғликни сақлаш соҳасида давлат органи вакилининг келишини бўйича давлат органи томонидан аниқланади.

Иш билан таъминловчи ва ўн саккиз ёшга тұлмаган хизматчи орасида мәжнат шартномаси унинг шартли турда шифокор текширишидан ўтганидан кейингина тузилади.

Иш вакти. Мәжнат кодексида 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган хизматчи учун қисқартирилган иш вакти белгиланади.

Мәжнат ҳақи. Ўн саккиз ёшга тұлмаган хизматчиларнинг мәжнат ҳақи-маоши қисқартирилган иш вактини инобатга олган ҳолда юргизилади. Ишлаб чиқариш стандартлари ўн саккиз ёшга тұлмаган хизматчилар учун қисқартирилган иш вактига пропорционал ҳолда умумий ишлаб чиқариш стандартининг асосида қурилади.

Таянч сўзлар

- мәжнат ҳолатлари
- мәжнат ҳуқуқи
- балоғат ёшига етмаганлар

46-§. Мәннат низолари. Индивидуал ва жамоавий мәннат низоларини күриб чиқыш механизми. Ҳуқуқий вазияттарнинг таҳлили

Бугунги дарсда:

мәннат низолари ҳақида билиб, үқиб оламиз, шу билан бирга индивидуал ва жамоавий мәннат низоларини күриб чиқамиз.

Таянч сұзлар

- мәннат низолари
- күриб чиқыш механизмлари
- индивидуал мәннат низолари
- жамоавий мәннат низолари

Мәннат низоларининг пайдо бўлиши – иш берувчи ва ишчи ўртасида бевосита келишмовчиликнинг пайдо бўлишидан юзага келадиган юридик ҳодиса. Мәннат мажбурияттарини бажариш пайтида хизматчи ўз мәннат ҳуқуқини, эркинлиги ва юридик манфааттарини қонун билан чекланмаган ҳамма усуллардан фойдалана ўтириб, ҳимоя қилишга ҳуқуқи бор.

Мәннат низоси — хизматчи ва иш берувчининг ўртасида аввал қолипга келмаган, Қозоғистон Республикасининг мәннат қонунларини қўллаш, жамоавий шарт, келишимларнинг, индивидуал мәннат ҳақида иш берувчи актларининг шартларини бажариш ёки ўзгаришиш масалалари бўйича хизматчи ва иш берувчининг ўртасидаги келишмовчиликлар. Ҳамма мәннат низоларини турли сабаблар бўйича тасниф қилиш мумкин. Субъектлар бўйича мәннат низолари қўйидаги тасниф қилинади (55-чизма).

55-чизма

Субъектлар бўйича мәннат низоларининг турлари

Индивидуал мәннат низолари

Якка хизматчиларнинг манфаатларини кўзлаганда юзага келади.

Жамоавий мәннат тортишувлари

Бутун мәннат жамоасининг манфаатларии кўзлаганда (масалан, иш берувчининг жамоавий мәннат шартларини бажарманда) юзага келади.

Ҳуқуқий муносабатлар бўйича юзага келадиган мәннат тортишувларининг турлари:

1) мәннат ҳуқуқи объектидан юзага келадиган, мәннат муносабатларининг ҳуқуқбузувчилиги натижасида юзага келадиган мәннат низолари (масалан, ойлик маошни тўламаслик, мәннат китобчасини беришни кечиктириш ва бошқалар);

18 ёшга тұлмаган ходимларға тәқиқланади:

- оғир ишлар;
- мәжнатнинг заарли ва хавфли шароитидаги ишлар;
- алкогол махсулотларни ишлаб чиқариш, ташиш ва сотиш, тунги күнгилочар муассасалари ва бошқа шу каби уларнинг соғлиги ва ахлоқыга заарар етказиши мүмкін бўлган ишларни бажариш;

– улар учун белгиланган меъёр чегарасидан ортиқ оғир юкларни ташиш ва силжитиши. Вояга етмаганлар мәжнатидан фойдаланишини тәқиқловчи ишлар рўйхати ва оғир юкларни ташиш ва силжитиши меъёrlари мәжнат бўйича давлат органлари томонидан соғлиқни сақлаш соҳасидаги давлат органлари вакиллари билан келишилган ҳолда белгиланади.

Иш берувчи ва 18 ёшга тұлмаган ходимлар ўртасидаги мәжнат шартномаси фақатгина мажбурий дастлабки тиббий кўрикдан сўнг тузилади.

1. Балоғат ёшига тұлмаганлар қандай ишларни бажаришига рухсат этилмайди?
2. 18 ёшгача бўлган фуқаролар давлат хизматига қабул қилинадими?

1-даражали топшириқлар. Гуруҳда иш.

Қўшимча ахборот воситаларидан фойдаланиб, давлат нега балоғат ёшига етмаганларнинг мәжнат ҳуқуқларини чеклашини мұхокама қилинглар. Мұхокама борасида мана бу сўз бирикмаларидан фойдаланинг: соғликка зиён келтирадиган, бола мәжнати, психикалик ривожланиш, мұхтожликни қаноатлантириш, ижодий қобилият, моддий аҳвол.

3-даражали топшириқ. Якка иш.

Қозоғистон Республикаси мәжнат кодексининг 69-бобидан фойдаланиб, жадвални тўлдиринг.

Балоғат ёшига етмаган болаларнинг иш вақти

категорияси	ҳафтасига	мавсумда
16 ёшгача бўлган хизматчилар		
16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ишчи		
Ўқиш ўрнида ўқишини давом этказиб, бўш вақтида ишда ишлайдиган ишчи		
Ўқиш ўрнида ўқишини давом этказиб, бўш вақтида ишда ишлайдиган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ишчи		

Луғат

- **Балоғат ёшига тұлмаган** – 18 ёшга тұлмаган шахс.
- **Кичик ёшдаги** – 14 ёшга тұлмаган шахс.

Лугат

- Мәҳнат арбитражи** – битимга келтириш комиссиясида келишимга келмаган пайтда жамоа мәҳнат низосининг тарафлари тортишувни ечиш учун ваколатли шахсларни ўртага тортиб вақтинча тузиладиган орган.
- Иш ташлаш (забастовка)** – иш берувчи билан бир келишимга келгунча хизматчиларнинг ўзининг талабларини қаноатлантириш учун түлиқ ёки қисман иш тұхтатиши.

тадбиркорлик субъектлари, қонуний шахснинг ижроия органнинг раҳбарлари ёки суд күриб чиқади. Мәһнат кодексига биноан ишчиларнинг ёки аввал мәһнат муносабатларида бўлган одамларнинг ёки иш берувчининг келишим комиссиясига мурожаат этиши- уларнинг орасида юзага келган мәһнат низоларининг судгача бўлган ҳолатини тартибга келтириш шартли босқичи бўлади. Келишим комиссияси иш берувчи ва ишчининг бир хил сондан ташкил топган теппа-тенг ҳолатда бўлган муассасаларда, унинг филиаллари ва вакилликларида иш берувчи билан қуриладиган, туроқ ишлайдиган орган бўлиб ҳисобланади. Агар индивидуал мәһнат низосининг тарафи келишим комиссиясининг ечими билан тўлиқ ёки қисман келишмайдиган бўлса, тортишув ўз ечимиға етган деб ҳисобланмайди. Бу вактда келишим комиссиясининг ечими бажарилмаган бўлиб, судга мурожаат этишга бўлади.

Жамоа мәһнат низоси. Жамоа мәһнат низолари қуйидаги тартибда қўйилади (56-чизма).

Шу тарзда ҳар бир одам эркин турда мәһнат эта олади, яъни иш ўрнини ўз хохиши бўйича танлай олади. Мәһнат ҳуқуқи муносабатларини амалга ошириш вақтида мәһнат низолари юзага келиши мумкин. Бу тортишувлар Мәһнат кодекси билан, шу билан бирга жамоавий шартлар билан тартибга солинади. Мәһнат низолари индивидуал ва жамоавий бўлиб бўлинади. Мәһнат низоларини тартибга солишнинг белгиланган усуллари ва институтлари бор. Ҳар бир хизматчи қонун билан ҳимоя қилинади.

2) меңнат муносабатларига бевосита боғлиқ ҳуқуқбузарлардан вужудга келадиган меңнат низолари. Масалан, иш берувчи технологик процесс билан таъминламай меңнат нормаларини бажаришни ёки барча ишлаб чиқариш топшириқларини ҳаддан ташқари юқори тезликда бажаришни, ёки барча ишларни бажариб бўлмагунча ишдан кетмасликни талаб қилиши ва бошқа фактлар бўлиши мумкин. Хизматчилар бундай талабларни қонуний эмас деб баҳолайди ва ўртада тортишувлар юзага келади;

3) иш берувчининг меңнат муносабатларини бузишидан келиб чиқадиган низолар. Масалан, иш берувчи хизматчини ишга қабул қилмай, қонун асосида ҳаракат қилмайди. Бу ерда унинг устидан суд тартиби билан арз ёзиш мумкин.

4) ижтимоий-шериклик муносабатларнинг бузилиши. Масалан, иш берувчи жамоа шартларини бажармайди, хизматчи эса суд тартиби билан нормаларнинг бажарилишини талаб этади. Одатта, бундай ҳуқуқбузувчилик жамоа низоларига олиб келади;

5) хизматчиларнинг (уларнинг вакиллари) корхонани бошқаришга тааллуқли масалаларни бузишдан юзага келади. Масалан, иш берувчи дастлабки касаба уюшмасининг келишимисиз маҳаллий қоидаларни қабул қиласди.

6) иш берувчининг касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва билимини орттириш масаласи бўйича муносабатларининг бузилишидан юзага келадиган тортишувлар;

7) меңнат шартномаси тарафларининг моддий жавобгарликни олиш бўйича тортишувлар. Масалан, иш берувчи хизматчидан етказган чиқимини ойлик маошидан чиқариб олади.

Қозоғистон Республикасининг Меңнат кодексида якка жамоа тортишувларни кўриб чиқишнинг маълум механизмлари белгиланган. 39-расм.

Индивидуал меңнат низолари. Якка меңнат низолари келишим комиссиялари орқали, келишимга келмаган масалалар бўйича кичик

39-расм. Индивидуал ва жамоа меңнат низолари

IV бўлим. ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНинг АСОСЛАРИ

15-боб. ЖИНОЙ ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНинг ИНСТИТУЛари

47-§. Жиноий иш юритиш ҳуқуқи тушунчаси ва мазмуни.

Жиноий таъқибнинг умумий қоидалари.

Жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари

Бугунги дарсда:

жиноий-процессуал қонун тушунчасини ва унинг маъносини, халқаро жиноий иш юргизиш стандартларини кўриб чиқамиз.

жиноий таъқибнинг тартиби билан умумий қоидаларини, тури билан обьектини кўриб чиқамиз.

жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари ва уларнинг ваколати ҳақида биладиган бўламиз.

Таянч сўзлар

- жиноий – процессуал ҳуқуқ
- халқаро стандартлар
- ҳуқуқнинг манбаси
- ҳуқуқ тамойиллари
- жиноий таъқиб
- жиноий ҳуқуқбузарлик
- айб
- жабрланувчи
- жиноий иш
- санкция
- терговчи

Жиноий иш юритиш ҳуқуқи тушунчаси.

Жиноий – процессуал ҳуқуқ – жиноий ишлар бўйича иш юргизиш тартибини белгилайдиган ва жиноий ишларни қўзғаш, тергов, судгача бўлган ишларни юргизиш, олдиндан тергов, прокуратура ва суд ҳукмининг бажарилиши ва иш юргизиш масалаларини тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар тизими. Жиноий иш юритиш қонуни фуқароларнинг жиноий тажовузликдан ҳимоя қиласи. Жиноий иш юритиш вазифалиари Қозогистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексининг 8-бобида ифодаланган:

- 1) жиноятнинг тез ва тўлиқ очилиши;
- 2) айбдор одамларни суд қилиш;

3) жиноят қилган одамнинг жавобгарликка тортилиши ва айби йўқ одамнинг бекор жазоланмаслиги учун қонуннинг тўғри қўлланилишини таъминлайди.

Жиноий таъқиб органи жиноий таъқибни бўлдирмайдиган вазиятларни аниқлаганда судгача бўлган иш юритишнинг турли босқичида жиноий ишни тўхтатиш ҳақида ечим чиқаради.

Бугунги дарсда судья, прокурор, терговчи, терговчи-дознаватель, эксперт, медиатор ва гувоҳлар каби қатнашувчилар ваколатини кўриб чиқамиз.

1. Мәҳнат низоси дегани нима? Кимларнинг ўртасида мәҳнат низолари юзага келади?
2. Индивидуал ва жамоа мәҳнат низоларини тартибга солиш йўли қандай амалга оширилади?
3. Мәҳнат низоларининг юзага келиш сабаблари нимада?

2-даражали топшириқ. Индивидуал иш.

Қозоғистон Республикаси Мәһнат кодексининг 159–167 бобларидан фойдаланиб индивидуал мәҳнат низоларини кўриш тартиби ва вақтини ифодаланг. Жавобларингизни постер орқали кўрсатинг.

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Қозоғистон Республикасининг Мәһнат кодексининг 164-167 бобларидан фойдаланиб, жамоавий мәҳнат низоларини кўриш тартиби ва вақтини ифодаланг.

Лугат

- **Айлаш** – жиноят ясагани учун одамни ошкора қилиш мақсадида айлашни юзага оширадиган жиноий-процессуал хизмат.
- **Жиноий** – иш юритиш ҳукуқи-жиноий таъқиб күйиш органлари ва суднинг жиноий ишларни тергаш ва ечиш бўйича хизмат тартибини йўлга қўядиган нормалар йиғиндиси.
- **Ҳимоя** – айлаш ҳаракатини тескари чиқариш бўйича жиноий-процессуал хизмат.
- **Ишни ҳал қилиш** – суднинг айланувчининг айбли ёки айбизлиги бўйича якуний қарор қабул қилиши.
- **Жиноий таъқиб** – жиноят қилган айланувчими, шубҳалини ошкора қилиш мақсадида айловчи томоннинг процессуал ҳаракати.
- **Жиноий ҳукуқбузарлик** – ижтимоий хавфли ҳаракат, уни ясаган шахс жиноий жавобгарликка тортилади.

органларида, Миллий Хавфсизлик органларида, Порахўрликка қарши кураш хизмати ва Иқтисодий тергов хизматида бўлади. Терговчининг хизматини прокурор бажаради.

Терговчининг компетенциясига кирадиган Қозоғистон Республикаси Жиноий-процессуал кодексининг 60-бобининг 9-тармоғи;

- жиноий ишни ўз иш юритишига қабул қилиш;
- дастлабки тергов;
- терговчи-дознавателларга ёзма топшириқ бериш.

Терговчи-дознаватель - терговчи каби, жиноий иш бўйича судгача бўлган терговни амалга ошириш ваколати бор лавозимли шахс. Жиноий ишни тергов борасида терговчи билан қатор терговчи-дознавателнинг ҳам турли тергов ҳаракатларини юритишига ҳукуқи бор.

Терговчи-дознавателнинг терговчидан фарқи мана буларда: терговчилар ўзларининг барча процессуал ечимларини ўзлари чиқаради, терговчи – дознавателга эса тергов органи раҳбарининг келишими керак.

- Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексида терговчи ва терговчи-дознавателнинг жиноий ишларининг тизими алоҳида кўрсатилган.

Эксперт. Эксперт-жиноий ишдаги маҳсус илмий билими бор, тадқиқот юритиш ваколати бор, мустақил шахс. Уларнинг тадқиқот ишига киради: дактилоскопия (қўл ва бармоқ изларини ўрганиш), балистика ўрганиш (қурол, ўқ, габитоскопия (одамнинг сирт белгиларини мумкин). Тадқиқот натижасини эксперт актда рўйхатдан ўтказади.

Гувоҳ – жамоат вакили. Бу – тергов ҳаракатининг бориши ва натижасини гувоҳлантириш учун жиноий таъқиб органлари ишга тортган мустақил, эркин шахс. Тергов ҳаракатини ўтказишга иккитадан кам эмас гувоҳ қатнашади.

Гувоҳ тергов ҳаракатини ўтказишга қатнашади, бу бўйича унга сўз берилади.

Агар гувоҳ хизмат боби бўйича жиноий иш жараёнини юритувчи органга бўйсунадиган бўлса, унда у судгача тергов ишига қатнаша

Суд ишининг қатнашувчилари

Биринчи гурух-жиноий процесси юзага оширадиган органлар (лавозимли шахслар)

Уларга кирадиганлар: суд, прокурор, тергов бўлимининг раҳбари, терговчи, терговчи-дознаватель ва бошқалар. Бу органлар ва лавозимли шахслар кўпчиликнинг манфаатини химоя қиласди ва жиноий иш бўйича иш юритишни амалга оширади.

Иккинчи гурух-ўзининг ёки ишонч билдириган ҳуқуқлар ва манфаатини химоя қиласдиган процесс қатнашувчилари

Уларга кирадиганлар:
 1) иш борасида қонун бўйича ҳусусий манфаатни химоя қиласдиган фуқаролик жавобгар, шубҳали, айланувчи, жабрланувчи, айбловчи, фуқаролик талаб қўювчи;
 2) химоячи, қонуний вакиллар, вакиллар – бошқаларнинг манфаатларини химояловчи

Учинчи гурух – жиноий процесста қатнашадиган бошқа шахслар

Уларга кирадиганлар: гувоҳ, эксперт-мутахассис, таржимон, суд ўтиришининг котиби, суд пристави, медиатор. Аталган гурух процесста тортиладиган шахсларни давлат органларининг суд ишининг юритилишига ва фуқароларнинг ўзининг ҳуқуқларини химоялашга ёрдам бериш учун биректиради.

Судья. Қозогистон Республикаси Конституциясига биноан суд раислигини факат суд амалга оширади. Суд компетентлиги:

- шахсни жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун айбли деб санаши ва жазо турини тайинлаш;
- терговчининг, прокурорнинг яна бошқа лавозимли шахсларнинг ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги)га ясалган арзни кўриш;
- терговчининг ҳаракатига санкция бериш (руксат бериш);

Тергов судьяси айрим тергов ҳаракатларига (тинтиш, эксгумация ва бошқалар) санкция беради.

Прокурор. Прокуратура давлат номидан Қозогистон Республикасининг ҳудудида қонун билан тасдиқланган чегарада қонунийликнинг сақланишини назорат қиласди ва амалга оширади. Шунингдек судда давлат манфаатларини билдиради ва давлат номидан жиноий таъқибни амалга оширади.

Прокурор ўз компетенцияси чегарасида тергов ва суд ечимишининг жиноий процеслининг барча босқичида жиноий таъқибнинг, тезкор излаштиришнинг қонунийлигини назорат қилишни амалга оширади.

Терговчи. Терговчи-жиноий иш бўйича судгача бўлган терговни амалга оширадиган лавозимли шахс. Терговчилар жиноий иш бўйича турли тергов ҳаракатларини (воқеа ўрнини текшириш, шахсларни тергов қилиш, тинтиш ва бошқа) юритади. Терговчилар Ички ишлар

Давоми

Жиноий таъқиб – хусусий тартиб билан амалга ошириладиган жиноий ҳуқуқбузувчиликлар	Жиноий таъқиб – хусусий оммавий тартиб билан амалга ошириладиган жиноий ҳуқуқбузувчиликлар	Жиноий таъқиб – оммавий тартиб билан юзага ошириладиган жиноий ҳуқуқбузувчиликлар
1) ҚР ЖК нинг 114-бобининг 1 ва 2 қисм «Соғлика эхтиётсизликда зиён келтириш»; 2) ҚР ЖК нинг 130 боби «Тухмат қилиш»; 3) ҚР ЖК нинг 131 боби «Хўрлик кўрсатиш» ва бошқалар	1) ҚР ЖК нинг 187 боби «Майда ўғирликлар» 2) ҚР ЖК нинг 189 бобининг 1 ва 2 қисмлари «Ишониб топширилган бошқанинг мулкини тортиб олиб эгалик қилиш ёки талон-тарож қилиш»; 3) ҚР ЖК нинг 190-бобининг 1 қисми «Фиригарлик»	ҚР ЖПКнинг 32-бобининг 2 ва 3 қисмларида кўрсатилганларни қўшмаганда, жисмоний ҳуқуқбузарликлар бўйича жиноий таъқиб оммавий турда амалга оширилади. (Масалан ҚР ЖК нинг 99боби «Одам ўлдириш»; ҚР ЖК нинг 188 боби «Ўғирлик»)

Хусусий тартибнинг хусусий-оммавий тартибдан фарқи: хусусий тартибда кўриладиган ишлар бўйича судгача бўлган тергов юргизилмайди. Мана шундай жиноий ҳуқуқбузарликлар бўйича арзлар тезкорликда судга юборилади.

Хусусий-оммавий тартиб билан кўриладиган ишлар бўйича терговчилар вазифаси шартли турда судгача бўлган тергов-текширув ишларини юргизиш. Ундан кейин жиноий иш жиноий судга юборилиши мумкин. Жиноий ҳуқуқбузарликлар тизими Қозоғистон Республикаси Жиноий-процессуал кодексининг 32-бобида тартибга солинган.

7-жадвал

Судгача бўлган тергов-текширув объектлари

Тергов (дознавание)	Дастлабки тергов	Протокол шакли
жиноят бўйичагина қўлланилади		Фақат жиноий ҳаракатлар бўйича қўлланилади.
Муддати – 1 ой	Муддати 2-ой	Муддати – шубҳали одамдан жавоб олинган кундан бошлаб 10 сутка
Терговчилар билан тергов органларининг ходимлари амалга оширади	Терговчи амалга оширади	Терговчилар билан тергов органининг ходимлари амалга оширади.
ҚР ЖК нинг 188 боби «Ўғирлик»	ҚР ЖКнинг 188-боби, 2-тармоғи «Бир тўп гуруҳ одамлар бўлиб олдиндан келишиб қилинган ўғирлик»	ҚР нинг 187 боби «Майда ўғирлик»

олмайди. Шунингдек, қатор ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлари, суд ходимлари, махсус юриспруденция ўқув юртларининг талабалари, пробацияда синовда юрган судланган ва бошқа жиноий ишлар бўйича жиноий жавобгарликка тортилган шахслар гувоҳ бўла олмайди.

Мисол

2017 й фуқаро У. гиёхванд моддалар тарқатиш мақсадида уни ноқонуний олиб юргани ва сақлагани учун айбли деб ҳукм чиқарилган. Қозоғистон Республикасининг Олий Суди жиноят таркиби бўлмаганлигидан 2018 йили аталган фуқарони оқлайди, чунки судгача бўлган тергов ишида кўплаган ноқонуний ҳаракатлар ўрин олди. Бундай қонунсизликнинг бирига тергов ҳаракатининг иш юритилишига видео ясалган вақтда гувоҳнинг уч минут бўйи бўлмагани кўрсатилди.

Шунингдек, жиноий иш юритиш қатнашувчилари деганимиз-тергов ишини очиш ва ўрганишда фаол қатнашиш учун давлат органлари ўзига берилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида иш жараёнига тортилган, процессуал ҳуқуқлар берилган шахслар, жиноий ишни очишга ваколат берилган давлат органлари ва лавозимли шахслар, қатор қўшимча ходимлар, ижроия органлари ва шахслардир.

Жиноий таъқибнинг умумий қоидалари. Жиноий суд ишининг бажарилиши мақсадида прокурор, терговчи, аниқлаш органлари билан аниқловчи ўзининг компетенциясида жиноий ҳуқуқбузарлик белгиларини топиб, қонун билан белгиланган чораларни қўллашга, жиноий ҳуқуқбузарликни ясаган айбор шахсни ошкора қилиш, жазолашга, жиноий тергов ҳаракатларини юритиши керак.

Жиноий таъқибни фақат лавозимли шахсларгина эмас, шу билан бирга қатор айловчилар ҳам юрита олади. Жиноий ҳуқуқбузарликнинг хусусиятига ва оғирлигига қараб жиноий таъқиб билан судда айглаш ҳар хил шаклда амалга оширилади (6-жадвал):

6-жадвал

Суддаги айглашни ва жиноий таъқибни амалга ошириш тартибининг турлари

Хусусий тартиб	Хусусий-оммавий тартиб	Оммавий тартиб
Бу ишлар бўйича жиноий таъқиб жабрланувчининг ариза туширишидан бошланади ва унинг айланувчи, судланувчи билан битимга келиши муносабати билан қисқартирилишига ётади.		Жиноий таъқиб жабрланувчининг арз беришига қарамасдан амалга оширилади.

Лутат

- **Санкция** – жиноий таъқиб органларининг судгача тергов ишини юритишида процессуал ҳаракатга суднинг рухсат берилиши.
- **Жиноий таъқиб орғанлари** – прокурор (давлатнинг айб таъқиб этувчи шахси) терговчи, тергов органи.
- **Медиация** – низони суднинг қатнашувисиз тартибга солиш усули, уни аниқ мақсадга қўл етказиш учун тарафлар эркин асосда белгилайди.

40-расем. Далилни үрганиш

41-расем. Далилларни йиғиш

42-расем. Далилларни текшириш

- далилларни баҳолаш иши (судья, прокурор, терговчи, терговчи-дознаватель қонун виждонни бошчилекка олиб, далилларни ҳар томонлама түлиқ ва объектив экспертизадан үтказиб амалга оширилади).
- ҳар бир далил унинг қанчалик даражада мумкинлиги, аниқлиги, йиғилган далиллар жиноий ишни ечиш учун етарлилиги бүйича баҳоланиши мумкин.

Агар далиллар тасдиқланса ёки ишга

тегишли вазиятлар бор йўқлигини далиллайдиган бўлса, далиллар ҳаққоний ва ўринли деб баҳоланади.

- агар далиллар Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал кодексига биноан олинган бўлса, далилли деб ҳисобланади.

2018 йили қозоғистонлик балоғат ёшига етмаган фуқарога курол-яроғни ноқонуний ушлаб юриш, одамнинг ўлимига олиб келишига боғлиқ деган айб қўйилди. Биринчи ва апелляция босқичларида суд шу актларга далилларнинг йўқлигидан уни оқлашга мажбур бўлди. Суд Р. киши ўлдиришга тегишли айни гувоҳнинг тескари фикрига асосланган деб ечди. Далил сифатида таклиф этилган Р. билан гувоҳлар орасида низолар тўғрисида ҳисботлар ярамайди деб ҳисобланди.

Текшириш натижасида бу ҳақиқатга айланса, далил ишончли деб ҳисобланади.

● Қўшимча ахборот

Фактли маълумотлар далил сифатида қабул қилинмайди, агар улар:

1) азоблаш, хўрлик кўрсатиш, ёлғон гапириш бошқа қонунга тескари иш-ҳаракатлар билан зўрлик орқали олинган бўлса;

2) тўлиқ эмас тушунтиришдан юзага келадиган, унинг хукуқлари ва мажбуриятларига тегишли жиноий процедурага қатнашувчи шахснинг хатоларидан фойдаланиб, тўлиқ эмас ёки тўғри тушунтирилмаган бўлса;

3) бу жиноий иш бўйича иш юритиш хукуки йўқ шахс иш юритиш ҳаракатларини амалга оширса;

4) шахснинг дисквалификацияланишига ётадиган иш-ҳаракатлар;

5) иш юритиш ҳаракатларини юритиш тартибини бузган бўлса;

6) номаълум манбадан ёки суд ўтиришида белгиланмайдиган манбадан бўлса;

7) далиллаш жараёнида ҳозирги замонавий илм-фанга тескари келадиган усуллардан қўлланилса.

Ваколатли шахс ёки ваколатли органлар жиноий иш бўйича ва жабрланувчи ҳамда айбланувчига одилона ечим чиқарилиши учун барча имкониятларни яратиб бериши керак. Жиноий таъқиб қилиш органи жабрланувчининг суд раислигига қўл етказишини таъминлайди ва жиноий ҳуқуқбузарликдан келтирилган чиқимни тиклаш учун чораларни қўллашга мажбур. Жиноий таъқиб органи жиноий таъқибни бўлдирмайдиган вазиятларни аниқлаганда судгача бўлган иш юритишнинг турли босқичида жиноий ишни тўхтатиш ҳақида ечим чиқаради.

1. Жиноий-процессуал ҳуқуқ нима? Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Қозоғистон Республикаси Жиноий-процессуал кодексидан фарқи нимада?
2. Жиноий иш юритишнинг қандай қоидаларини биласиз?
3. Жиноий жараённинг вазифалари қандай?

2-даражали топшириқ. Гуруҳда иш.

1. Прокурор 2-гуруҳ ногирони бўлган фуқаро Р.нинг тушунтириш хатини ўқиб, уни У дан хўрланганини билиб, фуқаро Р. нинг аризасисиз судагача тергов ишларини бошлаб юборади. Прокурорнинг иш-харакати қонунийми?

3-даражали топшириқ. Вазиятли топшириқларни ечинглар.

Фуқаро У. нинг уйидан күёвнинг мурдаси топилади. Воқеа ўрнини ўрганиш вақтида фуқаро У. Уйида бўлмаган ва ундан ҳеч қандай арз тушмагани аниқланди. Фуқаро У.нинг ёзмача арзисиз терговчи судгача бўлган терговни бошлашга ҳуқуқлими?

48-§. Жиноий суд ишини юритиша далиллар ва далиллаш

Бугунги дарсда:

жиноий суд ишини юритиши жараёнида далилларнинг турлари ва исботлаш жараёнини кўриб чиқамиз.

Одамнинг ҳаракатга айбли ёки айбсиз эканини аниқлаш учун олдиндан тергов юритадиган лавозимли шахс далилларни йиғади, тўплаштиради, терговни, баҳолашни юритади. Жиноий суд ишини юритиша далиллаш-исботлаш жараёни мана бу босқичлардан иборат:

- далилларни йиғиш (воқеани текшириш вақтида моддий далилларни аниқлаш);
- далилларни тасдиқлаш (аниқланган моддий далилларни воқеа бўлган ерда инспекциялаш протоколида рўйхатта олиш);

Таянч сўзлар

- далил
- эксперт хулосаси
- нарса-буюм далили
- гувоҳлик
- преюдиция

Далилларни протокол қилиши

- далилларни ўрганиш (моддий далилларга суд экспертизасини юритиш);

Шу билан бирга терговчи далиллаш жараёнида бошқа ваколатли одам ҳуқуқбузувчиликнинг ҳар хил изларидан олинган аниқ маълумотлар билан ишлайди ва унинг асосида тергов юритилган жиноятнинг мазмуни ҳақида холоса чиқариш мумкин.

1. Жиноий иш юритиш жараёнидаги далолатларнинг турларини атанглар. Далиллаш ва исботлаш жараёни қанча босқичдан туради?
2. Қандай далиллар исбот сифатида кўрилиши мумкин?
3. Махсус илмий билимнинг махсус билимдан фарқи нимада?

2-даражали топшириқлар. Якка иш.

Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал кодексининг 79-80 бобларидан фойдаланиб, эксперт ва мутахассиснинг иш-харакатини таснифланглар. Уларнинг вазифаларига нималар киради?

3-даражали топшириқлар.

1. Терговчи К. ҳақиқий гувоҳлик олиш учун фуқаро У. ни қўрқитди. Шундай йўл билан олинган жавоб протоколга яроқли бўладими?
2. Терговчи Е. воқеа ўрнида бармоқ изларини аниқлаб, суд экспертизасини амалга ошириш ҳақида ечим қабул қиласди. Уни эксперт-криминалист М. га топширади. Терговчи Е. суд эксперт – криминалисти М. га бармоқ изини текширишга бериши конунийми?

49-§. Жиноий-процессуал мажбурлаш чоралари

Бугунги дарсда:

жиноий-процессуал мажбурлаш чораларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- тутқунликка олиш
- етказиш
- кафолат
- шахсий кафиллик

Жиноий таъқиб органлари, прокурор билан суд жиноий ҳуқуқбузувчиликларнинг олдини олиш ва огоҳлантириш, олдиндан тергов ва суднинг ишни кўриб чиқиш тартибини, шу билан қатор ҳукмнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида жиноий суд ишининг қатнашувчиларига тегишли процессуал мажбурлаш чораларини қўллаши мумкин.

Жиноий-процессуал мажбурлаш чоралари Қозоғистон Республикаси Жиноий – процессуал кодексининг 4-бобида кўрсатилган, у уч турга бўлинади:

- айблини тутқунликка олиш;
- олдини олиш чоралари;
- процессуал мажбурлашнинг бошқа чоралари.

Процессуал мажбурлаш чораларининг орасида тутқунликка олиш алоҳида ўрин олади. Сабаби бу чорани қўллаш шахснинг конституцион ҳуқуқини чеклайди. Тутқунликка олишнинг икки тури бор: процессуал ва процессуал эмас (8-жадвал).

Қозғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексига биноан, далилларнинг мана бундай турлари тавсия қилинади:

- жабрланувчининг, гувоҳнинг гувоҳкорлиги;
- экспертнинг холосаси;
- мутахассис холосаси;
- далиллар
- иш процессининг ҳаракатлар акти;
- ҳужжатлар.

Қатнашувчиларнинг жиноий иш юритиш жараёнига қатнашиши фақат жавоб олиши вактида эмас, шу билан бирга қаршилашиш вактида, далилларни текшириш ва исботлаш ва бошқалар.

Экспертиза холосаси суд экспертизасидан кейин (масалан, суд медицина экспертизаси, суд – наркологиялик экспертизаси) берилади.

Мутахассис холосаси экспертиза юритилгандан кейин берилади (масалан, суд экспертизасининг бармоқ излари).

Эксперт ва мутахассис орасида фарқ экспертизинг маҳсус илмий билими, мутахассиснинг маҳсус билими борлигига. Қозғистон Республикасининг Жиноий-процессуал Кодексига биноан маҳсус билим-маълум жиноий иш юритиш жараёнида эмас, одамнинг касбий тайёргарлик ёки амалий хизмат борасида олинган жиноий суд одиллиги масалаларини ечиш учун фойдаланиладиган билим. Маҳсус илмий билим - унинг мазмуни суд – экспертизаси усули бўйича илмий билимни ташкил қиласидиган билим соҳаси.

Моддий далолат ишни жиноий иш юритиши амалга оширадиган органнинг ечимида қўшиб берилади ва бу ишни қисқартириш тўғрисида ҳукм ёки ечим қонуний кучига кирганга қадар бирга бўлади.

Воқеа ўрнининг ёзмалари, излаштириш протоколлари, жавоб олиш протоколлари ва бошқалар иш материалларининг протоколларига кўрсатиб ёзилади. Ҳужжатларга Қозғистон Республикаси кодекси билан белгиланган тартибда олинган, сўратилган ёки таклиф этилган тушунтириш хатлари, материал актлари, аудитлар, сертификатлар, солиқ текшириш актлари, солиқ органларининг холосалари, шу билан бирга компьютерлик ахборотлар, фотосуратлар ва видеолавҳалар, товуш ёзувлари ва бошқа материаллар киради.

Лугат

- **Гувоҳлик** – тергов амалларини юритиш жараёнида оғзаки ёки ёзма шаклда хабар қилинган ахборот.
- **Далил** – тергов органи, терговчи, прокурор, суд қонунида кўзланган ҳаракатнинг бўлишини ёки бўлмаслигини, айланувчининг ёки судланувчининг айбли ёки айбизлигини ечиш учун ва бошқаларни аниқлаш
- **Преюдиция** – қандайдир бир бошқа иш бўйича бунгача бўлган қонуний кучга кирган суд ечими ёки суд ҳукми бўйича ишни кўраётган судлар учун фактларни, гувоҳликларни текширувсиз қабул қилиш мажбурияти.
- **Эксперт холосаси** – Жиноий-процессуал кодекснинг талабларига биноан расмийлаштирилган, суд – экспертлик ўрганиш жараёни натижасини кўрсатувчи хужжат.

Олдини олиш чораларини құлланиш вақтида инобатта олиниши керак:

- 1) ясалған жиноятнинг оғирлиги;
- 2) шубҳалининг, айбланувчининг шахси, ёши;
- 3) соғлиги;
- 4) оиласи, оила ғамхұрлигіда одамнинг бўлиши;
- 5) шубҳали, айбланинг ижтимоий ҳолати;
- 6) шубҳалининг, айбланувчининг обрўйи;
- 7) хизмат тури;
- 8) шубҳалининг, айбланувчининг иши ёки ўқиши;
- 9) мулк әгалиги;
- 10) яшайдиган жойининг туроқлиги ва бошқа вазиятлар.

Унинг айрим турларини күриб чиқайлик:

Ҳеч қаерга кетмаслик ва тегишли ҳаракатда бўлиш ҳақида қўлхат-шубҳалининг, айбланувчининг туроқ ёки вақтинча турадиган жойида терговчи-дознаватель ёки терговчининг, суднинг рухсатисиз ҳеч қаерга кетиши мумкин эмас.

Шахсий кафолат – шубҳалининг, айбланувчининг тегишли тартибда бўлиши ва уларнинг жиноий процессни юритаётган органнинг қақириши билан келишига кафолат берадиган ишончли шахснинг ёзма қўлхати. Шахсий кафолат берган одам сони иккитадан кам бўлмаслиги керак.

Лутат

- **Кафолат** – шубҳалининг, айбланувчининг ёки бошқа одамлар билан ташкилотларнинг суд депозитига пуллай ёки қимматбаҳо нарса солиши туридаги мажбурлаш чораси.

- **Ўз эркисиз олиб келиш** – шубҳали, айбланувчи, судланувчи, шу билан бирга гувохлар, судгача бўлган терговни амалга оширадиган мутахассиснинг, суднинг ечими бўйича жабланувчи деб топилган шахс қақирилган пайтда сабабсиз келмаган пайтда қўлланиладиган процессуал мажбурлаш чораси.

Қамовга олиш – судьянинг санкцияси билангина ва фақат жиноят ясади деб айбланган шубҳалига, айбланувчига нисбатан амалга оширади. Бундай жиноятга беш йилдан кам эмас жиноят турлари киради.

Бу жазолаш чорасига қонун бўйича жиноят ясаган шубҳали шахс, айбланувчи, судланувчи шахсга тегишли мана бу вазиятлар қўлланилиши мумкин, агар:

- 1) Қозоғистон Республикаси худудида унинг туроқ яшайдиган жойи бўлса;
- 2) шахси аниқланмаса;
- 3) аввал тайинланган олдини олиш ёки процессуал мажбурлаш чораси бузилмаган бўлса;
- 4) у суднинг ёки жиноий таъқиб органларидан яширинса ёки яширинишга ҳаракат қилса;
- 5) уюштирилган жиноий гуруҳ ёки гуруҳ ичидаги жиноят ясаган деган шубҳага илинса;
- 6) ясаган оғир ёки ўта оғир жинояти учун судланган бўлса;

Мана шундай жиноий суд ишини юритиш мажбуриятларини таъминлаш мақсадида жиноий таъқиб органлари, прокурор ва суд одамларга процессуал мажбурлаш чораларини

Тұтқунликка олиш турлари	
Процессуал	Процессуал әмас
Жиной таъқибга олиш органинг лавозимли ходими Қозғистон Республикасининг Жиной-процессуал кодексида қаралған жиной хуқуқбүзарлық ясади деб айбланған шубҳалини вактінча тутқунликка олишга ҳуқуқлы.	Жабрланувчининг, шу билан қатор бошқа фуқаронинг жиной ҳуқуқбүзарлық ясаган шахсни тутқунликка олишга, унинг әрқинлигини чеклашга ҳуқуғи бор. Тутқунликка олинган шубҳалининг бошқа тажовузлигининг олдина олиш мақсадида уни жиной таъқиб органларига ёки бошқа давлат бошқарув органига топшириш керак.

Жиной ҳуқуқбүзарлық ясади деб айбланған шубҳалини тутқунликка олиш вақтида жиной таъқиб органинг лавозимли ходими шахсга унинг қандай жиноят ясаганини оғзаки хабарлайды. Унинг ҳимоячини чақириш ҳуқуқи бор экани, жавоб бермасликка ҳуқуқи бор эканини, айтилғаннинг бари судда үзиге қарши далил бўлиши эслатилади.

Жиноят содир этади деган деб шубҳага олинган шахсни 48 соатдан ортиқ, балоғат ёшига етмаганларни 24 соатдан ортиқ асоссиз ушлаб туришга мукин әмас.

● Кўшимча ахборот

Алоҳида вазиятларда 72 соатдан ортиқ ушлашга рухсат этилади. Мана бу вазиятларда:

- 1) ўта оғир жиноят ясагани учун шубҳа билан қўлга олинса;
- 2) террористик ва экстремистик жиноят ясади, деган шубҳа билан тутқунликка олинса;
- 3) ялпи тартибсизлик вақтида жиноят ясади деган шубҳа билан қўлга олинса;
- 4) жиноий гурӯҳ таркибида жиноят ясади деган шубҳа билан ушланса;
- 5) гиёҳванд, психотроп ва шунга ўхшаш моддаларга боғлиқ жиноятлар, балоғат ёшига етмаганларга нисбатан жинсий тажовузлик, шу билан қатор одам ўлимига олиб келган жиноятлар учун шубҳа остига олинган вазиятда;
- 6) узоқ ерда ёки йўлнинг ночорлиги сабабли суд терговига ўз вақтида етказиб келишнинг имконияти йўқ вазиятда шунингдек, қатор маҳсус фавқулоддаги вазиятларга боғлиқ қўлга тушган вақтда.

Олдини олиш чораларининг турлари:

- ҳеч қаерга кетмаслик ва тегишли феъл-атвор ва ҳаракатда бўлиш ҳақида қўлхат;
- ҳарбий хизматчини ҳарбий бўлим бошлиғининг назоратида бўлиши;
- балоғат ёшига тўлмаган одамни назорат қилишга бериш;
- кафилликка олиш;
- уйдан чиқмаслик;
- қоровул билан ушлаш.

Лугат

- **Рўйхатга олиш** – судгача тергов-текширувининг ягона тизимиға жиноий ҳуқуқбузувчилик тўғрисида ахборот киритиш.
- **Ариза бериш** – якка қонуний шахснинг расмий арзи.
- **Аниқлаш** – муддати 1 ойни ташкил қиласидан судгача бўлган тергов-текширув шакли.
- **Дастлабки тергов** – муддати 2 ойни ташкил қиласидан судгача тергов – текширув шакли.
- **Жавоб олиш** – жиноий суд ишини юритишга қатнашувчилардан жавоблар олишга йўналтирилган тергов ҳаракати.
- **Кўз-кўз учраштириш** – учраган қарама-қаршиликларнинг сабабларини аввал жавоб олинган одамлардан бир вақтда жавоб олиш юритиладиган тергов ҳаракати.
- **Санкция** – жиноий таъқиб органининг судгача бўлган иш юритиш жараёнида маълум ҳаракатларни амалга ошириш учун суднинг рухсати.
- **Эксгумация** – мурдани текшириш ва экспертизани қайта тайёрлаш учун унинг қонуний кўмилган жойидан олиш тергов ҳаракати.

Жиноий таъқиб тўғрисида жиноий ҳуқуқбузувчилик ахборот келиб тушган пайтда жиноий таъқиб органларининг лавозимли шахслари ахборотни ҳисобга олиш китобига тезкорликда рўйхатга олиши мажбур (АҲОҚ).

Аризани қабул қилган вақтда лавозимли шахс арз берувчига талон-хабарлама бериши керак. Агар жиноий таъқиб органининг лавозимли одами жиноий жазо тўғрисида аризани қабул этмаса ва юқорида кўрсатилган ҳужжатларга тиркамаса, унда Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 433-боби “Жиноий ҳуқуқбузарликни яшириш ”бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Судгача тергов-текширувининг ягона тизими – жиноий ҳуқуқбузувчилик тўғрисида ахборотни ичига олган автоматлаштирилган маълумотлар базаси.

Мисол

2011 йили Шымкентнинг Абай райони судининг ҳукми билан балоғат ёшига тўлмаганларнинг ишлари бўйича инспекциясининг иккита ходими 2 йилга озодликдан маҳрум қилинди. Улар ёш ўспирин қизга қароқчилик ясаганини яшириб, жиноятчиларни бўшатиб юборган.

Жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборот журналга ёзилгандан кейин, лавозимли шахс уни 24 соат ичидаги қайта кўриб чиқиши ва кейинги иш юритиш ечимларининг бирини қабул қилиши мажбур:

- фактни судгача тергов-текширувининг ягона тизимиға рўйхатга олиш; (СТЯТ)
- номенклатуралик иш бўйича кейинчалик қаралмайди (агар жиноят таркиби бўлмаса);
- ҳудуди бўйича юбориш;
- хусусий тартибда кўрилиши учун судга юбориш (Қозоғистон Республикасининг Жиноят кодекси 130-боби “Тухмат қилиш”, 131-боби “Хўрлаш” каби жиноий ҳуқуқбузарликлар);
- олдинда рўйхатга олинган материалларни қўшиб рўйхатга олиш;

құллашга ҳуқуқли. Қозғистон Республикасининг Жиной иш юритиши кодексига биноан процессуал мажбурлаш чораларига: шубҳалини тутқунликка олиш, олдини олиш чоралари ва үзгача иш юритиши чоралари киради.

1. Қозғистон Республикасининг жиной суд ишида қандай процессуал мажбурлаш чоралари бор?
2. Ҳібсга олиш турларини атанг.
3. Жиной-процессуал мажбурлаш чораларининг таснифини чизма турда күрсатинг.

1-даражали топшириқ.

Тутқунликка олиш пайтида қандай муаммолар юзага келиши мүмкін? Қозғистонда шубҳалиларга АҚШ даги Миранда қоидасини тушунтириш түрлери?

2-даражали топшириқ. Якка иш. “Ассоциация” усули.

Ватман қоғози үртасида “Олдини олиш чоралари-пресекание” деган сүз биркласини ёзинглар. Сүзнинг атрофига судгача бўлган тергов-текширувни амалга оширадиган лавозимли одамни олдини олиш чорасини танлаш вақтида нимани эсда тутиши кераклигини ёзинг.

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

1. Киши ўлдириш факти бўйича бошланган жиной ишни текшириш жараёнида терговчи К. шубҳали Е.га тегишли қамоқقا олинишда олдини олиш чорасини қўлланди. Шубҳали Е. аталган олдини олиш чорасини қўллаш масаласи кўрилган суд процесигача тергов изоляторида 5 сутка бўлди. Бу ерда процессуал хатолар борми? Бор бўлса қандай?

2. Фиригарлик ясади деган шубҳалининг туроқ яшаш-жойи бўлмаганлигидан ва қаршилик кўрсатиши мүмкін деб саналганликдан, у ушланиб тергов изоляторига етказилди. Аталган мажбурлаш чораларини қўллашга асос борми?

50-§. Даствабки тергов ишини юритиши тартиби ва умумий шартлари. Тергов иш-харакатларининг хусусиятлари

Бугунги дарсда:

даствабки тергов ишини юритиши тартиби ва умумий шартларини кўриб чиқамиз.
тергов иш-харакатларининг турларини ва уларни юритиши тартибини кўриб чиқамиз.

Даствабки тергов ишини юритиши ва судгача тергов ишлаб чиқариши тартиби. Жиной таъқиб органларининг қанчалик яхши иш юритишини, жиной суд ишини юритишига қатнашувчиларнинг конституцион ҳуқуқларини ўз вақтида ҳимоя қилиш ва тўлиқ амалга ошириши билан боғлиқ. Ўз ўрнида, фуқароларнинг жиной иш юритишдаги конституцион ҳуқуқларини ҳимоя қилиш таъқиб органларига арз ва бошқаларни рўйхатга олиш вақтида бошланади.

Таянч сўзлар

- рўйхатга олиш
- ариза бериш
- аниқлаш
- даствабки тергов
- тергов иш-харакати
- жавоб олиш
- санкция
- тинтиш
- эксгумация

етарли маълумотлар бўлса. Тинтуб гувоҳларнинг қатнашиши, керак пайтда мутахассис ва таржимон қатнашиши мумкин. Тинтуб тергов судъясининг қарори билан бажарилади.

Одамнинг мурдаси кўмилган жойидан (экслумация) қўйидаги вазијатларда юзага оширилади:

- 1) одамнинг мурдасини текшириб, унинг ичидаги қўшимча ёки қайталама;
- 2) мурдани аниқлаш;
- 3) экспертиза топшириш учун намуналарни олиш ва экспертиза юритиш;
- 4) иш учун аҳамияти бор бошқа ҳам аниқликларни киритади.

Экслумация суд билан ваколатлик берилган судгача бўлган терговни юритувчи одамнинг далили асосида ясалади. Ўлган одамнинг қариндошларининг бирига экслумация тўғрисида хабар берилади.

Мана шундай тарзда тергов-амаллари – далилларни аниқлашга ва белгилашга йўналган дастлабки терговни юритадиган одамнинг иш юритиш ҳаракати. Тергов ҳаракатларини терговчи, терговчи-дознаватель ёки аниқлов органининг ҳодимлари юритади. Тергов иш ҳаракатларининг тизими Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал Кодексида тартибга солинади.

1. Судгача тергов-текширувнинг сабабларини атанг.
2. Судгача тергов-текширувнинг қандай шакллари бор?
3. "Е – жиноий иш юритиш" электрон шаклда қандай мақсадда ишлатилади?

1-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Жиноий ҳукуқбузарлик тўғрисида ахборотни кўриш тартибини муҳокама қилинглар. Қандай масалалар юзага келиши мумкин?

2-даражали топшириқ. Якка ишлаш.

Жадвални тўлдиринг.

№	Тергов ҳаракатлари	Юзага келадиган масалалар
1	Жавоб олиш	
2	Тинтуб	
3	Экслумация	
4	Юзма-юз учратиш	
5	Текшириш	

3-даражали топшириқ.

1. 2018 йилнинг 17 январида терговчи Е. 10 соат бўйи шубҳали К.-дан жавоб олди. Терговчи Е.нинг ҳаракати тўғрими?

2. Терговчи-дознаватель У. Уйни тинтувга ечим қабул қилди. Тергов судъясининг тинтувга рухсат берилган ечими чиқарилди. Шу санкцияни олгандан кейин, терговчи-дознаватель қаршилик кўрсатилишига қарамай фуқаро Е.нинг уйини тинтиди. Терговчи У.нинг ҳаракати тўғрими?

- айбли шахсни маъмурий ёки тартиб жавобгарлигига тортиш ҳақида масалаларни күриш компетенциясига кирадиган ваколатли давлат органига юбориш.

Жиноий ҳуқуқбузарлик түғрисида аризани судгача тергов-текширувнинг ягона тизимиға рўйхатга олиш ёки биринчи вақт куттирмайдиган тергов иш-ҳаракати (қараб чиқиш, экспертиза тайинлаш) пайтида судгача тергов-текширув боши бўлиб саналади. Судгача тергов-текширувнинг бошланиши түғрисида прокурор бир сутка ичидаги хабардор этиши керак.

Судгача бўлган тергов-текширувни бошлиш сабаблари:

- Шахснинг ёки давлат органининг лавозимли одамнинг жиноий ҳуқуқбузарлик ёки одамнинг бехабар йўқолиши ҳақида эълон;
- Ўз айбини бўйнига олиши;
- Оммавий ахборот воситаларидағи эълон;
- Жиноий таъқиб органининг лавозимли шахсининг содир этилган жиноий ҳуқуқбузарлик түғрисида тайёрлаган ҳисоботи.

Судгача бўлган тергов-текширув жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган район, (область, республика аҳамияти бор шаҳарда, пойтахтда) юритилади, бироқ тез ва тўлиқ бўлиш мақсадида жиноий ҳуқуқбузарлик аниқланган ерда, шубҳалининг ёки гувоҳларнинг кўпчилиги турадиган ерда юритилиши мумкин.

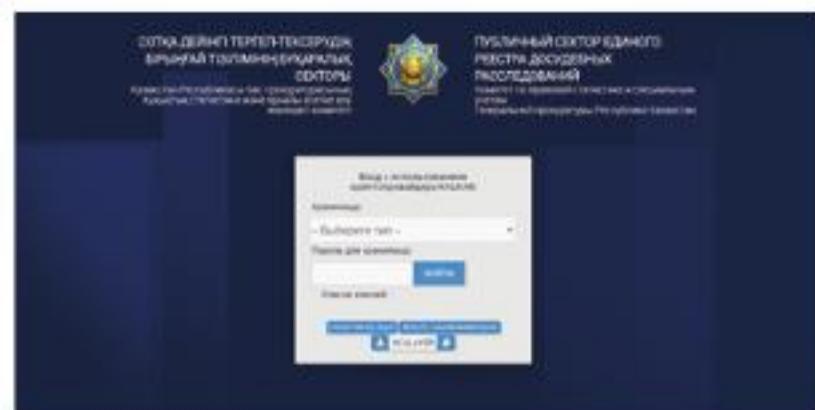

2017 йилдан бошлаб Қозоғистонда судгача бўлган терговнинг «Е – жиноий иш» деб аталадиган электрон шакли ишга қўшилди. Аталган янгилик терговчилар ва терговчи – дознаватель иш юритиш бланкларини электрон шаклда тўлдиришга имконият беради. Улар судгача тергов-текширувнинг ягона тизими маълумотлар базасига автомат турда сақланадиган бўлади.

Судгача тергов-текширув юритиш одам шу қарама-қаршиликларнинг сабабларини тушунтириш учун уларнинг савол-жавобларида қарама-қаршиликлар бўлган вазиятда икки одамни юзма-юз учратишга ҳуқуқли.

Юзма-юз учратганда қарама-қаршиликларга учрайдиган одамлар бир-бирини билади, улар қандай муносабатда эканини аниқлайди. Юзма-юз учрашувга чақирилган одамлар навбатма-навбат ишнинг икир-чикирлари түғрисида гувоҳлик беришга чақирилади. Шундан кейин дастлабки текшириш юритадиган одам уларга саволлар қўяди. Юзма-юз учрашувга чақирилган одамлар судгача тергов юритадиган одамнинг рухсати билан бир-бирига сўроқлар қўйиши мумкин.

Тинтув юритиш сабаби – кўрсатилган шакллар ёки ҳужжатлар маълум бир хонада ёки бошқа ерда, маълум бир одам бўлиши мумкин,

43-расм. Судгача тергов-текширувнинг ягона тизими

Лугат

- **Педагог** – билим бериш ва тарбиялаш соҳасида амалий иш юритадиган шахс.
- **Психолог** – рухшунос, якка шахсларнинг ички руҳий дунёсининг ҳолатларини турди усулларда ўрганадиган мутухассис.
- **Жиноий иш бўйича иш юритиш** – судгача ва суд муҳокамаси жараёнида маълум бир жиноий иш бўйича юритиладиган иш-чоралар ва ечимлар йиғиндиси.

Олти ёшга тўлган, лекин ақл-ўйи томонидан камчилиги борлар билан шартли турда иш юритиш жараёнида педагог ёки психолог қатнашади.

Ўн олти ёшга тўлган балоғатга тўлмаганларга нисбатан терловчинг ёки суднинг, адвокатнинг ёки қонуний вакилининг арзи бўйича ишга қатнашишга педагог ёки психолог мутахассисга рухсат берилади. Балоғат ёшига етмаганларни 24 соатдан кўп асоссиз ушлаш мумкин эмас.

Бу муҳим! Балоғатга етмаганларга тегишли жиноятлар бўлган ҳолатда шубҳалининг, айланувчининг ўз ҳаракатларига ҳисбот бериш ва уларни турли вазиятда бошқариш қобилиятининг даражаси ойдинлаштириш учун психологик ёки психиатриялик экспертиза юритиш керак. Бу ерда унинг ақл-хушининг тўғрилиги, ҳаракатларига жавоб бера олишлиги ўрганилади.

Балоғат ёшига етмаган шубҳалининг интеллектуал, ақл-ўй ривожланиши, психоэмоционал хусусиятларини ўрганиш учун тўлиқ психологиялик экспертизадан ўтказилади. Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузувчилар ишлари ихтисослаштирилган туманлараро балоғат ёшига етмаганларнинг ишлари бўйича судда кўрилади.

Балоғат ёшига етмаганлар орасида жиноий ишларни содир этиш катталарникуга қараганда бир озгина фарқланади.

1. Балоғат ёшига етмаганларнинг жиноий ишлари бўйича иш юритиш вақтида қандай ҳолатлар бўлиши керак?
2. Балоғат ёшига етмаган бола билан қандай шаклда савол-жавоб ўтказилади.
3. Балоғат ёшига тўлмаганларга тегишли суднинг психологиялик - психиатриялик экспертиза юритилиши тўғрими?

1-даражали топшириқ.

Қуйидаги жадвални тўлдиринглар 16 ёшгача ва 16 ёшга тўлганлар билан савол-жавоб қандай ўтказилади?

қариндошлари бўла олмайди. Улар бўлмаган ҳолда ғамхўрлик органлари қатнашиши керак бўлади.

Балоғатга тўлмаган шубҳали, айланувчи, судланувчидан жавоб олиш учун қонуний вакили керак бўлган вақтда психолог ёки ўқитувчи ининг қатнашуви билан амалга оширилади. **Балоғат ёшига етмаган шубҳали, айланувчи, судланувчи билан савол-жавоб ўтказиш кундузи амалга оширилади.** Жавоб олишни икки соатдан ортиқ узилишсиз давом эттиришга, умуман олганда кунига тўрт соатдан ортиқ юритишга бўлмайди. Балоғатга тўлмаган боланинг чарчагани аниқланган пайтда савол-жавоб олиш тўхтатилиши шарт. Балоғат ёшига тўлмаган шубҳали, айланувчи, жабрланувчи, ўн олти ёшга тўлмаган, шу билан бирга ўн олти ёшга тўлган, лекин ақл-ўйи томонидан камчилиги борлар билан шартли турда иш юритиш жараёнида педагог ёки психолог қатнашади.

Ўн олти ёшга тўлган балоғатга тўлмаганларга нисбатан терловчинг ёки суднинг ёки адвокатнинг ёки қонуний вакилининг арзи бўйича ишга қатнашишга педагог ёки психолог мутахассисга рухсат берилади. Балоғат ёшига етмаганларни 24 соатдан кўп асоссиз ушлаш мумкин эмас.

Бу муҳим! Балоғатга етмаганларга тегишли жиноятлар бўлган ҳолатда шубҳалининг, айланувчининг ўз ҳаракатларига ҳисбот бериш ва уларни турли вазиятда бошқариш қобилиятининг даражаси ойдинлаштириш учун психологик ёки психиатриялик экспертиза юритиш керак. Бу ерда унинг ақл-хушининг тўғрилиги, ҳаракатларига жавоб бера олишлиги ўрганилади.

Балоғат ёшига етмаган шубҳалининг интеллектуал, ақл-ўй ривожланиши, психоэмоционал хусусиятларини ўрганиш учун тўлиқ психологиялик экспертизадан ўтказилади. Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузувчилар ишлари ихтисослаштирилган туманлараро балоғат ёшига етмаганларнинг ишлари бўйича судда кўрилади.

Балоғат ёшига етмаганлар орасида жиноий ишларни содир этиш катталарникуга қараганда бир озгина фарқланади.

51-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг жиноий хуқуқбузарлиги бўйича иш-юритиш

Бугунги дарсда:

балоғат ёшига етмаганларнинг жиноий хуқуқбузарлиги бўйича ҳаракат хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Балоғат ёшига тўлмаганларга нисбатан жиноий иш-ҳаракат юритиш жараёни ўзининг мақсади ва вазифалари бўйича катталардан тубдан фарқланади. Шу билан балоғатга етмаганларнинг психологик ва ёш хусусиятларини инобатга олиб, қонуний махсус қоидаларни балоғатга етмаганларга нисбатан суд ишини юритишида қўлланилади. Бу қоидалар балоғатга етмаганларнинг хуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимояга йўналтирилган қўшимча кафолатлар ясайди, жиноятни ҳар томонлама объектив ўрганишга, уларнинг сабабларини аниқлашга, шу билан бирга билим ва тарбия беришга йўналтирилган. Балоғатга тўлмаган шубҳалининг, айбланувчининг ёки судланувчининг хуқуқи жиноий иш юритишининг барча босқичларида сақланиши керак.

Балоғатга етмаганларга нисбатан жиноий иш тартиби қўзғалганда қўлланилмайдиган ҳолатлар:

- 1) Фуқаро ўн саккиз ёшга тўлгандан кейин шу шахснинг бир неча хуқуқбузарлик содир этган ишлари бир ишга бириктирилади;
- 2) Шубҳали, айбланувчи, судланувчи балоғат ёшига тўлган пайтда суд ишини юритиши мухокама қиласи.

Бу муҳим! Дастраски тергов ва балоғатга тўлмаган хуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриш вақтида:

- 1) балоғатга тўлмаганнинг ёши;
- 2) яшаш аҳволи ва балоғат ёшига тўлмаган болаларни тарбиялаш;
- 3) интеллектуал, ақл-ўйининг даражаси, эҳтиёжлари ва манфаатлари аниқланади;
- 4) балоғат ёшига тўлмаганлар, катта одамлар ва бошқаларга бўлган таъсири.

Балоғат ёшига тўлмаган шахсга нисбатан судгача терговни амалга оширадиган шахс судга уларнинг ота-оналари ёки бошқа қонуний вакиллари орқали, улар бўлмаган вазиятда ғамхўрлик органларини чакиради. Судгача тергов ва балоғатга етмаганлар ясаган жиноий хуқуқбузувчилик бўйича ишларни кўриш борасида ҳимоячи адвокатнинг қатнашиши шарт.

Балоғатга тўлмаган одамга шубҳали, айбланувчи ота-онаси ёки бошқа қонуний вакиллари бўлса, улар иш бўйича қатнашиши мажбур. Қонуний вакиллар бири ёки иккови ҳам бўлиши мумкин. Бир вақтда ҳимоячи ҳамда қонуний вакили сифатида ота-оналар, бошқа яқин

Таянч сўзлар

- балоғат ёшига тўлмаганлар
- педагог
- психолог

Лугат

- **Суд ҳайъати** – жиной ишда одамнинг айбини аниқлаш учун тасоди-фан танлаб олинган қозилар ҳайъатидан ту-зилган суд тизимининг институти.
- **Суд ҳайъатининг аъзоси** – суднинг жи-ноий иш кўрилишида қатнашадиган Қозоғистон Республикасининг фуқароси.
- **Суд ҳайъатига ном-зод** – суд ҳайъати тизимиға киритилган Қозоғистон Республикасининг фуқароси.

бирма-бир чиқиши талаб этган. Суд ишини юритиш йилига икки марта ўтказилган. Суд ечими ордалияниң натижасини бирма-бир ёки суд ҳайъатининг сонига боғлиқ бўлган.

Қозилар ҳайъатининг икки тури бор: континентал ва англосаксон. Континал турида раислик этувчи қозилар алқаси билан бирга судланувчининг жиноят ясагани-ясамаганини аниқлабгина қўймай, жазо тайинлади.

Англосаксон шаклда бўлган қозилар ҳайъати шубҳалиарнинг айби бўйича масалани ечади, бироқ улар ҳукм чиқаришга қатнашмайди.

Қозоғистонда континентал, Россияда англо-саксон шаклидаги суд ҳайъати иш юритади. Суд ишида айбланувчининг айбини аниқлаш вактида қозилар ва судьялар сир сақлаган шаклда овоз беради. Агар жиноятнинг бари ҳақиқатан бўлган деб ечилса, раислик этувчи

судья қонун нормаларини қайси боб, Жиноий Кодекс бўйича, қандай муддат кўзланганини тушунтиради. Кейинги босқич очиқ овоз бериш орқали жазони тайинлаш. Агар ўн бир одамдан олти одам, масалан қатъий режимдаги ўн йил учун овоз берса, унда ҳукм шундай бўлади.

Ҳайъат қатнашадиган судни шубҳалининг ўзигина танлай олади. Юрист ёки қонуний вакили ҳам бу масалани ечмайди. Суд ҳайъатига номзодларни маҳаллий ижроия органлари тузади.

Эътибор беринг!

- Қозилар ҳайъатига номзодлар тизимиға кирмайдиган одамлар:
- 1) ҳайъат тизимини тузиш вақтида йигирма беш ёшга тўлмаганлар;
 - 2) ўталмаган ёки олинмаган судланганлиги бор;
 - 3) суд ҳаракатига қобилияти ёки қобилиятлилиги чекланган деб саналган;
 - 4) судьялар, прокурорлар, терговчилар, ҳимоячилар, давлат ходимлари, ҳарбий хизматчилар;
 - 5) наркологик ёки психоневрологиялик диспансерда ҳисобда турганлар.

Фуқароларни келиб чиқиши зотига, ижтимоий, лавозимлик ва моддий ахволига, жинсига, наслига, миллатига, тилига, динига, кўзқарашига, турадиган ерига ва бошқа ҳолатларига боғлиқ фуқароларни қозилар номзодлиги тизимиға киритишда қандайдир бир чекловларга йўл қўйилмайди. Ўз вазифаларини бажарган вақтда ҳар бир қози тантанали турда ваъда беради: “Ўз вазифамни ростгўйлик ва одилона бажаришга, судда кўрилган барча далилларни, барча объектив ҳолларини инобатга олиш, ор-виждоним билан эркин ва мустақил шахс сифатида ечим қабул қилишга ваъда бераман”.

16 ёшгача балоғат ёшига тұлмаганлардан савол-жавоб олиш	16 ёшдан ошган балоғат ёшига етманлардан савол-жавоб олиш.

2-даражали топшириқ. Якка иш.

“Қозоғистондаги ёш үспиремларнинг жинояты” деган мавзуда постер тайёрланғ.

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Терговчи К. балоғат ёшига етмаган Е.нинг ясаган жинояти бўйича жиноий иш юритиш терговида шубҳалини ҳимоячи билан таъминламади. Балоғат ёшига етмаганнинг ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўришга адвокат-ҳимоячининг қатнашиши шартми?

Балоғат ёшига етмаган шубҳали Н. дан жавоб олиш 10.00-да бошланиб, бир соатдан кейин тугади. Савол-жавоб ўтказиш борасида балоғат ёшига тұлмаган боланинг қонуний вакили, педагог, адвокат қатнашди. Бу тергов жараёнида иш юритиш қонунининг бузилиш ҳаракати борми?

52-§. Суд ҳайъати тушунчаси ва унинг хизмат асослари

Бугунги дарсда:

Суд ҳайъати ва унинг жиноий суд ишини юритишдаги роли ҳақида биламиз.

Суд ҳайъатининг роли ва унинг тушунчаси.
Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 75-бобига биноан әлимизда суд ҳайъати (суд присяжных) ишлайди. Суд ҳайъати судиди ўлим жазоси ёки умр бўйи эркинликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш бўйича жиноий ишлар мухокама қилинади. Суд ҳайъатининг тизимиға бир судья ва унинг ўн аъзоси киради.

Шунга боғлиқ ҳолда Қозоғистон Республикасида 2006 йилги 16 январда “Суд ҳайъати тўғрисида” қонун қабул қилинди.

Англия – суд ҳайъатининг Ватани ҳисобланади. Англосаксонлардаги дастлабки жиноий иш жараёнини юритиш бир оз оддий бўлган. Ўғирлик вақтида қўлга тушган шубҳалига тергов юритмасдан шерифнинг ёки лорднинг буйруғи бўйича ўлим жазоси берилган. Агар шубҳалининг айбли экани аниқ бўлмаса, унда унга айбсизлигини далиллаш учун ёрдамлашадиган етти суд ҳайъати танлаб олиш рухсати берилган. Уларга қарши айбланувчилар сифатида – якка шахслар, шаҳар бирлашмаларининг вакиллари ва юзлаган овул аҳолиси тайинланган. Судланувчига қарши турганлар бўлмаса, айрим ҳолатларда айбланувчини қайнаган сув ёки қизиган темир билан Худой (ордайи судига) унга

Таянч сўзлар

- Кенгашиш хонаси
- Суд ҳайъати (суд присяжных)
- Тантанали ваъда
- Сир тутиш

Жиноий ишни ҳайъат сифатида күришга қатнашган шахсларга судья лавозимига тенг маошнинг ярмини тўланади, бироқ унинг ўзининг асосий ишидаги маошидан кам бўлмаган ойликни олади. Шу билан иш-сафар чиқимлари тўланади, бу учун чиқимлар бўйича керакли хужжатлар (йўл юриш чиптаси, турадиган жой арендаси ва ҳ.к) йиғилади. Хизмат муддатини ҳисоблаган вақтида ҳайъатнинг меҳнат стажи ҳисобга олинади. Ҳайъат сифатида хизмат қилган вақтда, унинг асосий иш ўрни сақланади. Иш берувчининг буйруғи билан ҳайъат аъзосини ўзининг асосий ишидан чиқаришга ёки судда вазифаларини бажариш вақтида маоши оз ишга алмаштиришига йўл берилмайди.

58-чизма

Маслаҳатчилар судида күришга тегишлилик

Қуйидаги ўта оғир жиноятлар ҳақидаги ишларни кўриб чиқади:

- 1) ҚР ЖКнинг 125-модда 3-қисм 1-банд “Жиноий гуруҳ томонидан одам ўғирланиши”;
- 2) ҚР ЖКнинг 128-модда 4-қисм 1-банд “Қозогистон Республикасидан четга олиб чиқиш, Қозогистон Республикасига олиб кириш ёки шахси Қозогистон Республикаси ҳудуди орқали олиб ўтиш мақсадида амалга оширилган одам савдоси”;
- 3) ҚР ЖКнинг 380 – 1-моддаси “Хуқуқни ҳимоя қилиш ва маҳсус давлат органи ҳодимининг, ҳарбий хизматчининг, ҳайвонот дунёсини қўриқлаш бўйича давлат инспекторининг, ҳайвонот дунёсини қўриқлаш бўйича маҳсус ташкилот инспекторининг ҳаётига суиқасд қилиш” ва бошқ.

Қуйидаги ишларни кўриб чиқмайди:

- 1) фавқулодда вазиятларда ва оммавий тартибсизликлар шароитида содир этилган қотиллик;
- 2) тинчлик ва инсоният ҳавфсизлигига қарши, давлатнинг конституциявий тузуми асосларига ва ҳавфсизлигига қарши жиноятлар;
- 3) террорчилик ва экстремизмга оид жиноятлар;
- 4) ҳарбий вақтда ёки жанговар шароитда амалга оширилган ҳарбий жиноятлар;
- 5) жиноий гуруҳ таркибида амалга оширилган жиноятлар.

Хулосалайдиган бўлсак, Қозогистонда континентал намунадаги суд ҳайъати хизмат этади. Суд ҳайъати кенгашиш хонасида фикр алмашади ва раислик этувчи судья билан овоз берадилар. Суд ҳайъатининг кўриб чиқишига кирадиган жиноий ишлар доираси чекланади ва Қозогистон Республикасининг Жиноий иш юритиш Кодекси билан белгиланади.

1. Суд ҳайъати қандай мақсадда тузилади? Суд ҳайъатининг таркибида кимлар киради? Улар қандай жиноий ишларни кўришади?
2. Суд ҳайъатининг номзодларига қўйиладиган талаблар қандай? Суд ҳайъатига номзодлар тизимини ким ташкил этади? Суд ҳайъатининг ўзига яраша яхши томонлари ва камчиликлари.
3. Суд ҳайъати қандай овоз беради? Суд ҳайъати томонидан қандай жиноий ишлар кўрилади?

Суд ҳайъати:

1) суд ўтиришида тартибни сақлашга ва раислик этувчининг қонуний ҳукмларига бўйсунишга;

2) Суд ҳайъатининг вазифаларини бажариш учун суд белгилаган вактда келишга, суд ўтиришининг узилиш пайти айтилганда ёки суд муҳокамаси кейинга қолдирилган пайтда суд муҳокамасини давом эттиришга;

3) агар судга келиши мумкин бўлмаса, раислик этувчини келмаганинг сабаблари ҳақида олдиндан хабардор этиши шарт.

Суд ҳайъати:

1) ишни тинглаш вақтида суд ўтиришининг залидан кетишига;

2) ишни тинглаш вақтида суд таркибига кирмайдиган шахслар билан, раислик этувчининг рухсатисиз иш бўйича сўзлашишга;

3) ишни кўриш борасида маълумотларни суд ўтиришидан бўлак йиғишишга;

4) ёпиқ суд ўтиришида қатнашгани учун унга маълум бўлган ҳолатлар ҳақида маълумотни яширмасликка, шу билан кенгашиш хонасининг сирини бузишга ҳуқуки йўқ.

Суд муҳокамаси борасида суд ҳайъати кенгашиш хонасида кенгашади. Судъялар билан ҳайъат аъзолари бошқа кенгашиш хонасида бўлиб, бошқа одамларнинг бўлишига у ерда йўл берилмайди. Бир одам ҳайъат сифатида суд ўтиришларида йилига бир мартадан ортиқ қатнаша олмайди.

Овоз берадиган кенгаш сирли ва ёзма шаклда ўтказилади. Судъялар билан ҳайъат овоз беришдан бош тортиши мумкин эмас. Судъя ва ҳайъат аъзоларининг овоз кучи бирдай бўлади.

Овоз бериш уч асосий масала бўйича юритилади:

1. Бу ҳаракатнинг ўрин олиши далилландими?
2. Бу ҳаракатни айбланувчи содир этганлиги далили борми?
3. Айбланувчи шу ҳаракатнинг ясалишига айблими ва сўроқ варағига киритилган қўшимча масалалар бўйича айблими?

Агар овоз берувчиларнинг кўпчилиги ўзларининг уч асосий сўроқларининг ҳар қайсисига “ҳа” деган овоз берган бўлса, айлов ҳукми қабул қилинди деб ҳисобланади. Агар асосий сўроқларнинг айримларига “йўқ” деган жавоб бўлса, олти ва ундан кўп овоз берувчи овозини берса, оқланди деган қарор қабулланди деб ҳисобланади. Агар судъя асосий сўроқларга суд ҳайъатининг “ҳа” деган жавоблари “судланувчинг иш-ҳаракатида жиноят таркибининг белгилари йўқ, шунга боғлик у жиноят бўлиб ҳисобланмайди” деган холосага келса, у жиноий иш юритишни тўхтатиш ҳақида ечим қабул қиласди. Шундай пайтларни инобатга олган ҳолда, судъя кўпчиликнинг ечимини дикқатсиз қолдира олмайди.

Лұғат

- **Идоравий бўйсунишлик** – давлат бошқариш органларининг маълум ишни бажаришида бўйсунишлик тартиби
- **Судга қарашлилик** – судларнинг идоравий бўйсунишлигига кирадиган ишларни судга бериш тартиби
- **Фуқаролик суд ишини юритиш тури** – ҳимоя хукуқининг сифати билан хусусиятларини ойдинлаштирадиган фуқаролик ишларни кўриш ва ечишнинг иш юритиш тартиби.
- **Фуқаролик суд ишини юритишнинг босқичлари** – маълум бир бевосита мақсадга йўналтирилган процедуралик иш-чоралар йиғиндиси.

Медиация. Фуқаролик, меҳнат, оиласий ва ўзга ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган, шу билан бирга жиноий ишни кўриш кичик ва ўртача оғирликда бўлган жиноий ишлардаги низолар ва жанжаллар медиацияда кўрилиши мумкин. Улар ижро жараёни иш юритишни амалга оширишдан юзага келадиган муносабатлар. Медиация қўлланиши мумкин бўлмайдиган вазиятлар ҳам бўлади. Бу низо тарафларининг бири давлат органи бўлса, шу билан бирга порахўрлик жиноятлар, давлат хизмат ва давлатни бошқариш манфаатларига нисбатан бошқа жиноий ишларга медиациянинг ёрдамига мурожаат этиш мумкин эмас.

Арбитраж. Арбитражда низоларни кўришга солинган чеклашлар бор. Балоғатга етмаганлар ва қобилиятысиз ёки тўлиқ қобилиятили эмас одамларнинг манфаатлари кўриладиган, реабилитация ёки банкротлик ҳақида, табиий монополия субъектлари ва уларнинг истеъмолчилари орасидаги, давлат органлари, квазидавлат сектор субъектлари орасидаги низолар арбитражда кўрилади.

Арбитраж мулкий эмас муносабатлардан юзага келадиган низоларни кўришга ҳуқуқли эмас.

44-расм. Суд мажлиси

1-даражали топшириқ. Якка иш.

"Суд ҳайъати қозоғистонлик намунаси" ҳақида реферат тайёрланглар.

3-даражали топшириқ.

Атиров шаҳрининг маъмурияти ҳайъатига номзодларга тизимини тузган вақтда жиноий жавобгарликка тортилмаган 25 ёшдаги фуқаросини киритди. Маъмурий ходимларнинг ҳаракати түркими?

Телефон ўғирлаган судланувчи И. суд жараёни пайтида унинг жиноий ишини ҳайъат томонидан кўрилсин деган ечим қабул қилинди. Бундай шаклдаги жиноий ишлар суд ҳайъати томонидан кўрилишга кирадими?

16-боб. ФУҚАРОЛИК ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИННИГ ИНСТИТУЛари

53-§. Идоравий бўйсуниш ва юрисдикция институтлари.

Фуқаролик суд ишини юритиш турлари.

Фуқаролик суд ишини юритиш жараёнининг босқичлари

Бугунги дарсда:

ҳуқуқий далилни ечиш ва ўзларингизнинг ҳуқуқларингизни ҳимоя қилиш учун қандай маҳкамага мурожаат этиш керак эканини билиб оласиз.

фуқаролик иш юритишнинг турлари ва фуқаролик суд ишини юритиш жараёни босқичлари ҳақида билиб оласизлар.

Идоравий бўйсуниш. Низо юзага келган, одам ҳуқуқлари бузилган ҳолатда қандай ор-ганга ёки маҳкамага мурожаат этиш кераклиги аниклаб олиш керак. Бундай вазиятда идоравий бўйсуниш ва юрисдикция институтлари ёрдам беради.

Идоравий бўйсуниш қандай суднинг ёки бошқа субъектнинг, шу ёки бошқа ҳуқуқий масалаларни кўриш ва ечиш ҳуқуғи бор эканини кўрсатади. Агар одамнинг ҳуқуқлари, эркинлиги ва қонуний қизиқишлири бузилса, унда судга беришга бўлади, қонун билан чек қўйилмаса, тарафларнинг ёзма келишими бўйича медиаторга, адвокатга ёки арбитражга мурожаат қилишга бўлади (59-чизма).

Таянч сўзлар

- идоравий бўйсуниш
- юрисдикция
- фуқаролик суд ишини юритиш тури
- фуқаролик суд ишини юритиш босқичлари

59-чизма

Идоравий бўйсуниш

Суд

Медиатор

Адвокат

Арбитраж

1) Қозғистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ечимлари ва иш-харакатларининг (харакатсизлигининг), Референдум комиссиясининг ечимлари ва иш-харакатлари ва ҳаракатсизликлари;

2) Йирик инвестор қатнашадиган инвестициялик низолар бүйича ишларни.

Худудий юрисдикция. Қозғистонда күплаган маҳаллий судлар бор. Аниқ қандай маҳаллий судга бўйисунишини аниқлаш учун келаси умумий қоидалар қўлланилади: судга бериладиган талаб-ариза жавобгарнинг турадиган жойи бўйича берилади. Конуний шахсга талаб-ариза унинг жойлашган ери бўйича судга берилади.

Агар жавобгарликка тортувчилик турар жойи ноаниқ бўлса, ёки унинг Қозғистон Республикасида турадиган ери бўлмаса, унинг сўнгги турган жойига берилади. Конуний шахсга тегишли талаб-ариза, унинг жойлашган ери бўйича берилиши мумкин.

Ариза берувчининг юрисдикция танлаган бошқа бирқатор ҳолатлари бор. Ота бўлишликни аниқлаш ва алиментни тўлашни ўташ, ундириш тўғрисида талаб қўювчи ўзининг турадиган ери бўйича бериши мумкин.

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида талаб – арз берувчининг турар жойи бўйича ёки шарт ясаш ёки бажарадиган ўрни бўйича берилиши мумкин.

Келишилган юрисдикция. Тарафлар ўзларининг келишиими билан аталган ишнинг, унинг ичидаги суд муҳокамасига тайёрлаш вақтидаги ишининг ҳам ҳудудий юрисдикция ўзгартира олади.

Махсус юрисдикция. Талаб умумий қоидалар бўйича қўйилмаган бўлса, конун белгилаган ҳолатларда махсус юрисдикция қўлланилади. Масалан, ер, иморат, уй-жойларга, мулкка ҳуқуқлар бўйича арзлар обьектларининг ўрналашган жойига кўра берилади.

Шу билан юрисдикция ва идоравий бўйисунувчилик институтларининг бир бўлаги бўлиб кўриладиган конун нормалари маълум бир низони кўришга ваколатли органни, ташкилотни аниқлашга йўналтирилган.

Фуқаролик иш юритиш турлари. Судга фуқаролик ишлар бўйича ҳар хил ишлар келиб тушади. Ҳар хил иш гуруҳларини самарали кўришнинг тартиби кўрилади.

Фуқаролик суд ишини юритиш турлари: талаб қўйиш, енгиллаштирилган, махсус талаб қўйиш, махсус турда иш юритиш.

1. *Талаб қўйиш иши-фуқаролик* – уй-жой, оиласи, меҳнат ва бошқа низолар кўриладиган суд ишини юритишнинг асоси ва кенг тарқаган тури.

2. *Енгиллаштирилган* – у даражада мураккаб бўлмаган ишлар кўрилади. Бу тез, бунда бир қатор иш-юритиш ҳаракатлари юритилмайди (жавобгар ва ундириб олувчининг тушунтиришларини тинглаш учун улар чақирилмайди).

Суд. Фуқаровий суд ишини юритишда суд ишларини күради ва ечади:

- фуқаровий, оилавий, меңнат, уй-жой, молия, иқтисодий, ер ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган низолар бүйича суд жараёни.
- Давлат бошқариш соҳасидаги давлат-ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган махсус иш құзғаш;
- махсус ишлаб чиқиш;
- хориж фуқароларига, фуқаролиги йўқ одамлардан, хориж ташкилотлардан, шундай халқаро ташкилотлар қатнашиши билан;
- ечимларни, чет эл судлари билан раислик ечимларни қабул қилиш ва бажариш ҳақида;
- раислик ечимларининг кучини йўқ қилиш тўғрисида ва шундай ечимларнинг мажбурли турда бажариш апелляцияси ҳақида.

Юрисдикция. Юрисдикция аниқ бир суднинг қайси судга бўйсуниши мумкин эканини кўрсатади.

Район (шаҳар) ва шунга тенглаштирилган судлар Қозогистон Республикасининг Марказий сайлов комиссиясининг ечимлари ва иш-харакатларини ёки ҳаракатсизликларига, шу билан Референдумнинг марказий комиссиясининг ечимларига ва ҳаракатларига (ҳаракатсизлигига) арз тушириш тўғрисида инвестициялик низолар ва фуқаролик ишлари киради.

Ихтисослаштирилган туманлараро иқтисодий судлар тадбиркорлар орасидаги низоларни, шу каби корпоратив коллектив низолар бўйича фуқаролик ишларни кўради ва ечади.

Ҳарбий судлар фуқаролик ишларни Қуролли Кучларнинг ҳарбий ходимларининг ҳарбий лавозимдаги шахслар ва ҳарбий бошқариш органларининг иш-харакатларини (ҳаракатсизлигига) арзлар бўйича кўради. Ҳарбий судлар ва бошқа фуқаролик ишларини кўради. Агар тарафларнинг бири бошқа ихтисослаштирилган судларга кирадиган ишларни қўшмаганда, ҳарбий хизматчи, ҳарбий бошлиқ, ҳарбий бўлим бўлса.

Балоғат ёшига етмаганлар билан боғлиқ ихтисослаштирилган судлар болаларга тегишли низолар бўйича фуқаролик ишларни кўради ва ечади (масалан, балоғатга етмаганларнинг уй-жойга оид ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, балоғат ёшига етмаганлар билан катталарнинг бирлашиб қилган зиённи тиклаш, балоғат ёшига тўлмаган боланинг ота бўлишини аниқлаш ва алиментни ундириш тўғрисида).

Нур-Султан шаҳрининг суди биринчи босқичдаги суднинг қоидаларига биноан Қозогистон Республикаси Олий Судида кўрилишига киритилган вазиятларни қўшмаганда, инвестициялик низолар бўйича фуқаролик ишларни кўради.

Қозогистон Республикасининг Олий суди биринчи босқичдаги суд низомларига биноан фуқаролик ишларни кўради ва ечади:

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

45-расем. Суд актини қайта күриб чиқиш

2. Ишни суд мұхокамасидан үтказишига тайёрлаш учун судья арз берувчининг талабларини тушунтиради, талабларга далил йиғишига ёрдамлашади.

Бу босқичнинг мақсади – ишни үз вактида ва керак бўлган турда ечишига тайёрлаш.

3. *Ишни судда кўриши.* Суд ишнинг материалларини суд ўтиришида кўриб чиқади, чақирилган одамларни танлайди ва ишни ечади. Кўпчилик вазиятда ечим чиқарилади.

Ишнинг кўпчилиги биринчи босқичидаги судда ишнинг ечилиши билан тугайди. Қуйидаги вазиятлардагина суд актиларини қайта кўриш бўйича суд ўтиришлари бошланиши мумкин.

Апелляция бўйича суд актини қайта кўриши. Суд акти қонуний кучига киргунча ишга қатнашувчи одамлар апелляциялик ариза бера олади ёки прокурор апелляциялик арз бера олади. Апелляцияни беришнинг сўнгги вақти, прокурорнинг арз хати – ечим қабул қилингандан кейин бир ой. Апелляциялик арзни, прокурорнинг арз хати суд аъзолари камида уч судьядан турадиган вилоят судининг фуқаролик ишлар бўйича апелляцион суд ҳайъати кўради. Апелляцион арз, прокурорнинг арзи суд ечими билан берилади.

Суд актини кассациялик тартибда қайта кўриши. Айрим пайдада ишга қатнашувчи одамлар қонуний кучига кирган суд актини қандайдир бир сабабларга кўра тўғри эмас деб санайди. Шунинг учун уларнинг бундай актни текширишни ва қайта кўриб чиқишини сўрайди. Бу вазиятда суд актини Қозоғистон Республикасининг Олий Суди кассациялик тартиб билан қайта кўриб чиқади. Бироқ бунгача уларни рўйхатга олишда апелляциялик тартиби сақланиши шарт.

Янгидан очилган ёки янги ҳолатларнинг бўлиши бўйича қонуний кучига кирган суд актини қайта кўриши. Бу босқич иш юзасида оз учрайди. Бу ишни кўриб чиқиш вактида ўрин олган моддий ҳолатларни ҳисобга олмай, арз берувчига ёки судга маълум бўлмаган ва мумкин бўлмаган вазиятда кўрилади.

Мана шундай фуқаролик суд ишини юритиш турлари билан фуқаролик жараённинг босқичлари низоларни самарали тартибга солишга ва инсон ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишига ёрдам беради.

1. Қозоғистон Республикасида ведомстволик бўйсунишликнинг қандай қоидалари бор?

Мисол

Балоғат ёшига тұлмаган болаларни боқиши алимент ундириш тұғрисида ишлар; талаб қўйиш баҳоси қонуний шахслар учун етти юз ойлик ҳисоб кўрсаткичи (1 767 500 тангадан) ошмайдиган бўлса, харжни ундириб олиш тұғрисида ишлар тадбиркорлар ва фуқаролар учун 200 ОҲК (500. 000 танга).

3. Махсус талаб қўйиш иши давлат органининг маҳаллий ўзини бошқариш органларининг, ижтимоий бирлашмалар, лавозимли одамнинг, давлат ходимининг ечимларига ва ҳаракатларига (харакатсизликларига) ариза берилган ишларни кўриш.

Мисол

Якка суд ишини юритиш борасида сайлов ва сайланиш ҳуқуқи, сайловга, референдумга қатнашиш ҳуқуғи бузилган фуқаронинг арзи бўйича иш кўрилади.

4. Махсус иш судларида қонуний далилларнинг бор-йўқлиги, келишмовчиликлар бўлмаслиги ёки фуқаронинг ҳуқуқий мартабасини тасдиқлаш керак бўлган пайтда кўрилади.

Мисол

Бола асраб олиш тұғрисида; балоғатга тұлмаган одамни ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача даромадини ишлатиш ҳуқуқидан айриш тұғрисида; балоғат ёшига тұлмаган одамни тўлиғича яроқли деб топиш; девиант ҳаракати бор ёки махсус қамовда ушланадиган маҳкамаларга махсус билим бериш ташкилотларига балоғатга етмаганларни юбориш ҳақида ва бошқа.

Фуқаролик суд ишини юритиш жараёнининг босқичлари. Фуқаролик жараён маълум бир босқичда, поғоналарда ривожланади. Фуқаролик жараённинг ҳар бир жараёнининг ўзига яраша энг яқин мақсади бор. Масалан биринчи босқичнинг мақсади – иш қўзғаш. Барча босқичларнинг сўнгги мақсади – бузилган ҳуқуқни қолипига келтириш (60-чизма).

60-чизма

Биринчи босқичдаги судга фуқаролик иш юритишнинг келаси босқичлари киради:

1. Ишни қўзғаш, ҳуқуқи бузилган одам судга арз-талаби билан мурожаат қиласи. Судья ҳужжатларни қабул қилиб, фуқаролик иш қўзғаш тұғрисида ечим қабул қиласи.

далиллаши шунга йўналган. Ҳар бир тараф муҳим бўлган ҳолатларни далиллаб бериши шарт. Айрим фактлар далиллашга кирмайди.

Далилларнинг муҳимлиги. Агар далиллаш, исботлашда шу иш бўйича муҳим маълумотлар бўлса, унда у суд ишига тегишли деб саналади.

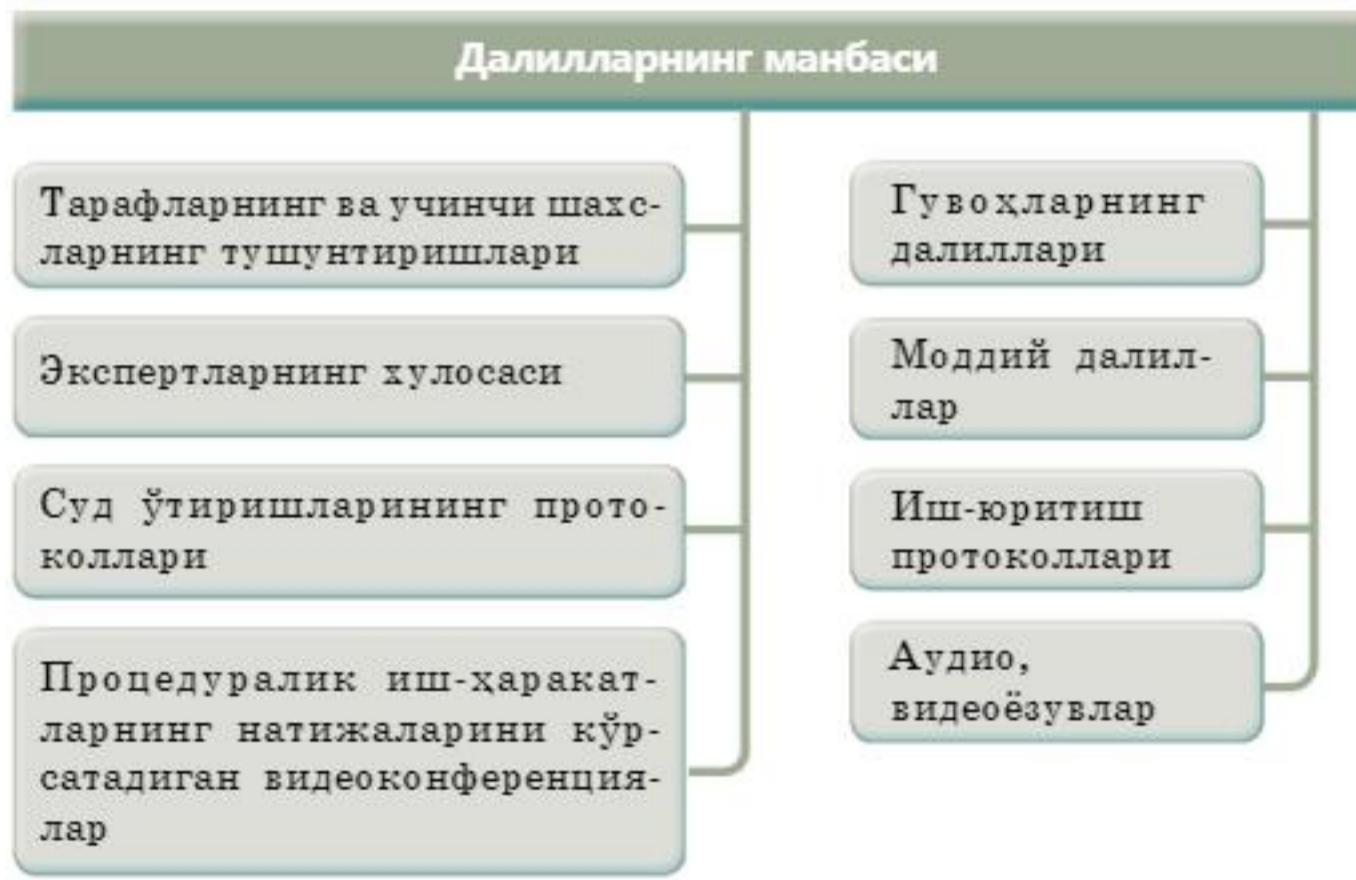
Далил, исботларнинг яроқлиги. Судда далиллаш, далилларни олиш қонун нормалари билан тўлиқ тартибга солинади. Далиллар суд билан белгиланган тартибда олинган ҳолатда яроқли деб саналади. Қонунни бузган ҳолда далилларни олишда унинг кучи бўлмайди ва суд ечими учун асос бўла олмайди.

Одамларнинг қонун билан кафолат берилган ҳуқуқларини чеклаш ёки улардан айириш орқали олинган далиллар, зўрлик, алдаш ва бошқа ноқонуний ҳаракатлардан фойдаланиб олинган далиллар яроқли деб саналмайди.

Одамга ҳуқуқларини тушунтирумаслик ёки тўлиқ тушунтирумаслик оқибатларидан юзага келган далиллар: номаълум манба ёки судда белгиланмаган манбалардан олинган маълумотлар

Далилларни олиш манбаларни кўриб чиқайлик (61-чизма).

61-чизма

Далилларнинг асосий манбаси бу – гувоҳлик. Иш бўйича турли ахборотни биладиган одам гувоҳ бўлиши мумкин. Агар улар ўзларининг далилларининг манбасини кўрсата олмаса, улар одамнинг гувоҳлантирадиган далили сифатида тан олинмайди. Агар одам жисмоний ёки ақл-ўйи норасолигига боғлиқ фактларни тўғри қабуллай олмаса, улар бўйича ҳаққоний далиллар беришга қобилиятсиз бўлса, гувоҳ сифатида жавоб олинмайди. Шахс ўзига, жуфти ҳалолига ва яқин қариндошларига қарши суд олдида гувоҳлик қилишдан бош тортиш ҳуқуқига эга.

2. Юрисдикция нима? Қозоғистон Республикасида юрисдикциянинг қандай қоидалари бор?
3. Фуқаролик суд ишини юритишнинг қандай турлари бор? "Фуқаролик суд ишини юритиш босқичлари" деганиң қандай тушунасиз?

1-даражали топшириқ. Кичик түпларда иш. Вазиятларни үрганинг. Суроқларга жавоб беріб, үз жавобингларни далилланг.

Фуқаро С. фуқаро А.нинг устидан А. шаҳрининг туман судига келтирилган зарар тұғрисида ариза туширди. Жавобгар В. А. шаҳрида 2017 йилдан берітурмаган, мүлжал бүйіча у К. шаҳрида туриши мүмкін, бирок ариза берувчи аниқ турар жойини билмайды. А. шаҳрида судланувчининг хусусий хуқуғида иккі хонали уйи бор, унда унинг қариндошлари яшайды. Бу ҳолатларни ариза берувчи үз талаб арзидан айтиб үтган, уни судланувчининг уйи жойлашған ерга юборади. Судья арзни айбланувчининг аниқ жойлашған жойи бүйіча бериш кераклигини асосға олиб, иш құзғашдан бosh тортади. Ариза берувчининг ҳаракати тұғрими? Суднинг талабни қаноатлантиришдан бosh тортиши тұғрими?

2-даражали топшириқ. Фуқаролик иш юритишнинг қандай турига кирадиганни аниқланг.

1. Фуқаро С. фуқаро П. билан никоҳда турған ва 10 ёшар болалари бор. Ажрашгандан кейин фуқаро П. Бола билан оз учрашадиган ва моддий ёрдам бермайды. Фуқаро С. болани бокиб асраш учун алимент талаб этади.

2. Туман маъмурияти фуқаро С.га нисбатан ечим қабул қиласы. Бирок фуқаро С. бу ечим билан келишмайды, унинг хуқуқи бузилди деб санайды. Фуқаро С. судга мурожаат қиласы.

3. Фуқаро П. "Займ" Жавобгарлиги чекланған шериклигидан кредит насия олди. Бирок кейинроқ у ой сайин тұлаш керак бўлған ҳажмни тўлай олмади. "Займ" Жавобгарлиги чекланған шериклиги қарзни қайтариб олиш учун судга мурожаат этди.

3-даражали топшириқ. Фуқаролик иш юритиш жараёнининг босқичларини аниқланг.

1. Фуқаро И. ҳаётига ва соғлигига келтирилған зиённи үташ учун судга талаб арз беради.

2. Суд бу ишни қараб арз бергеннинг фойдасига ечади. Суд ечими қонуний кучга кирди. Судланған томон бу ечимни қонуний эмас деб Қозоғистон Республикасининг Олий судига мурожаат қилди.

54-§. Фуқаролик иш юритишида далиллар ва исбот

Бугунги дарсда:

фуқаролик иш юритишида қандай исботлардан фойдаланишни күриб чиқамиз.

Фуқаролик иш юритишида исбот. Фуқаролик ишни самарали турда күриш учун суднинг қонуний ечим чиқариш учун керакли ва етарли бўлған ишларнинг қонуний муҳим фактларини ишонарли қилиб белгилаб ўтиш керак. Суд

Таянч сүзлар

- далил
- исбот

арз қила олади. Суд бундай аризани қаноатлантирган ҳолда, бошқа шаҳардаги ёки тумандаги тегишли судга маълум бир иш юритиш ҳаракатларини ишга оширишга кўрсатма беради. Агар далилларнинг Қозоғистон Республикасининг фуқаролик ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида келишим шарт ишлашган бошқа давлат бўлса, келишимнинг қоидаларига тўғри бўлган суд буйруғини юборади.

Шу билан далиллар ва далиллаш, исботлаш – иш бўйича объектив ҳақиқатни аниқлашга ёрдам берадиган фуқаролик жараённинг аҳамиятли қисми. Бу қонунни низонинг ечими айтарликдай даражада рост бўлиши далиллаш жараённинг тўғрилиги билан қонунийлигига боғлик.

- Суд далили ва суд далиллаши, исботи деганимиз нима?
- Суд далиллари ва далиллашлари қандай талабларга тўғри келиши керак?
- Суд далилларининг қандай турлари бор?

3-даражали топшириқ. Вазиятларни муҳокама қилинглар. Сўроқларга жавоб беринглар.

Фуқаро С. фуқаро Е.га қарзини қайтариб олиш тўғрисида судга арз ёзди. Даъвогар С. далил сифатида қарзга пул олгани ҳақида қўлхат берди. Бироқ жавобгар Е. ёзув ўзининг қўли эмас эканини айтиб, суддан экспертиза тайинланишини сўрайди. Жавобгар Е.нинг ҳаракати тўғрими? У ўзининг ҳаққини қандай далиллай олади?

55-§. Талаб қўйиш бўйича иш юритиш асослари

Бугунги дарсда:

бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш турлари-талаб қўйиш ҳақида, шу билан талаб-арзнинг нима эканини, уни қандай тўғри бажариш кераклигини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- талаб қўйиш
- талаб қўйишга қарши қуроллар

Ҳар бир манфаатли шахс бузилган ёки низоли ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қила олади. Бундай арз, одатда, талаб қўйиш деб айтилади.

Талаб қўйиш – маълум бир низо жараёнида, ҳуқуқни ҳимоялашнинг оммавий усули ишни бошлаш қуроли.

Талаб қўйиш элементи. Талаб қўйиш икки элементдан ташкил топади: унинг предмети ва асослари (62-чизма).

62-чизма

Талаб қўйиш даъвогарлик элементлари

Талаб қўйиш предмети

Талаб қўйиш асослари

Хуқуқий талаб қўйиш асослари

Аниқ талаб қўйиш асослари

Тарихдан

Қозоқнинг анъанаси қонуни бүйича арз берувчининг ва судланувчининг яқин қариндошлари аёллар, балоғат ёшига тұлмаганлар ва ақл-эси кам деб танилған одамлар гувоҳ бўла олмайди. Султонлар, бийларнинг ва бошқа шахсларнинг гувоҳлари қасам берилмай қабул қилинди.

Далилларни йиғишига, ўрганишга ва баҳолашга ёрдам кўрсатиш мақсадида суд ўтиришида мутахассис қўшилиши мумкин. Бу ишнинг натижасига манфаатли эмас, махсус билими бор, балоғат ёшига етган одам бўлиши керак. Суд иши бўйича муҳим ҳолатларни аниқлаш керак бўлган вазиятда, суд экспертизасини тайинлай олади. Эксперт мутахассис – ишнинг қандай тугаши натижасига ҳеч қандай манфаати йўқ, махсус илмий билими бор шахсdir.

Далиллар ҳар турли тасниф қилинади:

Бевосита далил-мазмунни белгиланган факти билан тўғридан-тўғри боғлиқлиги бор хulosса чиқаришга имконият далиллар.

Мисол

Никоҳ ҳақида гувоҳнома тўғридан-тўғри далил ҳисобланади.

Билвосита далиллар – мазмуни далилланмаган фактлар билан боғлиқлиги бор, ундан кўп хulosса чиқаришга имконият берадиган далиллар. Пулни ағдариш тўғрисида квитанция билвосита далил бўлади. Пулни ағдариш келишим-шартга биноан ясалиши мумкин ва бошқа вазиятларда юзага келиши мумкин. Одатда, қандай-да бир фактни аниқлаш учун бир билвосита далил етарли эмас.

Дастлабки далиллар қандай да бир фактини ахборот факторга тўғридан таъсири натижасида қолиплашади.

Хужжатларнинг оригиналлари. Бу хужжатларнинг кўчирмалари далил бўлиб ҳисобланади.

Воситали далиллар – бошқа хужжатлардан олинган ахборотни ичиғи олган далил. Агар, гувоҳнинг ўзи эмас, бошқа одамлардан хабардор бўлган ҳолатлар ҳақида далиллар бўлса.

Шахсий далил – бу далилнинг манбай одамнинг ўзи. Шахсий гувоҳликка тарафларнинг жавоблари, учинчи шахсларнинг, гувоҳларнинг жавоблари, экспертларнинг хulosалари киради. Моддий объект далилларнинг асосий манбаси ҳисобланади. Моддий далилларга аудио ва видео ёзувлар киради. Агар далил бошқа шаҳарда ёки туманда бўлса, ишга қатнашувчи одам далилларни ҳимоялаш, йиғиши ёки эксперт кераклиги ҳақида судга

Луғат

- **Суд далили** – тарафларга, ишга қатнашувчи бошқа одамларга ва ишнинг барча вазиятларини аниқлашга йўналган суд хизмати
- **Иш бўйича далиллар** – тарафларнинг шикоятларини асослайдиган фактлар, қонуний турда олинган маълумот.

Лугат

- Талаб қўйиш (талаб арз)** – маълум бир иш юритиш тартиби билан кўрилишга тегишли даъвогарнинг бошқасига моддий-хукукий талаби.
- Талаб қўйишга қарши ҳимояланиш қуроллари** – жавобгар низо бўйича ўз хукуқларини далиллаши мумкин хукукий қуроллар.

Талаб қўйишни таъминлаш. Ишни кўриш вақтида, кейинчалик чиқарилган иш бўйича ечимни бажариш қийин бўлиш мўлжали юзага келади. Масалан, иш кўрилиб турган вақтда жавобгар ўз мулкини сотиши мумкин. Бу бурч ҳажмини ўташ ҳақида ечимнинг бажарилишини қийинлатиши мумкин. Бундай вазиятларда жараёнга қатнашувчи унга йўл бермаслик мақсадида чоралар қўлланиши учун судга мурожаат этади. Бу чоралар талаб қўйишни таъминлаш дейилади. Масалан, суд таъминлаш чораси қўлланила олади, яъни жавобгарнинг мулкини иш тугагунга қадар қамовга олади. Суд ечимини бажариш мумкин бўлмаган вазиятда даъвогарнинг қонуний манфаатлари ҳимоя қилинади. Шунинг учун талаб қўйишни таъминлаш-фуқаролар ва қонуний шахсларнинг хукуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим кафолатларининг бири.

63-чизма

Талаб қўйишни таъминлаш чоралари

Жавобгарга тегишли мулкни қамовга олиш

Жавобгарнинг маълум бир ҳаракатларини таъкидаш

Бошқа шахсларнинг мулкни жавобгарга беришга ёки шарт ёки қонун бўйича ўзга мажбуриятларни бажаришга таъкид қўйиш

Мулкка таъкид қўйиш чорасини қўлламаслик

Суд жараёни – фуқаролик суд ишини юритишнинг самарали йўли. Унда низонинг икки тарафи – даъвогар ва жавобгарга, ишни далиллаш учун teng имкониятлар берилади. Асосий бош мақсади – объектив ҳақиқатга қўл етказиш ва қонуний йўл билан низони одилона ниҳоясига етказиш.

-
- “Талаб – арз” ва “талаб қўйиш” терминларини қандай тушунасиз?
 - Талаб қўйиш элементларини атанг. Жавобгар талаб қўйиш арзига қарши қандай чораларни қўлланади? Қарши талаб қўйиш дегани нима?
 - Талаб қўйишни таъминлаш чоралари нима? Улар қандай вақтда қўлланилади?

З-даражали топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинглар.

Фуқаро П. дўкондан телефон сотиб олди. 10 кундан кейин у ишламай қолди. Фуқаро П. дўконга бориб, бўлган ҳолни тушунтириб берди ва телефонни қайтиб олишни сўранди. Бироқ сотувчи телефонни қайтиб олишдан бош тортди. Фуқаро П. судга талаб арзи билан мурожаат этди. Талаб қўйишнинг элементларини муҳокама қилинг.

Талаб қўйиши (даъвогарлик) предмети – бу даъвогарнинг, талаб қўювчининг судланувчига тегишли ечим чиқарилиши керак бўлган ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган аниқ материал – ҳуқуқий талаби.

Талаб қўйиши, даъвогарлик асослари-даъвогар ўз талабларини жавобгардан олади. Барча талаб қўйиш аниқ ҳуқуқий талаб қўйиш асосларини ўз ичига олади.

Аниқ талаб қўйиш асослари – қонуний фактларни ўз ичига олади. Унда даъвогар жавобгарга моддий талаб қўйишни асосга олади, масалан, келишим шарт ясалиши, никоҳ қилиш ва уни рўйхатга олиш, зиён келтириш).

Ҳуқуқий талаб қўйиши асослари – талаб қўювчининг ўз ҳуқуқларини аниқлайдиган ҳуқуқий нормалар. Талаб қўйиш ҳақида арзни биринчи босқичда судга ёзмача турда ёки электрон ҳужжат турида берилади.

● Кўшимча ахборот

Талаб-арзнинг мазмуни. Арзда қўрсатилиши керак:

- 1) талаб-арз бериладиган суднинг номи;
- 2) даъвогарнинг фамилияси, исми; унга тегишли барча керак бўлган маълумотлар;
- 3) агар талаб қўювчи юридик шахс бўлса, унинг тўлиқ исми-шарифи ва барча у ҳақида маълумотлар;
- 4) ҳуқуқбузувчиликнинг мазмуни ёки фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркини бузиш хавфи, даъвогарнинг қонуний манфаатлари ва даъвогарнинг талаблари;
- 5) даъвогар ўз талабларини асослайдиган ҳолатлар, шу ҳолатларни далиллайдиган фактлар мазмуни;
- 6) агар бу қонунда белгиланса ёки шартда аталиб ўтган бўлса, жавобгарга мурожаат этишининг судгача тартибини сақлаш тўғрисида маълумотлар;
- 7) талаб қўйиш баҳоси, агар ариза баҳоланишга кирадиган бўлса, ундириб олинадиган пул ёки харж ҳисоби;
- 8) талаб қўйишга қўша берилган ҳужжатларнинг тизими.

Жавобгарнинг талаб-арзидан ҳимояланиш чоралари. Жараённинг икки томони ҳам ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун бирдай teng имкониятларга эга. Жавобгар талабни ўз бўйнига олиши мумкин. Бироқ кўп вазиятда жавобгар талабни бажармайди. У қонуннинг барча унга тегишли томонларидан фойдаланиб ҳимояланишга ҳаракат қиласди. Жавобгарнинг талаб қўйишдан ҳимоянинг асосий қуроллари қарши айтилган фикрлардир. Қарши фикрлар моддий-ҳуқуқий (даъвогарнинг талаб қўйишдан аниқ ва қонуний негизига жавоб берганда) ва иш юритиш сифатида (жараённинг қонунийлигини тескари чиқариш) моддий бўлиши мумкин. Жавобгар даъвогарга қарши талаб қўйишга ҳуқуқли. Қарши талаб қўйиш-жавобгарнинг дастлабки арзни ҳимоялашга тегишли моддий-ҳуқуқий талаби. Қарши талаб қўйиш орқали жавобгар даъвогарнинг талабларини қабул қиласликка ёки унинг талабларини бузиб, ўз талабларини ҳисобга олишга ҳаракат қиласди. Қарши талаб дастлабки талаб билан қаралади. Уларни бирлашиб кўриб чиқиш низоларни тез ва тўғри кўрилишига олиб келади.

● Құшимча ахборот

Агар апелляцион арзнинг талабларини қаноатлантирадиган бўлса, биринчи инстанция судининг судьяси уни олган кундан бошлаб беш иш кунидан кечиктирмай апелляция арзларининг кўчирмаларини ва уларга қўшиб берилган ёзма далилларни юборади. Агар арз талабларга тўғри келмаса, судья апелляцияни ўзгаришсиз қолдиришга ечим чиқаради ва уни берган одамга камчиликларни тўғирлаш учун вақт беради.

Ишга қатнашувчи шахс қаршиликларини ҳаққонийлигини кўрсатадиган ҳужжатларни қўшиб, апелляция жавоб юборади.

Апелляция шикоятини берган одам шу вақтга ечимга апелляция босқичидаги судга мурожаат этган пайтгача бош тортишдан ҳукуқли. Шу билан тарафлар медиация тартибида низони тартибга солиш тарафларнинг келишими ёки низони тартибга солиш русумига қатнашиш тартиби ҳақида келишим ёки битимга келиши керак.

Апелляцияни кўриб чиқши муддати – иш бўйича апелляцияга тушган кундан бошлаб 2 ой.

Апелляциялик шикоят-прокурорнинг таклиф этилган шикояти. Ўзига тенглаштирилган Қозогистон Республикасининг Бош прокурори ва унинг ўринbosарлари, туман прокурорлари ва ўринbosарлари, уларга тенглаштирилган туман прокурорлари ўз компетенцияси чегарасида уларнинг ишни кўришга қатнашишига қараб ёки қарамасдан, ечим қабул қилиш ҳақида арз беришга ҳукуқли.

Кассация тартиби билан суд актларини қайта кўриш. Айрим ҳолатларда, апелляциялик босқичидаги ишларни кўриш суд хатосини тузатишни таъминлай олмайди. Бу вазиятда фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳукуқларини ҳимоя қилишнинг қўшимча кафолатларини таъминлаш учун кассациялик тартибда қонуний кучга эга суд ечимлари юритилади. Кассациялик суд ечимларини Қозогистон Республикасининг Олий суди кўради.

Кассацияга мурожаат этиш учун олдин суд ечимиша шикоят бериш керак.

Кассациялик тартиб билан қонуний кучга кирган маҳаллий ва бошқа судларнинг актлари, Қозогистон Республикасининг Олий судининг ихтисослаштирилган суд ҳайъатининг суд актлари қайта кўрилиб чиқши мумкин.

Суд актлари кассациялик тартиб билан низо ҳақидаги шикоятни тарафлар, ишга қатнашувчи одамлар, манфаатлари суд актлари билан қўзғаладиган бошқа одамлар ва уларнинг вакиллари бера олади. Олий Суднинг раиси бошчилигига ишга тортилган одамларнинг арзи бўйича кучга кирган суд актларига таклиф беришга, бош прокурор эса норозилик билдиришга ҳукуқли.

Қонуний кучга кирган суд актларига шикоят айтиш, норозилик билдириш муддати- улар қонуний кучга киргандан бошлаб олти ой.

Ишга қатнашувчи шахс ёки унинг вакили қайта кўришга тегишли қаршиликни тасдиқловчи ҳужжатларни қўшиб, суд актини қайта

17-боб. МАЪМУРИЙ ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИННИНГ ИНСТИТУТЛАРИ

56-§. Суд актларини қайта күриб чиқиш. Ижро жараёни

Бугунги дарсда:

суд актларини күриш апелляциялык ва кассациялык тартибда қандай юзага оширилишини биламиз.

суд актларининг ва бошқа юрисдикциялык органларнинг ҳаракатлари қандай бажа-рилишини биламиз.

Одам ҳуқуқларини самарали юзага ошириш мақсадида ва суднинг хатоларини тузатиш имконияти учун суд актларини қайта күриш тартиби амалга оширилади. Қозоғистон Республикасида Суд актлари апелляциялык ва кассациялык тартибда күрилади.

Суд актларини апелляцияда қайта күриш. Туман суд ечими билан келишмаган вазиятда, суднинг ечими қонуний кучига кирганга қадар вилоят ва унга тенглаштирилган судга мурожаат этиш мүкин.

Таянч сүзлар

- апелляция
- кассация
- ижро этиш бүйича иш юритиш
- ижро этиш ҳужжати
- ундириб олувчи
- қарздор

64-чизма

Апелляция

Апелляциялык шикоят – ишга қатнашадиган бошқа шахслар билан тарафларнинг шикояти.

Апелляциялык хат – прокурор томонидан шикоят. Ўзларига тенглаштирилган Қозоғистон Республикасининг Баш прокурори ва унинг ўринбосарлари, вилоят прокурорлари ва прокурорлар уларнинг ўринбосарлари, уларга тенглаштирилган туман прокурорлари ва прокурорлар ўз компетенцияси доиласида, уларнинг ишни күришда қатнашишига қарамасдан, ечим қабул қилиш ҳақида ариза хати.

Апелляция бериш муддати биринчи босқичдаги суд ечими якуний шаклда бир ой ичидә амалга оширилади.

Апелляция ечим чиқарған суд орқали берилади. Апелляцияни вилоят ва унга тенглаштирилган суднинг фуқаролик ишлар бүйича апелляциялык суд ҳайъати камида уч ҳайъат аъзолари таркибида күрилади.

Лугат

- **Апелляция** – биринчи босқычдаги суднинг ҳали қонуний күчга кирмаган ҳукмлари, қарорлари, (норозилек билдириш бүйича күрилган иккинчи босқычдаги суд).
- **Кассация** – сүнги босқычи қонунларни бузиши ёки суд ишини юритиш қоидаларига риоя құлмаслик сабабли юқори турған босқычнинг суд ечими ни қайта күриш, унинг кучини йүқотиш.
- **Суд ижрочиси** – ижро этиш ҳужжатларини мажбурлаб бажаришга йұналтирилған чораларни қабул қилишда юзага оширадиган шахс.
- **Ижро этиш бүйича ҳужжат** – ижро этиш бүйича иш юритиш чегарасида мажбурлаб бажарилишга кирадиган, суд ёки бошқа юрисдикцияда бўлған орган берган ҳужжат.
- **Ундириб оловчи** – фойдасига ёки манфаатига ижро этиш ҳужжат берилған хусусий ёки қонуний шахс.

лари билан келишим ясайди, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тушунтирилади.

Мажбурлаш чораларининг бажарилишига тайёргарлик. Суд ижрочиси ижро этиш ҳақида ҳужжатларни бажариш учун бир қатор чоралар қабул қилиши керак.

Агар жавобгар (шахс ёки бошқа) иигирма ойлик ҳисоб кўрсаткичидан ошадиган талабларни сақламаган бўлса, муддатли тўловларни йиғиш ижро этиш ҳужжатлари уч ойдан ортиқ бажарилмаса, суд ижрочиси вактинча қарор қабул қиласи. Жавобгарнинг тўловни ўтамагунча Қозоғистон Республикаси ҳудудидан четга чиқишига чеклов қўйилади.

Бу қарор Қозоғистон Республикаси Миллий хавфсизлик комитетининг чегара хизматига юборилади. Жавобгар суд ижрочисининг арзи бўйича унга ўзининг мулки ҳақида, пул топиш манбалари ҳақида маълумотлар бериши керак. Суд ижрочиси жавобгарнинг мулкига ўрин тўлдириши учун ҳаржни ўташ учун керакли кўламда, хусусий суд ижрочисининг хизматини юзага ошириш чиқимларини ва тўлашга ишлатиладиган чиқимларни инвентаризацияни амалга оширади.

Ижро этиш ҳужжатларининг самарали бажарилиши учун қарздорлар ҳақида ахборот, қарз ҳажми ва бошқалар ҳақида маълумотни ичига оладиган “Қарздорларнинг ягона тизими” юритилади. Қарздорлар ҳақида ахборотларнинг ҳаммаси ваколатли органинг (Адлия вазирлигининг) расмий интернет – ресурсларида тизимда туради.

Мажбурлаш чораларини амалга ошириш. Ижро этиш ҳужжати мажбурлаб бажарилиши учун суд ижрочиси мулкни олиб қўйишни ва унинг мажбурлаб сотилишини ёки ундириб оловчига беришни, қарздорнинг мулкидан ундириб олади. Қарздорнинг мулки электрон аукцион орқали сотилади. Бу таъкиқланган мулкни ягона электрон савдо майдонидан фойдаланиб сотишга қўйилади, бу майдон барча потенциал сотиб оловчиларга тенг қўл етказиш асосида ўтказиладиган электрон савдо-сотик усули.

Ижро иш юритишни тугатиш. Муваффақиятли бўлған пайтда суд ижрочиси арз берувчилар орасида арзларни бўлади ёки ижро ҳужжатларида талаб этувчиларнинг талабларини қаноатлантиришга йўналтирилған

күриш тұғрисида арзхатга, таклиф ёки норозиликка фикрни ишга қатнашадиган бошқа шахсларга ва Қозоғистон Республикасининг Олий Судига юборади.

Шу билан тарафлар низони медиация тартиби билан тартибга солиш уни партисипатив ечиш тартибда битимга кела олади. Ишни кассацийлик тартибда күриш хulosаси бўйича ҳукм чиқарилади.

Судда ёки бошқа юрисдикциялик органда ечим қабул қилингандан кейин уни бажариш керак. Бу вактда одам ҳуқуқларини ҳимоялаш механизмининг сўнги натижасига, яъни бузилган ҳуқуқларни қолипига келтиришга қўл етказилади. Бироқ юрисдикциялик органларнинг ечимлари ўз эрки билан бажарилмайди. Бу вактда суд ижрочисига хабарлашиш керак.

65-чизма

Суд ижрочиси

Даёлат суд ижрочиси – давлат хизматидаги мансабли шахседир. У қонун билан юкландын ижро этиш функциялариния, хужжатларнинг бажарилишига йўналган чораларни қабуллаши керак.

Хусусий суд ижрочилари – ижро этилиши керак бўлган ҳужжатларнинг бажарилишини юзага ошириш ҳуқуқи лицензияси асосида, қонуний шахс бўлмаган, бажарилиши керак бўлган ҳужжатларни расмлаштиришда хусусий тажрибаси бор Қозоғистон Республикаси фуқароси. Хусусий суд ижрочилари – Республика хусусий суд ижрочилари палатасининг (худудлардаги филиаллари) хусусий суд ижрочиларининг хизматини йўналтирадиган коммерциялик эмас, касбий ташкилот.

Ижро иш тартибини юритиш “Ижро иш юритиш ва суд ижрочиларининг мартабаси ҳақида” Қозоғистон Республикасининг 2010 йилги 2 апрелдаги Қонуни билан тартибга солинади.

Ижро этиш бўйича иш юритишни қўзғаш. Ундириб оловчи арз ёзишига бўлади, унга ўзи ёки вакили қўл қўйиши керак. Айрим вазиятларда ижро этиш бўйича иш юритиш ундириб оловчининг арзисиз қўзғалади. Масалан, суд ижрочиси суднинг ижро этиш бўйича ҳужжатини судга ёки бошқа органга (mansabli shahsiga) юборган ҳолатларда, суд ижрочисининг талаб қўймасида ёқ ижролик ишни қўзғайди.

Агар ундириб оловчи қарздорнинг тўламаслик ўйида юришини кўрса, унда қарздорнинг мулкига чек қўйиш, чегаралаш ишларини амалга ошириш ҳуқуқига эга. Бу учун у арзхатини ёзади.

Суд ижрочиси қонун билан белгиланган талабларни қаноатлантирадиган ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳужжатини олгандан кейин ижро этиш ишини юритишни уч иш кунидан кечиктирмай қўзғайди. Бу ҳақида ечим чиқаради, бу ечим жавобгарга юборилади. Ундириб оловчи ва хусусий суд ижрочиси ижро этиш ҳақида ҳужжатни расмийлаштириш шарт-

57-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриб чиқадиган ваколатли органлар. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларни қўзғаш тартиби. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чоралари. Маъмурий ишларни судда кўриб чиқиши хусусиятлари

Бугунги дарсда:

маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича қатнашувчилар ҳақида билиб, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари билан танишамиз.

маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини қўзғаш тартибини кўриб чиқамиз.

маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чораларининг хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- жабрланувчи
- гувоҳ
- мутахассис
- ваколатлик
- маъмурий ҳуқуқбузарлик
- протокол
- ҳукм
- куч билан олиб келиш
- етказиш
- шахсий текшириш
- маъмурий ҳибсга олиш
- текширишдан ўтказиш

Қозоғистон Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида” Кодексида маъмурий суд ишини юритишнинг мана бундай қатнашувчилари аниқланган: суд, суд мажлиси, котиб, прокурор, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ишларни кўриб чиқишига ваколатли давлат органларининг лавозимли шахслари, жабрланувчи, шахснинг қонуний вакили, тадбиркорнинг ва қонуний шахснинг вакили, гувоҳ, мутахассис, эксперт, ҳимоячи ва таржимон. Уларнинг ҳар қайсисининг ўзгача ваколатликлари бор. Юқорида аталган қатнашувчиларнинг айримларини жиноий иш қўзғашда учратишга бўлади (масалан: суд, прокурор, жабрланувчи, гувоҳ ва бошқалар) (67-чизма).

67-чизма

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида иш қатнашувчилари

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини кўриб чиқишига ваколатли органлар

Якка ва юридик шахслар

Бошқа шахслар (мутахассис, гувоҳ)

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишни кўриб чиқишида айрим қатнашувчиларни кўриб чиқайлик.

Жабрланувчи – маъмурий ҳуқуқбузарлик билан тана жароҳати, мулк ёки руҳий зиён келтирган жисмоний шахс ёки юридик шахс.
Жабрланувчи:

- ишнинг барча материаллари билан танишишга;
- тушунтириш хатини ёзиш;

Ижро этиш бүйіча ұжықатларнинг бажарилишини таъминлаш чоралари

Қарздорнинг мулкидаги ёки бошқа хусусий ёки юридик шахсларнинг күчар ва күчмас мулкини олиб қўйиш

Қарздорга маълум бир иш-харакатлар бажаришига чеклашлар қўйиш. Масалан, юридик шахс органларига ечимлар қабул қилишига чеклов қўйиш, мулкни эгаликдан чиқариш хақида қабул қилинган ечимларни тўхтатиш

Қарздорга, бошқа шахсларга пулни, мулкни беришга ёки унга тегишли ўзга иш-харакатларни юзага оширишга чеклов қўйиш

Қарздорнинг мулкига, унинг ичидә ёки бошқа хусусий ёки юридик шахсларга тегишли пулни ва қимматбаҳо қоғозларни камовга олиш

Қарздорга мулкини, шу билан бирга пулинин фойдаланишга чеклов қўйиш

Хуқуқини қолипига келтирадиган ҳужжатларни олиб қўйиш

Қарздорнинг мулкини муҳрлаш

бошқа иш-харакатларни юзага оширади. Керак бўлган вазиятда пул ва бошқа ижрочиси ҳуқуқий муносабатлар субъектлари орасида белгиланади. Шундан кейин суд ижрочиси ижро этиш ҳужжатини қонун билан кўриладиган усулларнинг бири билан тугатади.

Ижро этиш ишини юритиш – суд ечимлари, бошқа органлар ишга оширадиган ва фуқаролар билан ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилинадиган муҳим маҳкама.

- 1. Суд актиларини қайта кўриш институтининг мазмунин нимада?
- 2. Суд актларини қайта кўришнинг қандай турларини биласизлар? Уларнинг фарқлари нимада?
- 3. Апелляциялик шикоят бериш тартиби қандай? Кассациялик шикоятнинг тартиби қандай?

З-даражали топшириқ. Вазиятни ўқиб, саволларга жавоб беринглар.

Туман суди заарар келтиришга боғлиқ бўлган 150 минг тангани фуқаро Н. нинг фойдасига ечди. Бироқ жавобгар С. суд ечимини ўз ҳохишича бажаришдан бош тортди. Фуқаро Н. қарздор С. ҳақида ўз мулкини сотиб, элдан кетиб қолиш мумкин деган гумонга келади. Фуқаро Н. қандай чоралар қўллаши керак? Суд ижроисига мурожаат қилган ҳолатда, у қандай иш-харакатлар бажаради?

Гулоҳ:

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иши бўйича жавобгар лавозимли одам чақирган вақтда келишга;
- Шу иш кўрилишида қатнашиш ва тегишли протоколга унинг қатнашуви билан амалга оширилган иш-ҳаракатларнинг мазмуни ва натижалариға қўл қўйиш, яъни гувоҳлаши керак.

Гулоҳ протоколда қабул қилинган иш-ҳаракатлар ҳақида маълумот ва тушунтиришларни беришга ҳуқуқли.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ахборотни кўрадиган ваколатли лавозимли шахслар груҳи кўп (Ички ишлар органлари, Миллий хавфсизлик органлари, иқтисодий тергов хизмати, ишлаб чиқариш соҳасидаги ваколатли органлар). Уларнинг ҳар қайсиси маъмурий ҳуқуқбузарликнинг ведомстволик бўйсунишлари асосида ишлайди.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик вазиятида полиция ходимлари мана буларга ҳуқуқли:

- давлат органларидан, маҳкамалардан ҳужжатларни, ахборот ҳақида маълумот олишга;
- шахслар билан сұхбатлашувга;
- анализ ва экспертизаларни тайинлашга;
- одамларга медицина экспертизаларни юритишга;
- одамларни етказишни амалга оширади;
- ички ишлар органларининг компетенциясига жамият ичида турли қонунбузарликларни олдини олишга қаратилган иш-чоралар киради.

Маъмурий полиция ходимлари маҳаллий полиция ходимларидан, фуқаролик ва хизмат бобида қурол айланиши, назорат бўйича бўлимлар, миграция полициясидан, маҳсус маҳкамалардан ва ижтимоий тартибни саклашни юзага оширадиган яна бошка бўлимлардан иборат.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборотни кўриш вақтида лавозимли шахслар маълум бир вилоятнинг мутахассисларига ёрдам кўрсатиш учун кўп чақирилади. Мутахассислар сифатида ишга манфатли эмас, маълум бир соҳада маҳсус билими бор одамлар тортилади. Масалан, ахборот хавфсизлиги соҳасида ваколатли орган Қозоғистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари бўйича масалани кўриш вақтида IT мутахассисларини ишга қўшишга ҳуқуқли.

Мутахассис:

- Чакиришнинг мақсади ҳақида билишга;
- Тегишли маҳсус билими ва кўнилмалари бўлмаса, иш жараёнига қатнашишдан бош тортишга;
- Унинг қатнашиши билан иш юритилган актига тегишли иш материаллари билан танишишга; маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида жавобгар судьянинг, органинг (mansabдор шахснинг) рухсати билан расмий иш-чорага қатнашчилариға сўроқ қўйишга;

- далилларни беришга;
- арз беришга ва қаршилик билдиришга;
- вакил бўлишга;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида протокол ва маъмурий ҳуқуқбузарлик иш бўйича ечимга шикоят қилишга;
- бошқа иш юритиш ҳуқуқларини фойдаланишига ҳуқуқи бор.

Жисмоний шахс жабрланувчи Қозогистон Республикасининг ҳуқуқбузарлик тўғрисида Кодексининг 73-бобини “Оилавий -маиший муносабатлар бўйича ҳуқуққа қарши иш-ҳаракатлар” (жабрланувчи деб аёли ёки куёви) мисол сифатида келтиришга бўлади.

Қозогистон Республикасининг Маъмурий кодексининг 86-бобида кўрилгандай “Одамни меҳнат шартини тузмасдан ишга юбориш ”бўйича маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаган пайтда жабрланувчи қонуний шахс хисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида иш юритадиган одам:

- иш бўйича протокол билан ва бошқа материаллар билан танишишга;
- тушунтириш хатини ёзишга;
- протоколнинг мазмуни билан русумига огоҳлантиришлар беришга;
- далил ва исботларни кўрсатиш;
- арз бериш ва қаршилик билдириш;
- юридик ёрдам кўрсатиш бўйича кенгashiш;
- ишни кўрилишида она тилида сўзлашувга ёки ўз биладиган тилда сўзлашувга, агар суд муҳокамаси юритиладиган тилни билмайдиган бўлса, таржимоннинг хизматидан бепул фойдаланишга;
- иш юзасида ишни юритиш бўйича чораларни қўлланиш тўғрисида, иш юзасида фактларга ва турли ҳолатларга тўғри келмайдиган маълумотларни кўрсатган ҳолда, иш бўйича жарима тўлаш ҳақида қарорга маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида протокол ясаган вақтда уни бузиш тўғрисида шикоят беришга;
- ундан парчалар ясаб, иш бўйича бор ҳужжатларнинг кўчирмаларини ясашга;
- бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳуқуқли.

Кодексда “қонун чиқарувчи – қонунга тескари маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ишни юритадиган одам” деб бекорга кўрсатилгани йўқ, фақат судгина маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаган одамни айбли деб тан олади, ҳуқуқбузар деган ечим чиқара олади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритиш гувоҳнинг қатнашуви турли процессуал ҳужжатларда (шахсларга тегишли нарса-буюмларни текшириш, ҳудудларни текшириш, уй-жойларни ва мулкни текшириш ҳақида протоколларда) кўрсатилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида иш қўзғаш иш юритишнинг дастлабки босқичи бўлиб саналади. Шу босқичда компетентли органлар ва лавозимли одамлар ҳуқуқбузарлик фактини ва қўзғалган ишни қандай орган ёки лавозимли шахс кўриши керак эканини аниқлайди, яъни ишнинг ведомстволик бўйсунишлари бўйича масала ечилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик иши бўйича иш юритишни таъминлаш чораларини қўлланиш ҳақида биринчи протоколни тайёрлаган, маъмурий ҳуқуқбузарлик протоколи ёки прокурор маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини юритиш бўйича қарор чиқарган, шу билан суд муҳокамаси жараёнида қатнашувчи одам тарафидан судга ҳурматсизлик кўрсатган фактларини аниқлаш ҳақида судья (суд) хабар берган пайтдан бошлаб қўзғалган бўлиб ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик автомат шаклида ишлайдиган маҳсус назорат-ўлчов техника қуроллари билан ёзилган ҳолатда, маъмурий ҳуқуқбузарлик иш бўйича жарима солиш ҳақида буйруқ юборилган вақтдан бошлаб қўзғалган ҳисобланади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини кўриш вақтида эълон талаб этилган шаклда етказилган вақтдан қўзғалган бўлиб ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар иш қўзғаш сабаблари бўлади:

- Ваколатли лавозимли одамнинг маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш фактини тўғридан-тўғри аниқлаш;
- Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларидан, бошқа давлат органларидан, маҳаллий бошқариш органларидан олинган материаллар;
- Жисмоний ва юридик шахсларнинг эълон ва маълумотлари, оммавий ахборот воситаларидаи эълонлар;
- Назорат қуролларининг ёки радиобоғланиш қуролларининг кўрсаткичлари.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик иш қўзғашнинг сабаби-маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини кўрсатадиган етарли далилларнинг бўлиши.

Пойтахтимизда Сергекни 2017 йилнинг ёзида ўrnата бошлади. Шу йилнинг сентябрь ойида камераларда рўйхатга олинган йўл ҳаракати қоидаларини бузиш фактлари бўйича маъмурий иш қўзғаш ишга қўшилди.

Камералар ёрдами билан "Сергек" автомашиналарнинг номерини автомат турда ўқиб, маъмурий жарима бор қарздорларни аниқлайди. Планшетлардан фойдаланган инспекторлар "Сергек"нинг хоҳлаган камерасига қўшилиб, экипажни 100-150 метр узоқлиқда ушлайди. Юқорида кўрсатилган камераларнинг ҳаракат этиш майдони орқали ўтадиган автомашиналарнинг ҳамма оқими йўналиш бўйича ва тўланмаган айблул бўйича текширилади. Агар юқорида кўрсатилган камчиликлар топилса автомашина тўхтатилади. Автомашина вақтинча айблул туроғига қўйилади (46-расм).

46-расм. «Сергек» камераси

- Иш юритиши доирасида үрганиш ишларини юритишига, ишнинг материалларини құшмаганда, иш юритиши протоколининг бир бўлаги бўлган протоколга ёки расмий ҳужжатларни қўшмаганда, ишнинг натижаларини кўрсатишига;
- Қатнашган процедура иш-харакатлар протоколи билан танишишига ва унинг иштироки билан ясалган иш-харакатнинг тўлалиги ва ҳаққонийлиги, унинг иштироки билан қабул қилинган иш-харакатнинг натижаларига тегишли протокол огоҳлантиришлар ясашга ҳуқуқли.

Мутахассис:

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иш юритишини амалга оширадиган судьянинг, органнинг (лавозимли одамнинг) чақириши бўйича келишга;
- Махсус билимларни, кўникмаларни ва илмий-техника қуролларини фойдаланиб, иш юритиши ҳаракатларига қатнашишига;
- Ясаган иш-харакатлари бўйича тушунтириш хатини беришга;
- Аталган ҳаракатлар факлари, уларнинг мазмуни ва натижаларини ўз қўли билан гувоҳлантириши керак.

Маъмурий суд ишини юритишига қатнашувчиларнинг айтарликтай кенг, маъмурий жараённинг айрим субъектлари жиноий қонунда ҳам кўрсатилган. Ҳар бир орган Қозоғистон Республикасининг маъмурий Кодекси билан аниқланган ведомстволик бўйсуниш асосида маъмурий ҳуқуқбузарликлар ишини кўриб чиқади.

Маъмурий иш юритишида бир неча фаол иш юритиши босқичларини бўлиб кўрсатишига бўлади. Уларнинг ҳар қайсисининг ўзига яраша вазифалари ва иш юзасида ечим қабул қилишни таъминлаш ҳаракатларини ўз ичига олади. Бу босқичларга киради:

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иш юритишини қўзғаш ва унинг ведомстволик бўйсуниш соҳалари;
- Компетентли органнинг (лавозимли шахснинг) кўриб чиқиши;
- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иши бўйича ечим чиқариш;
- Апелляция ва норозилик ҳақида ечим;
- Қабул қилинган қарорни бажариш.

Лугат

- **Ведомстволик бўйсунщиклик** – юридик ишларни кўриш ва ечиш учун давлат органининг иш юритиши компетентлиги.
- **Жабрланувчи** – маъмурий ҳуқуқбузарлик билан жисмоний, мулкий, маънавий зиён келтирган хусусий ва юридик шахс.
- **Гувоҳ** – ишнинг натижасига манфаатдор эмас, бўлган ҳаракатни тўлиқ ва тўғри қабуллай оладиган балоғат ёшига етган одам.
- **Протокол** – маъмурий ҳуқуқбузарлик иш бўйича иш юритишини таъминлаш этиш учун иш-чора натижалари кўрсатилган акт.
- **“Сергек”** – интеллектуал видео мониторинги, ҳаракатни ва ижтимоий ҳавфсизликни таҳлил қилиш
- **ЭРИ** – электрон раками имзо калити. Халқа хизмат этиш марказларида берилади.

Лугат

- **Маъмурий ҳибсга олиш** – маъмурий ҳуқуқбузарликнинг йўлини кесиш, одамни эркинлигидан қисқа муддатга маҳрум этиш.
- **Етказиш** – одамни полицияга, судга ҳамда бошқа давлат органларига мажбурлаб олиб келиш.
- **Шахсий текшириш** – ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаш куроли ёки обьекти бўлган ҳужжатларни, нарса-буюмларни топиш ва олиб қўйиш мақсадида одамнинг танасини ва кийимини мажбурлаб текшириш.

- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни ўз вақтида ва ўзига мос равища кўришни таъминлаш;
- иш бўйича қабул қилинган ечимни ўз вақтида ва тўғри бажарилишини таъминлаш.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг йўлини кесиш, шубҳалининг шахсини аниқлаш, маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик ясалган ерда уни амалга ошириш мумкин бўлмаган вақтда, ишнинг ўз вақтида ва тўғри кўрилишини ва иш бўйича қабул қилинган қарорнинг бажарилишини таъминлаш, одамларнинг ҳаёти ва соғлигига тўғридан-тўғри хавф-хатарнинг олдини олиш мақсадида, оғат ёки техноген оғатлар хавфида ваколатли ҳодим ўз компетенцияси чегарасида ҳуқуқли шахснинг маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлашнинг мана бундай чораларни қўлланиш ҳуқуқига эга:

- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзиш ўрнига етказиш;

- шахсни маъмурий ҳибсга олиш;
- куч билан олиб келиш;
- шахснинг шахсий буюмларини текшириш;
- автомашина қуролларини кичик ҳажмли кемаларни текшириш;
- ҳужжатлар ва буюмларни олиб қўйиш;
- автомашина ёки кичик ҳажмли кемани бошқаришдан бўшатиш ва уни алкоголь, гиёҳванд моддалар, токсикологик моддаларга текшириш;
- автомашина ёки кичик ҳажмли кемани ушлаб туриш ва унинг ҳаракатини чеклаш;
- кўриб чиқиш, текшириш;
- одамнинг алкоголь, гиёҳванд модда қабул қилган, токсикологик моддани ишлатган ҳолда уни медицина экспертизасидан ўтказиш;
- хизмат ёки унинг хусусийлаштирилган турларини тўхтатиш ёки чеклаш.

Етказиш шахсни, автомашинани маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протоколни ва бошқа иш юритиш ҳужжатларни ёзиш учун полиция давлат органларга мажбурлаб олиб келишдир.

Етказишнинг сабаби – маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаш факти бўйича обьектив маълумотларнинг бўлиши ва уни ясаган одамнинг кўрсатма-

Маъмурий ҳуқуқбузарлик протоколи маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаш факти аниқлангандан кейин тез ёзилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар протоколини ясашга ваколатли субъектлар гурухи (Ички ишлар органлари, Миллий ҳавфсизлик органлари, иқтисодий тергов хизмати ва бошқалар) қатнашади. Протокол ёзма ёки электрон шаклда түлдирилиши мумкин.

2018 йилдан бошлаб қозғистонлик полициячилар планшетлар ёрдами билан маъмурий ҳуқуқбузарлик протоколларини электрон шаклда электрон рақамли имзо орқали түлдирила бошланди. Маъмурий ҳуқуқбузарлик түғрисида ахборот автомат турда умумий базага юборилади (47-расм).

Маъмурий қонунда маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзилмайдиган, маҳсус назорат-ўлчов техника қуроллари ва асбоблари билан тасдиқланган вазиятлар кўзланган.

Прокурор маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини аниқлаб протокол эмас, қарор чиқаради. Мана шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ахборотни кўриб чиқишига ваколатли субъектларнинг спектри кенг. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишлар Қозғистон Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарлик хақида” Кодексида келтирилган сабаблар бўлган вақтдагина қатъий ечилади.

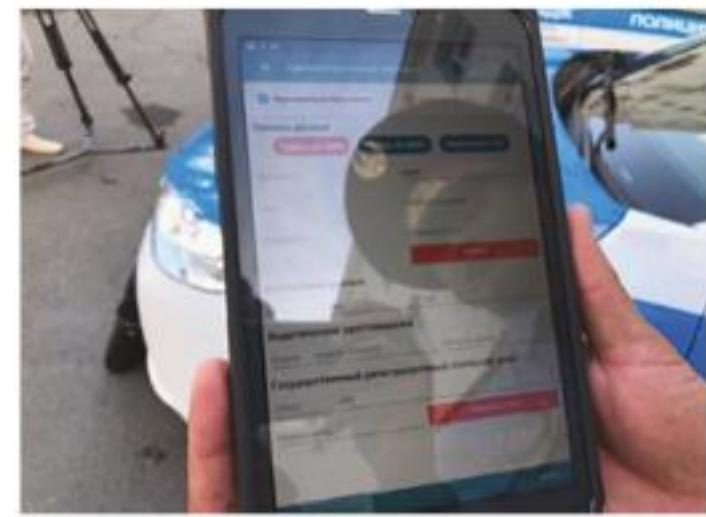
Маъмурий иш юритиш хавфсизлик чоралари ҳуқуқбузарликни ва жиноятчини аниқлашда далиллар олиш ва иш бўйича объектив қарор чиқариш учун бошқа вазиятларда, унинг бажарилишини таъминлаш мақсадида қўлланилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш қўзғалгангача (излаш, шахснинг ўтказган нарсаларини текширишини қўшмаганда) маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича қарорни бажариш вақтида хавфсизлик чораларини қўлланиши мумкин. Хавфсизлик чораларини қўлланиш қонуний бўлиши, ақлга сифадиган, етарлилик ўлчовларига жавоб бериши керак.

Хавфсизлик чораларининг ҳар қайси, агар бунда зарурият юзага келган бўлса, якка ёки бошқа чоралар билан бир вақтда қўлланиши мумкин. Одам ҳавфсизлик чораларига шикоятланиши мумкин, уларга тегишли юқори турган органга, ихтисослаштирилган маъмурий ёки туман судига юборилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни амалга ошириш бўйича чораларни қўлланишнинг асосий мақсадлари:

- маъмурий ҳуқуқбузарликнинг йўлини кесиш;
- ҳуқуқбузарник шахсини аниқлаш;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протоколни ёзиш, агар уни жиноят очилган ерда тузиш мумкин бўлмаса;

47-расм. Протоколни электрон шаклда түлдириш

Маъмурий иш юритиш хавфсизлиги бўйича чоралар жиноятчини аниқлаш, далиллар олиш ва жиноий иш бўйича иш юритишни объектив турда қараш, шу билан унинг бажарилишини таъминлаш учун, бошқа вазиятлар учун фойдаланилади.

Қозогистон Республикасида судларнинг турли кўринишлари ишлайди. Уларнинг орасида маъмурий судлар ўзгача ўринга эга. Улар маъмурий ҳуқуқбузарлик турларини, шу билан фуқаролар ва давлат вакиллари орасида низоларни кўриб чиқади.

Мисол

Ерга тегишли муаммо маҳаллий ижро органининг ечими билан овулда истиқомат қилувчи фуқарога бўлинган. Лекин вақт ўтиши билан бу ер қонунбузарлик йўли билан берилгани аниқланди. Бироқ фуқаро бунга қарамай у ерга уй солган. Шундай вазиятда қонунбузарликка кимнинг жавобгар эканини ва фуқаронинг ҳуқуқини қандай қилиб ҳимоялаш кераклигини маъмурий суд кўриб чиқади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриш тартиби фуқаролик ва жиноий ишларни кўриш тартибидан фарқланади. Уларнинг ҳарқайсисининг ўзининг процессуал хусусиятлари бор. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишлар ихтисослаштирилган судлар билан кўрилади. Ҳар бир шаҳарнинг шундай махсус судлари бор, туманларда эса маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни умумий юрисдикция судлари кўриб чиқади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш кўришга тайёргарлик жараёнида судъя мана бундай масалаларни тушунтиради:

- шу ишнинг кўрилиши унинг компетенциясига кирадими;
- ишнинг йўқлигини йўққа чиқарадиган ҳолатлар борми;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол тўғри расмийлаштирилдими, бошқа материаллар ҳам тайёрландими;
- ишнинг юритилишига тўсиқлик қиласидиган ҳолатлар борми, одамни маъмурий жавобгарликка тортишга тўсқинлик қиласидиган вазиятлар ёки ҳолатлар борми;
- аризалар борми;
- иш юритиш ўрни ва вақти ҳақида хабар берилдими.

Қозогистоннинг суд тизимида судга чақирилган шахсларни SMS-хабар бериш орқали огоҳлантириш яхши йўлга қўйилган. Бундан бошқа, 2018 йилдан бошлаб ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг хизматига SMS – огоҳлантиришлар, хабар беришлар киритилди.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ишлар, уларни содир этилган жойлари бўйича кўрилади. Масалан, балоғат ёшига етмаганларнинг, уларнинг ота-оналарининг ёки уларни алмаштирадиган одамларнинг маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ишлари ўзига тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритиладиган одамнинг турар жойи бўйича кўрилади.

48-расм. “Суд кабинети” уяли иловаси

ларининг бўлиши. Қўшимча сабабларнинг бири ҳуқуқбузарни маъмурӣ ҳуқуқбузарлик ясашдан тўхтатиш ҳақида давлат органи вакилларининг қонун талабларига ёки буйруқларига бўйсунишдан бош тортиш саналади. Бошқа ҳолатларда, кўрсатилган чораларни қўлланишга рухsat этилмайди.

Маъмурий ҳибсга олиш – одамнинг эркинлигидан қисқа вақтга чеклаш. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзиш, ҳужжатларни текшириш, солиштириш ва бошқалар учун шу хавфсизлик чораларини қўллаш рухsat этилмайди. Маъмурий ҳибсга олиш муддати уч соатдан ошмаслиги керак.

Куч қўллаб олиб келиш – судьянинг, маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини қўзғайдиган органнинг (лавозимли шахснинг) аниқлаш асосида ички ишлар органлари, порахўрликка қарши хизмат, иқтисодий тергов хизмати амалга оширади.

Текшириш. Нарса-буюмларни текшириш, автомашина ва кемаларни текшириш, маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ишлар бўлган пайтдагина маъмурий ҳуқуқбузарлик қуролларини ёки объектларини аниқлаш учун юзага оширилади.

Шахсий текшириш бир жинсли шахс билан юритилади ва шу жинсдаги гувоҳларнинг қатнашуви билан амалга оширилади.

Айrim ҳолатларда якка одамнинг бошқа одамларнинг ҳаёти ва соғлигига зиён келтирадиган қурол-яроғ ёки бошқа зотлар бор эканига асос бор бўлса, терговни юритиш зотларни гувоҳларсиз, прокурорга йигирма тўрт соат ичida огоҳлантириш беради.

Якка текшириш ва одамнинг нарсаларини текшириб қараш вақтида нарсаларини текшириб, гувоҳларнинг (олисроқ ерда туриши, тунги вақтда, фавқулоддаги вазият ёки ҳарбийлик вазиятида) қатнашишга имконияти бўлмаган пайтда, гувоҳларнинг қатнашувисиз, унинг жараёни ва натижаларини ёзиш учун техника қуролларининг ёрдами билан юритилиши мумкин.

Мана шундай ихтисослаштирилган маъмурий судлар ва умумий юрисдикция судлари маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишлар билан шуғулланади. Қозоғистон суд тизимида турли ахборот технологиялари билан лойиҳалар фаол амалга оширилади.

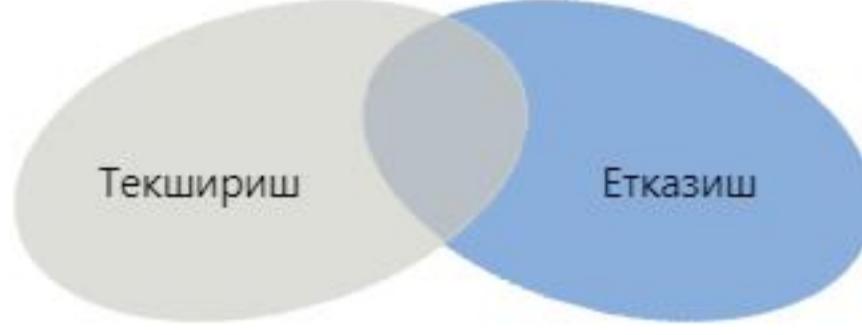

1. Маъмурий ишларни судда кўриш хусусиятларини очинг.
2. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича иш юритишга кимлар қатнашади?
3. Қозоғистонлик полициячилар қандай ахборот технологияларидан фойдаланади? Улар етарлича қуролланганми?
4. Маъмурий ҳибсга олиш вақтида қандай масалалар юзага келиши мумкин? Қандай ҳолатда гувоҳларнинг қатнашиши билан текшириш юритилади?
5. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чораларини нима учун қўлланиш керак? Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш қўзғашнинг сабабларига таҳлил ясанг.

1-даражали топшириқ. Якка иш.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзишга ваколатли субъектларнинг жадвалини ясанг.
2. “Венн” диаграммасини қўллаб, текшириш ва етказиш чораларининг фарқи билан ўхшашликларини кўрсатинг.

Агар судья жавобга тортылған одамнинг ёки жабрланувчининг қариндоши бўлса, ишни ечишга бевосита манфаатли бўлса, судья ишни юритишдан бош тортиси керак. Судьянинг ўзи бош тортмаган вазиятда, юқорида турган суд ундан бош тортишга ҳуқуқли.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни кўриш вақтида суд мажлисида протокол юритилади. Агар маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритаётган одам маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни кўриш вақтида ўзининг айбини тўлиқ бўйнига олса, далилларни кўриш эҳтиёжи бўйича маълумот бермайди, протокол юритиш шарт эмас.

Суд мажлисининг жараёнида ёзма аудио ва видео орқали юзага оширилади. Суд ўтиришида аудио-видео ёзмалар орқали суд ўтиришининг котиби амалга оширади.

Аудио ва видео ёзмалар орқали суд мажлисини юритиш, унинг йўқлиги ёки техника сабабларига кўра фойдаланиш мумкин эмаслиги сабаблари бўйича юзага оширилмайди.

Аудио ва видео қуролларидан фойдаланиш мумкин эмаслиги суд мажлисини давом эттиришга тўскىнлик қилмайди.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни, шикоятни, норозиликни кўриб чиққандан кейин суд мана бундай ечимларнинг бирини қабул қиласди:

- 1) маъмурий жазони қўлланиш;
- 2) ишни кўришни тўхтатиш;
- 3) қарорнинг қабулланмаслиги, ўзгаришсиз қолдирилиши ва шикоятни қаноатлантирумандан кейин норозилик билдириши мумкинлиги;
- 4) қарорни ўзгартиришга;
- 5) ечимнинг кучини йўқотиш, ишнинг тартиби билан тўхтатилиши;
- 6) ечимнинг кучини йўқотиш, кўрсатма бериш ва иш бўйича янги ечим қабул қилиш.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни судга келиб тушган кундан бошлаб ўн беш кун ичидаги кўрилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишга қатнашувчиларнинг аризалари олган ёки керак бўлган пайтда ишнинг ҳолатини ундан тушунтириш бўйича ариза ёзилган пайтда, кўриш муддати далилни маълумот билан чўзилиши мумкин, бироқ у бир ойдан ошмаслиги керак.

Маъмурий, жиноий ва фуқаролик суд судьяларининг қарорлари Қозогистон Республикаси Олий судининг веб-сайтида жойлашган, “Суд кабинети” сайтидан кўришга бўлади.

Лугат

- **Қаршилик билдириш** – суд иши қатнашувчисининг норозилик билдириши.
- **Суд** – суд раислигини амалга оширадиган давлат бошқариш органи.
- **Ариза** – суд ишини юритишида қатнашувчининг шу ёки бошқа масала бўйича ёзма ёки оғзаки илтимоси.
- **Юрисдикция** – давлат органларининг низолар ва ҳуқуқбузарликлар бўйича ишни ечиш, шахсларнинг иш-ҳаракатларини баҳолаш ҳуқуки.

Қозоғистон Республикаси ва халқаро ташкилоттар

Қозоғистон Республикаси 1992 й. 2 марта Баш ассамблеяниң 46-сессиясида қабул қилинди. Шу вақтдан эътиборан Қозоғистон Республикаси БМТ нинг Нью-Йоркдаги штаб-квартирасида туроқ ваколатхонаси мавжуд. 2002 й. Алматида БМТ оғиси очилди. 1993 йилдан бери республикамиз БМТ Ривожланиш дастурига қатнашиб, миллий кадрларни тайёрлашда фаол қатнашиб келади. 1997 йилнинг январидан бошлаб Қозоғистон халқлари соғломлаштириш, Семей ҳудудининг экология ва иқтисодий ривожланиши, шу билан бирга “Ипак йўли” лойиҳасини юзага ошириш жараёнида катта амалий ёрдам кўрсатган Бирлашган Миллаттар Ташкилотининг жамғармаси лойиҳаларига қатнашди. 1992 йилда май ойида Қозоғистон БМТ нинг Билим, илм ва маданият ташкилотига (ЮНЕСКО), 1992 йилдан бошлаб Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ), 1993 йилдан бошлаб (Халқаро меңнат ташкилоти), 1994 йилдан бошлаб – (Атом энергетикаси бўйича), 1997 йилдан бошлаб Миграция иши бўйича юқори комиссарининг департаментига аъзо бўлди. 1991 йилги 16 декабрда давлатимиз мустақиллигини олган пайтдан бошлаб, бизнинг республикамиз БМТ нинг кўплаган ташкилотларига аъзо бўлди, бу унинг халқаро ҳуқуқнинг тўлиқ субъекти сифатида танилишини билдиради. Халқаро ташкилотга кириш пайтида ҳуқуқлар ва мажбуриятлар юзага келади. Одатда, ташкилот аъзоларининг ҳуқуқлари ва бурчлари тасдиқланган халқаро шартлар ва ёрлиқларда ёзилган. Қозоғистон Республикаси Бирлашган Миллаттар ташкилотига қўшилиб, тегишли келишимларни ратификациялагандан кейин, Бирлашган Миллаттар ташкилоти ҳужжатида тасдиқланган мақсадлар ва бурчлар, қоидалар бажарилишга мажбурланади.

Халқаро Меңнат ташкилотига аъзо бўла туриб, давлат ишчилари ни камситишга йўл бермаслик, эр кишилар ва аёллар меңнати тенг баҳоланиш ҳолатларини ўрнатишга, болалар меңнатини бўлдирмасликка ва ёшларни меңнат қилишга рағбатлантириш мажбуриятини олди.

V бўлим. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

18-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИННИГ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СУБЪЕКТИ

58-§. Қозғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқлари ва бурчлари. Қозғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъекти

Бугунги дарсда:

халқаро муносабатлар субъекти сифатида Қозғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқларини ва бурчларини кўриб чиқамиз.

Қозғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқлари ва бурчлари. Ривожланган давлатнинг асосий хусусиятларининг бири унинг халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти сифатида тан олинишидир. Биз Қозғистонни халқаро муносабатларда ва халқаро ҳуқуқнинг тўлиқ субъекти “ривожланган давлат” деб ишончли равишда айта оламиз. Қозғистон дунёning 139 давлати билан дипломатия муносабатини ўрнатди. Шу муносабатда 70 дан ортиқ чет эл элчиликларини очди. Қозғистонда дипломатлар 100 дан ошиқ чет элликларни, ҳудудий ва халқаро ташкилотларининг вакилларини аккредитациядан ўтказди. Қозғистон Республикаси – Бирлашган миллатлар ташкилотининг ва МДҲ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги), Европа хавфсизлиги ва ҳамкорлиги ташкилоти, Ислом ҳамкорлиги ташкилоти, Шанхай битими ва ҳ. к. ўхшаш катта халқаро ва ҳукуматаро ташкилотларининг тўлақонли аъзоси.

Барча ташқи сиёsat, шу билан бирга халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш Тўнғич Президент, Элбоши Н. А. Назарбаевнинг фармойишлари билан барпо қилинди. Н. А. Назарбаев: “Дунёвий ҳамкорлик ва ишонч қоидаларини сақлаш керак, шу билан бирга бошқа давлатларнинг ўзаро муносабатларига аралашмаслик ва халқаро мажбуриятларни одилона бажариш орқали муносабатда бўлиш керак” – деб ҳисоблади.

Ушбу мақсадларга қўл етказиш учун Қозғистоннинг бутунжаҳон бирлиги ва ҳамкорлиги қоидасини тўлиқ ва ажralmas бўлаги сифатида ривожлантиришга катта диққатни қаратиш керак.

Таянч сўзлар

- Халқаро муносабатлар
- Халқаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар
- Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти

Лұғат

- **ОҮИХИЧБК** – Осиёдаги үзаро иш-харакат ва ишонч чоралари бүйіча кенгаш. Осиёда туроқлық ва хавфсизликни таъминлаш учун Осиё давлатларининг муносабатларини тартибга соладиган Осиё халқларининг бириктирилган форумы.
- **БХТХФ** – Бирлашган Халқлар Ташкилотининг Халқаро фонди. Ривожланған элларга ва иқтисоди бор элларга үзларининг демографиялық масалаларини ечишга ёрдам беради.

Қозоғистон Республикасининг Бириңчи Президенти Н. А. Назарбаевнинг терроризмга қарши кураш ва зўрлик-зўравонликка қарши харакатлар бўйича бошламаларини ишга ошириш мақсадида БМТ-нинг ва аъзо давлатларнинг терроризмга қарши бўлимлари Ташкилот бошламасининг асосий қоидаларини Ташкилотнинг тадбирларига киритиш ва уларни хужжатларида кўрсатиш учун ишлайди.

Давлат раҳбарининг “Тинчлик” манифести. XXI аср “БМТ бошчилигига юборилди ва Хавфсизлик Кенгашининг хужжати сифатида Бош Ассамблеяниң ва S-2016-317 хужжати сифатида A-70-818 тиркаш номерлари билан БМТ-га аъзо барча давлатларга олти расмий тилларда тарқатилади. БМТ Бош котибининг ўринбосари – Х. Кларк “Оlam. XXI аср” ғоялари билан руҳига: “Қозоғистон Республикасининг Президенти Н. А. Назарбаевнинг очиқлиги ва унинг инсониятнинг энг муҳим бурчларидан бирига қўл етказиш йўлидаги ягона кўзқараш – одамларнинг ҳаёти ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш”, – деб юқори даражада баҳолади.

2011 йилги марта мартда Қозоғистон билан БМТ тарихида илк бор Қозоғистон Республикасининг Ташқи ишлар министри Қасим-Жомарт Тоқаев БМТ Бош котибининг ўринбосари, БМТ-нинг Женевадаги бўлимининг директори бўлиб тайинланди. 2013 йилнинг 16 октябригача БМТ Бош котиби Пан Ги Муннинг айтганидек, бу лавозимда ишлаган Тоқаев БМТ-нинг Женева кенгашининг урушдан кейинги пайтидаги энг муваффакиятли раҳбари деб саналади.

Қасим – Жомарт Тоқаев 2019 йилнинг 9 июнида Қозоғистон Республикасининг Президенти бўлиб сайланди.

Қозоғистоннинг ташаббуси билан Халқаро кўргазмалар бюросининг ҳомийлиги билан ЭКСПО-2017 халқаро “Келажак энергияси” ихтисослаштирилган кўргазмаси ўтказилди. Кўргазма Нур-Султан шаҳрида 2017 й. 10 июнь билан 10 сентябрь оралиғида ўтди. ЭКСПО-2017 кўргазмасида

50-расм. «ЭКСПО-2017»
Халқаро кўргазмаси

115 мамлакат ва 22 та халқаро ташкилот қатнашди. Кўргазмага 4 млн. га яқин одам келди, улардан ярим миллиони бошқа мамлакатлардан ташриф буюрган. Кўргазманинг бош обьекти – дунёдаги энг йирик сфералик иншоот – “Нур-Әлемі”. Бу воқеа Қозоғистон Республикасининг юқори даражада ишонч ортадигандай ўтказилди (50-расм).

49-расем. Қозоғистон Республикасининг Түнғич Президенти – Элбоши Н. А. Назарбаевнинг БМТ Баш Ассамблеясида сўзга чиқиши.

Атроф мухитни ҳимоя қилишга йўналтирилган бир қатор халқаро келишимларга қўл қўйилгандан кейин, Қозоғистон маълум ифлослантирувчи зотларни чиқариш камайтириш ёки бўлдирмаслик, экспорт ва импорт бўйича мажбуриятлар олди. Бу мажбуриятлар 2001 йилги “Органик ифлослантирувчи моддалар ҳақида” Стокгольм конвенцияси, 1989 й. “Хавфли қолдиқларни ташиш ва уларни йўқотиш тўғрисида” Базель конвенцияси, 1997 й. “Климатнинг ўзгариши ҳақида” Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Асосий Конвенцияси бўйича Киото протоколи билан таъминланган.

Қозоғистон бошлаган асосий халқаро ташабbuslarни кўриб чиқайлик. БМТ доирасида Қозоғистон ишга оширган ёки юзага чиқараётган кейинги бошламалар ишга қўшилди:

- Осиёдаги ўзаро иш-ҳаракат ва ишонч чоралари бўйича кенгашни чақириш ғоясини биринчи бўлиб Биринчи Президент – Элбоши Н. А. Назарбаев 1992 й. октябрь ойида Баш Ассамблеяниң 47-сессиясида таклиф этди. Биринчи саммит 2002 йили ўтди;
- 2016 йили БМТ нинг Ўрта Осиё иқтисоди учун Махсус дастури қурилди;
- Орол ва Семей экологик зилзила ҳудудларини қолипига келтириш;
- БМТ Ҳудудий комиссияларининг икки конференцияси ва “Рио + 20” туроқ ривожланиш бўйича БМТ конференциясида қўлланиб “Яшил кўприк” дастури;
- Жаҳон энергоэкологик стратегияни тайёрлаш, унинг асосий компонентлари БМТ-нинг “Рио + 20” ривожланиш бўйича конференциянинг якуний ҳужжатида кўриниш топди;

29 август Ядроли синовларга қарши халқаро кун бўлиб санага кирди; 2010 ва 2013–2022 йилларда Халқаро йил ва маданиятни яқинлаштиришнинг Халқаро ўн йиллигини;

Лұғат

- **Нострификация** – чет әл давлатларининг билим бериш хужожаттарини таниш тартиби, яғни шу давлатнинг худудида тегишли давлат органларининг шу хужожаттарни күлланылиши бүйіча розилигини беради.

Қозоғистон Республикаси ратификациялаган халқаро шартларга биноан Қозоғистон Республикасининг фуқаролари үзларининг ҳуқуқлари ва әркинликларини ҳимоя қилиш учун халқаро судларга мурожаат эта олади.

Чет әллардаги меңнат муносабатлари соҳасидаги Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш. Қозоғистоннинг чет әлдаги фуқароларининг меңнат соҳасидаги ҳуқуқларини амалга ошириш Халқаро Меңнат Ташкилотига қатнашувчи әлларнинг халқаролик шартлари билан мажбуриятларини тартибга солади.

Қозоғистон Республикасининг фуқаролари үз ҳуқуқларини хоҳлаган давлат худудида үзлари жойлашган әлдаги талаблар ва қонунларга биноан қонуний асосда амалга оширади. Халқаро Меңнат ташкилоти конвенцияларининг айрим қоидаларини күриб чиқайлик. Чет әл мамлакатининг худудида меңнат соҳасидаги үз ҳуқуқларини амалга оширадиган Қозоғистон Республикасининг фуқароларига кафолат берилади.

Бирдей меңнат учун әр кишилар ва аёлларга бирдей ҳақ түлаш түғрисида. Халқаро Меңнат ташкилотининг № 100 конвенциясининг 2- бобининг 1-тармоғига биноан, ҳар бир аъзо ҳаражат ҳисобидан фоиз ўлчовини белгилашнинг керакли усуллари, улар күрсатилған усуллар билан, барча хизматкорларга әр кишилар ва аёлларга teng бўлган ҳолда меңнати учун маош бериш қоидаси қўлланилади.

2. Меңнат ва машғулот соҳасида камситишиларга йўл қўймаслик.

2-моддага биноан №111 ХМТ Конвенцияси ХМТнинг ҳар бир аъзоси учун кучга эга бўлганларга нисбатан ҳар қандай камситилишга барҳам бериш мақсадида далда бўлишга йўналтирилган миллий шартшароитлар ва амалиётлар, методлар, имкониятлар тенглиги ҳамда меңнат ва машғулот муносабатлари билан мос келадиган миллий сиёсатни аниқлаш ва қўллаш мажбуриятини олади.

3. Болалар меңнатига йўл қўймаслик. №138 ХМТ Конвенциясининг 3-модда 1-бандида ишнинг ҳар қандай кўринишига қабул қилиш ёки үз характеристига кўра ёки амалга ошириш вазиятига кўра ўсмирнинг соғлиги, хавфсизлиги, ахлоқига заар етказадиган бошқа ишга ёллаш учун энг кичик ёш 18 дан кам бўлмаслиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Бугунги кунда фуқароларнинг кўпчилиги ишлаш учун чет әлга чиқишияпти. Бу фуқароларнинг барчаси давлат ва халқаро ҳуқук ҳимоясидадир.

Чет әл давлатларида таълим олаётган Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш. Замонавий давлатларнинг кўпчилиги ўзи учун қимматли кадрлар тайёрлашга, ёшларга халқаро даражада олий таълим беришга интилади. ҚР фуқаролари чет әлларда таълим олишлари мумкин. Бунинг учун ўзи таълим оладиган давлат

Қозоғистоннинг халқаро ташкилотларга фаол аъзолиги бизнинг давлатимизнинг сиёсатига бўлган ишончининг юқори даражасини кўрсатади. Қозоғистон Республикаси, халқлар низоларини тартибга келтиришга катта ҳисса қўшган халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти бўлиб саналади.

1. Халқаро мажбуриятлар дегани нима?
2. Нега халқаро мажбуриятларни бажариш мухим?
3. Қозоғистон Республикасининг асосий халқаро ташабbusларини атаб ўting.

1-даражали топшириқ.

Орол ва Семей экология зилзила худудларини қолипига келтиришнинг асосий йўналишларини ўз ичига олган реферат тайёрланг. Шу иш бўйича қандай халқаро шарлар қабул қилинди?

59-§. Халқаро актлар асосида билим олиш вақтида Қозоғистон Республикаси фуқароларининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, меҳнат муносабатлари соҳасида чет элдаги ҳуқуқларини ишга ошириш

Бугунги дарсда:

халқаро шартномаларга асосланган чет эллардаги Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқларининг қандай амалга оширилишини ўрганамиз.

Ҳар бир давлат ўз фуқаролари учун бирдай жавобгар, уларнинг ҳудудида турадиган чет эл фуқаролари ҳам жавобгар. Инсон ҳуқуқларини сақлаш ва амалга оширишнинг асосий кафолати халқаро ҳуқуқ нормалари, турли халқаро ташкилотларга қатнашувчи элларнинг халқаро шартномалари ва мажбуриятлари киради.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва чет элларда Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш. Инсон ҳуқуқларининг ягона декларациясини қабул қилиш орқали Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо мамлакатлар ўз тарихида илк бор бир ҳужжат сифатида йиғилган ва таклиф этилган инсон ҳуқуқлари ҳақида ўттиз мақоланинг амалга ошишига ўз ҳиссасини қўшди. Турли шаклларда шу ҳуқуқларнинг кўпи демократик элларнинг конституциявий қонунларининг бўлаги ҳисобланади. Қозоғистон Республикасининг фуқаролари “Инсон ва фуқароларнинг барчага ягона декларацияси” ратификация қилинган давлатларда тўлиқ ҳимоя қилинади. Уларнинг барча кафолатланган ҳуқуқлари бор ва улар жойлашган давлатнинг ҳимоясида.

Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқлари ва эркинлигини бузган ҳолда улар ўзлари жойлашган давлатнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига ҳимояга ариза бера олади.

Таянч сўзлар

- халқаро актлар
- қонуннинг ишга қўшилиши
- халқаро Меҳнат Ташкилоти
- Конвенция

ЎЗИНГНИ ТЕКШИР!

1-боб учун якуний тестлар

Қонулар, ҳуқуқий маданият, жамиятнинг сиёсий тизимидағи давлат

1. ҲМҲ нинг иерархияси – бу:

- а) қүйи актларни юқори турларга бўйсундириш тартиби;
- б) мамлакат қонуларини ҳурмат қилиш ва билиш талаблари;
- в) қонуларни қабул қилиш жараёни;
- г) қонуларни шарҳлаш фаолияти;
- д) ҲМҲ лойиҳасини тайёрлаш жараёни.

2. Ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари:

- а) юқори органлар ва маҳаллий давлат ҳокимияти ҳамда бошқаруви органларининг ҳужжатлари;
- б) вактинча ва доимий;
- в) ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар (ҲМҲ) ва тартибга солинмайдиган ҳуқуқий ҳужжатлар;
- г) Конституция ва кодекслар;
- д) қонулар ва қонунга доир ҳужжатлар.

3. Қонун ижодкорлиги бу:

- а) ваколатли органлар томонидан ҳуқуқий ҳужжатлар яратиш жараёни;
- б) қонун меъёрларини шарҳлаш жараёни;
- в) ҳуқуқбузарлик кўринишидаги ноқонуний фаолият;
- г) ҳуқуқий ҳужжатларни расмийлаштириш усуллари тўплами;
- д) қонуларни нашр этиш жараёни.

4. Қонунийлик бу:

- а) ахлоқ-одоб меъёрларини бузмаслик талаби;
- б) барча субъектлар учун қонун талабларига риоя қилиш талаби;
- в) қонун талабларини бажариш ҳолати;
- г) қонуларни қабул қилиш жараёни;
- д) жиноий ҳуқуқбузарликни содир этганлик учун жазо тури.

5. Қонун устуворлигини шарҳлаш – бу:

- а) қонун матни билан танишиш;
- б) қонун матнининг оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши;
- в) қонуларнинг маъноси ва мазмунини тушуниш;
- г) ҳокимият органларининг маҳсус фаолияти, бунинг натижасида қўлланнишнинг муайян ўзига хос далолатномаси чиқарилади;
- д) суд ҳокимияти томонидан далиллар ва қарорларни қабул қилиш ҳамда ижро этишдаги фаолият шакли.

6. Одамларнинг амалдаги ва исталган қонунга муносабатини билдирувчи фикрлари ва ҳис-туйғулари, қарашлари ва ҳиссиётлари, баҳолашлари ва муносабатларининг умумийлиги – бу:

а) сиёсий онг;	в) ҳуқуқий маданият;	д) ҳуқуқий нигилизм.
б) ҳуқуқий онг;	г) ҳуқуқий хулқ;	

тилида әркин гаплашиши зарур; бұлажак мутахассисликни аниклаб олиш; университетни танлаш ва олий үқув юртига қабулнинг барча шартлари билан танишиш зарур. Бу чет эл олий үқув юртига киришнинг мустақил усулидир. Шунингдек, ҚР фуқароси миллий ОҮЮларида үқиб туриб халқаро шартнома асосида чет элда олий маълумот олиши мумкин. Талабалар академик мобиллик дастури бүйича бир семестр давомида жағоннинг етакчи ОҮЮларида таълим олиши мумкин. Шунингдек қўшалоқ диплом олиш тизими ҳам мавжуд. Бу магистратурада үқишига алоқадор. Бұлажак магистрлар бир йил чет эл ОҮЮда, кейинги йил Қозоғистон олий үқув юртида таълим олишади. 1993 йил 5 ноябряда Қозоғистонда “Болашақ” Халқаро стипендияси таъсис этилди. Дастурнинг мақсади – мамлакат иқтисодининг устувор секторларига кадрлар ва мутахассисларни тайёрлаш. Дастур ўз ичига академик таълим (магистратура, докторантурасы) олиш билан бирга жағоннинг етакчи компаниялари ва университетларидан илмий-ишлаб чиқариш тажрибасини ўташни олади. Таъкидлаш керакки, аввал “Болашақ” дастури бүйича стипендияни ўрта мактабни битириб, чет элда таълим олишга интилганлар ола олишарди. Бугунги кунда стипендия олиш учун олий маълумотга эга бўлиш ҳамда факат магистратура ва докторантурада, яъни Қозоғистон иқтисодини ривожлантириш учун зарур бўлган мутахассисликка үқиши керак.

Бу Қозоғистон Республикаси фуқароларининг халқаро шартномалар асосида жағоннинг энг яхши үқув муассасаларида таълим олишлари мумкинлигини англаради. Бошқа давлат ҳудудида таълим олганликни тасдиқлайдиган ҳужжат ностирификация жараёнидан ўтганидан сўнг ҳақиқий деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикаси фуқаролари халқаро шартномалар асосида ўз ҳуқуқларини амалга оширишлари мумкин, унга боғлиқ ҳолда барча кафолатланган ҳуқуқларга эга бўладилар.

- Нима сабабдан халқаро шартномаларни тузиш жуда муҳим? Улар Қозоғистон Республикаси фуқаролари ҳуқуқларининг чет элда амалга ошишига қандай таъсир кўрсатади?
- Қозоғистон Республикаси фуқароларининг чет элда таълим олиш ёки ишга жойлашишдаги ҳаракатларини муҳокама қилинг.
- Қозоғистон фуқароларида қандай қийинчиликлар юзага келиши мумкин? Чет элга чиқаётган Қозоғистон фуқароларига қандай маслаҳатлар бера олардингиз?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

“Венн” диаграммасини қўлланиб, текшириш ва етказиш чораларининг фарки билан ўхшашикларини кўрсатинглар.

Шогирд ҳақини ким ола олади?	Шогирд ҳақига қўйиладиган талаблар қандай?	Фуқаро қандай соҳада ва қайси элларда билим ола олади?	Бу бизнинг мамлакатимизнинг ривожланишига қандай таъсирини кўрсатади?

- в) ташқи сиёсатдаги тажовузкорлик;
- г) битта мулк шаклиниң устунлиги;
- д) битта расмий давлат мағкураси мавжудлиги.

3. Нотүғри изоҳни топинг:

- а) ҳуқуқий давлат – бу бутун жамият ҳаётини умумий назорат қыладиган давлат;
- б) ҳуқуқий давлат – бу қонун биринчи навбатда турадиган давлат;
- в) ҳуқуқий давлат – бу сўз эркинлиги ва ҳаракат эркинлиги ҳуқуқи таъминланадиган жамият;
- г) ҳуқуқий давлат – бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари биринчи ўринга қўйиладиган давлат;
- д) ҳуқуқий давлат – бу ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойили амалга ошириладиган давлат.

4. Ҳуқуқ назарияси, унинг моҳияти инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳокимият томонидан берилмаслигидан келиб чиқади, у туғилганидан унга тегишлидир ва тўсиқсиз амалга оширилиши керак:

а) меъёрий ҳуқуқ назарияси;	г) ҳуқуқнинг ижтимоий назарияси;
б) психологик назария;	д) ҳуқуқнинг мафкуравий назарияси.
в) табиий ҳуқуқ назарияси;	

5. Фуқаролик жамиятида сиёсий ҳокимиятни ташкил этишнинг табиий шакли, бунда инсоннинг табиий ҳуқуқлари тан олинади ва кафолатланади, фуқароларнинг давлат ва давлатнинг фуқаролар олдидаги ўзаро жавобгарлиги таъминланади – бу:

а) диний давлат;	г) унитар давлат;
б) ҳуқуқий давлат;	д) президентлик республика.
в) дунёвий давлат;	

6. Тенг ҳуқуқ ва имкониятларни, тенг жавобгарликни ва ҳар қандай камситишга йўл қўйиб бўлмасликни белгиловчи қонун тамойилига қўйидагилар дейилади:

- а) ҳаракатлар эркинлиги;
- б) қонун ва суд олдида тенглик;
- в) ҳуқуқий шахс;
- г) демократизм;
- д) инсонпарварлик;

З-боб учун якуний тестлар

Қозогистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

1. Мансабдор шахс фуқаронинг мурожаатини кўриб чиқиши ва унга аниқ ёзма жавоб бериши керак:

- а) ўн беш календар кунида;
- б) йигирма календар кунида;
- в) йигирма беш календар кунида;
- г) қирқ календар кунида;
- д) уч кун.

- 7.** Ҳуқуқий жавобгарликка тортиладиган жиноятга мойил шахснинг ижтимоий хавфли, заарли, қонунга хилоф айбли ҳаракатлари:
- хуқуққа бефарқ муносабат;
 - хуқуқбузарлик;
 - хуқуқни амалга оширувчи ҳаракат;
 - доимий хатти-ҳаракатлар;
 - ахлоққа зид хатти-ҳаракатлар.
- 8.** Инсон ҳуқуқлари – бу:
- инсон улар бўйича яшайдиган қонунлар;
 - ҳимояланган, давлат томонидан ҳаракат қилиш учун таъминланган табиий имконият;
 - инсон ўзи учун ихтиро қилган меъёрлар;
 - ўзи хоҳлаган нарсани тўлиқ бажариш қобилияти;
 - бирон бир нарсада (фаолият, хатти-ҳаракатлар) бирон-бир чекловлар, сиқувга олишлар йўқлиги.
- 9.** Ҳуқуқий нигилизм – бу:
- қонуннинг имкониятларига ишонмаслик, ҳуқуқни бузиш, қонуннинг ижтимоий ва шахсий аҳамиятини инкор этиш;
 - шахснинг ҳуқуқни кўллаш фаолияти ва ҳуқуқий ривожланишини ифодаловчи ҳуқуқий ҳужжатларнинг мукаммаллик даражасига эришганлиги, жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётининг сифатли ҳолати;
 - фикрнинг жамиятда ҳуқуқларга бўлган эҳтиёжга асосланган ижтимоий-сиёсий йўналиши;
 - давлатнинг пайдо бўлиши назарияси;
 - қонунларга ижобий муносабат, ҳуқуқий билимлар.
- 10.** Сиёсий тизим – бу:
- муайян сиёсий вазифаларни бажарадиган давлат ва нодавлат ижтимоий институтлар тўплами;
 - жамиятни бошқарадиган давлат органлари тизими;
 - ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг умумийлиги;
 - фуқаро ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар;
 - одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими.

2-боб учун якуний тестлари

Қозогистон Республикасида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиши

- 1.** Қонун устуворлиги:
- иқтисодий ҳукмрон синф манфаатларини таъминлайди;
 - халқаро ноҳукумат ташкилотларга бўйсунади;
 - диний ҳуқуқ меъёрлари ва урф-одатларини амалга оширади;
 - биринчи ўринга шахснинг манфаатлари эмас, балки давлатнинг манфаатлари қўйилади;
 - давлат ҳокимиятининг ҳуқуқ билан чекланиши.
- 2.** Ҳуқуқий давлат белгилари:
- ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
 - битта сиёсий партиянинг устунлиги;

- г) оқсоқоллар суди, халқ суди, бийлар суди;
 д) Олий суд, фавқулодда судлар.
- 3. АХММ суди (Астана халқаро молиявий маркази) Қозғистон суд тизимига киритилганни:**
- а) киритилган;
 - б) киритилмаган;
 - в) баъзи ҳолатларга киритилган;
 - г) қисман киритилган;
 - д) агар қонунда белгиланган бўлса-чи?
- 4. Судьялар учун чекловларни кўрсатинг:**
- а) судья депутат бўлиши мумкин эмас;
 - б) судьянинг мол-мулки бўлиши мумкин эмас;
 - в) судьяда банк ҳисоб ва рақлари бўлмаслиги керак;
 - г) судья чет элга чиқа олмайди;
 - д) судья ижодий фаолият билан шуғулланиши мумкин эмас.
- 5. ҚРда судьялар қанча муддатга тайинланади:**
- а) 5 йилга; б) 20 йилга; в) 30 йилга; г) 10 йилга; д) доимий равища?
- 6. Судьянинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари (ваколатлари), шунингдек, судловни амалга оширишда унинг мустақиллигининг кафолатлари қўйидагилардан иборат:**
- а) судьянинг мустақиллиги кафолатлари;
 - б) судьянинг ҳуқуқий ҳолати;
 - в) судьянинг ҳуқуқлари;
 - г) судьянинг вазифалари;
 - д) судьянинг дахлсизлиги.
- 7. Судьянинг дахлсизлиги қўйидагилардан иборат:**
- а) судьянинг дахлсизлиги кафолати;
 - б) судьянинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
 - в) судьянинг ҳуқуқий ҳолати;
 - г) судьялик лавозими учун чекловлар;
 - д) судьянинг ваколатлари.
- 8. Судья мустақиллигининг қандай кафолатлари ҳақида гап кетяпти? Судьянинг Қозғистон Республикаси Президентининг розилигисиз ҳибсга олиниши, жавобгарликка тортилиши, суд тартибида бериладиган маъмурий жазо ва жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас:**
- а) судьяларнинг дахлсизлиги (дахлсизлик ҳуқуқи);
 - б) судьяларнинг ўзгармаслиги;
 - в) судьяларнинг мустақиллиги.
 - г) судларни молиялаштириш;
 - д) судьяни ва унинг оила аъзоларини давлат томонидан ҳимоя қилиш.

5-боб якуний тестлар

Қозғистон Республикасидаги фуқаролик ва сайлов

- 1. Бипатридлар қўйидагилар:**
- а) Қозғистон Республикаси фуқаролари;
 - б) фуқаролиги бўлмаган шахслар;
 - в) икки фуқаролиги бўлган шахслар;

- 2.** Вояга етмаганлар адлиясининг мақсади:
- вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
 - имконияти чекланганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
 - маңкумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
 - аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
 - чет әл фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.
- 3.** Соғлиғи бузилган ва тананинг доимий вазифалари бузилган ҳолларда, ногиронлик ҳуқуқини белгилаш учун фуқаро мурожаат қилиши мүмкін:
- ногиронликни белгилаш бүйича ваколатли органга;
 - судга, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига;
 - ұакамлық судига;
 - Хукуматга;
 - судга.
- 4.** Давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқий ёрдам – бу :
- субъектларга бепул тақдим этиладиган ҳуқуқий ёрдам;
 - пуллик шартнома асосида күрсатиладиган ҳуқуқий ёрдам;
 - ижтимоий хизматларнинг ёрдами;
 - шошилинч тиббий ёрдам;
 - ваколатли органларнинг ёрдами.
- 5.** Давлат томонидан кафолатланган бепул ҳуқуқий ёрдам күрсатадиган субъектлар:
а) адлия органлари;	в) Парламент;	д) воситачи.
б) адвокат, нотариус;	г) Президент;	
- 6.** Жамиятдаги низоларни камайтиришга ёрдам берадиган ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг энг самарали усулларини күрсатынг:
- қариндошларига мурожаат қилиш;
 - ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига мурожаат қилиш;
 - прокурорга мурожаат қилиш;
 - Президентга мурожаат қилиш;
 - музокаралар, ұакамлық, воситачилик.

4-бөб учун яқуний тестлар

Қозоғистон Республикаси суд тизими

- 1.** Қозоғистон Республикаси суд тизими құйидагилардан иборат:
- Олий суд, вилоят, туман, ихтисослаштирилған судлар;
 - Олий суд, ҚР Конституциявий суди;
 - Олий суд, Олий Ҳакамлық суди;
 - Олий суд, маңаллий судлар;
 - ұакамлық судлари, халқ судлари.
- 2.** Қозоғистон Республикасидеги ихтисослаштирилған судларга құйидагилар киради:
- хұжалик суди, маъмурий суд, вояга етмаганлар суди;
 - жиноят ишлари бүйича суд, фуқаролик суди;
 - солиқ суди, меңнат низолари бүйича суд;

- б) умумий, тенг ва түғридан-түғри сайлов ҳуқуқи асосида очық овоз бериш орқали;
- в) умумий, тенг ва түғридан-түғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали;
- г) тенг ва түғридан-түғри сайлов ҳуқуқи билан яширин овоз бериш орқали.
- д) умумий, билвосита сайлов ҳуқуқининг асоси.
- 8. Сайлов тизимларининг асосий турларига қуйидагилар кирмайди:**
- а) Кўпчилик сайлов тизими; г) Аралаш сайлов тизими;
- б) Пропорционал сайлов тизими; д) Мураккаб сайлов тизими.
- в) Оддий сайлов тизими;
- 9. Кўпчилик сайлов тизимида номзод қуйидаги ҳолларда сайланган деб ҳисобланади:**
- а) сайловчиларнинг тенг овозини олган.
- б) сайловчиларнинг кўпчилик овозларни олган.
- в) партиялар рўйхатларидан ўтган;
- г) сайловчиларнинг 50% гача овозини олган.
- д) сайловчиларнинг камида 45% овозини олган.
- 10. Сайловда овоз бериш ҳуқуқи**
- а) 17 ёшдан бошлаб; в) 16 ёшдан бошлаб; д) 14 ёшдан бошлаб.
- б) 18 ёшдан бошлаб; г) 21 ёшдан бошлаб;

6-боб учун якуний тестлар

Маъмурий ҳуқуқбузарлик турлари

- 1. Маъмурий мажбурлов чораларига нима киради:**
- а) маъмурий огоҳлантириш чоралари; г) маъмурий маъқуллаш чоралари;
- б) маъмурий тинглаш чоралари; д) маъмурий мунозара чоралари.
- в) маъмурий қўллаш чоралар;
- 2. Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун қуйидаги маъмурий жазо қўлланилмайди:**
- а) огоҳлантириш;
- б) маъмурий жарима;
- в) маъмурий ҳибсга олиш;
- г) чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсни Козогистон Республикасидан чиқариб юбориш;
- д) озодликдан маҳрум қилиш.
- 3. Маъмурий жавобгарлик қайси ёшдан қўлланилади:**
- а) 16 ёшдан; в) 15 ёшдан бошлаб; д) 17 йилдан бери.
- б) 14 ёшдан бошлаб; г) 18 ёшдан бошлаб;
- 4. Қуйидагилар маъмурий жавобгарликка тортилмайди:**
- а) ҳарбий хизматчилар; г) ақлан заиф бўлган шахслар;
- б) жисмоний шахслар; д) мансабдор шахслар.
- в) юридик шахслар;

- г) доимий яшаш жойига әга бўлмаган шахслар;
 д) ишсизлар.

2. Фуқаролик деганда:

- а) инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор ижтимоий-иктисодий муносабатлар;
- б) шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор ахлоқий боғлиқлик;
- в) инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар;
- г) инсоннинг жамият билан барқарор маънавий-ҳуқуқий муносабатлари, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуи;
- д) инсон ва давлат ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг умумийлигини ифодаловчи барқарор иктисодий муносабатлар.

3. Филиация – бу:

- а) аризага биноан фуқароликка қабул қилиш;
- б) туғилганлиги бўйича фуқаролик олиш;
- в) фуқароликни тиклаш;
- г) фуқароликни йўқотиш;
- д) фуқароликни алмаштириш.

4. Суднинг қарори билан Қозогистон Республикаси фуқаролигидан маҳрум қилиш мумкин:

- а) одам ўлдирганлиги учун;
- б) жуда катта миқдордаги фирибгарлик учун;
- в) террорчилик жиноятларини, шунингдек, Қозогистон Республикаси ҳаётий манфаатларига бошқа жиддий заарар етказганлик учун;
- г) жиноий гурӯҳ тузганлиги учун;
- д) талончилик ва босқинчилик учун.

5. Табиийлаштириш – бу

- а) ариза билан фуқароликни олиш;
- б) фуқароликни йўқотиш;
- в) давлат мулкини қайтариш;
- г) туғилганлик бўйича фуқароликни олиш;
- д) фуқароликни қабул қилиш жараёни.

6. Республика Парламенти Сенатига депутатлар сайлови қуйидагилар асосида ўтказилади:

- а) очик овоз бериш орқали билвосита сайлов ҳуқуқи;
- б) тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи;
- в) яширин овоз бериш орқали билвосита сайлов ҳуқуқи;
- г) яширин овоз бериш орқали тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи;
- д) референдум ўтказиш.

7. Президентни, Парламент мажлисини маслаҳати депутатларини, Республика маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аъзоларини сайлаш:

- а) умумий, тенг ва билвосита сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали;

- д) бу фойдали қазилмаларни қазиб олиш соҳасидаги жамоатчилик билан алоқалар.
- 2.** Ер түғрисидаги қонун ҳужжатларида ер муносабатларини ҳуқукий тартибга солишининг қандай усуллари қўлланилади:
- а) ихтиёрий ва мажбурий;
 - б) рағбатлантириш усули;
 - в) фактат ихтиёрий усул;
 - г) фактат мажбурий усул;
 - д) тавсия қилиш усули.
- 3.** Ер участкалари ҚР фуқароларида қуйидагилар учун хусусий мулк сифатида бўлиши мумкин:
- а) якка тартибда уй-жой қуриш, фермер хўжалиги ва шахсий томорқа хўжалиги, ўрмонлар барпо қилиш;
 - б) хусусий табиий ёдгорликлар ва қўриқхоналарни ташкил этиш;
 - в) хусусий оромбоғларни ташкил этиш;
 - г) хусусий бизнесни ташкил этиш;
 - д) фактат туар-жой биноси учун.
- 4.** Шахсий томорқа хўжалиги – бу:
- а) қишлоқ ва шаҳар атрофи ҳудудида жойлашган ер участкасида ўз эҳтиёжларини қондириш бўйича фаолият тури;
 - б) майда қишлоқ хўжалик товарларини ишлаб чиқариш;
 - в) фермер хўжалиги билан бир хил;
 - г) деҳқончилик билан бир хил;
 - д) якка ҳолда қишлоқ хўжалигини юритиш.
- 5.** Ер участкасига бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳужжатларига қуйидагилар киради:
- а) ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқини тан олиш түғрисидаги суд қарори, ер түғрисидаги давлат ҳужжати, олди-сотди шартномаси;
 - б) техник инвентаризация бюросининг маълумотномаси;
 - в) боғдорчилик бўйича шериклик түғрисидаги низом;
 - г) туғилганлик түғрисидаги гувоҳнома;
 - д) қишлоқ хўжалиги кооперативининг устави.
- 6.** Ер участкасига хусусий мулк ҳуқуқи қуйидагича вужудга келади:
- а) умумий мерос тартибида бериш, ўтказиш ва ўтиш;
 - б) талабнома бериш;
 - в) юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказиш;
 - г) фуқароликни олиш;
 - д) ер участкасига бўлган ҳуқуқлардан воз кечиш.
- 7.** Ерни муҳофаза қилиш – бу:
- а) ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга, иқтисодий фаолият учун экологик ва бошқа талабларга риоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизими;
 - б) шахсларни етказилган заарар учун жавобгарликка тортиш чоралари тизими;
 - в) алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни тиклаш чоралари тизими;
 - г) ер таназзули қурбонларига ёрдам бериш тизими;

- 5.** Маъмурий жавобгарлик вазифаси эмас:
- хуқуқий тартибни ҳимоя қилиш;
 - фуқароларни қонунга ҳурмат руҳида тарбиялаш;
 - янги жиноят содир этилишининг олдини олиш;
 - ижтимоий адолатни тиклаш;
 - фуқароларни янги ҳуқуқбузарликлар содир этишга тайёрлаш.
- 6.** Қыйдагилар маъмурий ҳуқуқбузарлик эмас:
- жамоат транспортида чиптасиз юриш;
 - йўлни белгиланмаган жойидан кесиб ўтиш;
 - жамоат жойларида спиртли ичимликларни истеъмол қилиш;
 - жамоат жойларида чекиш;
 - ўғрилик.
- 7.** Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс қонун билан белгиланган ёшга етмаган бўлса, ким жавобгар бўлади:
а) ота-оналар;	в) ўқитувчи;	д) мактаб қўриқчиси.
б) мактаб директори;	г) тарбиячи;	
- 8.** Писта пўчоғини ташлаганлик учун жавобгарлик назарда тутилганми:
- ҳа, маъмурий жавобгарлик;
 - ҳа, жиноий жавобгарлик;
 - йўқ, ахлоқий жавобгарлик;
 - г) фуқаролик жавобгарлиги;
 - д) ҳа, интизомий чоралар.
- 9.** Майда безориликка нималар кирмайди:
- жамоат жойларида сигарет қолдигини ташлаш;
 - жамоат жойларида сигаретани ташлаш;
 - жамоат жойларида писта пўчоғини ташлаш;
 - г) уятсиз сўз;
 - д) маст ҳолда жамоат жойида кўриниш.
- 10.** Нима учун маъмурий мажбурлаш қўлланилмайди:
- янги маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун;
 - салбий ижтимоий оқибатларнинг олдини олиш;
 - ҳуқуқ субъектларининг ноконуний ҳаракатларини тугатиш;
 - ноконунний хатти-ҳаракатлар натижасида юзага келган вазиятни тўғирлаш;
 - қонунбузарни жавобгарликка тортиш.

7-боб учун якуний тестлар

Ер ҳукуқининг асослари

- 1.** Ернинг ҳуқуқий муносабатлари нима?
- ерни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича юзага келган ижтимоий муносабатдаги ер ҳукуқини меъёрга солиш;
 - тоғ тизмаларини ўзлаштириш билан боғлиқ ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган жамоат муносабатлари;
 - қишлоқ хўжалигига ерлардан фойдаланиш ва экинлар – дон, сабзавотлар ва бошқаларни етиштириш бўйича жамоатчилик билан алоқалар;
 - бу факат чегара ҳудудларидан фойдаланишда бўлган муносабатлар;

5. Давлатнинг бир қисмини ажратиш ва янги давлат тузилишини яратиш ёки мамлакатнинг бир қисмини автономия билан таъминлаш учун қилинган ҳаракатлар – бу:
а) террорчилик; б) сепаратизм; в) босқинчилик; г) фирибгарлик; д) таҳдид.

6. Ўғирлик, фирибгарлик, ўзганинг мол-мулкини оз миқдорда ўзлаштириш ёки ишлатиб юбориш – бу:
а) фирибгарлик; в) талончилик; д) давлатга хиёнат қилиш.
б) майда ўғирлик; г) сепаратизм;

7. Иқтисодий жиноятларнинг белгилари:
а) таҳмин қилинган зарап;
б) қасдан содир этилган жиноят;
в) озгина зарап етказиш;
г) ғаразли табиат, вақт ўтиши билан кўп миқдорда зарап етказиш;
д) қасдан содир этилмаган жиноят.

8. Жамоат хавфсизлиги – бу:
а) ноқонуний хатти-ҳаракатлардан шахснинг хавфсизлигини, жамоат тинчлигини таъминлаш учун қонун нормалари билан тартибга солинадиган жамоат муносабатлари;
б) иқтисодиётни ривожлантириш бўйича жамоатчилик билан алоқалар;
в) Козогистон Республикаси фуқаросининг чет давлатга ёрдам кўрсатиши;
г) иқтисодий жиноятлар;
д) давлат яхлитлигини бузиш таҳдиidi.

9. Аҳолининг ақлий, жисмоний ва ижтимоий фаровонлигини аниқлаш – бу:
а) хавфсизлик; в) ижтимоий соғлик; д) ижтимоий фаровонлик.
б) тартиб; г) жамоат хавфсизлиги;

10. Аҳоли саломатлиги ва ижтимоий ахлоқни бузадиган айбдор ҳаракатлар:
а) шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар;
б) вандализм;
в) Конституциявий тузумга қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар;
г) аҳоли соғлиги ва ахлоққа қарши жиноий ҳуқуқбузарликлар.

9-бобнинг якуний тестлари.

Коррупция бўйича ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик

1. Коррупция ҳуқуқбузарлигига айнинг шакли:
а) тўғридан-тўғри ният; в) эҳтиётсизлик; д) бепарволик.
б) билвосита ният; г) масъулиятсизлик;
 2. Давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар:
а) мансабдор шахслар; г) вояга етмаганлар;
б) чет элликлар; д) олий ўқув юрти ўқитувчилари.
в) КР фуқаролари;
 3. Давлат вазифаларини бажаришга ваколатли шахслар билан тенглаштирилган шахслар:
а) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайланган шахслар;

- д) табиий оғатлар таъсирига учраган ҳудудларга давлат томонидан ёрдам күрсатиш тизими.
8. Бузилган ерларнинг унумдорлигини тиклаш – бу:
- бузилган ва ифлосланган ерларнинг унумдорлигини тиклаш, шунингдек, атроф-мухит ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирлар мажмуюи;
 - табиий оғатлар юз берган ҳудудларни экологик тиклаш;
 - ерни муҳофаза қилишни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
 - ифлосланиш учун жавобгарлик чоралари тизими;
 - чўлга айланган ерларни суғориш ишлари.
9. Ер участкасининг хусусий эгаси зааркунандалар ва бегона ўтларга қарши курашишга мажбурми:
- ха, бу КР Ер кодексида назарда тутилган;
 - бундай мажбурият бўлиши мумкин эмас, чунки бу хусусий мулкдир;
 - бу КР Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва ҳокимиятларнинг вазифасидир;
 - бундай ишларни санитария назорати органлари амалга ошириши керак;
 - бу мажбурият эмас, балки эгасининг ҳуқуқи эмасми?
10. Ер ҳуқуқини бузганлик учун қонуний жавобгарликнинг қандай турлари Қозоғистон Республикаси қонунларида белгиланган:
- интизомий, маъмурий, жиноий, фуқаролик-ҳуқуқий ва ер қонунлари;
 - ўрнатилган;
 - ихтисослашган;
 - инклюзив;
 - фақат махсус?

8-боб учун якуний тестлар

Жиноий ҳуқуқбузарлик турлари

1. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва озгина зарар етказган айборлик ҳаракат:
- жиноий хатти-ҳаракат; в) жиноят; д) ҳаракатсизлик.
 - безорилик; г) ўғирлик;
2. Шахснинг қасдан ва бепарволик шаклида қилинган ҳаракатга руҳий муносабати:
- жавобгарлик; б) айб; в) жиноят; г) ножӯя хатти-ҳаракатлар; д) сабаб.
3. Одамларнинг ҳаёти ёки соғлиғи учун хавфли бўлган зўравонлик билан бироннинг мулкини талон-торож қилиш мақсадида тажовуз қилиш:
- ўғрилик; б) талончилик; в) қотиллик; г) босқинчилик; д) фирибгарлик.
4. Соғлиқнинг қисқа муддатли бузилиши (йигирма бир кундан ошмайдиган давр учун) ёки умумий иш қобилиятини озгина йўқотиш (ўндан биридан кам):
- ножӯя хатти-ҳаракатлар; г) соғликка озгина зарар;
 - кўриш қобилиятини йўқотиш; д) соғликка жиддий зарар.
 - зарар;

- в) мүкофот олиш истаги;
- г) моддий мүкофот зарурати;
- д) шахсий манфаатлар ва эхтиёжлар.

10-бўлимни холосалаш учун тест топшириқлари

10-бўлим. Фуқаро ҳуқуқлари шартномалари ва мажбуриятларининг турлари

1. Шартлар бўлиши мумкин:

а) пулли ва бепул;	в) вақтинча ва туроқ;	д) оғзаки ва ёзма.
б) фақат пулли;	г) оммавий ва ҳудудий;	

2. Акцепт деганимиз нима?

- а) шартнома тузишга келишим
- б) шартномани тўхтатиш усули;
- в) шартнома тузишга таклиф
- г) мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули
- д) ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули.

3. Сотиб олиш шарти. . . бўлади.

а) консенсуал, пулли, иккитарафлама;	г) литерал, ўзаро, икки тарафлама;
б) аниқ, биртарафлама, пулли;	д) оғзаки, ёзма.
в) консенсуал, пулли, биртарафлама;	

4. Қарз шарти сифатланади:

а) консенсуал, икки томонлама;	г) аниқ, икки томонлама;
б) аниқ, бир томонлама;	д) оғзаки, ёзма.
в) консенсуал,	

5. Агар қарз шартида энг бўлмаганда бир томон жисмоний шахс бўлса, шарт тузилади:

- а) оғзаки турда ясалади;
- б) содда оғзаки турда;
- в) аниқ, бир томонлама;
- г) нотариал турда;
- д) давлат асосида рўйхатга олинган, ёзмача шаклда;

6. Қарз шарти қайси вақтдан бошлаб тузилган бўлиб ҳисобланади?

- а) қарзни берган вақтдан бошлаб;
- б) шартнинг ҳамма асосий талаблари бўйича келишимга қўл етказгандан бошлаб;
- в) шартга тегишли шакл берилгандан бошлаб;
- г) тарафлар ўзаро келишган пайтдан бошлаб;
- д) шартга қўл қўйилгандан бошлаб.

7. Меросхўр субъекти бўлиб ҳисобланмайди:

а) нотариус;	в) меросхўр;	д) гувоҳ.
б) мерос қолдирувчи;	г) лойик бўлмаган меросхўр;	

- б) чет әлликлар;
- в) мансабдор шахслар;
- г) вояга етмаганлар;
- д) ҚР фуқаролари.

4. Пора олиш субъекти бўлиши мумкин:

- а) фақат давлат хизматчилари, мансабдор шахслар ёки уларга тенглаштирилган шахслар;
- б) олий ўқув юртлари ва мактабларнинг ўқитувчилари;
- в) давлат муассасаларида ишлайдиган ҳар қандай шахс;
- г) ҚР ҳар қандай фуқароси;
- д) чет әлликлар.

5. Пора бериш субъекти бўлиши мумкин:

а) 16 ёшга тўлган шахс;	г) ҚР ҳудудида яшовчи ҳар қандай шахс;
б) 14 ёшга тўлган шахс;	д) фақат давлат хизматчиси.
в) 18 ёшга тўлган шахс;	

6. ҚР коррупцияга қарши стратегиясининг мақсади:

- а) коррупциянинг ҳар қандай кўринишларига “нол” сабр-тоқат муҳитини яратиш орқали бутун жамиятни коррупцияга қарши ҳаракатга жалб қилиш;
- б) мамлакатда иқтисодий жиноятчиликка қарши кураш;
- в) ҚР фуқароларининг фаровонлигини ошириш;
- г) гиёхванд моддалар тарқалишига қарши курашиш;
- д) террорчилик таҳдидининг олдини олиш.

7. Давлат хизматчилари Ахлоқ кодексига мувофиқ ҚР давлат хизматчилари мажбурлар:

- а) жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига даҳлдор қарорларни қабул қилишда шаффофликни таъминлашлари;
- б) иш вақтида ва ишламайдиган вақтларда кийиниш қоидаларига риоя қилиш;
- в) жамоат жойларида чекмаслик;
- г) мулкида автомобилга эга бўлмаслик;
- д) бешта чет тилини билиш.

8. Коррупцияга қарши ислоҳотлар Ли Куан Ю номи билан боғлиқ:

- а) Сингапурда; б) Хитойда; в) Таиландда; г) Филиппинда; д) Японияда.

9. Коррупцияга қарши маданият – бу:

- а) шахснинг қонунга бўйсуниш одати, коррупцияга қарши ҳуқуқий фаолияти;
- б) ҳуқуқбузарликлар учун мойиллик;
- в) жазодан қўрқиб ҳаракат қилишга тайёрлик;
- г) мамлакат қонунларига ҳурматсизлик;
- д) инсоннинг ҳар қандай ҳаракати.

10. Шахснинг коррупцияга қарши маданиятини биринчи навбатда акс эттирувчи нарса:

- а) фуқаролик иштироки ва унинг ҳуқуқларини амалга ошириш, хавфсизлик ва ҳуқуқий ҳимоя, коррупцияга қарши барқарорлик;
- б) жазодан қўрқиш;

- а) Қозоғистон Республикаси Миллий Иқтисод министрлигининг табиий монополияларни тартибга солиш ва рақобатбардошликтин ҳимоя қилиш комитети;
 - б) Маңаллий ижро органлари қошидаги истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бүйича комиссия;
 - в) тадбиркор;
 - г) солиқ органи;
 - д) суд.
8. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари қандай қонунлар билан ҳимоя қилинади?
- а) 1995 йилги 30 августдаги Қозоғистон Республикасининг олиқ кодекси.
 - б) Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, Қозоғистон Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарлик тұғрисида” кодекси, Қозоғистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тұғрисида” қонуни ва бошқа.
 - в) Ер тұғрисида қонун, Порахұрлыкка қарши иш-харакат тұғрисида қонун;
 - г) Экологиялық Кодекс, Үрмөн кодекси.
 - д) Ҳуқуқни ҳимоя қилиш хизмати тұғрисида қонун, давлат хизматчиларининг Одоб кодекси.

12-бўлимни холосалаш учун тест топшириқлари

12-бўлим. Муаллиф ҳуқуқининг асослари

1. Муаллиф ҳуқуқи деганимиз:

- а) жиноий ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
- б) маъмурий ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
- в) оила ҳуқуқи муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
- г) ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
- д) интеллектуал мулкни фойдаланишни тартибга соладиган нормалар тизими.

2. Интеллектуал мулк ушбу соҳаларга бўлинади:

- а) оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи;
- б) солиқ ҳуқуқи, молия ҳуқуқи;
- в) божхона ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ;
- г) маъмурий ҳуқуқ, тадбиркорлик ҳуқуқи;
- д) муаллиф ҳуқуқи, патент ҳуқуқи, коммерция-тижорат ҳуқуқи.

3. Муаллиф ҳуқуқини ким ҳимоя қиласи?

- а) муаллиф ёки у билан ишлайдиган ташкилотлар;
- б) суд органлари;
- в) муаллифнинг қариндошлари;
- г) прокурор;
- д) адвокат ва нотариус.

4. Муаллиф ҳуқуқини нима учун расмийлаштириш керак?

- а) меросхўрлик йўли билан қолдириш мақсадида;
- б) муаллифлик ҳуқуқи пулли ҳаражат олиш учун;

8. Мероснинг таркибига кирмайди:

- а) мерос қолдирувчининг ҳаёти ва соғлигига келтирилган зиённи үташ ҳуқуқи;
- б) мерос қолдирувчига тегишли уй;
- в) мерос қолдирувчига тегишли улуш;
- г) мерос қолдирувчининг мероси чегарасидаги мулкий бурчлари;
- д) мерос қолдирувчига тегишли банк счети.

9. Меросхўрлик ҳуқуқи:

- а) фуқаролик ҳуқуқ соҳаси;
- б) солиқ ҳуқуқининг кичик соҳаси;
- в) ҳуқуқнинг фаол соҳаси;
- г) фуқаролик иш юритиш ҳуқуқининг кичик соҳаси;
- д) оила-никоҳ ҳуқуқи институти.

10. Умумий қоида бўйича меросни қабул қилиш муддати:

- а) 6 ой; б) 1 йил; в) 3 йил; г) 2 йил; д) 3 ой.

11-бўлимни холосалаш учун тест топшириқлари

11-бўлим. Истеъмолчилар ҳуқуқининг амалга оширилиши

1. Товар ва хизматдан фойдаланадиган шахс:

а) истеъмолчи;	в) ёлловчи;	д) сотиб оловчи.
б) ишлаб чиқарувчи;	г) сотувчи;	

2. Истеъмолчининг ҳуқуқлари соҳасида бошқаришнинг тармоғида қонуний доирасида чиқарилган ҳужжат.

- а) истеъмолчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонуни;
- б) истеъмолчилар қонуни;
- в) истеъмолчилар ҳуқуқи;
- г) истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- д) товарни айирбошлаш қонуни.

3. Атроф муҳитга, мулкка, шу билан одамнинг соғлигига зиён келтирмайдиган товар тури қандай айтилади?

- а) сифатли; б) сертификатланган; в) хавфсиз; г) қолипсиз; д) зиёнсиз.

4. Ким сотиб-олиши шартини юзага оширади?

а) сотувчи;	в) истеъмолчи;	д) сотиб оловчи.
б) ишлаб чиқарувчи;	г) ёлловчи;	

5. Истеъмолчиларга мўлжалланган товар ишлаб чиқарувчи корхона:

а) сотувчи;	в) истеъмолчи;	д) ёлловчи.
б) ишлаб чиқарувчи;	г) вакил;	

6. Товар ёки хизматнинг вазифаси талабларга тўғри келмаслиги:

а) катта камчилик;	в) сифати йўқ товар;	д) муддати ўтган товар.
б) камчилик;	г) хавфли товар;	

7. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича кузатиш ва назорат қилиш хизматини амалга ошириш:

- г) васийлик ва ҳомийлик институти;
 д) оиланинг айрим аъзоларининг бошқа аъзоларининг фойдасига тұлашга мажбур бўлган, маълум ҳаржлай мажбуриятлари.

5. Оила ҳуқуқи – ...

- а) никоҳ, қариндошлиқ, бола асраб олиш, болаларни оиласига тарбиялашга қабул қилишда фуқаролар орасида юзага келадиган муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
 б) мулкий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
 в) жиноий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
 г) солик муносабатларини тартибга соладиган нормалар тизими;
 д) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини химоялашни тартибга соладиган нормалар тизими.

6. Никоҳ – ...

- а) оила қуриш мақсадида қурилган эркак ва аёл ўртасидаги тенг ҳуқуқли иттифоқ;
 б) оилавий мулкни бошқариш бўйича шарт;
 в) болаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини химоя қилиш институти;
 г) ҳаракат қобилиятигини чеклаш институти;
 д) васийлик ва ҳомийлик институти.

7. Болани қабул қилувчи оила – ...

- а) болани қабул қилувчи оила;
 б) тўлик эмас оила;
 в) болаларни патронатга оловчи оила;
 г) дам олиш ва байрам кунлари етим болаларни тарбиялашга вақтинча қабул қилган оила;
 д) эрли-хотинларнинг орасида болаларни тарбиялашга тегишли шарт.

8. Болани қабул қилувчи оила ...

- а) дам олиш ва байрам кунлари етим болаларни тарбиялашга вақтинча қабул қилган оила;
 б) тўлик эмас оила;
 в) болаларни патронатга оловчи оила;
 г) болани асраб оловчи оила;
 д) давлат органи билан шарт асосида етим болаларни, ота-онасининг ғам-хўрлигисиз қолган болаларни тарбияга оладиган оила.

9. Ажрашиш йўли билан никоҳнинг тўхтатилиши мумкин:

- а) қонун бу ҳолатни тартибга солмайди;
 б) эрли-хотинларнинг ўртасидаги шарт бўйича;
 в) рўйхатга оловчи органда ёки судда;
 г) мораль, одоб-ахлоқ ва дин нормалари асосида;
 д) оилавий кенгашда.

- в) муаллифга тегишли ижодий меңнатини ўзганинг фойдаланмаслиги учун, бошқа шахсларнинг муаллифлик ҳуқуқига қўл сукниш фактларининг бўлмаслиги;
- г) давлат мукофотини олиш учун;
- д) ўзининг ва бошқанинг манфаатини қаноатлантириш учун.

5. Муаллифлик ҳуқуқбузарлик учун қандай жавобгарлик юзага келади?

- а) фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик, жиноий жавобгарлик;
- б) тартибга чақириш, маънавий;
- в) одамгарчилик, диний;
- г) моддий, ижтимоий;
- д) сиёсий, маъмурий.

13-бўлимни холосалаш учун тест топшириқлари.

13-бўлим. Оила ҳуқуки институтлари

1. Никоҳ шарти нимани аниқлайди?

- а) эр-хотин орасидаги мулкий эмас муносабатларни;
- б) никоҳда ва унинг бузилган ҳолатида эр-хотинларнинг мулкий ҳуқуqlари ва бурчлари;
- в) болаларга тегишли эр-хотинларнинг ҳуқуqlари ва бурчлари;
- г) эр-хотинларнинг ҳуқуқ ва ҳаракат ёки фаолиятга қобилиятилиги;
- д) эр-хотинлар билан уларнинг қариндошлари орасидаги шахсий муносабатлар.

2. Конуний равишда никоҳга туришга ман қилинади?

- а) бошқа никоҳда турган одамлар орасида;
- б) қариндошлар орасида;
- в) қўшнилар орасида;
- г) дўстлар орасида;
- д) турли миллат вакиллари орасида.

3. Патронат – ...

- а) ҳаракат қобилиятини чеклаш институтлари;
- б) 14 ёшга тўлмаган болаларнинг ҳуқуqlари ва манфаатларини ҳимоя қилиш институтлари;
- в) етим болалар, ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болалар шарт бўйича ойига тарбияланишга берилади;
- г) бола асраб олиш институти;
- д) оиланинг бир аъзосининг, бошқа аъзоларининг фойдасига пул ҳаражат тўлашга.

4. Алимент – ...

- а) ҳаракат қобилиятини чеклаш институти;
- б) 14 ёшга тўлмаган болаларнинг ҳуқуqlари ва манфаатларини ҳимоя қилиш институти;
- в) бола асраб олиш институти;

- г) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – Қозғистон Республика-сининг судида – меңнат арбитражида – битимга келиш комиссиясида күрилади.
- д) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – битимга келиш комиссиясида – Қозғистон Республикасининг судида күрилади.

15-бўлимни холосалаш учун тест топшириқлари

15-бўлим. Жиноий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари

1. Махсус илми бор, жиноий иш бўйича ҳеч қандай манфаат кўзламайдиган шахс:
а) терговчи-дознаватель; б) терговчи; в) мутахассис; г) эксперт; д) гувоҳ.
2. Тотувлашиш ва шартномага туриш учун тарафлар чақирадиган мустақил якка шахс:
а) судья; б) полиция; в) прокурор; г) эксперт; д) медиатор.
3. Жиноят содир этди деган шубҳа билан шахсни берилган вақтдан ортиқ ушлашга бўлайди:
а) 24 соат; б) 36 соат; в) 48 соат; г) 6 соат; д) 12 соат.
4. Олдини олиш чораларини танлаган пайтда нима ҳисобга олинмайди?
а) соғлиги; г) мулкий ҳолати;
б) нима билан шуғулланиши; д) миллати.
в) ясалган жиноятнинг оғирлиги;
5. Жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборот тушган вақтда жиноий таъкид органларининг лавозимли шахслари уни бирдан қабуллаб, қаерда тиркаши керак?
а) ахборотларни тиркаш китоби; г) жиноятлар бўйича китобга;
б) блокнотга; д) терговчининг ёзмасига.
в) протоколга;
6. Аниқлов-тергов туридаги судгача тергов муддати:
а) 1 ой; б) 2 ой; в) 3 ой; г) ярим йил; д) 7 ой.
7. Олдиндан тергов туридаги судгача бўлган тергов муддати:
а) 1 ой; б) 2 ой; в) ярим йил; г) 3 ой; д) ярим ой.
8. Қозғистонда бийлар ҳайъати судининг қандай намунаси?
а) континентал; б) англосаксон; в) герман; г) африкалик; д) азиялик.
9. Тинтиш юритишга ким санкция беради?
а) адвокат; б) прокурор; в) терговчи; г) мутахассис; д) тергов судьяси.
10. Жиноий ҳуқуқбузарликлар қандай базада тиркалади?
а) судгача тергов-текширувининг ягона тизими;
б) умумий тизим;
в) Электрон рақамли имзода;
г) “Қадағалау”;
д) Ички ишлар департаменти.

14-бўлимни хulosалаш учун тест топшириқлари.**14-бўлим. Меҳнат ҳуқуқининг базалик нормалари**

- 1. Меҳнат муносабати деганимиз нима?**
 - а) Қозоғистон Республикасининг меҳнат тўғрисида қонунида, меҳнат шартида, жамоавий шартда ва иш берувчининг актиларида кўзланган ҳуқуқлар ва бурчларни амалга ошириш жараёнида хизматчи ва иш берувчининг орасида вужудга келадиган муносабатлар;
 - б) ҳуқуқлари ва бурчларни амалга ошириш жараёнида юзага келадиган хизматчи ва жамият орасидаги муносабатлар;
 - в) Қозоғистон Республикасининг фуқаролик қонунида, меҳнат шартида, жамоа шартида ва иш берувчининг актиларида кўзланган ҳуқуқлар ва бурчларни юзага ошириш жараёнида хизматкор ва иш берувчининг ўртасида юзага келадиган муносабатлар;
 - г) Қозоғистон Республикасининг меҳнат ҳақида қонунида, жамоа шартида ва иш берувчининг актиларида кўзланган, ҳуқуқлар ва бурчларни юзага ошириш жараёнида фуқаро ва давлат ўртасида муносабатлар;
 - д) ҳуқуқлари ва бурчларини юзага ошириш борасида юзага келадиган давлат ва жамоа ўртасида муносабатлар.
- 2. Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексида, қайси ёш оралиғида балоғат ёшига етмаган ёш ўспиримларни ишга олишга рухсат этилган?**
 - а) 12-14; б) 14-18; в) 13-18; г) 14-16; д) 10-12.
- 3. Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексига биноан, 18 ёшга тўлмаган хизматкорлар билан қандай вазиятда меҳнат шарти тузилади?**
 - а) олдиндан мактаб ўқитувчиси билан тузилган келишимдан кейин;
 - б) олиндан юритилган психологиялик текширишдан кейин;
 - в) олдиндан юритилган маҳаллий маъмурий келишимдан кейин;
 - г) олдиндан юритилган медицина текширишидан кейин;
 - д) олдиндан иш берувчи билан келишилгандан кейин.
- 4. Меҳнат низолари келиши комиссияси билан кўрилади, ечилмаган масалалар ёки келишим комиссиясининг ечими бажарилмаган масалалар қаерда кўрилади?**
 - а) ўзини бошқариш органларида; г) судда;
 - б) ички ишлар органларида; д) ижро бошқарув органларида.
 - в) маҳаллий ижро органларида;
- 5. Жамоавий меҳнат низоларини ечиш мумкин бўлмаган ҳолатда ечиш тартибини аниқланглар:**
 - а) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – меҳнат арбитражида – битимга келиш комиссиясида – Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.
 - б) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – меҳнат арбитражида – Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.
 - в) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – меҳнат арбитражида-битимга келиш комиссиясида-меҳнат арбитражида – Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.

17-бўлимни хуносалаш учун тест топшириқлари**17-бўлим. Маъмурий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари****1. Жабрланувчининг ҳуқуқи бор:**

- а) ишнинг барча материаллари билан танишишга;
- б) тушунтириш хатини ёзишга;
- в) қўлхат беришга;
- г) маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни кўраётган лавозимли шахснинг чақириши бўйича боришдан бош тортишга;
- д) вакилининг бўлишига.

2. Маъмурий ишни кўришга кимнинг ҳуқуқи бор?

- а) ички ишлар органларининг; г) порахўрликка қарши хизматнинг;
- б) иқтисодий тергов органининг; д) ижтимоий бирлашмалар.
- в) прокуратура органларининг;

3. Қандай маъмурий ҳуқуқбузарликлар ички ишлар органларининг ведомстволик қарашига ётмайди?

- а) архитектура-қурилиш ишларининг қоидасини бузиш;
- б) уруш;
- в) балогат ёшига етмаганларни тарбиялаш ва билим бериш мажбуриятларини бажармаслик;
- г) йўловчиларни чиптасиз ташиш;
- д) соғликка атайиндан зиён келтириш.

4. Маъмурий жавобгарлик юкланмайди:

а) ҳарбий хизматчига;	г) ақл-эси кам одамга;
б) жисмоний шахсга;	д) 18 ёшга тўлмаган фуқарога.
в) юридик шахсга;	

5. Маъмурий полицияга қандай бўлим кирмайди?

- а) миграция полицияси
- б) фуқаролик ва хизмат қуроли айланиши бўйича назорат бўлими;
- в) кузет хизмати;
- г) маҳаллий полиция хизмати;
- д) жиноий полиция бўлими.

6. Маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини кўргандан кейин, прокурор қандай процессуал ҳужжатни тузади?

- а) протокол; б) ҳукм; в) аниқлов; г) ариза; д) қарор.

7. Маъмурий қўлга олиш муддати:

а) 3 соатдан ортиқ эмас;	г) беш соатдан ортиқ эмас;
б) бир соатдан ортиқ эмас;	д) ярим соатдан ортиқ эмас.
в) икки соатдан ортиқ эмас;	

8. Текшириш вақтида гувоҳлар сони:

- а) 3; б) 2; в) 4; г) 1; д) 5.

9. Суд ишидан четлатиш дегани:

а) бўшатиш;	в) қатнаштириш;	д) қизиқтириш.
б) тайинлаш;	г) қаршилик билдириш;	

16-бўлимни хуносалаш учун тест топшириклари

16-бўлим. Фуқаролик иш юритиш ҳуқуқининг институтлари

ЯКУНИЙ ТЕСТЛАРНИНГ ЖАВОБЛАРИ

1-бөб.

1. а)	2. в)	3. а)	4. б)	5. а)	6. б)	7. б)	8. б)	9. а)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

2-бөб

1. д)	2. а)	3. а)	4. в)	5. б)	6. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------

3-бөб

1. а)	2. а)	3. а)	4. а)	5. б)	6. д)	7. д)	8. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

4-бөб

1. а)	2. а)	3. б)	4. а)	5. в)	6. б)	7. а)	8. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

5-бөб

1. в)	2. в)	3. б)	4. в)	5. а)	6. в)	7. в)	8. д)	9. б)	10. б)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

6-бөб

1. а)	2. д)	3. а)	4. г)	5. г)	6. д)	7. а)	8. а)	9. г)	10. г)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

7-бөб

1. а)	2. а)	3. а)	4. а)	5. а)	6. а)	7. а)	8. а)	9. а)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

8-бөб

1. а)	2. б)	3. г)	4. г)	5. б)	6. б)	7. г)	8. а)	9. в)	10. г)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

9-бөб

1. а)	2. а)	3. а)	4. а)	5. а)	6. а)	7. а)	8. а)	9. а)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

10-бүлім

1. а)	2. а)	3. а)	4. б)	5. а)	6. б)	7. в)	8. а)	9. Г	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	------	--------

11-бүлім

1. а)	2. а)	3. в)	4. а)	5. б)	6. а)	7. а)	8. б)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

12-бүлім

1. д)	2. д)	3. а)	4. в)	5. а)
-------	-------	-------	-------	-------

13-бүлім

1. б)	2. а)	3. в)	4. д)	5. а)	6. а)	7. г)	8. д)	9. в)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

14-бүлім

1. а)	2. б)	3. г)	4. г)	5. в)
-------	-------	-------	-------	-------

15-бүлім

1. г)	2. д)	3. в)	4. д)	5. а)	6. а)	7. б)	8. а)	9. д)	10. а)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

16-бүлім

1. б)	2. д)	3. а)	4. г)	5. д)	6. в)	7. б)	8. б)	9. д)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

17-бүлім

1. г)	2. д)	3. а)	4. г)	5. д)	6. д)	7. а)	8. б)	9. г)	10. г)
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	--------

18-бүлім

1. б)	2. б)	3. а)	4. в)	5. в)	6. в)
-------	-------	-------	-------	-------	-------

- 10.** Суддаги маъмурий ишнинг энг узоқ муддати:
- 5 сутка;
 - 7 сутка;
 - 10 сутка;
 - 15 сутка;
 - 20 сутка.

18-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

18-бўлим. Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъектиси

- 1. ЮНЕСКО-нинг асосий бурчи:**
 - дунёнинг қашшоқлик ва касалликларга қарши кураш;
 - билим ва илмни ривожлантириш;
 - иқтисодни ривожлантириш;
 - техноген офатдан ҳимоялаш;
 - атом энергетикасини ривожлантириш.
- 2. Қозоғистон Республикасининг фуқароси чет эл мамлакатида қонун бузиб, Қозоғистон Республикасининг ҳудудига қайтган ҳолатда:**
 - у чет эл давлатига берилади;
 - чет эл давлатига берилмайди;
 - чет эл давлати ҳудудида судга тортилади;
 - унга Қозоғистон Республикаси ҳудудига киришига ман этилади;
 - у Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан айирилади.
- 3. Халқаро Мехнат Ташкилоти – тартибга солади.**
 - мехнат муносабатларини;
 - билимни ривожлантириш ва тарқатиш масалаларни;
 - эпидемияларнинг тарқалишини;
 - ядролик қуролнинг тарқалишини;
 - халқаро савдони.
- 4. “Болашақ” дастурининг мақсади:**
 - давлат органи;
 - ҳарбий мутахассисларни тайёрлаш;
 - эл иқтисодининг босим бўлаги учун мутахассислар ва кадрлар тайёрлаш;
 - ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари хизматчиларини тайёрлаш;
 - овул ёшларини ўқитиш ва тайёрлаш.
- 5. Қозоғистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди:**
 - 1991 й. 16 декабрь;
 - 1992 й. 2 март;
 - 1993 й. 28 январь.
 - 1990 й. 25 октябрь;
 - 1995 й. 30 август;
- 6. 2016 й. Қозоғистон ҳаракати билан Бирлашган Миллатлар Ташкилотида нима учун маҳсус дастур қурилди?**
 - қочқинларни зўрлик – зўравонликдан ҳимоя қилиш;
 - ядролик державаларни қуролсизлантириш;
 - Марказий Осиё иқтисоди учун;
 - глобал исиш муаммоси;
 - Фарб Европа элларининг ҳаёт кечириш даражасини ортиш учун.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Халқаро актлар

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы. Біріккен Ұлттар Үйімінің Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған.
2. Бала құқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Үйімінің Ассамблеясы 1989 жылғы 20 қарашада қабылдаған.
3. Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Үйімінің Ассамблеясы 2006 жылғы 13 желтоқсанда қабылдаған.

Меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Өзгерістер мен толықтырулар 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары енгізілді.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлімі. 1999 жылы 1 шілдеде қабылданған.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 2015 жылғы 31 қазанды қабылданған.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған.
7. Өкімшілік құқықбұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған.
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. 2015 жылы 23 қарашада қабылданған.
9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.
10. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылы 4 мамырдағы Заны.
11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заны. 2015 жылы 18 қарашада қабылданған.
12. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заны.

Илмий асарлар

1. Зиманов С. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы, 2008.
2. Ибраева А.С. и др. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Алматы: Фолиант, 2014.
3. Сапарғалиев Г.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2002.
4. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
5. Назарбаев Н.Ә. Еуразия журегінде. Астана, 2017.
6. Сулейменов М.К. Право как система. М.: Статут, 2016.
7. Тусупова А. Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Алматы: Қазақ Университеті, 2018.

ХУЛОСА

Азиз ўқувчилар! Сизлар “Хуқуқ асослари” фанини ўқиб ўрганишни тугатдингиз. Фаннинг мақсади – фаол фуқаролик күз қараши бор, хуқуқий жиҳатдан саводли шахс шаклланишига имконият яратиш, уни хуқуқий маданиятга ўргатиш, хуқуқий билимларни тажриба юзасида қўллаш кўникмаларини ҳосил қилишдир. Бу мақсадда 9-11 синфларда ўқиганларингизни З йил мобайнида қўлга киритдингиз.

Сизлар асосий қонун институтлари ҳақида билиб олдингиз, давлат тузилиши, турли ҳуқуқ субъектларининг вазифалари ва ҳуқуқлари билан танишдингиз. Шу билан қатор, ижтимоий ва ҳуқуқий нормалар тизими ҳақида, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамият, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб ҳақида, “қозоғистонлик ҳуқуқ” ва “халқаро ҳуқуқ” тушунчаси билан унинг базалик соҳасининг мазмуни тўғрисида билим олдингиз.

Бу фанни ўқиб бўлгандан сўнг, сизларда ҳуқуққа деган ёқимли муносабат, қонунни билиш билан уни бажаришнинг ижтимоий томондан фойдали эканлиги ҳақида тушунча пайдо бўлди, қозоғистонлик патриотизм, умуминсоний қадриятлар, эзгулик ва одиллик асосида ҳуқуқий онгингиз қолиплашди.

Бундан кейин сизлар ҳуқуқий билимларингиз билан кўникмаларингизни турли ҳаётий вазиятларда қўллана оласизлар. Шу билан қатор жамиятдаги ҳуқуқий муносабатларга боғлиқ вазиятларни танқидий таҳлил қилиб, баҳолаб, ҳуқуқий ва ижтимоий муҳим масалалар бўйича фикр юрита оласизлар.

Ҳаётда улкан муваффақиятларга эришишингизга тилакдошмиз!

8-боб. Жиноий ҳуқуқбузарларларнинг турлари	100
21-§. Жиноий ҳуқуқбузарларларнинг таснифи. Жиноий ҳуқуқбузарларларнинг тоифасига қараб жиноятлар турлари. Тажовузнинг объектига қараб жиноятлар турлари.....	100
22-§. Шахсга қарши жиноий ҳуқуқбузарларлар. Оила ва вояга етмаганларга қарши жиноий ҳуқуқбузарларлар	106
23-§. Инсон ва фуқаронинг конституциявий ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликларига қарши жиноий ҳуқуқбузарларлар. Конституциявий тузум асослари ва давлат хавфсизлигига қарши жиноий ҳуқуқбузарларлар	110
24-§. Мулкка қарши жиноий ҳуқуқбузарларлар. Иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноий ҳуқуқбузарларлар	117
25-§. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноий ҳаракатлар	121
9-боб. Коррупция ҳуқуқбузарларлари учун жавобгарлик.....	125
26-§. Коррупция ҳуқуқбузарларлари тушунчаси ва белгилари	125
27-§. Коррупцияга оид ҳуқуқбузарларларнинг турлари	129
28-§. Коррупция билан боғлиқ ҳуқуқбузарларлар учун юридик жавобгарлик (жиноий, маъмурий, интизомий)	133

III бўлим. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

10-боб. Фуқаролик ҳуқуқдаги шартнома ва мажбуриятларнинг алоҳида турлари.....	137
29-§. Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш, ўзгартириш ва бузиш.....	137
30-§. Харид қилиш-сотиш шартномаси тушунчаси.....	142
31-§. Айирбошлиш шартномаси.....	146
32-§. Ҳадя қилиш шартномаси	150
33-§. Ижарага бериш шартномасининг умумий қоидалари. Ижарага бериш шартномаси тузиш ва уни бузиш талаблари. Уйни ижарага олиш	154
34-§. Қарз шартномаси.....	158
35-§. Суғурта битими	163
36-§. Заар келтириш оқибатларидан юзага келган мажбуриятлар. Заар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турлари.....	167
37-§. Меросхўрлик ҳуқуқининг умумий тавсифи Конун бўйича ва васиятга кўра меросхўрлик қилиш	173
11-боб. Истеъмолчилар ҳуқуқининг амалга оширилиши	178
38-§. Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизми Сотувчининг ва ишларни бажарадиган кишиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Аниқ ҳолатларни мухокама қилиш	178
12-боб. Муаллифлик ҳуқуқи асослари	184
39-§. “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳуқуқий созлаш” тушунчаси ва фани Муаллифлик ҳуқуқ тўғрисида баҳсларни ҳал этиш механизми (суд орқали ва суддан ташқари)	184
13-боб. Оила ҳуқуқи институтлари	191
40-§. Оила, оила турлари Никоҳланишнинг шартлари ва талаблари Никоҳни бузиш	191
41-§. Ота-оналарнинг болалари олдидаги ва болаларнинг ота-оналари олдидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари	197

МУНДАРИЖА

Кириш	4
-------------	---

I бўлим. ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ

1-боб. Қонунчилик, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқбузарлик, қонунчилик ва ҳуқуқий тартиб	5
1-§. Қонунчилик тизими. Ҳуқуқий актларнинг тузилиши	5
2-§. Қонун ижодкорлиги, қонун ижодкорлиги босқичлари. Ҳуқуқий техника ва унинг меъёрий-ҳуқуқий хужжатларни тайёрлашдаги аҳамияти	8
3-§. Ҳуқуқий онг. Ҳуқуқий маданият. Қонуний хатти-харакатлар	13
4-§. Ҳуқуқбузарлик. Ҳуқуқий жавобгарлик	18
5-§. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб	22
6-§. Сиёсий тизим тушунчаси	27
2-боб. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиши	31
7-§. Қозоғистон Республикаси ҳуқуқий давлат сифатида	31
8-§. Қозоғистон Республикасининг фуқаролик жамияти институтлари	37
3-боб. Қозоғистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш	41
9-§. Қозоғистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизми	41
10-§. Қозоғистон Республикасида ювенал адлия	46
11-§. Қозоғистон Республикасида имконияти чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми	49
12-§. Малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи	54
13-§. Инсон ҳуқуқлари ва жамиятдаги низолар	57
4-боб. Қозоғистон Республикасининг суд тизими	62
14-§. Ҳуқуқий давлатда суд ва адлия суд тизимининг таркибий қисмлари. Судьянинг ҳуқуқий мақоми ва унинг фаолиятининг кафолатлари	62

II бўлим. ОММАВИЙ ҲУҚУҚ

5-боб. Қозоғистон Республикасида фуқаролик ва сайловлар	68
15-§. Фуқаролик тушунчаси. Икки фуқаролик. Фуқароликка эга бўлиш ва уни тугатиш	68
16-§. Сайловлар. Сайлов ҳуқуқининг тамойиллари. Ҳуқуқий давлатдаги сайловларнинг тушунчаси ва аҳамияти. Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи тушунчаси. Сайловчиларнинг ва бошқа сайлов ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	74
6-боб. Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг турлари	79
17 §. Маъмурий ҳуқуқбузарлик. Маъмурий мажбурлаш. Маъмурий жавобгарлик	79
18-§. Жамоат тартибига ва ахлоққа тажовуз килувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар	83
7-боб. Ер ҳуқуқининг асослари	89
19-§. Ер ҳуқуқининг тушунчаси, тизими, тамойиллари ва манбалари. Ерга эгалик ҳуқуқи	89
20-§. Ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш. Ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик	95

Учебное издание

Ибраева Алуа Саламатовна
Еркинбаева Лаззат Калымбековна
Назаркулова Ляззат Талгатовна
Ищенова Гульнар Тулемисовна
Бекишев Асхат Кенжебекович
Турсынкулова Динара Ахановна
Гончаров Сергей Борисович
Баданова Анна Николаевна
Касымжанова Айнур Ахылбековна

ОСНОВЫ ПРАВА

Учебник для 11 классов естественно-математического
направления общеобразовательных школ
(на узбекском языке)

Мұхаррир М. Алимқұлова
Бадий мұхаррир Ж. Булатаев
Техник мұхаррир И. Тарапунец
Компьютерда сағиғалаган Г. Оразакынова

Нашиётта 7 июль 2003 йилда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан
министрлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ № 6262

Нашрға 25.08.20 рухсат этилди. Ҳажми 70· 100¹/₁₆. Офсет қофози. Ҳарф түри
«SchoolBook Kza». Офсет нашри. Шартли босма табоги 24,51.
Шартли бүёқ тамғаси 96,14. Нашр босма табоги 17,05.
Жами 5000 нусха. Буюртма №

“Мектеп” нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй.

Факс: 8(727) 394-42-30, 394-37-58

Тел: 8(727) 394-42-34

E-mail: mekter@mail.ru

Web-site: www.mekter.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

42-§. Ота-онанинг ғамхұрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш	201
43-§. Оила аъзоларининг алимент түлаш мажбуриятлари	206
14-бөб. Мекнат ҳуқуқининг базалик нормалари	209
44-§. Мекнат муносабатлари субъекттарининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари.	
Мекнат ҳуқуқининг давлат томонидан ҳимоя қилиниш усуллари.	
Ҳуқуқий тасниф	209
45-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг мекнат ҳуқуқларини амалга ошириш	212
46-§. Мекнат низолари. Индивидуал ва жамоавий мекнат низоларини күриб чиқиш механизми. Ҳуқуқий вазияттарнинг таҳлили	216

IV бўлим. ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНИНГ АСОСЛАРИ

15-бөб. Жиноий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари.....	220
47-§. Жиноий иш юритиш ҳуқуқи тушунчаси ва мазмuni. Жиноий таъқибининг умумий қоидалари. Жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари	220
48-§. Жиноий суд ишини юритиша далиллар ва далиллаш	225
49-§. Жиноий-процессуал мажбурлаш чоралари	228
50-§. Дастрлабки тергов ишини юритиш тартиби ва умумий шартлари	
Тергов иш-харакатларинг ҳусусиятлари.....	231
51-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг жиноий ҳуқуқбузарлиги бўйича иш-юритиш.....	235
52-§. Суд ҳайъати тушунчаси ва унинг хизмат асослари.....	237
16-бөб. Фуқаролик иш юритиш ҳуқуқининг институтлари.....	241
53-§. Идоравий бўйсуниш ва юрисдикция институтлари. Фуқаролик суд ишини юритиш турлари. Фуқаролик суд ишини юритиш жараёнининг босқичлари.....	241
54-§. Фуқаролик иш юритиша далиллар ва исбот	247
55-§. Талаб қўйиш бўйича иш юритиш асослари	250
17-бөб. Маъмурий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари.....	253
56-§. Суд актларини қайта кўриб чиқиш. Ижро жараёни	253
57-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриб чиқадиган ваколатли органлар. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларни қўзғаш тартиби. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чоралари. Маъмурий ишларни судда кўриб чиқиш ҳусусиятлари	258

V бўлим. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

18-бөб. Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқ субъекти.....	269
58-§. Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқлари ва бурчлари.	
Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъекти.....	269
59-§. Халқаро актлар асосида билим олиш вақтида Қозоғистон Республикаси фуқароларининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, мекнат муносабатлари соҳасида чет элдаги ҳуқуқларини ишга ошириш	273
Ўзингни текшир!	276
Якуний тестларнинг жавоблари	298
Хулоса	299
Фойдаланилган адабиётлар	300